



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել կոմբո ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել անկա կոմբո ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with a traditional marbled paper pattern, specifically a 'stone' or 'shell' pattern, featuring irregular, rounded shapes in shades of olive green and brown, separated by thin, branching veins of red and white. The spine of the book, visible on the left, is bound in a dark, textured material, likely leather or cloth. A small, rectangular white paper label is affixed to the lower-left corner of the cover. The label has a double-line border and contains handwritten text in black ink. The text is arranged in two lines: the top line reads 'Lün' and the bottom line reads '1150-1151'. There are small red checkmarks or marks at the bottom corners of the label's border.

Lün

1150-1151

1999



ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Թ.

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ե Ի Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն Տ Է Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ց

Ը Ն Գ Հ Ա Ն Ր Ա Պ Է Ս

Հ Ա Տ Ո Ր Գ.

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՔԸՂԱՔԸԿԸՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ր Ա Պ Է Ս

Գ Ր Ե Ց

Հ. ՂԵԻՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԻՏԷՆ

Հ Ա Տ Ո Ր Գ.

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Շ Ր Ջ Ա Ն



Վ Ի Է Ն Ն Ա

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆՍՅԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

1857 Ռ Յ Զ.

2p. 1153

q 1151-60

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ԵՐՐՈՐՓ ԹՐՋԱՆ

ՓՐԵՑԵՐԻԿՈՍ ՄԵՃՈՆ ՄԱՀՈՒՄԵՆԸ ԵՎ ԳԱՂՉԻԱՍԻՍԵՆՆԵՐՍՓՈՒՍՈՒԹՆԸ
ՄԻՆՉՆԻ ՄԵՐ ԺԱՄԸՆԱԿՆԵՐԸ

(1786—1858)

1. Ընդհանուր առաջածիւն:	1
2. Եւրոպայի տէրութեանց զուժարութեան առերևոյթ հաստատութիւնն ու իրական տկարութիւնը:	2
3. Ժամանակին հոգւոյն ու կառավարութեանց կերպին իրարու հակառակ ըլլալը:	3
4. Գլխաւոր տէրութեանց վիճակը:	4
5. Կարգերու զանազանութիւն: Աս զանազանութեան կառավարութեանց կերպին հետ ունեցած կապա- կցութիւնը:	5
6. Զինուորական ու գրամական զօրութիւն:	7
7. Քաղաքականութեան մէջ բարոյական սկզբունքնե- րուն ապականիլը:	8
8. Ժողովոցոց դադարներուն փոխուիլը:	9
9. Քաղաքական գրականութիւն: Քաղաքական ժողո- վակներ ու զաղանի ընկերութիւններ:	10
10. Բաժանում:	11
11. ԱՆԳՂԻԱ. Գէորգ Գին ժամանակը:	13
12. ԳԵՐՄԱՆԻԱ. Ներքին վիճակ ու քայքայում: Գեր- մանիայի գլխաւոր տիրող իշխանները:	14
13. ԱՒՍՏՐԻԱ. Յովսէփ Բ. կայսր: Ստորին նահանգաց ապստամբութիւնը:	15
14. Լէորտո Բ. Տէրութեան ներքին ու արտաքին յա- րարերութիւնները կը շփուին:	16
15. Փրանկիսիոս Բ.: Աւստրիա կայսրութիւն կ'ըլլայ:	17
16. ՊՐՈՒՇ. Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Բ.:	17
17. ՀՈՒՆԵՏԱՆ. Ներքին շփոթութիւնք ու յեղափոխու- թիւնք:	18
18. Օտարաց միջամտութեամբ յեղափոխութիւնը կը ճնշուի եւ Գուլիելմոս Ե. իր իշխանութեան մէջ կը հաստատուի:	19
19. ԻՏԱԼԻԱ. Գլխաւոր տէրութեանց վիճակն ու վեհա- պետները:	20

- 20. ՍՊԱՆԻԱ ՈՒ ԲՈՐԳՈՒԿԱԼ. Աս երկու տերութեանց վեհապետները: 21
- 21. ՕՍԲԵՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆ. Ապարիշ-Համբա, Սե- լիմ Գ. ու Մահմուտ Բ. սուլթանները: 21

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ա. Գաղաթիւնի Բէ յեւթիւն-Նիւն-Վիլիէն Գիւլի- Գարիւնի Իւլալ-Նիւնը
 (1786—1797)

- 22. Կառավարութեանց ազատական կերպ կամ սահման- ադրութիւն ձեռք բերելու ջանք: 23
 Ա. Գաղղիայի մեծ յեղափոխութեան ներքին պատ- մութիւնը, սկիզբէն մինչեւ աս ժամանակի միջոցին վերջը (1789—1797):
- 23. Գաղղիայի յեղափոխութեան վրայ ընդհանուր տե- սութիւն: 24
- 24. Ելեւմտից շփոթութիւնք: Ներքէր պաշտօնեայ: 25
- 25. Գալսն պաշտօնեայ: Մեծամեծաց ժողով: 26
- 26. Օրլէանի դուքսը: 27
- 27. Պրիէն պաշտօնեայ: Խորհրդանոցի աղմուկները: 28
- 28. Ներքէր եւ ընդհանուր կարգաժողով գումարելու պատրաստութիւն: 30
- 29. Ներքէրին ընթացքն ու պատգամաւորաց ընտրու- թիւնը: 31
- 30. Կարգաժողովոյն անդամները: 32
- 31. Լաֆայէտ, Սիէյէս, Միրապոյ: 33
- 32. Պատգամաւորաց հօգին: 35
- 33. Կարգաժողովը կը բացուի եւ Ազգային ժողով կը կոչուի: 36
- 34. Արքունական նիստն ու երեք կարգերուն միանալը: 38
- 35. Արքունեաց բանեցուցած միջոցները: Մայրաքաղա- քին վեճակը: Ազգային երեքդունեան ծուպք եւ ազ- ցային պահակապաններ: 39
- 36. Պատգիլլէի կործանումն ու անիշխանութեան սկիզբը: 41
- 37. Ազգային (սահմանադիր) ժողովն արտօնացեալ կար- գերուն իրաւունքները կը ջնջէ: Թագաւորական իշ- խանութիւնը գրեթէ կ'ոչնչանայ: 43
- 38. Հոկտեմբերի 5ին ու 6ին աղմուկը: Թագաւորն ու ազ- ցային ժողովը Փարիզ կու գան: 44
- 39. Եկեղեցական ընչից յարիշտակութիւն: Քաղաքական երդում: 46

40.	Աշխարհագրական նոր բաժանում: Խորհրդանոցներուն ու աղնուականութեան ջնջուիլը:	47
41.	Անիշխանութիւն եւ ժողովրդեան բռնաւարութեան սկիզբը:	48
42.	Պատգիլէի կործանման տարեգարթին հանդէսը: Նեքերին հրատարումն ու Միրապղին մահը: Թագաւորը կը փախչի, կը բռնուի ու իշխանութենէն կը կտրուի: Առաջին (1791) սահմանադրութեան հրատարակումը:	50
43.	Առաջին կամ 91ին սահմանադրութիւնը:	52
44.	Օրէնսդիր ժողով: Ժիրոնտեանք:	53
45.	Ռուպէրիէր, Մարա, Տանդան, Տեմուլէն:	55
46.	Պապիւթեալք եւ երգում չընող եկեղեցականք: Յունիսի 20ին շփոթութիւնները:	59
47.	Օգոստոսի 10ին վճռովմունքը. Թագաւորը կը բանտարկուի: Լաֆայէդ:	58
48.	Չարհուրանաց տեսարաններուն սկիզբը: Սեպտեմբերի կոտորած:	60
49.	Ազգային դաշնաժողով:	61
50.	Լուդովիկոս Ժ. Զ. րն սպանութիւնը:	62
51.	Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովն ու Յեղափոխական ատեանը:	64
52.	Երկրորդ կամ 93ին (1793ին) սահմանադրութիւնը:	65
53.	Ժիրոնտեանց կործանումը:	66
54.	Յակոբեանց կամ Յեղափոխութեան դէմ ընդհանուր դիմադրութիւն մը շէլլուն պատճառները:	68
55.	Քաւառներու մէջ գործուած անապորուներութիւնները: Լիոնի ու Գուլոնի դէպքերը: Նարոլէոն Պոնաբարդին սկզբնաւորութիւնը:	69
56.	Վանտէի արիւնահեղ տեսարանները:	71
57.	Բուն ահակալութեան ժամանակը: Թագաւորն ու Օրլէանի դ. քսին սպանութիւնը:	73
58.	Անաստուածութիւն:	75
59.	Տանդոնեանց իյնալը:	76
60.	Ռուպէրիէրին կործանումը:	78
61.	Դերմտորեանք: Ահակալութեան վերջանալը:	80
62.	Ահակալութիւնը նորէն հաստատելու համար Յակոբեանց ջրած պարսպ փորձերն ու իրենց կործանումը:	81
63.	Երրորդ սահմանադրութիւն: Միապետականաց փուճ փորձը: Գաշնաժողովը կը լուծուի:	83
64.	Վերակացուաց կառավարութիւն: Ահակալութեան կողմնակցաց ու միապետականաց փորձերը:	84
65.	Վերակացուաց կառավարութեան ատեն Պապղիայի վիճակը:	86

Բ. Գաղղիացի յեղափոխութեան՝ ուրիշ տերութեանց վրայ բրած ազդեցութիւնը, Գաղղիացւոց հետ եղած պատերազմները՝ մինչև Գամբոյ Ֆորմոզի խաղաղութիւնը (1789—1797):

66. Գաղղիացի յեղափոխութեան՝ ուրիշ տեղեր բրած ազդեցութիւնը: 87
67. Գերմանական պետութեան բրած կորուստները: Գորսիդա կղզին, Աւինեոն ու Վընեսէն: 88
68. Գաղթեալք. իրենց բռնած ընթացքն ու տեսած պատրաստութիւնները: 89
69. Կայսեր բռնած ընթացքը: Աւստրիացի ու Պրուչի գաշնակցութիւնը: 90
70. Գաղղիացի ու Աւստրիացի մէջ պատերազմ կը բացուի: 92
71. Պրուչք ալ պատերազմի կ'ելլեն: Գաշնակիցք Շանբայն կը յարձակին ու ետ դառնալու կը ստիպուին: 94
72. Գաղղիացիք՝ Բեղգիա, քանի մը Հոլանտական ու Ռենական քաղաքներ ու Սաւոյա կ'առնուն եւ Գաղղիացի հետ կը միացնեն: 95
73. Գաղղիացւոց բռնած ընթացքն ու անկից պատճառած առաջին մեծ գաշնակցութիւնը: 97
74. Աս գաշնակցութեան տկարութիւնն ու նոյն տկարութեան պատճառները: Բոլորակնալու եւ անձնատիրութեան քաղաքականութիւն: 98
75. Դրամական վիճակ: Անգղիա դրամական օգնութիւն կու տայ եւ պատերազմին առաջնորդութիւնը կը ստանայ: 99
76. Գաշնաւորաց մէջ երեւելի անձանց պակասութիւն: Գուշեւէմս: Բիդգ: 100
77. Պատերազմին առաջին արշաւանքն ու գաշնակցեցոց յաջողութիւնները: Տիւմուրիէ գաշնակցաց կողմը կ'անցնի: 101
78. Նոյն յաջողութիւններուն տեսական չըլլալուն պատճառները: 103
79. Բեղգիական - Հոլանտական արշաւանք: Բատաւեան հասարակապետութիւն: 105
80. Հոլանտացի յաղթուելուն ընդհանուր հետեւութիւնը: Անգղիացիք ցամաքի պատերազմէն կը քաշուին: 107
81. Պրուչի դիրքը: Ռենական արշաւանք ու Պրուչին խաղաղութիւն ընելը: 108
82. Պազէլի խաղաղութեան դաշանց պայմաններն ու Գերմանիայի համար ունեցած հետեւութիւնները: Գաղտնի դաշինք: 109
83. Դոսկանա ու Սպանիա Գաղղիացի հետ խաղաղութիւն

կ'ընեն :	111
84. Անդղիայի քաղաքականութիւնն ու պատերազմն ունեցած շահը :	112
85. Ծովային պատերազմ : Ծովահանութիւն :	113
86. Անդղիացիք Աւստրիայի ու Ռուսի հետ երկից դաշնաւորութիւնը կը գնեն :	115
87. Աւստրական - Քաղղիական պատերազմ : Ռենսսի կողմերը Աւստրիացւոց յաջողութիւնները :	116
88. Իտալական արշաւանք : Նարոլէոնի յաղթութիւնները : Սաքսիներա խաղաղութիւն կ'ընէ :	118
89. Բովանդակ Իտալիա Քաղղիացւոց առջևը կը խոնարհի : Մանգուայի առնուիլը :	119
90. Քաղղիացիք Աւստրիայի երկիրները կը յարձակին : Լէոպէնի նախակարգ դաշինքը :	121
91. Վենետիկի հասարակապետութեան հանդամները :	122
92. Վենետիկի կործանումը :	124
93. Վերին Իտալիայի կերպարամափոխութիւնը : Այսրալպեան ու Լիկուրեան հասարակապետութիւնք :	125
94. Սպանիա Քաղղիայի հետ կը դաշնաւորի : Անդղիացւոց խաղաղութեան բանակցութիւններն անպատշ կ'ըլան :	126
95. Քամբոյ Քորսիայի խաղաղութեան դաշինքը :	127

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Բ. Հիւսիսային փերսիանյ խառնակից պարսկութիւնը

(1786—1797)

96. Ընդհանուր տեսութիւն եւ Տաճկական - Ռուսական - Աւստրիական պատերազմ :	130
97. Տաճկական պատերազմին երեւելի դէպքերը :	131
98. Շուտական - Ռուսական պատերազմ : Վերիլայի խաղաղութիւնը :	132
99. Գրան ու Աւստրիայի մէջ Սիսոպոլայի խաղաղութիւնը կ'ըլլայ :	134
100. Ռուսաց ու Օսմանեանց մէջ Եաշի խաղաղութեան դաշինքը կը գրուի :	135
101. Տաճկական պատերազմին Ռուսիայի համար ունեցած հետեւութիւնները :	137
102. Շուտի համար պատերազմին ունեցած հետեւութիւնը : Կուսաու Ք. կը սպանուի :	138
103. Լեհք Ռուսի դէմ Պրուշներուն հետ կը դաշնակցին :	139
104. Լեհաստանի նոր սահմանադրութիւնը :	140
105. Ռուսաց ու Պրուշներուն բռնած ընթացքը : Նոր	

սահմանադրութիւնը կը վերցուի ու հինը կը հաստատուի: 141

106. Լեհաստանի երկրորդ բաժանումը: 143

107. Լեհաց ուրբ ելլելն ու զսպուիլը: 145

108. Լեհաստանի երրորդ ու վերջին բաժանումը կամ կործանումը: 147

109. Կատարինէ Բ.ին մահն ու Պօղոս Ա.ին գահանցնիլը: 148

Ե Բ Կ Ր Ո Ր Գ Ի Մ Ի Զ Ո Յ Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ի

Գ-Ռոյ Ֆ-րՎ-յի Ի-ւ-ւ-ւ-Նի-ն-ն-Վ-ւ-Վ- Գ-ւ-ւ-ւ-յի - - - - - է-ն
 Ի-յ-ր- - - - - Բ-ի- - - - - Ի-ն-Ք- - - - - է-լ-ը
 (1797—1804)

110. Յամաբային գլխաւոր տէրութեանց դիրքը: 149

111. Խաղաղութեան հաստատուն ըլլալուն պատճառները: 150

Ա. Գամբոյ Ֆորմիդի խաղաղութեան դաշինքէն մինչեւ Նարոլէոնին առաջին հիւպատոս ըլլալը
 (1797—1800):

112. Ռաշդատի դեպքանաժողովը: 151

113. Հոռոմի մէջ հասարակապետութիւն կը հրատարակուի: 152

114. Հելուէտիային Պաղղիայի հետ ունեցած յարաբերութիւնը: 153

115. Հելուէտիայի շփոթութիւնները: Միակ Հելուէտական հասարակապետութիւն: Ճինեւրա Պաղղիայի հետ կը միացուի: 154

116. Անգղիա ու Եգիպտական արշաւանք: 156

117. Մալդայի ապստամբական կարգին ու Եգիպտոսի հանդամանքը: 157

118. Մալդայի ու Եգիպտոսի առնուիլը: Ապուքիրի ծովային ճակատը: 159

119. Ասորիքի անյաջող արշաւանքը: Նարոլէոն ետ կը դառնայ: 160

120. Երկրորդ դաշնակցութեան սկզբնաւորութիւնը: Ռուսիա, Անգղիա, Օսմանեան տէրութիւն ու Սիկիւլիա կը դաշնակցին: 162

121. Ասորիա դաշնակցութեան մէջ կը մտնէ: Պրուշ շէզը կը մնայ: 163

122. Նեպոլէոնի իրողութիւնները: Պարթենոպեան հասարակապետութիւն: 164

123. Պաղղիացուց եւ դաշնակցաց վիճակը: Ռեմոսի կողմերուն պատերազմական դէպքերը: 166

124. Վերին Իտալիայի մէջ պատերազմէն յառաջ եղած-

- ներն ու ներկայ վիճակը: 168
125. Գաշնակցաց իտալական յաղթութիւնները: Գաղ-
ղիացիք Աւերին իտալացէն կը մերժուին: 169
126. Գաղղիացուոց Նեպոլսոյ ու Հռոմի երկիրներէն մեր-
ժութիւնը: 170
127. Ռուսիայի եւ Աւստրիայի մէջ պաղութիւն կը մտնէ:
Ռուսի բանակը Հելուէտիայի մէջ կը յաղթուի: 172
128. Հոլանտական արշաւանք: Ռուսք Անգղիայի հետ ալ
կ'աւրուին ու գաշնակցութենէն կ'ելլեն: 174
129. Գաղղիայի կառավարութեան խեղճ վիճակը: Ներքին
շփոթութիւնք: Նարոլէոն ետ կը դառնայ: 175
130. Պրիւսիոյ 18ին յեղափոխութիւնը: Հիւպատոսական
կառավարութիւն: 176
131. Չորրորդ կամ Հիւպատոսական սահմանադրութիւն: 177
132. Նարոլէոն առաջին հիւպատոս կ'ըլլայ: Հիւպատո-
թեան առաջին ժամանակներն ու եղած կարգաւորու-
թիւնները: 179
- Բ. Նարոլէոնին առաջին հիւպատոս ըլլալէն՝ մինչեւ
կայսերական աստիճան բարձրանալը
(1800—1804):
133. Գաղղիայի ու գաշնակցաց գիրքը: 181
134. իտալական արշաւանք: Մարենկոյի ճակատն ու Ա-
ղէքսանդրիայի զինագագարը: 182
135. Գերմանական արշաւանք: Հոհենլինտէնի ճակատը: 183
136. Շրայէրի ու Գրեւիզոյի զինագագարները: 184
137. Լինեւիլի ու Փլորենտիայի խաղաղութեան դա-
շինքները: 185
138. Ծոփային պատերազմ: Եօթն կղզեաց հասարակա-
պետութիւնը: Անգղիացիք Մալգա կ'առնուն: 186
139. Ռուսք Անգղիայի դէմ դաշնաւորութիւն մը կը կազ-
մեն: Զինեալ չէզոքութիւն: Պօղոս Ա.ին մահն ու
Ռուսի քաղաքականութեան փոխութիւնը: 187
140. Ռուսիա ու Բորզուկալ Գաղղիայի ու Սպանիայի
հետ խաղաղութիւն կ'ընեն: Անգղիա խաղաղութիւն
ընելու կը մտնէ: 189
141. Եգիպտոսի արշաւանքին վերջը: Էլ-Արիշի ու Գա-
հրէի գաշինքները: 190
142. Իրլանտիայի իրողութիւններն ու Անգղիայի հետ բու-
լտրովին միանալը: 191
143. Ամիենի խաղաղութեան գաշինքը: Գրանն ու Գաղ-
ղիայի մէջ ալ խաղաղութիւն կ'ըլլայ: 193
144. Գաղղիայի յաղթանակելն ու Նարոլէոնի փառաւո-
րութիւնը: 194

145.	Նարոզէնին կրօնի նկատմամբ ըրածները : Կրօնական գաշինք :	195
146.	Ուսում, արուեստք, մշակութիւն, վաճառականութիւն եւ օրէնսդրութիւն :	196
147.	Գերմանիայի մէջ եղած փոփոխութիւնները :	198
148.	Խաղաղութեան վիճակ, անվտանգութիւն ու զբոսայգիութիւն : Անգղիացիք Փաղղիայի դէմ պատերազմ կը հրատարակեն :	199
149.	Հելուէտիայի իրողութիւնք : Նարոզէնն Հելուէտիայի Միջնորդ կըլլայ : Վալիս : Հոլանտա :	201
150.	Փաղղիական - Անգղիական պատերազմ :	202
151.	Նարոզէնն ցկեանս հիւպատոս կ'ըլլայ : Սահմանադրութեան փոփոխութիւնները : Դաւաճանութիւնք : Անկիէնի դքսին սպանութիւնը :	204
152.	Նարոզէնն Փաղղիայի ժառանգական կայսր կ'ըլլայ : Նոր կայսեր արքունիքը :	205
153.	Նոր սահմանադրութիւն : Նարոզէնին կառավարելու կերպը :	207

ԵՐՐՈՐԴ ՄԻՋՈՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Գաղղիայի — լին ինչո՞ւն — ինչո՞ւն — Գրեյն
(1804—1815)

154.	Ընդհանուր միապետութեան գաղափար : Եւրոպայի տերութեանց դիրքը՝ Փաղղիայի նկատմամբ :	209
155.	Այսրալլեան հասարակապետութիւնը՝ Իտալիայի թագաւորութեան կը փոխուի : Նարոզէնն Իտալիայի թագաւոր կ'ըլլայ :	210
156.	Վերին Իտալիայի մեծ մասը Փաղղիայի հետ կը միանայ :	212
157.	Բիդդ : Երրորդ գաղնակցութիւն :	214

Ե. Երրորդ գաղնակցութեան պատերազմ
(1805—1806):

158.	Երրորդ գաղնակցութիւն :	21
159.	Նարոզէնի Գերմանական արշաւանքը : Ուլմի անձնատուր ըլլալը :	216
160.	Պրուշի քաղաքականութիւնը : Ասպերլիցի ճակատը : Չինադադար :	217
161.	Բրեզլաւրկի խաղաղութեան գաշինքը :	219
162.	Բրեզլաւրկի խաղաղութեան գաշինքով Նարոզէնին զօրութեան աւելնալը : Ամուսնութիւնք :	221
163.	Նարոզէնն իր Յովսէփ եղբայրը Նեապոլսայ թագա-	

- ւոր կը գնէ : 222
164. Գերմանիայի մէջ Նարոլէսնեանց հաստատուիլը :
Հորանոս թագաւորութիւն կ'ըլլայ եւ Նարոլէսնին
Լուդովիկոս եղբօրը կը արուի : 223
165. Գերմանիայի կայսրութիւնը կը ջնջուի : 224
166. Ռեւոլյուցիոն գաղնակցութիւն : Նարոլէսնին նոյնով
ստացած զօրութիւնը : 225
167. Ծովական պատերազմ : Դրաֆալկարի ճակատը :
Ինգլիին մահը : Ֆորս : Անգլիացիք եւ Ռուսք
Գաղղիայի հետ կը բանակցին : 227
- Բ. Պրուսիական-Ռուսական եւ Հիւսիսային պատե-
րազմ (1806—1809) :
169. Պատերազմին առիթները : 230
170. Պրուշի եւ Գաղղիայի դիրքն ու իրենց բանակներուն
վիճակը : 232
171. Եկնայի ճակատն ու անոր հետեւութիւնները : Սար-
սնիայի կայսրընորութիւնը՝ թագաւորութիւն կ'ըլ-
լայ : Հետէն Գասսելի ու Պրանշուայի աներն իշ-
խանութենէն վար կ'առնուին : 233
172. Լէհերուն ոտք ելլելը : 235
173. Պրուսիական - Ռուսական պատերազմին գլխաւոր
դէպքերը : Այլաի ու Ֆրիտլանտի ճակատները : 236
174. Դիլիդի խաղաղութեան դաշինք՝ Գաղղիայի ու Ռու-
սի մէջ : 238
175. Դիլիդի խաղաղութեան դաշինք՝ Գաղղիայի ու
Պրուշի մէջ : 239
176. Վարսախայի դքսութիւնն ու Վեսոֆալիայի թա-
գաւորութիւնը : 241
177. Տաճկական եւ Ռուսական պատերազմ : Սլոպոյայի
զինագաղար : 242
178. Դիլիդի խաղաղութեան դաշինքով գլխաւոր տե-
րութեանց դիրքին մէջ եղած փոփոխութիւնը :
Նոյն տերութեանց վիճակն ընդհանրապէս : 243
179. Յամբուրային դքսութիւն : 245
180. Յամբուրային դքսութեան՝ առեւտրական ու բաղադրա-
կան նկատմամբ ունեցած ազդեցութիւնը : 246
181. Շուետի թագաւորին ընթացքը : Ռուսիայի հետ
պատերազմի կը բռնուի : Դանիացոց՝ Գաղղիայի
հետ միանալն ու նոյնին պատճառը : 248
182. Ռուսք պատերազմը յաջողութեամբ գլուխ կը տա-
նին : Կուստաւ Գ. դահէն վար կ'առնուի : 250
183. Շուետք՝ Ռուսի, Դանիայի ու Գաղղիայի հետ խա-
ղաղութիւն կ'ընեն : 251

Գ. Պիւրենեան թերակղզւոյն իրողութիւններն ու պատերազմները (1807—1812):

184.	Նարոլէոն Բորթուկալի կը տիրէ:	253
185.	Նարոլէոնին Սպանիայի տիրելու պատրաստութիւնը:	254
186.	Սպանիայի թագաւորական ցեղին մէջ եղած երկպառակութիւնը:	256
187.	Սպանիայի թագաւորական ցեղին գահէն մերժուիլը:	257
188.	Սպանիայի ու Նեապոլսոյ գահերը: Սպանիայի առնուելուն քաղաքական հետեւութիւնը:	259
189.	Սպանիացիք ոտք կ'ելլեն: Անգղիացւոց օգնութիւնը:	260
190.	Պիւրենեան թերակղզւոյն պատերազմին առաջին գործողութիւններն ու Սպանիացւոց յաջողութիւնները:	262
191.	Էրֆուրդի արքայաժողովը:	263
192.	Նարոլէոն անձամբ Սպանիա կ'երթայ եւ իր եղբայրը գահին վրայ կը հաստատէ:	265
193.	Անգղիացիք Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ:	266
194.	Պատերազմին զլխաւոր դէպքերն ու Քաղզիական զօրաց նեղութիւնները:	267
195.	Դարձեալ Քաղզիացւոց առաւելութիւններն ու նոյններուն գրեթէ վախճանագուրկ ըլլալը:	269

Դ. Չորրորդ Աւստրիական պատերազմ՝ զուգընթաց եւ հետեւորդ դէպքերով (1809—1812):

196.	Աս պատերազմին պատճառները:	271
197.	Պատերազմի պատրաստութիւն ու հրատարակում:	272
198.	Երկու կողմանց վիճակն ու զինուորական զօրութիւնը:	274
199.	Պատերազմին սկիզբը: Վիեննայի առնուիլն ու Ասրեանի ճակատը:	275
200.	Իտալիայի եւ Հունգարիայի պատերազմական դէպքերը: Վախրամի ճակատն ու Ծնայմի զինագաղարը:	276
201.	Դիրլի յեղափոխութիւնն ու զսպուիլը: Հիւսիսային Գերմանիայի շարժումները:	278
202.	Վիեննայի խաղաղութեան դաշինքը:	280
203.	Վիեննայի խաղաղութեան դաշանց Աւստրիայի համար ունեցած հետեւութիւնը: Նոյն տէրութեան ու Գրան վիճակը:	281
204.	Հռոմի տէրութիւնն ու Նարոլէոնին նոյն երկիրները յափշտակելու գրգիռները:	282
205.	Նարոլէոնին Հռոմի դէմ գործած բռնութիւններն ու ըրած պահանջումները:	283
206.	Վերջին բռնութիւններն ու եկեղեցւոյ տէրութեան	

Գաղղիայի Հեռ միանալը:	285
207. Պիոս Լւին բռնած ընթացքն ու իր դերութիւնը:	287
208. Նարոլէոն իր առաջին ամուսնէն բաժնուելով, Աւստրիայի կայսեր աղջկան Հեռ կը կարգուի:	288
209. Տիեզերական իշխանութեան հանգամանքն ու նոյն աւելի տարածելու սկզբունքը:	289
210. Հոլանտայի թագաւորին հրաժարին ու նոյն երկրին Գաղղիայի Հեռ միանալը:	290
211. Նոյն ատենները պատահած ուրիշ նմանօրինակ փոփոխութիւններ: Գաղղիայի ընդարձակութիւնը:	292

Ե. Ռուսիայի արշաւանք (1812):

212. Ռուսական պատերազմին սկզբնապատճառը:	293
213. Պատերազմին առիթ եղող դէպքերը:	294
214. Պատերազմ սկսելու ատեն Եւրոպայի ընդհանուր վիճակն ու երկու կայսրութեանց դիրքը:	296
215. Ռուսական-Տաճկական պատերազմ: Պուքրէշի խաղաղութեան դաշինքը:	297
216. Աւստրիայի, Պրուշի ու հարաւային աւերութեանց դիրքը:	298
217. Դանիայի ու Շուեաի դիրքը: Պեանատոզ ու Ռուսիայի Հեռ դաշնաւորութիւն:	300
218. Ռուսիայի զօրութիւնը:	301
219. Նարոլէոնին զօրութիւնն ու իր արշաւանքին նպատակը:	302
220. Պատերազմին սկիզբը: Լեհաց ընդհանուր դաշնակցութիւնը:	303
221. Սմոլենսքի ու Պորոտինոյի ճակատները:	305
222. Մոսկուի հրդեհը:	307
223. Գաղղիական մեծ բանակին յետադարձութիւնը:	308
224. Պերեզինսոյի անցքը:	310
225. Ռուսական արշաւանքին վերջը:	311

Զ. Ռուսական - Պրուսիական եւ վեցերորդ դաշնակցութեան պատերազմները

(1813—1814):

226. Ռուսիայի արշաւանքին դժբախտ կատարածին ազդեցութիւնը:	313
227. Պրուշներուն ազդովն սոք ելլելը:	314
228. Ռուսի, Պրուշի, Շուեաի ու Անգղիայի մէջ դաշնաւորութիւններ:	316
229. Նարոլէոնի պատրաստութիւնները:	317

230. Պատերազմին նախընթաց ու առաջին զէպքերը: . . . 318
231. Բեյլուիցի զինադադարն ու Բրակայի դեպանածոզովը: 319
232. Վեցերորդ գաշնակցութիւն: 321
233. Երկու կողմանց զորութիւնն ու գիրքը: 322
234. Տրեզուայի, Քացալախի, Գուլթի, Արու-Պէէրէնի ու Տեննեւիցի ճակատները: 324
235. Նարուէսնին տկարանալը: Իր ու գաշնակցաց զորութիւնը: 325
236. Լիփսիայի ճակատամարտը: 326
237. Պատերազմին վերջին զէպքերը: 328
238. Ռենական գաշնակցութեան իշխանը՝ Նարուէսնէն կը բաժնուին ու գաշնակցաց հետ կը միանան: . . . 328
239. Հոլանտա: 330
240. Լիւրիկեան գաւառք եւ Իտալիայի թագաւորութիւն: Նէպոլտոյ Միւրա թագաւորը: 330
241. Դանիայի եւ Շուեաի իրողութիւնները՝ Նորուեգիայի նկատմամբ: Դանիա գաշնակցաց հետ խաղաղութիւն կ'ընէ: 331
242. Վիւրննեան թերակղզւոյն պատերազմին վերջին զէպքերը: 333
- Է. Գաշնակցաց Քաղղիայի մէջ ըրած՝ պատերազմն ու Նարուէսնին իյնալը (1814—1815):
243. Գաշնակիցք Ռենսսի բով: Իրենց խաղաղութեան առաջարկութիւնն ու յայտարարութիւնը: . . . 334
244. Երկու կողմանց զորութիւնն ու պատերազմին սկզբնաւորութիւնը: 336
245. Շաղկլէսնի դեպանածոզովն ու Շոմսնի շորից գաշնաւորութիւնը: 337
246. Պատերազմին գլխաւոր զէպքերը: 338
247. Փարիզի առնուիլն ու Նարուէսնեանց գահէն մերժուիլը: 340
248. Նարուէսնին հրաժարիլը: 341
249. Պուրպոնեանք նորէն գահ կ'ելեն: 342
250. Փարիզի առաջին խաղաղութեան գաշնակքը: . . . 344
251. Լուդովիկոս Ժ.Է.ին տուած սահմանադրութիւնը: . . . 345
252. Նոր արքունիքն ու Քաղղիայի վիճակը: 346
253. Նարուէսնին իյնալովը Իտալական տէրութեանց ու Սպանիայի մէջ եղած փոփոխութիւնները: . . . 347
254. Նորուեգիա Շուեաի թագին հետ իրօք կը միանայ: . . . 349
255. Վիէննայի արքայածոզովը: 350
256. Նարուէսնին Քաղղիա գառնալն ու կայսերական գահն ելլելը: 351

257.	Գաշնակցաց Նարայէսնին դէմ ըրածները:	353
258.	Նէսպոլսոյ Միւրա թագաւորին ընթացքն ու անկումը:	354
259.	Ուաղերլոյի ճակատը:	355
260.	Գաշնակցաց երկրորդ անգամ Փարիզ մանեղն ու Նարայէսնին Ս. Հեղինէ կղզին քշուիլը:	357
261.	Փարիզի երկրորդ խաղաղութեան դաշինքը:	358
262.	Ընդհանուր առտութիւն եւ Նարայէսնին մահը:	359



Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ե Ի Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն Տ Է Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ց

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Բ Ա Պ Է Ս

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Ծ Ր Զ Ա Ն

Փ Ր Ե Գ Ե Ր Ի Կ Ո Ս Մ Ե Ծ Ի Ն Մ Ա Հ Ո Ւ Ա Ն Է Ն Ե Ի Գ Ա Ղ Ա Ի Ա Տ Ի
Ց Ե Ղ Ա Փ Ո Ւ Թ Ե Ն Է Ն Մ Ի Ն Զ Ե Ի Մ Ե Ր Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը

(1786—1858)

1. Ընդհանուր տեսութիւն: ԹԻԷՊԷՏ Փրեզե-
րիկոս Մեծին Տաճն ընդհանուր դարադրութի կացու-
ցանող դէպք մը չէ. ի վերայ այսր ամենայնի անկից ան-
միջապէս ետքը սկսելով տէրութեանց սասանութիւն-
ները, որոնք առաջիկայ շրջանին՝ անցեալ շրջանէն
տարբեր կերպարանք մը կուտան, անով նոյն երկու
շրջանք ըստ ինքեան իրարմէ բոլորովին կը բաժնուին:
Ասոյդ է աս շրջանը՝ տարիներու թուոյն նայելով՝ մե-
կալ շրջաններէն շատ կարճ է. բայց մանաւանդ առա-
ջին կիսոյն մէջ իրարու յաջորդող խիստ նշանաւոր ու
արտաքոյ կարգի դէպքերով՝ մեծապէս ծանրակշիռ
կ'ըլլայ, եւ մեզի մօտ ըլլալով, աւելի մտադրութեան
արժանի կը սեպուի: Աս շրջանին սկիզբները հանդի-
պող սասանութեանց ժամանակակից մարդիկը՝ նոյն ժա-
մանակը Բեղախոյ/տակաւ անուանեցին. իսկ հիմայ գրե-
թէ առհասարակ Մահմաճաղախաւ կը կոչեն, ինչու
որ բոլոր նոյն շփոթութեանց մէջ՝ ազատական բայց
կարգաւորեալ կառավարութեան կերպ մը ձեռք բերելու
ջանքը, երբեմն աւելի երբեմն պակաս, միշտ կը տես-
նուի: Նոյն ջանքը, զանազան անգամներ քանի մը տա-

րի իբր թէ անգործ մնալէն ու դադարած երեւնալէն ետեւ, նորէն նորէն երեւան ելաւ. եւ թէպէտ ոչ յառաջուան սաստիկութեամբ եւ ոչ նոյնչափ զարհուրելի երեւոյթներով, սակայն աւելի ընդարձակութեամբ՝ կրնայ ըսուիլ որ տակաւին կը տեսէ: — Խիստ երկայն ճառեր պէտք կ'ըլլային քննելու եւ որոշելու համար թէ ազգաց երջանկութեան ու յառաջագիժութեան նկատմամբ՝ ինչ կերպ կառավարութիւն աւելի նպաստաւոր է. որովհետեւ ամէն կերպ կառավարութիւն՝ թէ աղէկ ու օգտակար եւ թէ գէշ ու վտանգաւոր կողմ մ'ունի: Ուստի եւ աս նիւթն իր հաւանականութեան մէջ թող տալով, ան կ'ըսենք թէ կառավարութեանց կերպը՝ չէ թէ իրարու նմանելու կամ նորասիրութեան համար փոխուելու են, հապա իւրաքանչիւր ազգաց բնաւորութեան, եւ իրենց կրթութեան ատիճանին ու կարօտութիւններուն համեմատ ըլլալու են: Միայն կարծատես քաղաքագէտք կրնան շտեմնել որ միեւնոյն սահմանադրութիւնը՝ ամէն տեսն ու ամէն տեղ չի յարմարիր եւ չի կրնար ալ յարմարիլ:

2. Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան աներեւոյթ հաստատութիւնն ու իրական տկարութիւնը: Մինչեւ անցեալ շրջանին վերջը՝ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութիւնը կործանելու համար եղած բոլոր փորձերը պարապ գացած էին: Ասանկով առաջիկայ շրջանը սկսած ատեն՝ աս գումարութեան շինուածքը բարձրագլուխ կը կենար, առ արտաքս բոլորովին հաստատուն ու անսասան: Կործանում վախցող կար նէ, աւելի արեւելեան կողմերուն նկատմամբ կը վախնար՝ քան թէ արեւմուտքի: Թէպէտ եւ բազմաթիւ խելացի մարդիկ խել մը նշաններու եւ զանազան տէրութեանց վիճակին նայելով, կը կասկածէին թէ մեծկակ շփոթութիւններ պիտ'որ ելլեն. բայց եւ այնպէս գրեթէ առհասարակ ամէնքը կը համարէին որ՝ իրաց բնական ընթացքին համեմատ՝ ամենայն ինչ

նոյն ժամանակուան վիճակին մէջ կրնայ մնալ : Անոր համար ալ ամենեւին տեղ մը նոյն շփոթութեանց առջեւն առնելու եւ կամ ելլելէն ետեւ՝ շուտով դարեցընելու պատրաստութիւն չկար : Սակայն ամէն մարդ ընդհանրապէս ասանկ ապահով կեցած ատեն, այնպիսի ժամանակ մը կը մտնենար, որուն մէջ Եւրոպական տէրութեանց դումարութեան շինուածքին դէմ՝ մինչեւ նոյն ատեն կրած մրրիկներէն սաստկագոյն մրրիկներ պիտի յառնէին, որոնց ուժգնութենէն կործանելէն ետեւ՝ դժուարութեամբ կարող պիտ'որ ըլլար իր աւերակներուն մէջէն դարձեալ ոտք ելլել : Ատանգն անով աւելի կը մեծնար, որ բոլոր տէրութեանց մէջ ամենայն ինչ՝ միայն հասարակ վիճակին յարմար կարգի դրուած էր, ուստի եւ արտաքոյ կարգի փոփոխութիւն մը պատահածին պէս, ամէն բան պէտք էր որ ասկիւնուլոյ ըլլար : — Աս աղէտալի պատահարը հանդիպելէն ետքը՝ դիւրին է պատճառները հետազոտել. եւ թէպէտ մտադիր ընթերցողք մինչեւ հոս դրուածներէն՝ կրնան իրենցմէ ալ անոնց գէթ գըլխաւորները գտնել, բայց լաւ է որ ամենէն երեւելիները յիշատակենք :

3. Ժամանակին հոգւոյն ու կառավարութեանց կերպին իրարու հակառակ ըլլալը : Աւրոպայի գլխաւոր տէրութեանց ներքին վիճակին միտ դնողն անմիջապէս կրնայ տեսնել, թէ անոնցմէ շատերուն կառավարութեան կերպը՝ ժամանակին ընդհանուր հոգւոյն անհամաձայն կը գտնուէր : Ասան զի՝ ուր որ ժամանակին հոգին ազատութեան, եւ շափազանց ու անսանձ ազատութեան կը դիմէր, ժողովրդոց հին ազատութիւններն ու տէրութեանց կանոնաւոր ազատական կարգադրութիւններն իսկ ջնջուած էին : Աւհապետաց՝ անկողպար ու բացարձակ իշխանութիւն ձեռք բերելու ջանքովը, Աւրոպայի ցամաք երկրին գրեթէ բոլոր տէրութիւններուն մէջ կարգաժողովները՝ կամ բոլորովին վերցուած էին եւ կամ պարզապէս ձեւի հա-

ճար կրկենային: Նոյն ժողովքներն ամենեւին տեղ մը կարգաւորեալ խորհրդանոցի կերպարանք չէին առեր: Ի վերայ այսր ամենայնի հին ազատութիւններու կամ սահմանադրական կարգադրութիւններու գաղափարն ամենուն մոքին մէջ կենդանի էր. ինչու որ անոնք չէ թէ միայն ժամանակին անուանի մատենագիրներուն խօսելու սովորական նիւթն եղած էին, որոնք անոնց վրայ մեծ գովեստով կը գրէին, հապա նաեւ իրօք ալ Անգղիայի մէջ ի գործ կը դրուէին: Եւ որովհետեւ աս վերջին տէրութիւնն իր ազատական սահմանադրութեան տակ կը պայծառանար ու յառաջ կ'երթար, ասով ամէնքը կը բաղձային անոր կառավարութեան կերպին նմանիլ: Ասանկով նոյն գաղափարը գործնական քաղաքականութեան մէջէն չվերցուէլէն զատ, երթալով աւելի կը տարածուէր ու կը հաստատուէր: Անոր համար ալ առաջիկայ շրջանին մրրիկներուն ատենը իբրեւ բեւեռական աստղ մ'եղաւ, զորն որ բոլոր ան շփոթութեանց ու վրդովմանց մէջ ամէն ճարգ աչքին առջեւ կը պահէր: Աս այսպէս ըլլալով, խիստ դժուար էր որ հանդարտ ու խաղաղ մնային այնպիսի տէրութիւնք, որոնց կառավարութեան կերպը՝ ինչպէս ըսինք՝ նոյն ըմբռնմանց բոլորովին հակառակ էր:

4. Գլխաւոր տէրութեանց վիճակը: Բայց աս բաւական չէ. արձակապետութիւնն իսկ կարգաւորեալ ու կանոնաւոր չէր, հապա գրեթէ ամէն կողմ այլեւայլ կերպով զանազան անկարգութիւններու տակ ինկած: Սպանիայի մէջ կարգաժողովներուն դադրելէն ետեւ՝ կառավարութիւնը կրնայ ըսուիլ թէ միայն հետադատութեան ատենին վրայ յեցած էր, որն որ կրօնի պատրուակաւ, բայց կրօնին բոլորովին հակառակ հոգւով, երկիրն ամէն կերպ շարիքներով կը լեցընէր: Քաղղիա՝ ընդհանուր կարգաժողովները վերցուելէն ետեւ՝ արձակապետութիւն մ'եղած էր, բայց ինք իր մէջը բաժնուած, եւ խորհրդանոցներուն հետ եղած կռիւներով ներքին երկպառակութեան մէջ ինկած:

Հողանտայի հասարակապետութիւնը՝ որուն կառավարութեան կերպն արդէն միշտ անձեւ ու անկարգ էր, նոյն ատեն բոլորովին առանց յենարանի մնացած էր, եւ կուսակցութեանց կռիւներով տակնուվրայ կ'ըլլար: Գերմանական պետութեան միութիւնը գրեթէ բոլորովին քայքայած էր, եւ հազիւ թէ կամաց կամաց շարժելու չափ արտաքին կապ մը կը պահէր: Պրուշարուեստական վարչութիւն մ'ունէր, բայց ան ատեն աս ճարտարարուեստ մեքենան իր առաջին շարժիչը (գոթրեգերիկոս Բ.) կորսնցուցած ըլլալով, կրնայ ըսուիլ որ ամենեւին կառավարութեան կերպ չունէր: Աւստրիա՝ թէեւ ըստ ինքեան կարգաւորեալ կառավարութեան կերպ ունէր, բայց իր տիրապետը (Յոլսեփ Բ.) անպատշաճ կամ ժամանակէ դուրս փոփոխութիւններու ձեռք զարկած ըլլալով, շփոթութեանց առիթ կու տար: Ահաստան (եթէ տակաւին անկախ եւ ինքնազուխ տէրութեանց կարգը կրնար դասուիլ նէ) անիշխանութեան ու քայքայման վիճակի մէջ կը գտնուէր: Աերջապէս Օսմանեան տէրութիւնը՝ Եէնի-չէրիներու ձեռքին տակ ինկած ըլլալով, միշտ աւելի կը տկարանար: Ընդհանրապէս խօսելով, չկար կառավարութիւն մը՝ որուն վրայ ժողովուրդը վստահութիւն ունենար, չկար կառավարութիւն մը՝ որն որ օտար տէրութեանց համարու մը վայելէր. վասն զի չկար ալ կառավարութիւն մը՝ որն որ ժողովրդեան երջանկութեան համար աշխատէր, կամ ուրիշ տէրութեանց հետ պատուաւոր կերպով վարուէր:

Ծ. Կարգերու զանազանութիւն: Աս զանազանութեան կառավարութեանց կերպին հետ ունեցած կապակցութիւնը: Էին աւատային կարգաւորութիւններուն հետզհետէ լուծուած կամ փոխուած ատենը՝ տիրապետաց եւ իրենց ժողովրդոց մէջ եղած յարաբերութիւնները փոխուելէն զատ, ազգաց այլեւայլ կարգերուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւններն ալ փոխուած էին: Որչափ տարբեր էին վերջին ա-

տեններուն քաղաքացիները՝ հին ժամանակաց քաղաքացիներէն. ինչպէս այլակերպ էր արդի ազատանին՝ յառաջուան ազնուականներուն կարգէն: Յառաջագոյն ազգ մը կացուցանողը՝ միայն ազատանին էր. իսկ ետքի ատենները հազիւ թէ կրնար ազգին մէկ փոքր մասը կազմել: Ա՛լ ոչ ոք կրնար ուրանալ թէ քաղաքացիք ազգերուն ամբողջացուցիչ մասն են: Ասոր հակառակ թէպէտ ազնուականաց վայելած արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները հաստատուն իրաւանց վրայ հիմնուած էին. բայց ամենուն աչքը կը զարնէր որ ալ անոնք չէին կատարեր ան պարտականութիւնները՝ որոնց պատճառաւ կամ զորոնք կատարելու պայմանաւ նոյն արտօնութիւնները ձեռք բերած էին: Յիշեալ արտօնութեանց մէկը, մանաւանդ թէ գլխաւորագոյնն էր, ազնուականներուն բոլոր հարկերէ կամ տուրքերէ ազատ ըլլալը: Արդ կամաց կամաց դիզուած հրապարակական պարտքերուն շատութենէն ծագած բեռան ճնշումը՝ որչափ որ աւելի կը սաստկանար, այնչափ ալ քաղաքացիք բարձրաձայն կը պահանջէին որ ամէն կարգի մարդիկ նոյնը հաւասարապէս եւ կամ իրենց ստացուածոց համեմատութեամբ կրեն: Աս պատճառներուն համար կրնայ ըսուիլ թէ յեղափոխութիւն մ'որ պատահէր, արտօնացեալ կարգերը, այս ինքն ազնուականք ու եկեղեցականք (որոնք ընդհանրապէս ազնուականաց առանձնաշնորհութեանց հաղորդ էին) պէտք էին աւելի վախնալ՝ քան թէ նոյն իսկ վեհապետք կամ իշխանք: Արձեւս թէ իրաց աս հանգամանքն ըմբռնելով, ազնուականներէն ոմանք սկսեր էին ընկերական կենաց մէջ քաղաքացւոց հետ յառաջուրնէ տարբեր կերպով վարուիլ, որով իբր թէ իրենց մէջ հետզհետէ քաղաքական հաւասարութիւն մը կը մտնէր: Բայց որովհետեւ ազնուականներուն խիստ մեծագոյն մասն ամենեւին կերպով մը չէր ուզեր իր արտօնութիւնները կորսնցընել կամ անոնց մէկ փոքր մասէն ալ հրաժա-

րիլ, աստնկով երկու կարգերուն մէջ եղած գրգռութիւնն ու նախանձը օրըստօրէ կ'աւելնար, եւ ամէն մարդ կը տեսնէր թէ հարկ է որ ասնիւ թիւն մէջ կերպով մը փոփոխութիւն ըլլայ: Բաները մէկ կողմանէ աս վիճակին մէջ գտնուած ատեն, մէկալ կողմանէ տէրութեանց կառավարութեան կերպին հիմը՝ աս կարգերու զանազանութեան վրայ դրուած ըլլալով, խիստ դժուար էր, եթէ ոչ անկարելի, որ նոյն կարգերու զանազանութեան եւ վերջին կարգերուն արտօնութեանց ձեռք դպցուի՝ առանց ստիպուելու կառավարութեանց կերպն ալ փոխել:

6. Չինուորական ու դրամական զօրութիւն: Տէրութեանց զօրութեան չափը՝ միայն իրենց հաստատուն բանակներուն զօրութենէն կ'առնուէր: Իրօք ալ գրեթէ ուրիշ չափ չէր գտնուէր: Աս բանակներուն կազմուելովը, որոնք՝ իւրաքանչիւր տէրութեան կառավարութեան կերպին համեմատ՝ տիրապետաց աճող զօրութեան հետ միեւնոյն ընթացքով յառաջ կ'երթային, նոյն տիրապետաց եւ իրենց ժողովրդոց մէջ կանգնուող բաժանման պատը կամաց կամաց բարձրացած լմընցած էր: Միայն տիրապետներուն ձեռքը զէնք կար. ժողովուրդը գրեթէ ամէն տեղ անզէն էր: Աս բանս տէրութեանց ներքին հանդարտութեան նրկատմամբ՝ որչափ որ օգտակար համարուի, արտաքնոյն նկատմամբ առանց վտանգի չէր. երբ որ ազգի մը բանակն օտար զօրաց առջեւը յաղթուէր կամ ցրուէր, ինչ կը մնար նոյն ազգին՝ բայց եթէ յաղթողին հպատակիլ. որով եւ բանակի մը պարտութիւնը կամ ճակատամարտի մը կորուստը՝ կրնար մէկէն զօրաւոր տէրութեանց իսկ բախտն որոշել: — Աս հանդամանաց վտանգաւորութեան մեծութիւնն աւելի եւս կը յայտնուի, երբ որ նոյն պատերազմական զօրութիւնը համեմատուի տէրութեանց դրամական զօրութեան հետ, առանց որոյ առաջինը գրեթէ բոլորովին մեռած է. ինչպէս որ նոյն ատեն գործածութեան համար ստուգիւ

մեռած էր: Եւրոպայի ցամաք երկրին եւ ոչ մէկ տէրութիւնը կարող էր իր յատուկ դրամական զօրութեամբը երկայն ատեն մեծկակ պատերազմ մը մղել. միայն ուրիշ տէրութիւններէ դրամական օգնութիւն առնելով եւ կամ նորատեսակ հարկահանութիւններով կարելի էր աս բանս գլուխ հանել: Այսպէսով անանկ վիճակի մը հասնուած էր, որ ժամանակին զինուորական դրութեան չափազանցութիւնն ինք իրմով կը պատժուէր, եւ այնպիսի շփոթութիւն մը կը պատճառէր՝ որուն զարհուրելի հետեւութիւնները պէտք էր որ առաջին առթին մէջ երեւային:

7. Քաղաքականութեան մէջ բարոյական սկրզբունքներուն ապականիլը: Մէկ կողմանէ տէրութեանց քաղաքական նեցուկներն այսպէս երեբուն ու սասանեալ վիճակի մէջ գանուած ատեն, մէկալ կողմանէ բարոյական նեցուկներն ալ անոնցմէ աւելի հաստատուն չէին: Ալ մէջտեղաց վերցուած էր տէրութեանց գումարութեան հաստատութեան հիմը, այս ինքն՝ օրինաւոր ստացուածքի անբռնաբարելիութիւնը (Նախաշ. 4), առանց որոյ ուրիշ բան չիկրնար ըլլալ բայց եթէ ամենուն պատերազմ ամենուն դէմ: Քաղաքականութիւնը Վեհաստանի մէջ իր քօղը մէկդի ձգած էր. շրջանակուելու կամ բոլորակնալու բաղձանքն ամենուն սրտին մէջ հաստատուած էր: Աիճակագիրներուն տարածած ու սնուցած մոլորական կարծիքը, թէ Տէրութեան մը զօրութիւնը՝ միայն իր նիւթական ուժոյն վրայ կայացեալ է, եւ թէ նոյն նիւթական ուժոյն մեծնալը՝ քառակուսի մղաններուն աճելուն եւ իրական ստակին աւելնալուն վրայ հիմնուած է, հաստատուն կերպով ամէն կողմ արմատ ձգած էր: Եւ եթէ արդէն նոյն ատենէն ամենայն ինչ հիմնայատակ չէր տապալեր նէ, ալ քաղաքական շինուածքը բռնողները՝ աղգաց իրաւանց ծանօթ սկզբունքները չէին, հապա իրաց փոփոխական հանգամանքները: Ընդհանուր բարոյականին ու քաղաքականութեան մէջ եղող ան-

ձուկ կապէն՝ ըստ ինքեան կը հետեւէր որ ինքնասիրութիւնը թէ հրապարակական եւ թէ առանձնական գործողութեանց տիրող սկզբունքն ըլլայ: Եւ ո՞վ չիտեսներ թէ քայքայման խիստ մօտ կը գանուի տէրութեանց գումարութիւն մը, որուն մէջ տիրող գլխաւոր սկզբունքը՝ ինքնասիրութիւնն է, մանաւանդ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան պէս գումարութիւն մը, որն որ իրարու այնչափ անհաւասար տէրութիւններէ կազմուած է, եւ որն որ մինչեւ նոյն ատեն անով միայն կրցեր էր հաստատուն կենալ՝ որ շատերն իրարու հետ միանալով, զօրաւորագունին դէմ իրենք զիրենք եւ մէկզմէկ պաշտպանած էին: Շուտ մը փորձը ցուցուց որ առանց սեպհական օգտի եւ մանաւանդ նիւթական կորստով եղած դաշնաւորութիւնք՝ դահլիճներու մէջ յիմարութիւն կը համարուէին. բայց ինչ են դաշնաւորութիւնք, երբ որ անոնցմով իրարու հետ կապուողները՝ միայն իրենց սեպհական շահուն միտ կը դնեն:

Տ. Ժողովրդոց գաղափարներուն փոխուիլը: Բայց չէ թէ միայն դահլիճներու բարոյականին մէջ նոր գաղափարներ սկսած էին տիրել, հապա ժողովրդոց մէջ ալ անանկ գաղափարներ տարածուած էին, որոնք բոլորովին հակառակ էին իրաց նոյն ատենուան կարգաւորութեան: Եւ թէ առ բանս որչափ վնասակար հետեւութիւններ կրնար ունենալ, անկից յայտնի է՝ որ բոլոր մարդկային հիմնարկութիւնք, ուստի եւ տէրութիւնք ու սահմանադրութիւնք կամ կառավարութեանց կերպերն ալ, գաղափարներու վրայ հաստատուած են: Բազմաթիւ մատենագիրներու ձեռքով ժողովրդոց մէջ աս գաղափարը կամ կարծիքը տարածուած էր թէ ընդհանրապէս ամէն տեսակ տէրութեանց եւ նոյն իսկ միապետութեանց ալ հիմն է ժողովրդեան վեհապետութիւնը որն որ նոյն վեհապետութիւնը տիրապետաց տուած է եւ ուղած ատեն կրնայ անոնց ձեռքէն առնուլ: Հիւսիսային Ամերիկայի անկախութեամբն աս կարծիքն իբր թէ հաստատութիւն

գտած էր, եւ նոյն անկախութեան գլուխ ելլելուն օգնողները՝ առ զազափարը նորէն Եւրոպա բերած կամ աւելի եւս տարածած էին: Ասանկով միապետական տէրութեանց գումարութեան մէջ սամկապետական գաղափարները միշտ աւելի խորունկ արմատ կը ձգէին ու աւելի կը տարածուէին. եւ առ քանս սաստիկ զարհուրելի հրդեհի մը լուցիլի էր, որուն ընդարձակութիւնը գուցէ եւ սչ նոյն գաղափարները տարածողները կրնային գուշակել: Արդէն շատոնց ուրիշները փոյթ տարած էին ժողովրդոց կրօնական գաղափարները բոլորովին տակն ու վրայ բնելու եւ պղծելու: Եւ ինչ կրնայ սպասուիլ ժողովրդէ մը, երբ որ իր թէ կրօնական ու թէ քաղաքական գաղափարները տակնուվրայ եղած ու պղծուած են, եւ երկու նիւթին մէջ ալ ամենայն ինչ արհամարհել սորված է:

Գ. Քաղաքական գրականութիւն: Քաղաքական ժողովակիներ ու գաղտնի ընկերութիւններ: Աս ամէն բաներուն վրայ աւելլաւ՝ Եւրոպայի շատ տէրութեանց մէջ գրականութեան առած ուղղութիւնը: Նոյն ժամանակները գրականութիւնն երթալով աւելի լրագրական կամ օրագրական կերպարանք մը կ'առնուր, եւ սոսկից պէտք էր որ միշտ աւելի սաստկանար, քանի որ լրագրաց թէ թիւը կը բազմանար եւ թէ գործածութիւնն աւելի կ'ընդարձակուէր: Ասնք իրենց շրջանաւոր հրատարակմամբ՝ ոգիներն առաւել քան զառաւել զբաւելով եւ իրենց քաշելով, ուրիշ նիւթերու վրայ եղած մտադրութիւնը կը նուազեցնէին, եւ հասարակաց կարծիքին բերանը կամ գործիքը ձեւանալով՝ նոյնին ուղածուան պէս կ'առաջնորդէին: Ասով վերջապէս բաները հոն հասան՝ որ մամլոց (սպագրութեան) ազատութեան խնդիրը՝ չէ թէ միայն քաղաքականութեան, հասցա նաեւ ազգերուն երջանկութեան ամենամեծ նիւթը սկսաւ համարուիլ: Գլխաւորաբար առ լրագրաց միջոցաւ՝ քաղաքականութեան զբաղիլն ու նոյնին վրայ խօսիլը, նախ իրրեւ ժամանակ անցընելու նիւթ եւ

գրօսանք նկատուելէն ետեւ, կամաց կամաց իբրեւ հարկաւոր գործք մը սկսու սեպուիլ, մանաւանդ երբ որ մէյ մը Անգղիայէն ու Ամերիկայէն Գաղղիա բերուեցան քաղաքական ժողովակները¹, որոնց մէջ ամէն աստիճանի ու կարգի մարդիկ քաղաքականութեան վրայ կը ճառէին ու կը վիճէին: Աս կերպով պատճառած քաղաքական գրգռութեան մեծ մնունդ կու տային գաղտնի ընկերութիւնք, որոնք Ազատ որմնաշինութիւն² ըսուած ընկերութեանց ձեռքովը՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին շատ կողմերը կը տարածուէին: Եւ թէպէտ համարուի որ նոյն ընկերութիւնները սկզբնաբար քաղաքական նպատակներ չունէին, ի վերայ այսր ամենայնի շիկրնար ու բացուիլ որ նոյնպիսի նպատակներու շարաշար կը գործածուէին, մանաւանդ ան տեղերը՝ ուր կառավարութիւնը զանոնք կը հալածէր, առանց կարենալու բոլորովին ջնջել վերցընել. վասն զի ան ատեն ստուգիւ կառավարութեան դէմ կը սկսէին դաւաճանութիւն նիւթել: Բայց ասոնք տէրութեանց այնչափ վնաս չհասցուցին՝ որչափ ուրիշ ընկերութիւնները, որոնք առաջիններուն միայն ձեւը կ'առնուին, եւ անոնց պէս իրենց նպատակն ու վարդապետութիւնը գաղտնի պահելէն զատ, իրենց գոյութիւնն իսկ ծածկելով, տէրութեանց հսկողութեան տակ իյնալէն կը զգուշանային: Ասոր առաջին աչք զարնելու ապացոյցը տուաւ Գերմանիայի մէջ Լուսաւորելոց³ ըսուած ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր մարդկային ազգը բոլոր թէ եկեղեցական եւ թէ աշխարհական իշխանութենէ ազատել եւ զամէնքը հաւասար ընել, եւ որն որ շուտ մը շատ կողմեր տարածուեցաւ:

10. Բաժանում: Գրուածքնուս սկիզբը նշանակածնուս պէս (Նախաշ. 6), աս Շրջանը՝ քաղաքական հաւասարակշռութեան Քայքայման ու Աերանո-

1 Club.

2 Franc-maçonnerie.

3 Illuminaten.

բողման ժամանակը բովանդակելով, պէտք է որ ինք իր մէ երկու գլխաւոր Մաս բաժնուի: Ասոնցմէ առաջնոյն մէջ պիտի տեսնենք թէ ինչպէս Եւրոպական տէրութեանց գումարութիւնը հեազհետէ կը քայքայի ու կը կործանի, իսկ երկրորդին մէջ թէ ինչպէս կը նորոգուի կամ նորէն կը հաստատուի, եւ նոյն նորոգեալ վիճակին մէջ կը մնայ: Եւ թէպէտ ոչ առաջնոյն մէջ հաստատելու կամ կործանմանէ ազատելու ջանքը կը պակտի, եւ ոչ երկրորդին մէջ կործանելու փոյթը. ի վերայ այսր ամենայնի երկուքին մէջ ալ միշտ գլխաւոր նկարագիրը հաստատուն կը մնայ, մանաւանդ անով որ առաջնոյն մէջ՝ միշտ կործանման փոյթը յաղթող կ'ըլլայ, իսկ երկրորդին մէջ՝ ընդհանրապէս հաստատելու ջանքը: Առաջին Մասը երեք Միջոց ժամանակի կը բաժնուի, որոնք են.

Ա. Գաղղիայի մեծ յեղափոխութենէն մինչեւ Գամբոյ Ֆորմիոյի խաղաղութեան դաշինքը (1786—1797):

Բ. Գամբոյ Ֆորմիոյի խաղաղութենէն մինչեւ Գաղղիայի առաջին կայսրութեան կանգնուիլը (1797—1804):

Գ. Գաղղիայի առաջին կայսրութեան ժամանակը՝ մինչեւ Նաբոլէոնին իյնալը (1804—1815):

Ինչպէս որ դարձեալ գրուածքիս սկիզբը զրուցած ենք (Նախաշ. 6), աս Շրջանին՝ միայն առաջին ժամանակի միջոցին մէջ, Հիւսիսային Եւրոպայի տէրութիւններուն վրայ՝ Հարաւային Եւրոպայի տէրութիւններէն զատ կը խօսինք. իսկ անկէ ետեւ ամէնքը մեկտեղ կը խառնենք, ինչու որ ըստ ինքեան ալ դէպքերուն մէջ եղած բաժանումը վերցուելով, ամէնքը միակ ամբողջ մը կը կազմեն:

Իսկ զաղթականութեանց վրայ, իւրաքանչիւր ժամանակի միջոցին վերջը առանձին առանձին խօսելու տեղ, ինչպէս որ նախընթաց Շրջաններուն մէջ ըրինք, անոնց բովանդակ պատմութիւնը մեկտեղ կը դնենք.

որովհետեւ թէ ժամանակը կարճ է եւ թէ անոնց զէպքերուն մէջ ըստ ինքեան չկայ ան բաժանումը՝ որն որ Եւրոպայի իրողութիւններուն մէջ կը գտնուի :

Աս բաժանման համեմատ՝ պատմութիւննիս գրելն յառաջ, տէրութեանց ներքին վիճակին վրայ համառօտ տեսութիւն մ'ընենք, Առաջին Մասին բովանդակած բոլոր ժամանակը մէկտեղ առնելով :

11. ԱՆՔՂԻՆ. Գէորգ Գ. ին ժամանակը: Գէորգ Գ. ին (Հատ. Բ. 166) տակ ստոյգ է Անգղիա իր Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութեանց անկախութիւնը ճանչցած էր (Հատ. Բ. 253), որոնց պատերազմին օգնած էին Գաղղիա ու Սպանիա. բայց Գաղղիայի հետ բարեկամական յարաբերութիւնը նորէն հաստատուելն ետեւ, Գաղղիացիք առանձին կերպով մը Անգղիայի բարեկամութիւնը կը փնտռէին: Սակայն մէյ մ'որ Գաղղիայի յեղափոխութիւնը փրթաւ, երկու տէրութեանց մէջ անանկ թշնամութեան ու պատերազմի շարքեր սկսան, որ հազիւ թէ քիչ մը ժամանակ միջահատելով (1802—1803), մինչև վերջը երկու կողմանէ ալ մեծ սաստկութեամբ տեսեցին: Անգղիա աս պատերազմներուն մէջէն չէ թէ միայն յաղթող ելաւ, հապա նաեւ իր թէ Եւրոպայի ու թէ արտարին գաղթականութեանց մէջ ունեցած երկիրներն աւելցուցած, միանգամայն Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը մեծցուցած: Նոյն պատերազմներուն վերջին տտենները նաեւ Ամերիկայի Միաբանեալ նահանգներուն հետ պատերազմի բռնուեցաւ (1812—1814): Գաղղիայի յեղափոխութիւնը՝ երկրին ներքին հանգամանաց վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, ան կողմանէ՝ որ նորոգութեանց ու փոփոխութեանց խօսքը մէկդի ձգուելն զատ, կառավարութեան խիստ կերպով կը բանեցուէր՝ ժանաւանդ իրյանտայի մէջ, ուր ժողովողոց կրած նեղութիւններէն ու Գաղղիացոց զրգուութենէն յառաջ եկած ապստամբութիւններուն պատճառաւ, նոյն տեղաց խորհրդանոցին անկախութիւնը (Հատ. Բ. 166) վերցուեցաւ եւ կամ՝ նոյն խորհրդանոցը Անգղիայի խորհրդանոցին հետ միացաւ: Աս խտութիւններն ու Գէորգ Գ. թագաւորին ինքնագլուխ գործելու ջանքը, որոնց համար ստորին ժողովողեան տտելի եղած էր, պատճառ տուին իր կենաց զէմ զանազան անգամ դաւաճանութիւններ նիւթուելուն: Նոյն թագաւորին վրայ՝ իր թագաւորութեան առաջին տարիներէն

(1765էն) վեր մտաց հիւանդութիւն մը կ'երեւար: Աս ժամանակաւոր հիւանդութիւնը ետքի ատենները (1810) տեւական խեղացնորութեան փոխուեցաւ. անանկ որ վերջապէս իր համանուն (Գէորգ Գ.) որդին եւ թագաժառանգը՝ տէրութեան խնամապետ գրուեցաւ (1811, Յունուար 10), եւ նոյն պաշտօնը մինչեւ իր հօրը մահը վարեց, որն որ վերջին ատեններն կատարեալ կուրացաւ ալ:

12. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԿԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՆԵՐՄԱՆԻԱՅԻ Ներքին վիճակ ու քաղքայում: Գերմանիայի գլխաւոր տիրող իշխանները: Գրեթէ երեքհարիւր տարիէ վեր աս պետութիւնը՝ թէ ըստ ներքին հանգամանաց եւ թէ ըստ արտաքին յարաբերութեանց՝ խորունկ սասանութիւններու տակ ինկած ու շատ տկարացած էր: Ինչպէս շատ անգամ ըսինք, Գերմանիայի տէրութեանց միութիւնը՝ միայն արտաքուստ թնայած էր. Գերմանական ազգերն իրարու հետ միացընող կապը՝ միշտ աւելի կը թոյլնար: Սահմանադրութեան հին ձեւերն ու կարգադրութիւնները տակաւին կը կենային. բայց ոգին ու զօրութիւնը վերցուած էին: Միայն արտաքին յարաբերութիւններէ ու թէութիւններէ կախուած էր պետութեան նոյն ատենուան վիճակին ալ տեւելը: Անոր համար երբ որ Էւրոպայի տէրութիւնները տակնուվրայ ընող սասանութիւնք սկսան իրեն ալ ազգել, կրնայ ըսուիլ որ ամէն տեղէն աւելի հոն փոփոխութեանց առիթ տուին, որուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն եղաւ ներքին միարանութիւն չգտնուիլը, ու այլեւայլ Գերմանական տէրութեանց իրարու դէմ կռուիլը: Ասանկով իր թոյլ կապն ալ լուծուեցաւ կամ խզուեցաւ եւ վերջապէս կայսրութիւնը բոլորովին ջնջուեցաւ (1806): Այնպէս ալ խորունկ եղաւ աս կործանումը, որ ետքէն Էւրոպական տէրութեանց հին գումարութեան նորէն կանգնուելու ատենը՝ հազիւ կարելի եղաւ հին կայսրութեան տեղ՝ տէրութեանց դաշնակցութիւն մը հիմնել: — Աս շրջանին սկիզբը կայսր էր Յոփսէփ Բ., իրեն յաջորդեց Լէոպոլտ Բ., իսկ աս վերջնոյն՝ Փրանկիսկոս Բ., որն որ Գերմանիայի վերջին կայսրն եղաւ: — Նոյն ատեն ինը կայսրընտրութիւնք կային, որոնք հետեւեալ իշխաններուն ձեռքն էին. 1. Փրեզերիկոս Կարոլոս՝ Մոգունտիայի, 2. Մաքսիմիլիան՝ Գոլոնիայի, 3. Կղեմէս Ա՛ ինկեղաւ՝ Գրիէրի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսք. 4. Յոփսէփ Բ. կայսրը՝ Բոհեմիայի կայսրընտիր, 5. Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Բ. Պրուշի թագաւորը՝ Պրանտենպուրկի կայսրընտիր, 6. ու 7. Կարոլոս Թէոգորոս

Ֆայտի կամ Պալատական եւ Պաւիտրայի կայսրընտիր, 8. Փրեդերիկոս Աւգոստոս Գ. Սաքսոնիայի կայսրընտիր, 9. Գեորգ Գ. Անգղիայի Թագաւորը՝ Հաննովէրի կայսրընտիր :

13. ԱՒՍՏՐԻԱ. Յովսէփ Բ. կայսր: Ստորին նահանգաց ապստամբութիւնը: Ինչպէս յառաջագոյն տեսանք, Յովսէփ Բ. կայսրն իր ժառանգական երկիրներուն մէջ խել մը քաղաքական ու եկեղեցական փոփոխութիւններու ձեռք զարկած էր, որոնցմէ շատերն անպատշաճ բաներ էին ու խիստ անյաջող էլք ունեցան (Հատ. Բ. 175, 176): Աս փոփոխութիւնք ուրիշ տեղերէն աւելի Աւստրիական Ստորին նահանգաց կամ Բեղգիայի մէջ շփոթութիւններու առիթ տուին: Կայսրը կ'ուզէր աս երկրին մէջ դատաստանական, եկեղեցական եւ ուսումնական նըկատմամբ զանազան նորոգութիւններ ընել (1786), որոնք թէեւ ըստ մասին հարկաւոր եւ ժողովրդեան օգտակար ալ տեսուէին, ի վերայ այս ամենայնի հակառակ էին Ջուարթագին մուտք: ըսուած Պրապանդի հիմնական օրէնքներուն: Ասոր համար նոյն երկրին մէջ շուտ մը մեծ գրգռութիւնք սկսան: Պրապանդի կարգաժողովը՝ կայսեր ըստ սովորութեան խնդրած դրամական օգնութիւնը զրացաւ (1787. Ապր. 27), մինչեւ որ ժողովրդեան վրդովմանց առիթները վերցուին: Աս ալ բաւական չէ, շատ քաղաքներու մէջ աղմկայոյզ ու ապստամբական գործողութիւններ պատահեցան: Այսպէսով կայսրը ստիպուեցաւ տուած հրամանները ետ առնուլ (Սեպտ. 2): Բայց շփոթութիւնք անով ալ չհանդարտեցան, եւ աւելի եւս սաստկացան՝ երբ որ կայսրը սկսաւ Լուվոնիայի համալսարանը կերպարանափոխ ընելու ետեւէ իյնալ: Ասոր վրայ կայսրը նախ հրատարակեց որ ինք զինքը պարտաւոր չիտպեր երկրին իրաւունքները եւ մանաւանդ Ջուարթագին մուտք ըսուած հիմնական օրէնքներով արուածները յարգելու (1789, Յունու. 6)՝ եւ ետքը տեսնելով որ իր վերջին խաղաղական առաջարկութիւններն ալ չեն ընդունիր, հին սահմանադրութիւնը բոլորովին ջնջեց (Յունիս 18), Աս որոշման հետեւանքն եղաւ յայտնի ապստամբութիւն մը, որն որ հետզհետէ՝ Լիւքսեմպուրկէն զատ՝ բոլոր երկրին վրայ տարածեցաւ: Կայսերական զօրքերն ու կուսակալը մերժուեցան: Յովսէփ Բ. թէպէտ հին սահմանադրութիւնը նորէն հաստատեց, բայց Բեղգիացիք չուզեցին գլուխ ծռել, մանաւանդ թէ բացի Լիւքսեմպուրկէն բոլոր գաւ-

առաց պատգամաւորները վեհապետական համաժողով մը գումարելով, իրենք զիրենք կայսեր իշխանութենէն անկախ հրատարակեցին (1790, Յունու.) :

14. Լէորոլտ Բ: Տէրութեան ներքին ու արտաքին յարաբերութիւնները կը շիտկուին : Նոյն շփութութիւններուն մէջ իր կեանքը կնքեց Յովսէփ Բ. կայսրը (1790, Փետր. 20), առանց զաւակ ձգելու, որով եւ Աւստրիայի ժառանգական երկիրներուն մէջ անմիջապէս իրեն յաջորդեց իր երկրորդ եղբայրը՝ Լէորոլտ Բ., որն որ յառաջ Գոսկանայի մեծ դքսութեան մէջ իր հօրը յաջորդած էր (1765). եւ նոյն տարին Գերմանիայի կայսր ալ ընտրուեցաւ (1790, Սեպտ. 30) : Իսիսա գժուար էր աս նոր կայսեր գործքը. չէ թէ միայն Ստորին նահանգները յայտնի ապստամբութեան մէջ էին, հապա նաեւ Յովսէփ կայսեր նորոգութեանց պատճառաւ տէրութեան ուրիշ զաւառներն ալ եւ առանձինն Հունգարիա մեծապէս տրոգոհ ու զրգռեալ էին : Ասկից զատ՝ արտաքին յարաբերութիւնք ալ աղէկ չէին. Աւստրիա Տաճկաստանի հետ գժբախտ պատերազմի մը բռնուած էր, իսկ Պրուշի հետ խիստ զրգռուած վիճակի մէջ կը գտնուէր : Բայց Լէորոլտ իր խոհեմ չափաւորութեամբն ամենայն ինչ կարգի գրաւ : Իր նոր մայրաքաղաքը չմտած, ճամբան յայտնեց թէ իր զաւառներուն կարգաժողովները միապետութեան հիմունքը կը համարի, եւ կ'ուզէ անոնց բոլոր հին իրաւունքները ետ գարձնելով, անոնց հետ միաբան՝ իր ժողովրդոց երջանկութեան համար աշխատիլ : Աս յայտարարութեան համեմատ, նախ Ռայխենպախի դեսպանաժողովոյն մէջ Պրուշի հետ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ մտնելէն եւ նոյն տէրութեան միջնորդութեամբ Գրան հետ հաշտուելէն ետեւ, մտադրութիւնք՝ տէրութեան ներքին հանդարտութիւնք հաստատելու նուիրեց : Անձամբ Հունգարիա երթալով եւ թագադրութեան ատեն (Նոյ. 15) Հունգարացւոց բոլոր հին իրաւունքները հաստատելով, զիրենք հանդարտեցուց : Աւելի գժուարութիւն կրեց Բեղգրիայի հանդարտիլը. բայց ան ալ վերջապէս գլուխ ելաւ, եւ ասոր մեծապէս օգնեց իր խոհեմական ընթացքէն զատ՝ նոյն իսկ երկրին վիճակը : Արդէն իսկզբանէ Ստորին նահանգաց բնակիչները մէկմէկու հետ իյնալու սկսած էին, եւ մէջերնին մէկը չկար՝ որ կարենար զիրենք միաբանել ու առաջնորդել : Ուր որ Ֆրանսոսացի մէջ իրենց հին սահմանադրութիւնք պահել կ'ուզէին, Պրասպանդի մէջ աամ-

կապեաականք կը պահանջէին որ ժողովրդեան իշխանութիւնը հաստատուի: Աս ասանկ ըլլալով, թէպէտ Բեդգիացիք կայսեր բրած զիջումներն արհամարհանօք մերժեցին. բայց աս պատճառաւ իր անոնց դէմ խաւրած բանակէն յաղթուելով, զսպուեցան ու հանդարտեցան, մանաւանդ որ Պրուշէն յուսացած օգնութիւններն ալ չգտան: Ի վերայ այս ամենայնի Լեոբոլտ իր զինուորը զսպած երկրին հին ազատութիւններն ու իրաւունքները բոլոր հաստատեց եւ ապստամբաց կատարեալ թողութիւն շնորհեց (Գեկ. 10):

15. Փրանկիսկոս Բ.: Աւստրիա կայսրութիւն կ'ըլլայ: Թէպէտ Լեոբոլտ Բ. այսպէս իր տէրութեան թէ ներքին ու թէ արտաքին յարաբերութիւնները շիտակեց, բայց Գաղղիայի նկատմամբ իր դիրքը միշտ աւելի վտանգաւոր կ'ըլլար: Սակայն աս կողմանէ ալ խոհեմութիւնն ու չափաւորութիւնը ձեռքէ թող չտուաւ. վասն զի թէեւ Պրուշի հետ միարանելով, սկիզբ բրաւ Գաղղիայի դէմ դրուած դաշնակցութեանց, ի վերայ այս ամենայնի մինչեւ վերջը զգուշացաւ զինեալ միջամտութիւն ընելէն: Այսպէսով իր կարճժամանակեայ կառավարութեան վերջը (1792, Մարտ 1) խաղաղութեան մէջ թողուց իր տէրութիւնը: Իրաց վիճակը բոլորովին փոխուեցաւ իր որդւոյն ու յաջորդին Փրանկիսկոս Բ. ին ատենը, որն որ քիչ մը ետքը Գաղղիայի հետ պատերազմի բռնուեցաւ: Աս պատերազմը չորս հինգ անգամ նորոգեցաւ, ինչպէս իւրաքանչիւր տեղերը մանրամասն պիտի տեսնենք, եւ Աւստրիա սաստիկ դժբախտութիւններու հանդիպեցաւ ու մեծամեծ կորուստներ բրաւ. բայց վերջապէս բովանդակ Եւրոպայի հետ յաղթող եղաւ, եւ յառաջունէ աւելի ընդարձակուելով ու զօրանալով, առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգին մէջ հաստատուն մնաց: — Փրանկիսկոս կայսրն իր ժառանգական երկիրները կայսերական աստիճանի բարձրացուց (1804), եւ այսպէս Հապսպուրկեան-Լոթարինգեան ցեղը՝ Վերմանիայի ընտրական կայսրութեան թագին տեղ՝ Աւստրիայի ժառանգական կայսրութեան թագն առաւ:

16. Պրոսիա. Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Բ.: Փրեդերիկոս Բ. ին ձեռքովն աս թագաւորութիւնը առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգը բարձրացած էր. Հաբսպուրկն ու Հիւսիսային տէրութեանց մէջտեղը կը կենար, եւ նոյն իսկ խաղաղութեան ատեն Աւստրիայի ստիւ էր: Բայց Փրեդերիկոս Բ. ին մէկէն պակսելովը (1786, Օ-

գոստ. 17), Պրուշին ըրած կորուստը շատ մեծ էր, որովհետեւ իր եղբորորդին ու յաջորդը Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Բ. իր նախորդին սկսածը նոյն կերպով յառաջ տանելու յարմար մարդ չէր, եւ Փրեդերիկոս Բ. կառավարութեան գործքերն իր հոգւովը շարունակելու համար վարիչ պաշտօնեայ մը յառաջ բերած չէր: Էւրոպայի նոյն ժամանակուան գլխաւոր յարաբերութիւններն ըստ մեծի մասին յիշեալ վեհապետին ձեռքովը ձեւացած եւ հաստատուն մնացած էին: Իսկ իր յաջորդը թէպէտ իսկզբան Էւրոպական իրողութեանց մէջ իրաւընտրական պաշտօն մը վարեց, գլխաւորաբար Հոլանտայի յեղափոխութեան ու Աւստրիական-Տաճկական պատերազմին մէջ, բայց իր հօրեղբորը հօգին ու զօրութիւնը շունենալով, շուտ մը թէ ըստ ներքնոյն եւ թէ ըստ արտաքնոյն տեսնուեցաւ որ Պրուշի ճարտարարուեստ տէրութեան առաջին շարժիչը պակասած է: Ստոյգ է Աւստրիայի հետ միացած՝ նախ Գաղղիայի յեղափոխութեանց դէմ ելաւ. բայց շուտ մը նեղի գալով, ամենէն յառաջ ետ քաշուեցաւ: Իր ատենն ու իր գործակցութեամբն եղան Լեհաստանի երկրորդ ու երրորդ բաժանումները. որով իր տէրութեան երկիրները, թէպէտ Գաղղիայի սահմանակից կողմերը պզտիկցած էին, բայց եւ այնպէս իր մեռած ատենը (1797, Նոյ. 16) իր հօրեղբորը թող տուածէն հազար քառակուսի մղոն մեծցած էին: Իր որդին ու յաջորդը Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Գ. Գաղղիայի նկատմամբ երկայն ատեն իր հօրը վերջին տարիներուն չէզոքութիւնը պահելէն ետեւ, նորէն պատերազմի ելլելով, իր տէրութիւնը վերջին աստիճանի նուաստութեան ու տկարութեան հասցուց: Բայց վերջապէս յաղթական եղաւ, եւ կրնայ ըսուիլ որ ուրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի շահ ունեցաւ:

17. ՀՈՒՆՏՆՆԵՐ. Ներքին շփոթութիւնք ու յեղափոխութիւնք: Աս շրջանին սկիզբը նոյն հասարակապետութիւնը ներքին շփոթութիւններով կը վրդովէր, որովք յառաջ կու գային երկրին սահմանադրութեան մէջ եղած ապականութեան սերման ամբիւն, եւ Օրանեան ու Հայրենասիրական ըսուած կուսակցութիւններուն մէջ կուսակալին իրաւանց վրայ ելած կռուէն: Հայրենասիրական կողմնակցութիւնը, որն սր կուսակալին իրաւունքները նուազցրնել մանաւանդ թէ բոլորովին ջնջել կ'ուզէր, աւելի զօրաւոր էր վաճառականութեան քաղաքներուն մէջ. եւ թէպէտ ըստ մեծի մասին հին՝ Աւագաժողովոյ ըսուած կողմնակցութենէն (Հատ. Բ. 79.) յառաջ կու գար, բայց

ալ նոյնը չէր: Երկու կողմնակցութեանց մէջ ատելութիւնը սկսած էր Անգղիայի հետ պատերազմ եղած ատեն (Հատ. Բ. 251). եւ Գուլիելմոս Ե. ին (Հատ. Բ. 167) դէմ Հայրենասէրք ամբաստանութիւն կ'ընէին որ երկու երեսութեամբ կը վարուի: Խաղաղութեան դաշինք (Հատ. Բ. 253) դրուելէն ետեւ, մանաւանդ թէ նոյն դաշանց պատճառաւ, Անգղիայի ու Գաղղիայի ազգեցութեամբ, աս ատելութիւնը սաստկացաւ: Նոյն պարագաներուն մէջ Հայրենասիրաց կողմնակցութիւնն աւելի զօրացաւ, մանաւանդ երբ որ հասարակապետութիւնը պաշտպանողական դաշինք դրաւ Գաղղիայի հետ (1785, Նոյ. 10): Ասանկով Հայրենասէրք սկսան կուսակալին իրաւանց դէմ գործքեր գործել, մինչեւ կարգաժողովը զինքը զօրաց հրամանատարութեան աստիճանէն կախեց (1786): Անկէ ետեւ զինեալ զնդեր ալ հանեցին: Հորանտա աս կերպով կատարեալ յեղափոխական վիճակի մէջ կը գտնուէր, որուն կատարածը դժուարաւ կրնար գուշակուիլ:

18. Օտարաց միջամտութեամբ յեղափոխութիւնը կը ծնշուի եւ Գուլիելմոս Ե. իր իշխանութեան մէջ կը հաստատուի: Եթէ Հորանտացիք իրենք իրենց մնային աս շփոթութիւնք հաւանական է որ շատ երկայն կը տեւէին. բայց Պրուչ եւ Անգղիա՝ ազգականութեան կապով Օրանեան տան հետ կապուած ըլլալնուն համար, ընտանեաց խնդիրը՝ տերութեան խնդիր սեպելով եւ կուսակալին կողմը զինեալ միջամտութիւն ընելով, կռիւն ուզածնուն պէս գլուխ հանեցին: Աս բանս անով աւելի դիւրաւ յաջողեցաւ, որ Գաղղիացիք իրենց ներքին իրողութիւններէն արգելուելով, Հայրենասիրաց կողմնակցութիւնն իր բախտին թող տուին: Ուստի եւ Պրաւնշուայի դքսին հրամանատարութեամբը Պրուչի զօրքը Հորանտա մտաւ, եւ գրեթէ առանց դիմադարձութիւն գտնելու երկրին ամէն կողմը բռնեց (1787, Սեպտ.): Հասարակապետութեան համար աս դէպքին ունեցած հետեւանքն ան եղաւ, որ ժառանգական կուսակալը նորէն իր իրաւանց մէջ հաստատուեցաւ: Սակայն իրաց աս վիճակը՝ պէտք էր որ օտարաց ձեռքովն ապահովուար. անոր համար ալ ըստ ինքեան ասկից յառաջ եկաւ Անգղիայի ու Պրուչի հետ դրուած Երկոց դաշնաւորութիւնը, որուն հետեւութիւնները քիչ մը ետքը ուրիշ կողմեր եւ առանձինն հիւսիսային կողմերն ալ տեսնուեցան, որովհետեւ ասով Անգղիայի ազգեցութիւնը Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ նորէն

հաստատեցաւ: Նախ երկու տէրութիւնք Հոլանտայի հետ դաշնաւորեցան եւ կուսակալութեան ու անոր բոլոր իրաւանց պահուելուն երաշխաւորութիւն տուին (1788, Ազր. 15): Ասոր վրայ Լոռլի մէջ Անգղիա եւ Պրուշ պաշտպանողական դաշնաւորութիւն գրին (Յունիս 13), եւ իրարու բոլոր ստացուածոց փոփոխակի երաշխաւոր եղան:

19. ԻՏԱԼԻԱ. Գլխաւոր տէրութեանց վիճակն ու վնհապետները: Աս գեղեցիկ երկիրն արտաքուստ խաղաղութեան մէջ էր: Ամենէն աւելի հանդարտ էր Սարդինիա, ուր Վիկտոր Ամադէոս Գ. կը կառավարէր (1773էն վեր): Բայց կրնայ ըսուիլ թէ Գաղղիայի շփութութիւններն ամէն տեղերէն յառաջ հոն ազդեցութիւն բրին, որուն գլխաւոր առիթներէն մէկն եղաւ յիշեալ թագաւորին աղջկան՝ Լուդովիկոս Ժ. Զ. ին եղբորը Արդուայի կոմսին հետ ամուսնացած ըլլալը: Նոյն թագաւորին յաջորդեց իր առաջին որդին Կարոլոս Իմմանուէլ Գ. (1796, Հոկտ. 16), որն որ քանի մը տարի ետքը հրաժարելով (1802, Յունիս 4), իրեն յաջորդ ունեցաւ իր երկրորդ եղբայրը՝ Վիկտոր Իմմանուէլ Ա. — Նէապոլտոյ ու Սիկիլիայի կամ Երկու Սիկիլիայի գահին վրայ կը նստէր Սպանիայի Կարոլոս Գ. թագաւորին երրորդ որդին՝ Փերդինանդ Գ. (Հատ. Բ. 168), որն որ իր ամուսնոյն՝ Մարիամ Կարոլինային (Աւստրիայի Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն աղջկան ու Գաղղիայի Մարիամ Անգուանէզ թագուհւոյն քրոջը) ազդեցութեամբը՝ քանի մ'անգամ Գաղղիայի թշնամեաց հետ միացաւ եւ իր տէրութեան գլուխը մեծամեծ չարիքներ գալուն առիթ տուաւ: — Գոսկանայի մեծ դքսութիւնը, որն որ Աւստրիայի տան երկրորդական ճիւղին ստացուածն էր, Փրանկիսկոս Ա. ին մահուընէ ետեւ (Հատ. Բ. 210) անոր կրտսեր որդւոյն Լէոպոլտոսին ձեռքն էր. եւ երբ որ աս վերջին իշխանը կայսերական աստիճանին մէջ իր երէց եղբորը Յովսէփ Բ. կայսեր յաջորդեց (14), Գոսկանայի մեծ դքսութիւնն իր երկրորդ որդւոյն Փերդինանդ արքիդքսին անցաւ: Ինչպէս վերոյիշեալ երկու Իտալական տէրութիւնք, նոյնպէս աս մեծ դքսութիւնն ալ Գաղղիացւոց ձեռքովը զանազան փոփոխութիւններու տակ ինկաւ. եւ մեծ դուքսը՝ մէկալ երկու տէրութեանց վնհապետներուն նման՝ իր երկիրները կորսնցընելով, հազիւ Իւրոպայի իրողութիւնները շիտուած ատեն՝ նորէն իր գահին վրայ հաստատուեցաւ: — Եկեղեցւոյ կամ Հոռոմի տէրութեան մէջ քահանայապետական

գահը կը նստէր Պիոս Զ. (1775 էն վեր)։ Նոյն քահանայապետը Գաղղիացւոց ձեռքով իր երկիրներէն մերժուելէն ու Վալանսի մէջ իրրեւ բանտարկեալ մեռնելէն ետեւ (1799, Օգոստ. 29), իրեն յաջորդ ընտրեցաւ Պիոս Է., որն որ իր նախորդէն աւելի նեղութիւն ու վիշտ կրելէն եւ երկայն ժամանակ իր տէրութեան երկիրներէն դուրս իրրեւ գերի կամ բանտարկեալ մնալէն ետքը, վերջապէս Էւրոպայի տէրութիւնք իրենց հին վիճակին մէջ հաստատուած ատեն, ինքն ալ կարող եղաւ իր գահը նստիլ։ — Վենետիկի, ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մը Իտալական պզտիկ տէրութեանց վրայ Էւրոպանչիւր տեղերը կը խօսինք։

20. ՍՊԱՆԻԱ ԱՒ ԲՈՐԳՈՒԿԱԼ. Աս երկու տէրութեանց վեհապետները։ Սիկիլիայի գահէն Սպանիայի գահն անցնող Կարոլոս Գ. թագաւորը (Հատ. Բ. 168) աս շրջանին սկիզբները մեռնելով (1788, Գեկտ. 13), իրեն յաջորդեց իր որդին Կարոլոս Գ., երկու Սիկիլիայի Փերդինանդ Գ. թագաւորին եղբայրը։ Աս տկար վեհապետը, որն որ բոլորովին իր ամուսնոյն ու անոր մտերմին Ալգուաիայի դքսին ազդեցութեան տակն էր, նախ Գաղղիայի գէմ ելլելէն ու վերջը անոր հետ դաշնակցելէն ետեւ, թէ արտաքին թշնամաց նենգութենէն եւ թէ ներքին ընտանեաց շփոթութիւններէն ստիպեցաւ թագէն հրաժարիլ, (1808, Մարտ. 19)։ Նոյն ատեն գահ ելլող իր Փերդինանդ Է. որդին ալ շուտ մը հրաժարեցաւ, եւ հօրն ու բոլոր արքունական տան հետ երկայն ժամանակ Գաղղիայի մէջ իրրեւ բանտարկեալ մնաց։ Այսպէսով Սպանիական ազգը դիւցազնական քաջութեամբ իր անկախութեան համար պատերազմած ատեն՝ ինք անդործ կենալէն ետեւ, հազիւ Էւրոպական տէրութեանց գումարութեան նորէն կանգնուելու ատեն՝ իր գահը կրցաւ ելլել։ — Բորդուկալի գահը կը նստէր Մարիամ Փրանկիսկա թագուհին, որն որ իրեն իշխանակից բրած էր իր Պետրոս Գ. ամուսինը (Հատ. Բ. 169)։ Վերջին իշխանը մեռնելով (1786) եւ թագուհին սեւամաղձութեան մէջ իյնալով, իրենց որդին Յովհաննէս (Զ.) թագաւորութեան ինամապետ եղաւ (1792, Փետր. 10), եւ մինչեւ մօրը մահը (1816) նոյն աստիճանին մէջ մնաց։ Ժամանակին շփոթութիւններէն բռնադատուած՝ արքունական ցեղը Պրազիլիա գնաց, ուր ետքէն նոյն ցեղին գլխաւոր ճիւղը հաստատուեցաւ, իսկ Բորդուկալի գահը երկրորդական ճիւղին անցաւ։

21. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ. Ապտիւլ-Համիտ,

Սելիմ Գ. ու Մահմուտ Բ. սուլթանները: Ներկայ շրջանին սկիզբը աս գահին վրայ կը գտնենք զսուլթան Ապտիւլ-Համիտ (Հատ. Բ. 177): Թէպէտ աս սուլթանն ի հարկէ ստիպուելով, Ռուսաց՝ Խորմի տիրելուն հաւանեցաւ (Հատ. Բ. 237). բայց ետքէն Անգղիայի ու Պրուշի գրգռելովը՝ Ռուսիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (1787), որուն Աւստրիա ալ մասնակից եղաւ: Նոյն պատերազմին ատենն ինք մեռնելով (1789, Ապր. 7), իր յաջորդը՝ Մուստաֆա Գ. ին որդին՝ Սելիմ Գ. քիչ մը ժամանակ ալ պատերազմը յառաջ տանելէն ետեւ, նախ Աւստրիայի ու ետքը Ռուսի հետ խաղաղութիւն բրաւ, առաջնոյն հետ՝ առանց կորուստ ընելու, իսկ վերջնոյն հետ՝ կարծուածէն նուազ կորստով: Սուլթան Սելիմ գահ անցնելուն պէս, միտքը դրաւ իր տէրութեան նորոգիչն ըլլալ՝ բայց երկայն ատեն արտաքին պատերազմներէն ու ներքին շփոթութիւններէն խափանուեցաւ. եւ երբ որ վերջապէս ձեռք զարկաւ, խիստ անյաջող ելք ունեցաւ: Աժէն բանէն յառաջ ուզեց Եւրոպայի զինուորական կարգադրութիւնները խոթելով, Եկնիչէրիններու գնդերը լուծել, որոնք մեծ անկարգութեանց պատճառ կ'ըլլային: Հաղիւ թէ աս նկատմամբ քիչ մը փոփոխութիւններ եղած էին, մէյմ'ալ Եկնիչէրիններն ապստամբութիւն մը հանեցին. եւ ամենեւին զիջում մը զիբենք հանդարտեցընելու բաւական չըլլալով, Սուլթան Սելիմ գահէն հրաժարեցաւ ու անոր տեղն անցաւ Ապտիւլ-Համիտին մեծ որդին Մուստաֆա Գ. (1807, Մայ. 28, 29): Աս ալ բաւական չէ, երբ որ Ռուսչուգի Պայրապտար Մուստաֆա փաշան զօրօք եկած՝ հրաժարող սուլթանը նորէն գահ հանել կ'ուզէր, նոյն սուլթանը պալատին մէջ սպանուեցաւ: Բայց Պայրապտար ապստամբները զսպելով, զՄուստաֆա Գ. գահէն իջեցուց եւ անոր տեղը նստեցուց կրտսեր եղբայրը՝ Մահմուտ Բ., որն որ մեծ բախտաւորութեամբ մահուանէ ազատած էր (1808, Յուլ. 28): Աս երիտասարդ սուլթանը զՊայրապտար փոխարքայութեան աստիճան բարձրացընելով, անոր հետ սկսաւ Սուլթան Սելիմին նորոգութիւնները յառաջ տանիլ: Բայց ինքն ալ նոյն անգամ չկրցաւ գլուխ հանել. ինչու որ նոր ապստամբութեամբ մը իր հաւատարիմ փոխարքան մէջտեղաց վերցուելով (Նոյ.), պատշաճ սեպեց աւելի յարմար ժամանակի սպասել: Վերջին շփոթութեան օրերը ապստամբաց յոյսը կտրելու համար, փոխարքան՝ գահէն վար առնուած Մուստաֆա Գ. սուլթանը մեռցընել տուած էր:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս



Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ի Ջ Ո Ց Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ի

Ա. ԳԱՂՂԻԱՅԻ ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵԱՆ ՍՊԻՋԲԷՆ
ՄԻՆՉԵՒ ԳԱՄԲՈՑ ՖՈՐՄԻՈՅԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆԸ

(1786—1797)

(ՀԱՐԱՐԱՅԻՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՔ)

22. Կառավարութեանց ազատական կերպ կամ սահմանադրութիւն ձեռք բերելու ջանք: Այս ժամանակի միջոցին պատահած վրդովմունքները՝ թէպէտ ըստ ինքեան իրարմէ տարբեր պատճառներէ յառաջ եկան. ի վերայ այսր ամենայնի ամենուն մէջ ալ յայտնի կը տեսնուի կառավարութեան ազատականագոյն կերպ մը ձեռք բերելու ջանքը: Բայց աս կերպարանափոխութիւնը չէր կրնար հանդարտութեամբ կատարուիլ, հապա պէտք էր որ սասանութիւններ պատճառէր. ինչու որ մինչեւ նոյն ատեն տէրութեանց կառավարութեան կերպը՝ աւելի սովորութեամբ յառաջ եկած կարգաւորութիւններու վրայ հիմնուած էր, քան թէ գրեալ սահմանադրութիւններու, եւ անոր համար խիստ հաստատուն արմատներ ձգած էր եւ իբր թէ ընկերութեանց հոգւոյն մէջ թափանցած: Արդէն յայտնի է որ նոյն իսկ գրուած սահմանադրութիւնք ան ատեն միայն հաստատուն կ'ըլլան, երբ որ երկայն գործածութեամբ ու վարժութեամբ սովորութեան դարձած են: Բայց քաղաքականութեան մէջ ամենապարզ ճշմարտութիւնք ալ հասարակօրէն շատ դժուարաւ կը ճանչցուին: Ասով կրնայ մարդ անոնց մոլորութիւնը հասկընալ, որոնք կը կարծեն որ չէ թէ միայն սահմանադրութեան մուրհակի մը մէջ ամէն բան մէկէն կրնայ

գիւրաւ որոշուիլ, հապա նաեւ թէ բաւական որ բան մը մինակ տեղ մը խոթել ուզուի, նովին իսկ պէտք է որ տեւական եւ հաստատուն ըլլայ: — Որովհետեւ աս կառավարութեանց կերպը փոխելու ջանքն ու անկից ծագած շփոթութիւնները նախ Գաղղիա սկսան, եւ անկից՝ ուրիշ տեղեր անցան, անոր համար պէտք է որ մասնաւոր մտադրութեամբ մը Գաղղիական փոփոխութիւններուն վրայ ճառենք:

Ա.

Գաղղիայի մեծ յեղափոխութեան ներքին պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ աս ժամանակի միջոցին վերջը (1789—1797):

23. Գաղղիայի յեղափոխութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւն: Աւերակական տէրութեանց վիճակին վրայ նկատուած հանգամանքներուն շատերը՝ որոնցմէ մեծամեծ շփոթութիւնք կը վախցուէին, կրնայ բուռիլ որ ամէն տեղերէն աւելի Գաղղիայի մէջ կը զբառնուէին, ուր անոնցմէ բորբոքած ներքին հրդեհին բոցերը շուտ մ'անանկ բարձրացան ու տարածեցան, որ նոյն տէրութեան մէջ ամենայն ինչ ապականելէն ու մոխիր դարձնելէն ետեւ, հրաբուխի մը ժայթմունքի պէս՝ սահմաններէն դուրս յարձակեցան, եւ վերոյիշեալ հանգամանքներէն նպաստ գտնելով՝ մօտաւոր ու հեռաւոր գաւառներն աւերով ու ապականութեամբ լեցուցին: Թէեւ մեր պատմութեան ընթացքին նայելով, մեր միտ դ'նելէքը՝ Գաղղիայի յեղափոխութեան աւելի արտաքին ազդեցութիւնն է, քան թէ իր պատճառած ներքին փոփոխութիւնները. սակայն որովհետեւ արտաքինն աղէկ չենք կրնար իմանալ թէ որ ներքին պատմութեան մէջ խորունկ չթափանցենք, անոր համար պէտք է որ նախ նոյն ներքին սասանութիւնները տեսնենք: — Գաղղիայի աս սասանութիւն-

ները կատարեալ չսկսած ալ, արդէն ըլլալիքը յայտնի կը տեսնուէր. նոյն իսկ ընդհանուր կարգաժողով՝ գումարուիլը՝ բացայայտ կը ցուցնէր ժամանակին տիրող հոգին եւ բաներուն շուտ մ'ուր հասնելիքը: Ստոյգ է՝ ելեւմտից նեղութիւնն էր նոյն գումարումը պատճառողը. ի վերայ այս ամենայնի բոտ ինքեան՝ թագաւորական բացարձակ իշխանութեան կամ արձակապետութեան սահմանաւորում մըն էր, որով եւ նոյն ատենուան կառավարութեան կերպին կերպարանափոխութիւն մը: Սակայն նոյն իսկ աս գումարումն օգտակար սեպողները՝ պէտք էր որ իսկզբան անոր մէջ պատահածները տեսնելէն ետեւ, ունենալու ելքին վրայ հոգի ու վախի մէջ իյնային: Բայց մենք նոյն ստատութիւններէն յառաջ պատահող եւ անսոց նախաշարիչ եղող գէպքերը քննենք:

24. Ելեւմտից շփոթութիւնը: Ներքեր պաշտօննայ: Վարդիայի ելեւմտից ինչ ատոիճանի խառնաշփոթ վիճակի մէջ գտնուիլը՝ յառաջագոյն զրուցած ենք, նոյնպէս Ներքեր պաշտօնէին ալ հրատարիլն անցողակի յիշատակած ենք. իր վրայ մանրամասն խօսիլը հասակըս ձգելով (Հատ. Բ. 163): — Աս պաշտօնէին գործքը խիստ դժուար էր. ինք օտարական (Ճինեւրացի), քաղաքացւոց կարգէն ու բողոքական ըլլալով, բոտ ինքեան շատերուն անհաճոյ էր. իսկ գործածել ուզած միջոցներով՝ աւելի շատերուն ատելութեան տակ ինկաւ: Ելեւմուտքը կարգաւորելու համար, կ'ուզէր որ արքունիքէն սկսեալ՝ տէրութեան բոլոր տնտեսութեան մէջ խնայութիւն ըլլայ տեղ տեղ դաւառական ժողովներ գրաւ, որոնք տրուելու տուրքերն առանձնականաց պիտի բաժնէին, ճամբաները պիտի հոգային եւ հասարակաց օգտակար սեպածնին կառավարութեան պիտի առաջարկէին: Աս բաները ոչ արքունեաց եւ ոչ ազատանւոյն կրնային հաճելի ըլլալ: Իրեն գէմ եղած գրգռութիւնը շատ սաստկա-

¹ Etats généraux.

ցաւ, երբ որ պաշտօնեան՝ որն որ ժողովրդեան վատահաթիւնը վաստակած բլլալով՝ կրցեր էր փոխ առնուլ, նոյն վատահաթիւնը մեծցրնելու եւ աւելի եւս փոխ առնելու մտօք՝ տէրութեան ելեւմտից վիճակը հրատարակեց: Աերջապէս Նեքէր հարկագրեցաւ պաշտօնէն հրատարիլ (1781, Մայ. 20): Իր պաշտօնէն ելլելը՝ արքունիքը խնայութեան պարտաւորութենէն ազատեց, բայց տէրութեան տնտեսութեան անկարգութիւնն աւելցուց: Ծախքերն ամէն տարի մուտքէն միլիոններով աւելի էին: Փոխառութիւնը խիստ դժուարաւ կրնար յաջողիլ, ան ալ սաստիկ բարձր տոկոսեօք, որով եղած դիւրութիւնը կարճ ժամանակ կը տեւէր եւ շարիքը չէր կրնար թեթեւցրնել: Հիւսիսային Ամերիկայի անկախութեան պատերազմը՝ (Հատ. Բ. 250) երեք տարիներու եկամուտքը կլլելէն ու տէրութեան գրամական նեղութիւնն աւելցրնելէն զատ, իրեն դէմ սաստիկ թշնամիներ յարոյց՝ քաղաքացւոց ու ժողովրդեան հոգին գրգռելով եւ ազատութեան ու հասարակապետութեան գաղափարներն ամէն կողմ աւելի եւս տարածելով:

25. Գալոն պաշտօնեայ: Մեծամեծաց ժողով: Այսպիսի վտանգաւոր պարագայից մէջ՝ թեթեւամիտն ու շուայն Գալոն ելեւմտից պաշտօնեայ եղաւ (1783): Ասիկայ Նեքէրին խնայութեան գրութիւնը մէկդի ձգելով, սկսաւ արքունեաց ու պալատականաց ամէն բաղձանքները կատարել: Այնչափ մեծ էր իր ունեցած կամ ունենալ ձեւացուցած վատահաթիւնը, որ անգամ մը թագաւորին ըսաւ. Տէր արքայ, թէ որ ուզածնիդ կարելի է՝ արդէն եղած է, թէ որ անկարելի՛ կ'ըլլայ: Իր աս վատահաթիւնն՝ արիշներուն ալ վրտահաթիւն բերաւ. ստակ ձեռք բերելու համար նոր միջոցներ հնարեց. եւ քիչ մը ժամանակ շատերը խաբեց խոտաացած ելեւմտից նորոգութիւններովը՝ որոնցմով ամէն շարեաց վերջ տալ կը կարծէր: Բայց գործածած միջոցները շուտով սպառելով, ուղեց որ աս

նեղութեան ճար հողացուի՝ ազնուականներէն, եկեղեցականներէն, տէրութեան բարձր պաշտօնատարներէն, խորհրդանոցաց անդամներէն եւ քանի մը քաղաքաց պատգամաւորներէն կազմուած Մեծամեծաց ժողովով՝ (1787, Փետր.)։ Ասիկայ ընդհանուր կարգաժողովներէն տարբեր էր, որովհետեւ թէպէտ անդամները ժողովրդեան երեք կարգերը կը ներկայացընէին, բայց ամենքն ալ թագաւորէն ընտրուած էին եւ միայն խորհուրդ տալու իշխանութիւն ունէին։ Արնար յառաջուրնէ գուշակուիլ որ աս ժողովքն օգտակար վերջ պիտի չունենայ. ինչու որ ստոյգ է յառաջագոյն երբեմն Հենրիկոս Գ. եւ Ռիշլիէօ ալ զժուարին պարագաներու մէջ նոյն ժողովոյն դիմած էին, բայց ներկայ ժամանակը՝ առաջնոյն ժամանակէն բոլորովին տարբեր էր, եւ Գարնն՝ երկրորդ Ռիշլիէօ մը չէր։ Իրօք ալ պաշտօնեան յուսացած օգնութեան տեղ՝ մեծ ընդդիմութիւն եւ ոստարիկ հակառակութիւն գտաւ։ Իր առաջարկութիւնը՝ որ նաեւ ազնուականներէն ու եկեղեցականներէն տուրք առնուի, բացարձակապէս մերժուեցաւ. եւ երբ որ ժողովականք իմացան թէ ամէն տարի էլքը մուտքէն 140 միլիոն աւելի կ'ըլլայ կամ տարուէ տարի նոյնչափ բաց կը մնայ, եւ թէ տէրութեան պարտքին գումարը՝ 10,644 միլիոնի է հասեր, այնչափ մեծ աղմուկ փրցուցին, որ Գարնն պաշտօնէն հրաժարելէն զատ, իրեն գէժ սպառնացուած դատաստանական քննութենէն ազատելու համար՝ ձգեց Լոնտոն փախաւ։

26. Օրլէանի դուքսը։ Մեծամեծաց ժողովոյն մէջ կառավարութեան կամ Գարննին գէժ դարձողներուն գլխաւորն էր Լուգովիկոս Փիլիպպոս Յովհաննէս՝ Օրլէանի դուքսը, Լուգովիկոս Ժ.Գ.ին՝ Փիլիպպոս Բ. եղբորորդւոյն ու խնամակերտին (Հատ. Բ. 74) թոռան որդին։ Փառաւորութեան ու զեղխութեան կողմանէ վերսայլի արքունիքէն վար չէր մնար իր ապա-

1 Assemblée des notables.

բանքն եղող Աբբունի պալատը¹, ուր կը ժողովուէր քաղաքացւոց դասը, իբրեւ ժողովրդական գահի մը քով, որովհետեւ Աւդոյիկոս Փիլիպպոս ինք զինքը խիստ ժողովրդասէր կը ցուցնէր: Նոյն դուքան Անգղիայէն զանազան ազատական դաշակաբաններ, բայց աւելի եւս մոլութիւններ բերած, եւ շատերուն հաստատածին նայելով՝ թագաւորական աստիճանին աչք տնկած բլաւով, ամէն առթի մէջ թագաւորին եւ մանաւանդ թագուհւոյն դէմ կը խօսէր եւ զամէնքն անոնց դէմ գրգռելու կը ջանար: Աս կերպով ձեռք բերած ազդեցութիւնն աւելցնելու համար՝ ինք զինքն Ազատ որմնաշէններուն զլուխ ալ բնտրել տուած էր: Բայց անանկ կարծողներ ալ կան որ զոնէ ան տունն՝ ինք արքունական թագին բաղձանք շունէր, եւ բոլոր բրածներն՝ աւելի իբրեւ զքօսանք կ'ընէր. որովհետեւ այնպիսի դիտաւորութեան մը վտանգներն աչքն առնելու շափ քաջատարութիւն չունէր: Ինչպէս որ է նէ, իր կողմնակիցներն իր օրինակին հետեւելով, Մեծամեծաց ժողովոյն մէջ Գալսնին ըրած առաջարկութիւններուն նկատմամբ՝ մեծ տհաճութիւն կը յայտնէին, կառավարութեան դէմ բլրողներուն՝ շատ մեծարանք, իսկ անոր կողմն բլրողներուն՝ մեծ արհամարհութիւն կը ցուցնէին: Ասանկով թագաւորը Գալսնին հրաժարումն ընդունելէն ու ժողովը քիչ մ'ատեն ալ յառաջ տանելէն ետեւ, գոցեց՝ առանց օգուտ մը տեսնելու (Մայ. 25):

27. Պրիէն պաշտօննայ: Խորհրդանոցի ազմուկները: Գալսնին յաջորդեց՝ Մեծամեծաց ժողովոյն մէջ իրեն սաստիկ դէմ ելլողներէն՝ Գուլուզի Պրիէն արքեպիսկոպոսը: Աս պաշտօնեան ուղեւով խորհրդանոցին մէջ հարկահանութեան հրովարտակներ արձանագրել տալ (Հատ, Բ. 161), ան աստիճանի սաստիկ դիմադրութեան պատահեցաւ, որ թագաւորը սովորական ստիպիչ միջոցը բանեցընելէն, հանդիսական

¹ Palais royal.

արդարութեան գահաւորակ ընելէն զատ, խորհրդականները կամ խորհրդանոցը Գրուա քշեց: Ժողովուրդը՝ որն որ աս շիտթութեանց մեծապէս մտադիր կ'ըլլար, նախ մեծամեծաց ժողովոյն ու ետքը Փարիզի խորհրդանոցին մէջ եղած առաջարկութեան համեմատ բարձրաձայն կը խնդրէր որ Ղնդհանուր կարգաժողով գումարուի: Պարագ տեղ պաշտօնեան խորհրդանոցին ծերագոյն ու խոհեմագոյն անդամներուն հետ իրր թէ իրաւախոհ ըլլալով, որոշեց որ վերոյիշեալ հարկահանութեան հրովարտակներուն ետ առնուելուն դիմացը՝ 440 միլիոնի փոխառութեան հաւանութիւն տրուի, եւ խորհրդանոցը նորէն Փարիզ կանչեց: Երբ որ արքունական նստի մը մէջ (1787, Նոյ.) նոյն փոխառութեան վրայ խօսուիլ սկսաւ, շատ խորհրդականք՝ դարձեալ Օրլէանի դքսին զխաւորութեամբը՝ ասոր դէմ բողոքեցին, եւ թագաւորին հեռանալէն ետեւ՝ անանկ սաստիկ կերպով խօսեցան, որ արքունիքն իրենց մէջէն շատերը բռնել տուաւ, Օրլէանի դուքսն ալ արստրուելու գատապարտեց: Բայց ասով՝ միայն դառնութիւնն ու հակառակութիւնը սաստկացաւ: Ասոր վրայ թագաւորն ուզեց Լուզովիկոս Ժե.ին ըրածին պէս (Հատ. Բ. 161) խորհրդանոցին իշխանութիւնը շափաւորել, եւ նոյնին իրօք ալ ձեռք զարկաւ արդարութեան գահաւորակով մը (1788, Մայ.), որով խորհրդանոցաց գատաւորական իշխանութիւնը կը նուազէր, իսկ անոնց քաղաքական իրաւունքները՝ զխաւորարար թագաւորական հրամանագիրներն արձանագրելու իրաւունքը կը ջնջուէր: Աս վերջին իրաւունքը կը տրուէր Միահամուռ ատեան: Ըսուած նոր ժողովոյ մը, որն որ արքունի տան իշխաններէն, ատենակալներէ եւ տէրութեան բարձր պաշտօնատարներէ պիտի կազմուէր: Սակայն թէ խորհրդականաց՝ աս փոփոխութեան դէմ ըրած բողոքը, թէ ժողովրդեան՝ զանազան գաւառներու մէջ ոտք ելլելով ու աղմուկներ յարու-

ցանկելով յայտնած տհաճութիւնը, բաւական էին զամենքը համոզելու որ աս միջոցն ալ օգուտ մը չընելէն զաս՝ հոգիներուն աւելի եւս զրգուելուն պատճառ եղած է :

28. Ներքեր եւ ընդհանուր կարգաժողով գումարելու պատրաստութիւն : Արքունիքը խիստ մեծ նեղութեան մէջ կը գտնուէր. ստակի կարօտութիւնն անանկ մեծ էր, որ հարկ եղաւ իրական դրամով վճարմունքը գաղթեցրնել. տէրութեան սնանկանալն անհրաժեշտ կ'երեւար : Ասանկ նեղի գալով եւ ամէն կողմէն ընդհանուր կարգաժողով գումարելու ստիպուելով, վերջապէս նոյնին հաւանութիւն տուաւ (1788, Օգոստ. 8), որոշելով որ երկրորդ տարին (1789) Մայիսին սկիզբը բացուի : Ալ ան ատեն Պրիէն ետ քաշուեցաւ (Օգոստ. 25) եւ տեղը երկրորդ անգամ պաշտօնեայ դրուեցաւ Ներքեր : Ասով եւ բանտարկեալ խորհրդականներն ազատուելով ու խորհրդանոցներուն գէժ տրուած հրովարտակները ետ առնուելով, ընդհանուր զրգուութիւնը քիչ մը հանդարտեցաւ : Բայց շուտ մը նոր զրգուութիւն մ'ելլաւ՝ գումարուելու ընդհանուր կարգաժողովոյն եղանակին վրայ : Նոյն առթիւն մէջ տեսնուեցաւ թէ խորհրդանոցներուն ջանքը՝ ժողովարդեան բաղձանքները կատարել չէ եղեր, հապաիւրենց սեպհական արտօնութիւնները պահել, կամ առջիններուն այնչափ միայն զիջանիլ՝ որչափ որ իրենց առանձնաշնորհութեանց վնաս չ'ըլլար : Այսին զի Փարիզի խորհրդանոցը կ'ուզէր որ գումարուելու կարգաժողովը՝ թէ պատգամաւորաց թուոյն կողմանէ եւ թէ գործողութեանց կարգին նկատմամբ՝ 1614ին գումարուած կարգաժողովոյն համաձայն ըլլայ. այսինքն թէ երրորդ կարգին՝ (քաղաքացւոց) պատգամաւորներուն թիւը՝ առաջին երկու կարգերուն պատգամաւորաց համեմատութեամբ քիչ ըլլայ, եւ երեք կարգերն առանձին առանձին խորհրդակցին, անանկ որ

¹ Tiers état.

մէկին կամ երկուքին որոշումը մնացած մէկին կամ երկուքին որոշման վրայ ազդեցութիւն կարող չըլլայ ընել: Իսկ ուրիշները կ'ուզէին որ քաղաքացւոց պատգամաւորներուն թիւը՝ մէկալ երկու կարգերուն պատգամաւորաց թուոյն հաւասար ըլլայ, եւ քուէարկութիւնք ու որոշումնք՝ չէ թէ ըստ կարգաց, հապա ըստ գլուխ ըլլան: Աս նիւթին վրայ նորէն մեծամեծաց ժողով գումարուեցաւ (1788, Նոյեմ. 6), որն որ թէպէտ Փարիզի խորհրդանոցին պէս կ'ուզէր որ ընդհանուր կարգաժողովը՝ հին սովորութեան համեմատ գումարուի, բայց թագաւորը՝ Նեքէրին խորհրդեան համեմատ՝ ասոնց կարծեացը դէմ որոշում ըրաւ: Հրովարտակով մը սահմանուեցաւ (1788, Դեկտ. 27) որ քաղաքացւոց պատգամաւորներուն թիւը՝ մէկալ երկու կարգերուն պատգամաւորաց թուոյն հաւասար ըլլայ, այսինքն՝ ազատանւոյն ու եկեղեցականաց պատգամաւորները 300 ական հոգի ըլլան, իսկ քաղաքացւոց պատգամաւորները՝ 600 հոգի: Բայց քուէարկութեան կամ զործողութեան կերպը՝ Նեքէր չուզեց որոշել, հապա ժողովականաց որոշման թող առաւ, որպէս զի ո՛չ արքունեաց ու մեծամեծաց եւ ո՛չ ժողովրդեան կողման հետ աւրուի:

29. Նեքէրին ընթացքն ու պատգամաւորաց ընտրութիւնը: Ետզավարդն աս որոշումը՝ Նեքէրին տալով, անոր վրայ ունեցած սերն ու համարումն աւելցուց: Եթէ ինք ասով ձեռք բերած առաւելութիւնը խոհեմութեամբ ու հաստատութեամբ զործածել գիտնար, գուցէ պատրաստուած մըրիկը կրնար խափանել: Ստոյգ է ասդին անդին ժողովրդեան մէջ արտաքոյ կարգի կարծիքներ ու շախազանց ազատական բաղձանքներ կային. բայց ընդհանրապէս՝ միայն արձակապետութեան զեղծմունքները վերցընել եւ շափաւոր սահմանադրական կարգաւորութիւն դնել կ'ուզէին: Արդ եթէ զօրաւոր ու քաջասիրտ պաշտօնեաց մը՝ իր սեպհական քաջասիրտութիւնը թագաւորին ալ հաղորդե-

լով, ազնուականներն ու եկեղեցականները չափաւոր ու ժամանակին պահանջած զիջմունքներն ընելու համարելով, ազգին յիշեալ մեծագոյն մասին բաղձանքը մէկէն կատարէր, հաւանական է որ ամէն շիտթու-թիւնք կը խափանուէին: Բայց ասոնք ընել կարենալու համար՝ հիմնական տեղեկութեանց ու հաստատուն կամաց տէր, եւ ամենեւին մէկ կողմանէ վախ չունեցող կամ նկատուած չընող մէկը պէտք էր. չէ թէ նեքէրին պէս կէս փիլիսոփայ մը, որն որ միայն ելեւ-մտից վրայ փորձառական տեղեկութիւն ունէր, քաղաքականութեան ամենեւին տեղեակ չէր, որմէ արքունիքը կը կասկածէր, եւ որն որ ժողովրդեան համարումն անոր համար միայն կը վայելէր՝ վասն զի ինք զինքն ազատական գաղափարներու տէր ցուցուցած էր: Ասանկով չէ թէ միայն ընդհանուր կարգաժողովը բացուելէն ետեւ չիրցաւ պատգամաւորաց յանդուգն ու չափազանց կարծիքները չափաւորել, եւ ընդհանրապէս նոյն ժողովոյն խորհրդակցութեանց առաջնորդութիւն ընել, ինչպէս որ պաշտօնէի մը կը վայլէ. այլ նոյն իսկ ընտրութիւններուն վրայ ալ հսկել չդիտցաւ. որով քանի մը կարգի մարդիկ, գլխաւորաբար երկրատեարք, բաւական ներկայացուցիչ չունեցան: Աս ալ հերիք չէ, թող տալով որ՝ հին ժամանակներուն սովորութեան համաձայն՝ ընտրողք իրենց երեսփոխաններուն ձեռքը տետրակներու մէջ գրուած հրահանգներ ու բաղձանքներ տան, խիստ յանդգնական կարծիքներու երեւան ելլելուն առիթ տուաւ, որոնք իբր թէ ժողովոյն մէջ ի գործ գրուածներուն առաջին գրգիռն եղան:

30. Կարգաժողովոյն անդամները: Արոշեալ ատենին երեք կարգերուն պատգամաւորները, որոնց մէջ Վաչագիայի ամենէն երեւելի մարդիկը կը գտնուէին, Աերսայլ ժողովեցան: Այլեւայլ կարգերու պատգամաւորաց զգեստները, որոնք կառավարութեան կողմանէ որոշուած էին, իրարմէ տարբեր էին. եկեղե-

ցականք իրենց քահանայական շքեղ զգեստները կը կրէին, ազնուականք՝ սեւ թաւշէ ոսկեղարդ վերարկու եւ փետրազարդ խոյր, իսկ քաղաքացիք՝ պարզ սեւ վերարկու եւ անզարդ խոյր: Քաղաքացւոց պատգամաւորները, որոնք արդէն իրենց զգեստին աս աչքի զարնող պարզութեան համար նեղացած էին, աւելի գրգռեցան՝ թէ թագաւորին առջեւն ելած օրերնին, թէ ժողովքը բացուելէն յառաջ կատարուած եկեղեցական հանդիսին ատենը եւ թէ բուն ժողովոյն սրահը մտած ժամանակնին՝ իրենց եւ մէկալ կարգերուն պատգամաւորաց եղած ընդունելութեան մեծ զանազանութենէն: — Կրնայ առանց չափազանցութեան ըսուիլ որ բոլոր Գաղղիայի մտադրութիւնն ամփոփուած էր աս ժողովոյն վրայ, որմէ կը յուսային հայրենեաց զլուին եկած շարիքներուն դարմանը: Պատգամաւորաց բովանդակ թիւը՝ 1214ի կը հասնէր. ասոնցմէ՝ 308 հոգի՝ եկեղեցականաց երեսփոխաններն էին, որոնց մէջ 49 եպիսկոպոսք կային. ազնուականաց կարգը՝ միայն 285 երեսփոխան ուներ, վասն զի Պրդանսի ազնուականք չէին ուզած մարդ խաւրել. իսկ երրորդ կամ քաղաքացւոց կարգը 621 պատգամաւոր ուներ, որոնց մէջ 150ի չափ դատաստանաբաններու պաշտօնատեսարք կային, 200ի չափ փաստաբանք, 70ի չափ երկրատեսարք: Ամէնքն ասոնց մէջ կը փնտռէին ան քանի մը անձինքը, որոնց մինչեւ նոյն ատենուան առանձնական կամ հրապարակական կեանքը հասարակաց մտադրութիւնը գրգռած էր: Ասոնց ամենէն նշանաւորներն էին Օրլէանի դուքսը, Լաֆայէդ, Սիէյէս, Միրապոյ, որոնց վրայ պէտք է որ համառօտ տեղեկութիւն մը տանք:

31. Լաֆայէդ, Սիէյէս, Միրապոյ: Լաֆայէդ մարգիլը (ծն. 1757) խիստ ազնիւ բնաւորութիւն եւ պարզ ու շնորհալից վարմունք մ'ուներ: Ինք ազնուականաց կարգէն ըլլալով ալ, Ամերիկայի անկախութեան պատերազմին մեծ եռանդեամբ գործա-

կից եղած էր (Հատ. Բ. 249), որուն համարալ ժողովուրդը զինքն իբրև ազատական ու սամկապետական գաղափարներու տէր՝ սաստիկ կը սիրէր: Բայց իր կարծեացը մէջ չափաւորեալ էր, օրինաց յարգութիւն ունէր ու կարգաւորութիւնը կը սիրէր. եւ յեզափոխութիւնը սկսելէն ետեւ՝ շատ առիթներու մէջ թագաւորին ու իր ընտանեացը պաշտպանութիւն ըրաւ, զորոնք կարելի է կրնար ալ ազատել, եթէ ինք աւելի նախատեսութիւն, ճարտարութիւն եւ հաստատուն ու օրոշ բնաւորութիւն մ'ունենար, եւ եթէ արքունիքն իրեն աւելի եւս վստահութիւն ցուցնէր: — Սիէյէս եւ կեղեցականը (ծն. 1748), խիստ ազատական ու սամկապետական գաղափարներով տոգորուած մէկն էր: Ասիկայ մեծ հռչակ հանած էր վերջին ատենները հրատարակած գրուածով մը, որուն ձեւաւոր գրուած էր «Ի՞նչ է երրորդ կարգը: Ամենայն ինչ: — Ի՞նչ եղած է մինչեւ հիմայ: Աչինչ: — Ի՞նչ կը խնդրէ: Բան մ'ըլլալ»: Ինք իր ատենուան ամենէն աւելի խորունկ մտածողը կը համարուէր. բայց գործնականին շատ յարմարութիւն չունէր: Թէպէտ եւ հրապարակաւ ձառելու գծուարութիւն կը կրէր, ի վերայ այս ամենայնի իր սուր մտքովն ու ճարտար հնարքներովը բոլոր յեզափոխութեան ատեն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, եւ նոյնին ամէն գործողութեանց մասնակից ըլլալէն զատ՝ շատ բանի մէջ գլխաւոր կամ սկզբնապատճառ եղաւ: — Միւրապոյ կոմսն (ծն. 1749) իր երիտասարդութեան ատեն անանկ անկարգ վարք մ'ունեցած էր, որ կրնայ բնորոշ թէ կենացը մեծ մասը բանտերու մէջ անցուցած էր: Թէեւ վերջին ատենները սկսած էր գոնէ արտաքրօստ աւելի պատշաճ կեանք վարել եւ քաղաքականութեան զբաղիլ, մինչեւ Քալոն պաշտօնեան (25) զինքը տէրութեան գործքերուն գործածած էր, ի վերայ այս ամենայնի ազնուականք զինքն իրենց մէջէն կը մերժէին, եւ առթի մը մէջ Ռիւլիէր կրցաւ իրեն հրապարակաւ ըսել. «Ի՞նչպէս կրնաս դուն հայրենեաց վրայ

խօսիլ : Թէ որ եռապատիկ պղնձեայ ծածկոցով երեսդ ծածկուած չըլլար, պէտք է որ ամբշնայիր նոյն բառ բերանդ առնելու : . . . Քու հասարակ բնակարանդ՝ բանտերն են, որոնց երկաթի վանդակները կրծելով, աւելի կը կրթուիս ընկերութեան մէջ ամենէն պատուաւոր ու ամենէն յարգելի եղողները պատուելու :
 Աս պատճառներուն համար Միրապոյ սկսաւ ազնուականաց գէմ խօսիլ եւ ամէն առթի մէջ ժողովրդեան կողմը բռնել, որով եւ քաղաքացւոց կարգին պատգամաւոր ընտրուեցաւ : Իր հաստատուն բնաւորութեամբը, մեծ գործունէութեամբն ու արտաքոյ կարգի ճարտարախօսութեամբը՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ազգային ժողովոյն վրայ, մանաւանդ թէ գրեթէ միշտ նոյնին որոշումներն իր ուղածին պէս ընել կուտար, որով եւ կրնայ բտուիլ թէ Պաղղեայի յեղափոխութեան առաջին անձինքներէն մէկն եղաւ : — Օրլէանի դ. քսին վրայ քիչ մը յառաջ խօսած ենք (26) :

32. Պատգամաւորաց հոգին : Այսպիսի եւ ստոնց նման ուրիշ քանի մ'անձինք ինչ չէին կրնար ընել այնպիսի ժողովոյ մը մէջ, որն որ թէ եւ միայն տերութեան ելեւմտոց նեղութեան հնարք գտնելու համար զուճարուած էր, բայց անգամներէն շատերը՝ եթէ ոչ ամէնը՝ բոլորովին ուրիշ նպատակներով եկած ժողովուած էին : Առգէին կառավարութեան կերպը փոխել, երեք կարգերուն մէջ եղած զանազանութիւնը վերջընել կամ նուազընել : Բայց կը յուսային թէ աս յեղափոխութիւնը՝ որն որ շատերուն մտքին մէջ արդէն եղած լմընցած էր, նաեւ գործքով ալ դիւրաւ կրնայ գլուխ ելլել : Իրօք ալ ի վերացեալն ինչ դժուարութիւն կրնային պատճառել աս փոփոխութիւնները, երբ որ թագաւորը՝ որուն բարեսրտութեան ու ժողովրդասիրութեան վրայ ոչ ոք կը տարակուսէր, աս նկատմամբ իրեն եղած խնդիրներուն մէջէն լուազոյններուն հաւանութիւն տալով եւ բոլոր գործողութեան առաջնորդութիւնն առնելով, որոշ

սահմանադրութիւն մը հաստատելը՝ պատասխանատու պաշտօնեաներով եւ օրէնսդիր խորհրդանոցով: Բայց մեծ սրամտութիւն պէտք չէր տեսնելու համար թէ այս ամենայն ի դորձնականն սրչափ դժուար է ըստ ինքեան, եւ սրչափ աւելի կը մեծնայ նոյն դժուարութիւնը՝ ժամանակին պարագաներովն ու անձանց որպիսութեամբ: Այն 1200է աւելի պատգամաւորաց մէջ խիստ քիչերը կը գանուէին, որոնք խորհրդանոցներու սովորութեան վարժ ըլլային: Ասկից զատ՝ իւրաքանչիւր դասուն կարծիքներն ու բաղձանքներն իրարմէ տարբեր էին: Եթէ բարձրաստիճան եկեղեցականք յոյս կ'անենային իրենց ժողովքովը՝ կրօնի հակառակ հոգին ջնջելու, ստորին եկեղեցականներուն դժնէ մէկ մեծ մասին գլխաւորնպատակն էր՝ զիրենք բարձր աստիճաններէն հեռու բնող արգելքները վերցընել: Իսկ փիլիսոփայք բոլոր եկեղեցական շինուածոյն ջնջումը կը մեքենայէին: Միջին դասերը կ'առաջնորդուէին կամ սեղանաւորներէ՝ որոնք քաղաքական յեղաշրջութիւններու վրայ կը հիմնէին իրենց արկղները լեցընելու ակնկալութիւննին, եւ կամ փաստաբաններէ, որոնք քաղաքական ժողովակներու մէջ սորված ռամկապետական գաղափարներնին ու անկրօն մատենագրաց գրուածներէն ժողոված սկզբունքներնին բերաննին առած՝ նոյներով աստիճաններու եւ պաշտօններու ելլել կ'երազէին: Այնուհանդէպ չէին ուզեր իրենց առանձնաշնորհութիւններուն ամենեւին մէկ փոքր մասը կորսնցընել. իսկ քաղաքացիք կը բաղձային զանոնք բոլորովին իրենց հաւասարցընել:

33. Ասորի ժողովը կը բացուի եւ Ազգային ժողով կը կոչուի: Ժողովը մեծ հանդիսութեամբ բացուեցաւ (1789, Մայ. 5) թագաւորին ու բոլոր արքունեաց ներկայութեամբը, եւ առաջին նիստը՝ թագաւորին ու մէկ երկու պաշտօնէից խօսակցութեամբը լմրնցաւ: Երեք կարգերուն եւ մանաւանդ երկու առաջիններուն ու երրորդին մէջ եղած գրգռութիւնն անմիջապէս տեսնուեցաւ եւ խիստ սաստկացաւ իրենց

առաջին գործողութեան, այս ինքն՝ պատգամաւորաց ընտրութիւնները կամ վաւերականութիւնը քննելու առթիւ, իրենց մէջ ելած կարծեաց տարբերութեանէն: Առաջին երկու կարգերը կը պնդէին որ նոյն գործքն ամէն մէկ կարգ իր առանձին ժողովոյն մէջ կատարէ. իսկ երրորդը կը պահանջէր որ ամէնքը մէկտեղ մէկ ժողով կազմելով՝ ընեն: Աս խնդիրն ըստ ինքեան կապուած եւ կամ մանաւանդ նոյն էր մէկալ խնդրոյն հետ, թէ արդեօք բոլոր խօսակցութիւնը իւրաքանչիւր կարգին առանձին ժողովներուն մէջ պիտ' որ բլլան, չէ՛նէ՛ ամէնքը մէկտեղ, ուստի եւ որոշումներն ալ՝ ընդհանուր ձայնից կամ քուէից առաւելութեամբ պիտ' որ բլլայ: Նոյն վէճը շարաթմերով տեսց եւ երկու կողմանէ ալ սաստիկ յամառութեամբ յառաջ տարուեցաւ, մինչեւ որ քաղաքացւոց կարգին պատգամաւորները, որոնց գահերէց ընտրուած էր Պայլէի ծերունի ուսումնականը, Սիէյէսին ու Միրապոյին առաջնորդութեամբն անանկ ընթացք մը բռնեցին՝ որ խնդիրն ինք իրմէ իրենց կողմն սրոշեցաւ: Ասոնք սրոշեցին (Յունիս 17) որ իրենց ժողովքն Ազգային ժողովք է, որմէ դուրս ամենեւին պատգամաւոր մը չիկրնար իր պաշտօնն ի գործ դնել. մէկալ երկու կարգերուն պատգամաւորներն ալ հրաւիրեցին որ գան իրենց հետ միանան: Աս իրենք իրենցմէ առած անուան պաշտօնն ալ անմիջապէս ի գործ դնելով, մէկ երկու ծանրակշիռ սրոշումներ բրին, որոնցմով կ'ուղէին թէ արքունիքն ու թէ ժողովարդն իրենց հետ կապել: Արքունիքը ստիպելու համար որ զիրենք չցրուէ, հաստատեցին որ ազգը՝ մինչեւ նոյն ատեն տուած հարկերն ու տուրքերը՝ անկից ետքն ալ տայ, քանի որ աս իրենց ժողովքն ինչ եւ իցէ պատճառով մը ցրուած չէ: Իսկ ազգին մեծագոյն մասն իրենց քաշելու համար, սրոնք աւերութենէն առնելիք ունէին, սրոշեցին որ հրապարակական պարտքերը Վաղղիական ազգին երաշխաւորութեան տակն են:

34. Արքունական նիստն ու երեք կարգերուն միանալը: Վաղաքացւոց կարգին աս ու ասոր նման գործքերն արքունեաց մէջ մեծ պլլայլութիւն պատճառեցին. ուստի եւ թագաւորն իր խորհրդականներուն (որոնց մէջն էր Նէքէր ալ) խրատին համեմատ՝ որոշեց որ ինք իրմէ ազգին նոր սահմանադրութիւն մը տայ, որպէսզի ալ կարգաժողովն ընելու գործք շունենալով, ցրուի: Աս նպատակաւ հրատարակուեցաւ որ Յունիսի 22ին արքունական նիստ մը պիտ'որ ըլլայ, եւ ասոր հարկաւոր եղած պատրաստութիւնները տեսնելու համար՝ ժողովարանը մինչեւ նոյն օրը գոց պիտի մնայ: Քաղաքացւոց կարգին պատգամաւորներն աս որոշումը բանի աեղ չգնելով, ուրիշ սրահ մը ժողովեցան, եւ հոն երգում ըրին որ իրարմէ չբաժնուին, հապա ուր որ ըլլայ նէ՛ մէկտեղ ժողովին ու խորհուրդին յառաջ տանին, մինչեւ որ Վաղղիայի վերանորոգութեան գործքը գլուխ հանեն՝ սահմանադրութիւն մը շինելով (Յունիս 20): Երկու օր ետքը իրենք Լուզովիկոսի եկեղեցւոյն մէջ ժողովուած ատեն, երկու արքեպիսկոպոսք, երկու եպիսկոպոսք եւ ուրիշ 14ճ եկեղեցականք եկան իրենց հետ միացան: Իրենցմէ քանի մը հողի արդէն յառաջագոյն նոյնն ըրած էին: Արքունական նիստն եղաւ (Յունիս 23). բայց արքունեաց յուսացած արգիւնքը շունենալէն զատ, շիտթութեանց աւելի մեծնալուն առիթ տուաւ: Լուզովիկոս ԺՉ.ին խօսակցութիւնը, որուն մէջ տհաճութեան ու նաեւ սպառնալեաց խօսքեր ալ կային, եւ որն որ վեհապետին հեղքնաւորութեան հակառակ՝ սաստիկ խիստ էր, քաղաքացւոց կարգին մակարերել տալով թէ աս բաներն ազնուականաց գլխին տակէն են, զիրենք վերջիններուն դէմ աւելի եւս դառնացուց: Ուստի եւ արհամարհանօք ընդունեցան թագաւորին ըրած զիջումներն ու տուած ազատութիւնները, որոնց նմանը մինչեւ ան ատեն անկենեւին թագաւոր մ'ըրած չունէր: Եւ երբ որ նիստը լմրնալէն ետեւ, ազնուականք ու եկեղեցա-

կանաց մեծ մասը՝ թագաւորին հրամանին համեմատ՝ տեղերնէն ելան գացին, քաղաքացւոց պատգամաւորը՝ եկեղեցականաց պատգամաւորներուն մէկ մասին հետ՝ իրենց տեղը կեցան. եւ շիրենք՝ թագաւորին հրամանին համեմատ՝ ցրուել ուզող արքունի պաշտօնատարին ամենուն բերնէն Միրապոյ ըսաւ. Մենք ժողովրդեան կամքովը հոս եկած ենք, եւ միայն սուիններու զօրութեամբ հոսկից կ'ելլենք: Աս ալ բաւական չէ, միաբան որոշեցին որ ժողովոյն անգամներն անբռնաբարելի են, եւ անոնցմէ մէկուն ձեռք դպցընողը՝ ազգին պատասխանատու է եւ հայրենեաց մասնիչ: Տկար թագաւորը շամարձակելով կամ չկրնալով իր հրամանը բռնութեամբ կատարել տալ, ձայն չհանեց. մանաւանդ թէ տեսնելով որ խել մ'ազնուականք ալ Օրլէանի դքսին առաջնորդութեամբ՝ քաղաքացւոց կարգին հետ միացան, Նեքերին խորհրդեան համաձայն՝ հրամայեց որ առաջին երկու կարգերը երրորդին հետ բոլորովին միանան, ըսելով թէ Չեմ ուզեր որ իմ պատճառաւ մէկ հոգի մ'ալ կորսուի: Աս հրամանին՝ եկեղեցականաց կարգն անմիջապէս, իսկ ազնուականաց կարգը՝ քիչ մ'ընդդիմութիւն ընելէն ետեւ՝ հնազանդեցան. որով եւ երրորդ կարգը լիով յաղթող ելաւ եւ ասանկով Յեղափոխութիւնը կատարեալ սկսաւ:

35. Արքունեաց բանեցուցած միջոցները: Մայրաքաղաքին վիճակը: Ազգային երկրզունեան ծուպք եւ ազգային պահակապաններ: Ազնուապետականք երրորդ կարգին ըրած աս յաղթութենէն ու մայրաքաղաքին մէջ տիրող գրգռութենէն՝ մեծ վախի մէջ իյնալով, այնչափ ջանացին որ վերջապէս կրցան թագաւորը համոզել զանոնք զինուք զսպելու: Եւ որովհետեւ ապահովութիւն չունէին Գաղղիական պահակապանք կամ անձնապահք՝ ըսուած զօրաց վրայ, որոնք ըստ մասին ժողովրդեան կողմը վաստակուած էին, թագաւորին

¹ Gardes françaises.

Հրամայել տուին որ գերմանացի ու հելուստացի զորքեր ձերտայլ գան: Աս զգուշութեան միջոցները՝ որչափ որ անխոհեմական ու ետքէն պատահած շարիքներուն առիթ համարուին, ի վերայ այսր ամենայնի ըստ մասին կրնան արդարանալ՝ երբ որ մայրաքաղաքին վիճակին միտ գրուի: Հոն պատգամաւոր ընտրելու համար ժողովուրդները, իրենց գործքը լմնցընելէն ետեւ՝ բնկերութիւն կամ ժողով մը կազմած էին, եւ ժողովրդեան վեհապետութեան սկզբան վրայ հիմնեալ՝ իրենք զիրենք նոյն պատգամաւորներէն վեր սեպելով, կ'ուզէին անոնց եւ բոլոր բնգհանուր կարգաժողովոյն առաջնորդել: Անոր համար ասդին անդին անդադար ժողովներ ընելով, սաստկութեամբ զանազան նիւթերու վրայ կը վիճէին ու որոշումներ կ'ընէին: Բայց բանն իրենց վրայ միայն չմնաց. ամէն կերպ մարդիկ եւ մինչեւ կանայք ու տղայք կու գային անոնց մէջ կը խառնուէին, որով շիտթութիւններն աւելի եւս կը մեծնային: Ասկից զատ՝ մեծ գործունէութեան մէջ էին քաղաքական ժողովակիներն ալ, որոնք զանազան գրուածներով նաեւ գաւառներուն մէջ իրենց ազդեցութիւնն ու գրգռեալ ոգին կը տարածէին: Ասոնք մայրաքաղաքին ժողովուրդը եւ մանաւանդ խաժամուժը գրգռելու համար՝ առիթ կ'առնուին հացին սղութիւնը: Նոյն նկատմամբ եւ բնգհանրապէս ամէն առիթի մէջ ժողովուրդը գրգռողներուն գլխաւորներէն մէկն էր Գամիլլ Տեմուլէն երիտասարդը (45), որն որ իր ճառերովն ամենուն կիրքերը կը բորբոքէր: — Արդ երբ որ արքունիքը պաշտօնէն հանեց զՆէքէր՝ որն որ նոյն ատեն ի գործ դրուած եւ պատրաստուած միջոցներուն դէմ էր, եւ համբաւ մը կը պարտէր թէ Օրլէանի դուքսը Փարիզէն մերժուած է, Տեմուլէն զխաժամուժը զէնքի կանչեց, եւ իբրեւ ժողովրդեան կողմն բլլալուան նշան՝ գտնուած պարտիզին ծառերէն տերեւ մը փրցընելով, գլխարկին վրայ խոթեց, իր ունկնդիրներն ալ նոյնն ընելու յորդորելով (Յուլ. 12): Աս եղաւ Գաղղիացւոց ազգային

երեքգունեան ծոցքին¹ սկիզբը . վասն զի քիչ մը վերջը կանաչ գոյնին տեղ՝ Փարիզ քաղաքին կապոյտ ու կարմիր գոյններն առին, որուն վրայ ետքէն Լաֆայէդ Պուրպօնեանց ձերմակ գոյնն ալ աւելցրնել տուաւ : Միեւնոյն օրը զինուորները ժողովրդեան բազմութիւնը ցրուել ուզելով, քանի մը հոգի մեռան : Իսկ ժողովուրդն սագիէն անգիէն զէնք գտնելով կամ յափշտակելով, ազգային պահակապաններուն² ալ սկիզբ եղաւ, որուն մէջ մտաւ Վաղդիական պահակապաններուն մէկ գունդը եւ որուն գլուխ գրուեցաւ Լաֆայէդ : Միանգամայն ընտրողք տեսակ մը նոր կառավարութիւն կազմեցին, իբրեւ քաղաքային խորհուրդ³, որուն գլուխ ընտրուեցաւ ազգային ժողովոյն Պայլեի՝ ծերունի գահերէցը :

36. Պատգիլլեի կործանումն ու անիշխանութեան սկիզբը : Ազգային ժողովը՝ թագաւորն ու արքունիքը զսպողական միջոցներէն ետ կեցրնելու ջանալէն ետեւ, տեսնելով որ ջանքը պարսպ կ'ելլէ, թէ անձամբ եւ թէ՛ ընտրողներու ժողովոյն միջոցովը, սկսաւ յայտնապէս յեղափոխականներուն կողմը բռնել : Արդաս վերջինները՝ Միրապոյին ու Օրլէանի դքսին ժողովրդեան մէջ ձեռքի տակէն տարածել տուած լերէն՝ աւելի եւս զրգաուելով, իրենց շարագործութիւններուն սկիզբ բրին : Խաժամուժը քանի մը տեղ գործարաններ կործանելէն ու մէկ քանի հոգի մեռցրնելէն ետեւ, ժողովուրդը խել մը զէնք ու մինչեւ թնդանօթ ձեռք բերելով, Պատգիլլեի բերդին վրայ յարձակեցաւ, որն որ քաղաքական յանցաւորաց բանտ էր, եւ որուն մէջ՝ վերջին անկարգ կառավարութեանց ատենները՝ շատ մը անմեղ մարդիկ ալ արքունեաց ու պալատին տիկնանց վրէժը շարաշար կերպով լուծած էին : Ասով կ'ուզէնք, կ'ըսէին, մայրաքաղաքն արքունեաց կողմէն ըլլալու յարձակմունքէն ազատել եւ բռնաւորու-

¹ Cocarde.

² Garde nationale.

³ Municipalité.

Թեան ապաստանարանը կործանել: Բերդը՝ Թէպէտ զօրաւոր էր, բայց մէջը խիտա քիչ մարդ ունենալով, յարձակման դէմ չկրցաւ դիմանալ, անձնատուր եղաւ, ինչպէս հիմնադրատակ կործանեցաւ (Յուլ. 14, 15): Նոյն ժողովուրդը բերդին մէջի պահապաններէն քանի մը հոգի ապաններն ու անոնց գլուխները ցցի անցուցած՝ քաղաքին մէջ պտրտցրնելը բաւական չտեսնելով, ուրիշ քանի մ'ազնուականներ ալ մեռցուց, որով ցուցուց Թէ օրէնքն ու օրինաւոր իշխանութիւնը զօրութիւններ կորսընցուցած են, եւ Թէ իշխանութիւնը խուժանին ձեռքն անցած է: Այս ամենայն տեսնելով ու համազուած բլլալով որ Թագաւորը զօրութիւն չունի չարիքները խափանելու, խել մ'ազնուապետահանք, որոնց մէջն էր Թագաւորին եղբայրը՝ Արդուայի կոմսը, Գոնտէ ու Բոլինեազ ցեղերուն իշխանները եւ ուրիշ բարձր աւագանին, հայրենիքնին Թողուցին օտար երկիրներ գացին: Ասանկով Թագաւորին ճարը հատնելով, զՆեքէր նորէն պաշտօնեայ բրաւ, ազգային պահակապանները հաստատեց, եւ ինք ժողովրդեան ու ազգային ժողովոյն ուղածին պէս՝ Աերուայէն Փարիզ եկաւ, ուր գլխարկին վրայ ազգային երեքդունեան ծոպք խօթած՝ քաղաքային խորհրդարանին՝ պատշգամէն՝ առջեւը ժողովուած անհամար բազմութեան երեւցաւ (Յուլ. 17), որով ցուցուց Թէ բոլոր եղածներուն կը զիջանի ու կը հաւանի: — Աս կերպով ջնջուեցաւ արձակապետութիւնը եւ հասարակապետութեան հիմը դրուեցաւ: Նոյն ատենէն անիշխանութիւնը սկսաւ կատարեալ տիրել չէ Թէ միայն մայրաքաղաքին մէջ, հապա նաեւ գաւառներն ալ, ուր գեղացիք իրենց իշխաններուն գղեակները կ'այրէին կը կործանէին, եւ ալ ամենեւին մէկը չէր ուզեր՝ ազատանւոյն ու եկեղեցականներուն նկատմամբ ունեցած պարտաւորութիւնները կատարել: Ամէն կողմ ալ մայրաքաղաքին տուած օրինակին հետեւելով, քաղաքային խորհրդականք ու ազգային պա-

1 Hôtel de ville.

Հակապանք դատաւորական ու սոսիկանութեան իշխանութիւնը կը բանեցընէին եւ իրենց ատելի եզոզ մարդիկն անպատիժ կը մեռցընէին:

37. Ազգային (սահմանադիր) ժողովն արտօնացեալ կարգերուն իրաւունքները կը քննէ: Թագաւորական իշխանութիւնը գրեթէ կ'ոչնչանայ: Որովհետեւ կառավարութիւնն ազգային ժողովոյն առջեւնոր սահմանադրութեան հիմունքը չէր գրած, եւ ամենեւին զօրութիւն չունէր նոյնին խորհուրդներուն առջնորդելու. անոր համար պատգամաւորք՝ իբրեւ սահմանադիր ժողով՝ ամէն բան իրենց ուզածին պէս կը կարգադրէին ու կ'որոշէին: Աւտի եւ ժողովոյն մէջ գանուող ուսակապետականք՝ Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգներն օրինակ առնելով, իրենց սրշումներն անանկ բանով մը սկսան, որով լուազոյն կ'ըլլար եթէ լմնցընէին, կ'ըսեն նոյն իսկ ազատամիտ մատենագիրք. եւ արծակապետութեան՝ բռնաւորութեան դառնալն արգելուլ ու արտօնացեալ կարգերը խոնարհեցընել ուզած ատեննին, ժողովրդեան կամ խաժամութիւն բռնաւորութեան հիմ գրին: Եւ ինչպէս որ յառաջուան ժամանակները, հպատակներուն՝ միայն պարտաւորութեանց վրայ կը խօսուէր, եւ անոնց իրաւանց վրայ ամենեւին խօսք բնող չէր գանուէր, նոյն ատեն ալ ասոր հակառակ ծայրն անցնելով՝ միայն մարդկային իրաւանց վրայ կը ճառուէր եւ ոչ ոք անանց պարտաւորութեանց վրայ կը մտածէր: Ազգային ժողովն աս նիւթերուն զբաղած ատեն, իր մտադրութիւնը՝ գաւառներուն մէջ գործուող անկարգութեանց վրայ դարձընել տուին. եւ իբրեւ միակ միջոց աս չարիքները խափանելու՝ նոյն իսկ ազնուականներէն մէկն առաջարկեց որ արտօնացեալ կարգերը պէտք են գործքով ժողովրդեան ցուցընել որ իր բեռը թեթեւցընել կ'ուզեն. անոր համար ալ ամէնքն իրենք իրենցմէ կը հրաժարին ան իրաւունքներէն ու արտօնութիւններէն, որոնք միջին դարուց աւատային կարգադրութիւններէն յառաջ կու գային: Աս

առաջարկութիւնը ժողովոյն մէջ անանկ եռանդ մը գրգռեց, որ ազնուականը, եկեղեցականը, քաղաքներու եւ նահանգներու երեսփոխանը՝ կարծես թէ իրարու հետ մրցելով, բոլոր իրենց մեծամեծ արտօնութիւնները զօհեցին, որով եւ մէկ նստի մէջ ջնջուեցաւ Գաղղիայի հազար տարիէ աւելի տեւող կարգաորութիւնը, եւ բովանդակ տէրութեան վիճակը բոլորովին տարբեր կերպարանք մը ստացաւ (Օգոստ. 4) : — Ինչպէս ուրիշ անգամ նշանակած ենք (5), կարգերու զանազանութեան եւ անոնց առանձնաշնորհութեանց շէր կրնար ձեռք դպցուիլ՝ առանց կառավարութեան կերպին մէջ ալ փոփոխութիւն խօթելու : որովհետեւ երկուքն ալ իրարու հետ անձուկ կապակցութիւն ունէին : Արդ ազգային ժողովն աս նիւթին մէջն ալ անդիի ծայրն անցնելով, թագաւորին իրաւունքներն արտաքոյ կարգի սեղմեց : Արոշեց որ խորհրդանոցը մէկ սենեակ միայն ըլլայ եւ ոչ թէ երկու : եւ ան միայն՝ օրէնսդրական իշխանութիւն ունենայ, օրէնք առաջարկելու իրաւունքն ալ իրեն եւեթ մնալով : Թագաւորին եւ ոչ ուզեց՝ Միրապոյին առաջարկածին պէս՝ ժողովոյն որոշած օրէնքները մերժելու իշխանութիւն տալ : հասցա հազիւ այնչափի զիջաւ, որ որոշուած օրէնքի մը գործադրութիւնը կարող ըլլայ չորս տարի ուշացրնել : Իսկ նոյն ատենուան որոշումները թագաւորին հաստատելուն ամենեւին հարկաւորութիւն պիտի չունենային (Սեպտ.) :

38. Հոկտեմբերի 5ին ու 6ին ազմուկը : Թագաւորն ու ազգային ժողովը Փարիզ կու գան : Աւգովիկոս Ժ.Չ. որչափ որ մինչեւ նոյն ատեն արտաքոյ կարգի զիջումներ ըրած ալ էր, ի վերայ այսր ամենայնի կը դանդաղէր հրատարակել տալ ազգային ժողովոյն վերոյիշեալ որոշումները, որոնցմով իր թագաւորական իշխանութիւնը գրեթէ կ'ոչնչանար : Արդ առավապետական կողմնակցութիւնն ասոր վրայ զայրանալով եւ իր նպատակին գործածել ուզելով, սկսաւ

լուր տարածել որ արքունիքը միտք ունի եղածները բռնութեամբ ջնջելու: Աս լուրն աւելի հաստատութիւն գտաւ երբ որ գունդ մը նոր զօրք Աերսայլ կանչուելով, անոնց տրուած մէկ սեղանի ատեն՝ թագաւորը, թագուհին ու թագաժառանգն անոնց ծաշատեղն եկան, եւ զինուորք՝ որոնց զլուխը գինիէ տաքցած էր, քանի մ'անպատշաճ խօսքեր խօսեցան: Ազգային ժողովոյն ու ռամկապետականաց ծածուկ գործակալներն աս բանս չարաչար գոյներով ժողովրդեան նկարելով, աւելի եւս սաստկացուցին՝ հացի սղութեան պատճառաւ անոր ունեցած գրգռութիւնը, որն որ արքունեաց Փարիզէն հեռու ըլլալուն հետեւութիւնը կը համարուէր: Ասանկով սաստիկ բազմութիւն մը, որուն մեծ մասը կանայք էին, նախ բռնութեամբ քաղաքային խորհրդարանը մտնելէն եւ շիտթութիւններ հանելէն ու աւարելէն ետեւ, զէպ ի Աերսայլ ճամբայ ելաւ: Հոն հասած ատեննին՝ 40,000 հոգւոյ չափ եղած էին, որոնց մէջ կը գանուէին Գաղղիական պահակապանք ալ. հետերնին խել մը թնդանօթ ալ ունէին: Աս անհամար բազմութեան մեծ մասը շեկած, քաղաքային խորհրդարանը յարձակող կանայք, ազգային ժողովոյն տեղը մտած, մեծ անկարգութիւններ գործած, հոնկից թագաւորական պալատը յարձակած եւ թագաւորը ստիպած էին վերոյիշեալ որոշումներն ընդունելու (Հոկտ. 5): Ասանկով շիտթութիւնները վերջացած կարծուեցաւ. բայց աւելի մեծ աղմուկ մը կը մերձենար: Երկրորդ առաու (Հոկտ. 6) շուրջնցած, Փարիզէն եկող բազմութիւնը պալատը կոխեց, պահակապան զօրաց մէկ մասը կտարեց ու ներս յարձակեցաւ: Թագուհին մեծ վտանգի մէջ էր. հազիւ Աաֆայէզ ազգային պահակապաններով վրայ հասնելով, զինքն ազատեց ու աղմուկը հանդարտեցուց: Ալ անկէ ետեւ թագաւորը ստիպեցաւ՝ իր բոլոր ընտանիքովը՝ խաժամութիւն ընկերութեամբը, սպանուած պահակապան զօրքերուն զլուխներն ալ ցիցերու վրայ անցուցած՝ առ-

Ջեննէն տարուելով, Փարիզ դառնալ, ուր շատ տարիներէ վեր թող արուած Գիւիլլիի պալատը բնակեցաւ : Ազգային ժողովն ալ Աերսայլէն մայրաքաղաքը փոխադրուեցաւ : — Օրլէանի դուքոր՝ զորն որ շատերը կ'ամբաստանէին թէ վերոյիշեալ ազմուկը հանեց, որ եթէ թագաւորական ընտանիքը սպանուի նէ՛ ինք տէրութեան գլուխն անցնի, Գաղղիայէն ելաւ Լոնտոն գնաց :

39. Եկեղեցական ընշից յափշտակութիւն : Քաղաքական երզում : Ազգային ժողովոյն մէկ օրուան (1789, Օգոստ. 4) նստովը՝ ազատանւոյն զօրութիւնը կ'որտրէլէն, եւ ժողովրդեան ազմով մը (Հոկտ. 5) թագաւորական իշխանութիւնը բոլորովին զեանաքարչը ըլլալէն ետեւ, քիչ ժամանակ բաւական եղաւ եկեղեցականաց անկախութիւնն ու խորհրդանոցներուն դատաւորական իշխանութիւնը ջնջելու, եւ այսպէս բոլոր Գաղղիական ֆրաղաքացոց ազատութեանն ու հասարակութեան ճամբայ բանալու : — Առաջին նկատմամբ նախ որոշուեցաւ որ բոլոր եկեղեցական ինչքերը տէրութեան ստացուած ըլլան, իսկ տէրութիւնը եկեղեցականաց թոշակ կապէ, եւ կրօնի ու ազգատաց պահպանութեան համար հարկաւոր եղած ստակը տայ (նոյ. 2 — 13) : Երկրորդ տարին որոշեցաւ որ վանքերն ու վանական կարգերը ջնջուին (1790, Փետր.) : Քիչ մը ետքն ալ եպիսկոպոսարանք նոր կարգաւորութեան տակ ձգուելով, սահմանուեցաւ որ Գաղղիայի մէջ՝ տասն արքեպիսկոպոսք, ամէն մէկ դաւառի մէջ ալ մէյ մէկ եպիսկոպոս ըլլայ : Բոլոր եկեղեցականք՝ սրօնք անկէ ետեւ իբրեւ պարզ պաշտօնատէր պիտի նկատուէին, ժողովրդեան ձեռքովը պիտի ընտրուէին ու քաղաքական երզում ընէին : Եպիսկոպոսաց քահանայապետէն հաստատուիլը պիտի դադրէր. միայն ընտրուողը կրնար իր ընտրութիւնն անոր ծանուցանել : Աերջայպէս ազգային ժողովը վճռեց որ ամէն եկեղեցականք կամ աս ու ասանց նման որոշումները, սրօնք կղերականաց քաղա-

քական սահմանադրութիւն¹ կը կոչուէին, երգժամբ ընդունին եւ կամ իրենց պաշտօններէն ելլեն. իսկ ասոր դէմ գործողներն իբրեւ օրինազանց պատժուին: — Նոյն երգժան պատճառաւ, զորն որ քահանայապետը ետքէն մերժեց (1791, Ապր. 13), Գաղղիայի եկեղեցականք շուտ մը երկու մաս բաժնուեցան. իրենց մեծ մասը սիրով թող տուաւ իր պաշտօնները, եւ հազիւ երեք մասին մէկը յանձն առաւ երգում ընել: Ան ժամանակէն ետեւ Գաղղիայի մէջ շատ մ'եկեղեցական պաշտօններ պարապ մնացին. երգում չընող եկեղեցականք յեղափոխականաց առջեւն իբրեւ եկեղեցական չէին սեպուեր, իսկ երգում ընողներէն՝ բարեպաշտները կը խորշէին: Բայց յափշտակուած եկեղեցական ինչքերն ալ աւերութեան օգուտ մը չընելէն զատ, մեծ շփոթութեանց եւ հազարաւոր մարդիկնեւրու կործանման առիթ տուին:

40. Աշխարհագրական նոր բաժանում: Խորհրդանոցներուն ու ազնուականութեան քննուիլը: Խորհրդանոցաց դատաւորական իշխանութեան ջնջումը պատրաստուեցաւ անոնց աշնանային պարապուրդին ատենը, զորն որ ազգային ժողովն այնչափ երկընցընել տուաւ, մինչեւ որ երկրին նոր բաժանումն ու անոր հետ կապուած դատաստանական ատեաններուն կարգադրութիւնը կատարեալ լմընցաւ: Յիշեալ բաժանման համեմատ, Գաղղիա՝ աշխարհագրորէն ՏՅ մաս կամ վիճակ բաժնուեցաւ, որոնց անունները՝ գետերէն, լեռներէն ու երկրին ուրիշ բնական հանգամանքներէն առնուած էին, որով եւ յառաջուան դաւառական բաժանումները, ցեղական զանազանութիւններն ու ներքին մարտերը վերցուեցան: Բոլոր աս վիճակները մէկանց 249 շրջանակ² բաժնուեցան, իսկ իւրաքանչիւր շրջանակ՝ 3 — 5 դաւառակ կամ նահանգ³: Նոյն բաժա-

1 Constitution civile du clergé.

2 Département.

3 Arrondissement.

4 Canton.

նուսնեքուն հասկեմատ՝ ամէն մէկ վիճակի, շրջանակի ու դաւառակի մէջ՝ զանազան դատաւորական ատենաներ դրուեցան, որով եւ դատաստաններու միակերպութիւնը կատարեալ հաստատուեցաւ: Որոշուեցաւ որ ամէն տեղ դատաստանները հրապարակաւ ըլլան, եւ միջին դարուց բարբարոսական խոշտանգանքն ու զարհուրելի պատիժները վերցուին: Նաեւ գրաքննութիւնը վերցաւ ու մասլոյ կամ տպագրութեան լիակատար ազատութիւն տրուեցաւ: — Ատանկով կարգերու զանազանութիւնն ու ինչ եւ իցէ կերպիւ ստացուած արտօնութիւնները ջնջելէն ետեւ, ազգային ժողովը վերջին քայլ լ'ալ ընելով, որոշեց որ ամէն քաղաքացիք հասար են (Յունիս 19), որով ժառանգական ազնուականութիւնն ու կարգերու զանազանութեան նշանակները, ինչպէս տիտղոսները, զինանշանները¹, միանշան զգեստները² ջնջեց, նոյնպէս եւ ստացուածոց զանազանութեան գլխաւոր պատճառը, այս ինքն՝ անգրանկութեան իրաւունքը³, վերցուց:

41. Անիշխանութիւն եւ ժողովրդեան բնասորութեան սկիզբը: Քաղաքական ժողովակներ: Արկեղեցական աստիճանին ու դատաւորական իշխանութեան նկատմամբ հետզհետէ եղած փոփոխութիւններն ու որոշումներն անընդհատ պատմելու համար՝ ժամանակին կարգէն քիչ մը հեռանալէն ետեւ, դառնանք հիմայ նոյն միջոցին պատահած դէպքերուն: — Ազգային ժողովը վերոյիշեալ նիւթերուն զբաղած ատենը, կամայ կամայ բոլոր իշխանութիւնը ժողովրդեան, մանաւանդ թէ խաժամուժին ձեռքը կ'անցնէր: Թէ մայրաքաղաքին եւ թէ դաւառներուն մէջ, ժողովուրդը ազմկայոյզ ուսմկալարներու⁴ եւ լրագիրներու խօսքերովը միշտ աւելի դրդուեալով, ոստիկանութեան ու դատաւորութեան առաջնորդութիւնը բոլորովին իրեն

1 Armoiries.

2 Livrée.

3 Majorat.

4 Démagogue.

առնելէն զատ, սկսաւ դահճի պաշտօն ալ կատարել: Լրագիրներուն մէջ ամենեւին մէկն ան աստիճանի վնասակար ազդեցութիւն չըրաւ եւ ռամկին կիրքերն այնչափ չզրգուեց, որչափ Մարային (45) հրատարակած ժողովրդասէր անուն լրագիրը: — Փարիզի մէջ ռամկապետական այլեւայլ Հատուածներու¹ բաժնուելով ու իրենցմէ ընտրուած գլխաւորներու եւ պաշտօնատէրներու տակ կենալով, ամենեւին օրէնք ու իշխանութիւն մտիկ չէին ըներ: Ասոնց ալ կ'առաջնորդէին երկու գլխաւոր քաղաքական ժողովակներ, որոնք իրենց ժողովուած վանքերուն անուամբ՝ Յակօբեանք² ու Չուանակիրք³ կրկոչուէին: Յակօբեանց ժողովակն ամենէն յառաջ կազմուեցաւ Աերսայլի մէջ Պրըզայն գաւառին պատգամաւորներէն, որոնք ազգային ժողովոյն Փարիզ փոխադրուելէն ետքը՝ Գոմինիկեանց վանքը ժողովուելուն համար՝ վերոյիշեալ անունն առին: Իրենց մէջ եկան խառնուեցան ամէն կերպ սաստիկ ռամկապետականք, որով եւ աս ժողովակն ամենէն աւելի բազմութիւ ըլլալէն զատ, շատ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ նոյն ատենները Գալլիայի մէջ գործուածներուն վրայ: Ազգային ժողովոյն քննութեան տակ ինկած խնդիրները՝ նախ աս ժողովակին մէջ կարգի կը դրուէին, նոյնպէս հոն կը պատրաստուէին բոլոր ընտրութիւններն ու որոշումները: Փարիզի Յակօբեանք, որոնց երկայն ժամանակ գլուխ կը կենար Ռոպեպիէր (45), հալորդակցութիւն ունէին գաւառներու մէջ իրենց կարծեկից ըլլողներուն հետ, որոնք 150 նմանօրինակ քաղաքական ժողովակներ կը կազմէին: Ասոնց անուամբը՝ սովորութիւն եղած է բոլոր նոյն ատենուան սաստիկ ռամկապետականները՝ Յակօբեան կոչել: Յակօբեանց ժողովակին ստիսն էր, նոյնին չափազանց անգամներէն կազմուած ու Փրանկիսկեաններուն վանքը

¹ Section.

² Jacobins. = Գոմինիկեանք:

³ Cordeliers. = Փրանկիսկեանք:

գումարուելուն համար՝ Չուանակրաց կոչուած ժողովակր, որուն մէջն էին Տանդան, Մարա, Տեմուէն (43) : Ասիկայ իր սաստիկ չափազանց ուսմկապետական կարծիքներովն առաջին ժողովակին անցուց, եւ յիշեալ անձիքներուն ձեռքովը ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր : Երբորդ ժողովակ մ'ալ կազմուեցաւ, որն որ՝ դարձեալ ժողովուած վանքին անուամբը՝ Ֆէշլեան : Կր կոչուէր : Ասիկայ ազգային ժողովոյն չափաւորեալ եւ բոս մասին թաղաւորին կողմն բլլող անդամները կը բովանդակէր, ինչպէս էին Լաֆայէզ, Միրապոյ, Գալերան, Լառոշֆուզոյ, որոնք ազատական օրինաց հիման վրայ սահմանադրական միապետութիւն մը հիմնել եւ խաժամուժին իշխանութիւնը զուգել կ'ուզէին : Բայց սա վերջին ժողովակը մեկայններուն չափ նշանաւոր չեղաւ եւ քիչ մը ետքը բոլորովին ընջուեցաւ :

42. Պասպիլլէի կործանման տարեգարծին հանդէսը : Ներքերին հրաժարումն ու Միրապոյին մահը : Թագաւորը կը փախչի, կը բռնուի ու իշխանութենէն կը կախուի : Առաջին (1791 թ) սահմանադրութեան հրատարակումը : Պասպիլլէի կործանման (36) տարեգարծին օրը՝ մեծ հանդիսի կատարուեցաւ բոլոր Գաղղիացւոց եզրայրակցութեան կամ զաշնակցութեան տօնը (1790, Յուլ. 14) : Փարիզ Արէսի դաշտին մէջ, ուր մասնաւոր սա դէպքին համար պատրաստուած ամփիթէաքոնին վրայ կէս միլիոնի չափ բազմութիւն ժողովուած էր, Գալերան Օղէօնի եպիսկոպոսը՝ ճերմակներ հագած եւ երեքգունեան կամար ուսնդանութեամբ՝ բազմութիւ քահանայից հետ ՏՅ վիճակներու դրօշներն օրհնեց : Ետքը Լաֆայէզ՝ ազգային պահակապաններուն անուամբը, ազգային ժողովոյն դահլերէքը, վերջապէս թագաւորը երգում՝ բքին սահմանադրութիւնը հաւատարմութեամբ պահելու. որուն վրայ

¹ Feuillants. = Արտերոսկանաց կանոնով Գուլուզի մօտ Ֆէշլեան բնուած արքայտանին մէջ հաստատուած կրօնին. Փարիզ Դիւերբի մօտ ունեցած համանուն վանքը :

բոլոր նոյն անթիւ բազմութիւնը ձեռուբնին վեր վեր-
ցուցած՝ ան երգումը կրկնեցին. նոյն խիթ ազատէին
թագաժառանգը վեր բարձրացրնելով, իր միաբանու-
թիւնը յայտնեց: — Բայց արդէն յայտնի էր որ աս ընդ-
հանուր ուրախութիւնը չէր կրնար երկայն ատեն տևել:
Նեքէր, որն որ խկզբան ժողովրդեան շատուածն եղած
էր, իրաց վիճակն իր ուզածին շկրնալով դարձրնել եւ
թէ թագաւորականներուն թէ ուսմկապետականներուն
հաւատարապէս ատելի ըլլալով, իր պաշտօնէն հրաժա-
րեցաւ (Սեպտ. 4) ու թող տուաւ Քաղղիայէն ելաւ:
Միրապոյ, որն որ կրնայ բուռիլ թէ խկզբանէ վեր խա-
ժամութիւն իշխանութեան դէմ էր, եւ մանաւանդ վեր-
ջին ատենները ստակով ու խոտամունքներով արքու-
նեաց կողմը վաստակուած ըլլալով, բոլոր զօրութեամբ
կը ջանար թագաւորական իշխանութեան աւելի եւս
սեղմուիլն արդելուլ, եւ օրէնսդրական, գործադրական
ու գաւաւորական իշխանութիւններն իրարմէ ճշդիւ
բաժնելով, կարգաւորեալ սահմանադրական միապե-
տութիւն հաստատել կ'ուզէր, անհնարին աշխատու-
թեանց տակ ընկճելով, 42 տարուան հասակին մէջ
մեռաւ (1791, Ապրիլ 2): Ատանկով տկար ու ան-
հաստատ թագաւորն իր գօնէ կէս մը հաւատարիմ խոր-
հրդականները կորսրնցրնելով, անկէ ետեւ արտաքոյ
կարգի գէշ վիճակի մէջ ինկաւ: Միապետական սահ-
մանադրութեան թշնամիներն առիթ առնելով իր՝
կղերականաց սահմանադրութիւնը (39) հաստատելու
քիչ մ'ատեն դանդաղելը, քաղաքական երդում ընող
քահանաները գործածել, եւ Քաղղիայէն դաղթող ու
Եւրոպայի արքունիքները Քաղղիայի գէմ պատերազմ
բանալու յորդորող աղնուականները իրբեւ հայրենեաց
մատնիչ հրատարակել շուղելը, ժողովուրդը միշտ իրեն
դէմ կը գրգռէին ու նորանոր շփութութիւններ կը հա-
նէին: Լուզովիկոս այս ամենայն տեսնելով եւ իրերն
ուրիշ կերպով կարգաւորելէն յուսահատելով, միտքը
գրաւ որ փախչի: Նախ մէյ մը Ս. Քլու երթալ ուզեց.

բայց ժողովուրդը թող չտուաւ: Ետքէն գրուածք մը ձգելով, որուն մէջ՝ կրած թշնամանքները կը նկարէր ու բռնութեամբ իրմէ առնուած հաւանութիւններուն գէմ կը բողբէր, թագուհւոյն, իր զաւկներուն ու Եղիսաբեթ քրոջը հետ, գաղտուկ Փարիզէն ելաւ (Յունիս 21): Բայց Ս. Մենհուի մէջ սուբհանգակներուն գրչխառքը զինքը ծանշնայով, թագաւորը բոլոր հետն ըլլողներուն հետ բռնուեցաւ: Միայն իր երկրորդ եղբայրը՝ Բրովանսի կոմսը՝ ուրիշ ծամբայ բռնած ըլլալով, կրցաւ Ստորին նահանգները փախչիլ: Ազգային ժողովը, որն որ թագաւորին փախուստն իմանալուն պէս՝ զինքը թագաւորական աստիճանէն կախած եւ գործադրական իշխանութիւնն իրեն սեպհականած էր, հրամայեց որ մայրաքաղաքը բերուի: Շատերը կ'ուզէին որ իր վրայ գատաստան ըլլայ եւ իշխանութենէն վար առնուի, միապետութեան թշնամիք աս նպատակաւ յեղափոխութիւն մ'ալ հանել տուին (Յուլ. 17). բայց սահմանադրական կողմնակցութեան ջանքովն ու Լաֆայէզին զօրքերովը ապստամբք զսպեցան, եւ թագաւորին անբռնաբարելիութիւնը հաստատուն մնաց: Ի վերայ այսոր ամենայնի իր աստիճանէն կախուած կեցաւ, մինչեւ որ սահմանադրութիւնը լմրննալէն ետքը՝ նոյնը պահելու երդում ըրաւ (Սեպտ. 14) ու հրատարակեց (Սեպտ. 18): Ան ատենէն սկսաւ բարձրութեան ու իշխանութեան ստուեր մ'ունենալ:

43. Առաջին կամ 91ին սահմանադրութիւնը: Թէպէտ եւ մինչեւ հիմակ ասդին անդին նոյն սահմանադրութեան այլեւայլ մասերը յիշատակած ենք, բայց հոստեղս անոր գլխաւոր հիմունքը կրկնենք: Ամէն բանէն յառաջ գրուած էին՝ Մարդկան ու քաղաքացւոց իրաւունք անուամբ՝ խել մը սկզբունքներ, որոնց մէջ՝ քանի մը յայտնի ճշմարտութիւններու հետ խառն՝ խել մ'այլանդակութիւններ ալ կը գտնուէին, որոնք ի վերացեալն ալ չափազանց բաներ ըլլալէն զատ, գործադրութեան համար ըստ մասին անօգուտ եւ ըստ

ճասին նաեւ մնաստակար էին: Իսկ բուն սահմանադրու-
թիւնը՝ թագաւորութեան անուան տակ՝ ռամկապե-
տական հասարակապետութիւն մը կը հիմնէր: Թա-
գաւորը, որուն անձն անբաճարարելի էր, միայն գոր-
ծադրական իշխանութիւնը պիտ'որ ունենար. իր պաշ-
տօնեաները պատասխանատու էին: Օրէնսդրական իշ-
խանութիւնը՝ միայն օրէնսդիր միակ ժողովոյ մը ձեռքը
պիտ'որ ըլլար, որուն 747 անդամները երկու տարի
մէջ մը պիտ'որ ընտրուէին: Իւրաքանչիւր քաղաքացի՝
որն որ տարին երեք ֆրանգ տուրք կու տար, սկզբնական
ժողովներու մէջ ձայն պիտ'որ ունենար. նոյն սկզբնա-
կան ժողովները՝ բուն ընտրողները պիտի անուանէին,
իսկ աս վերջինները՝ օրէնսդիր ժողովոյն անդամ ըլլող
պատգամաւորները: Օրէնսդիր ժողովոյն որոշումները՝
օրէնքի զօրութիւն ունենալու համար՝ թագաւորին
հաստատութեան կարօտութիւն չունէին, որն որ հա-
զիւ նոյնբուն գործադրութիւնը կամ հրատարակումը
չորս տարի կրնար խափանել: Գատատանարանները
բոլորովին ինքնազուխ ու գործադրական իշխանութենէ
անկախ էին, երգուելոց ատեաններով: Բոլոր աւատա-
պետական կարգադրութիւնները կը ջնջուէին, առան-
ձնականաց ստացուածն ու անձնական ազատութիւնն
անբաճարարելի կը հրատարակուէին, խղճի ու մամլոյ
կատարելալ ազատութիւն կը հաստատուէր:

44. Օրէնսդիր ժողով: Ժիրոնտեանք: Ազ-
գային կամ սահմանադիր ժողովը՝ սահմանադրութիւնը
լմբնցրնելէն ետեւ՝ լուծուեցաւ (Սեպտ. 30), որոշելով
որ նոր ժողովք մը գումարուի, որն որ նոր օրէնքներ
գնելով՝ սահմանադրութեան շինուածքը կատարելա-
գործէ: Աս պատճառաւ նոյն երկրորդ ժողովը՝ Օրէնսդիր
ժողովք կոչուեցաւ: Առաջին (ազգային կամ սահ-
մանադիր) ժողովը սահմանած էր որ իր անդամներէն ա-
մենեւին մէկը չկարենայ նոր ժողովոյն անդամ ընտրու-
իլ: Բայց ասով մեծ անխոհեմութիւն ըրաւ. որովհե-
տեւ թէպէտ իր մէջը խիստ շատ յեղափոխական մար-

գիկ կային, ինչպէս իր գործքերէն յայտնի է, սակայն եւ այնպէս թէ ան յեղափոխականաց շատերը բաւական չափաւորեալ բլալով եւ թէ ժողովոյն մէջ խել մը միապետականք զանուելով, իրար քիչ մը հասասարակչաութեան մէջ կրնային բռնել: Իսկ նոր ժողովոյն՝ Յակօրեանց ջանքով՝ զրեթէ բոլոր չափազանց յեղափոխականներ ու ռամկավարներ անգամ բնտրեցան: Աս նոր պատգամաւորները, որոնց թիւն էր 743, ըստ մեծի մասին տարգլուխ երիտասարդք էին, կէսէն աւելին ալ փաստաբանք: Ասանկով ժողովոյն Աջակողմնակ մասը, որն որ սահմանադրական միապետութիւն կ'ուզէր եւ Ֆէզյէան ըսուած քաղաքական ժողովակին (41) անդամներէն կը կազմուէր, օրէ օր կը սկարանար. ուր որ Չախակողմնակ մասը, որն որ հասարակապետական անդամներէ կը կայանար, միշտ աւելի կը զօրանար: Չախակողմնակ մասն երկուքի կը բաժնուէր. Լեոնակողմնակ, որուն մէջ կային սաստիկ ռամկապետականք եւ Արմատականք (ամենայն ինչ արմատաքի խել կամ արմատէն փոխել ուզողներ), եւ Դաշտակողմնակ, ուր չափաւորեալ հասարակապետականք կը կենային: Աւերջիններուն մէջ խել մը տալանդաւոր ու կրթեալ մարդիկ կը գանուէին, որոնք քիչ մը ազնուապետական գաղափարներ ալ ունէին. ասոնք առաւելապէս ժիրոնտ վիճակին պատգամաւորներէն բլալով, անուննին ժիրոնտեանք՝ ըսուեցաւ. իրենց ջանքն ան էր՝ որ հին ժամանակներուն հասարակապետութեանց կամ Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ տէրութեանց նման հասարակապետութիւն մը հաստատեն, բայց կամաց կամաց եւ կարգաւորեալ կերպով աս իրենց բաղձանքը կ'ուզէին զլուխ տանիլ: Ուր որ ասոր հակառակ՝ Անանակողմնակ կ'ուզէին մէկէն կործանելով ամէն բան՝ ռամկապետութիւն հաստատել, որպէս զի իշխանութիւնն իրենց ձեռքն անցնի:

1 Girondins.

Իսկզբան ժիրոնականք օրէնսդիր ժողովոյն մէջ մեծ առաւելութիւն ունեցան. մանաւանդ որ պաշտօնեայք ալ իրենցմէ էին:

45. Ռոպէսրիէր, Մարա, Տանդոն, Տեմուլէն: Նոյն ատեն մեծ գործունէութեան գաշա բացուեցաւ Ռոպէսրիէրի, Մարայի, Տանդոնի, Տեմուլէնի պէս մարդիկներու, որոնք ձեռաւրնին անցած իշխանութիւնը շարաշար գործածելու սկսան: Ռոպէսրիէր (Տն. 1759) Էրասցի փաստաբանը, որն որ տգեղ կերպարանք եւ կերկերեալ ձայն մ'ունէր, միշտ ցած կիրքերէ կը մզուէր, որոնց զլխաւորներն էին վրէժխնդրութիւն ու տալիս կերպ առաւելութեան նախանձ, որովհետեւ ինք խիստ չափաւորեալ տաղանդներու տէր էր: — Ասոր ընկերն ու միանգամայն ոտսխն էր Տանդոն (Տն. 1759) արքունի փաստաբանը, որն որ մեծ գործունէութիւն, սուր խելք, աշխոյժ երեւակայութիւն, զարհուրելի կերպարանք եւ սրտաւիշոյ ձայն մ'ունէր, որով ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն կը բանեցընէր: Ասոնք երկուքն ալ անդամ էին Փարիզի քաղաքային խորհրդեան, որն որ Պայլէիին տեղ (35) քաղաքապետ դրած էր զԲեթիան, ու յիշեալ արիւնկզակ մարդիկներուն եւ անոնց նմաններուն ձեռքովն արտաքոյ կարգի իշխանութիւն կը բանեցընէր: Տանդոն՝ որն որ Չուանակրաց ժողովակիր (41) հիմնողն էր, ամենէն ապահանեալ մարդիկները քովը ժողոված՝ անոնց ձեռքովն ուզածը գլուխ կը տանէր. ինք առաջինն եղաւ որ սկսաւ հրատարակել թէ ազնուականներուն աչքը վայրկեանէ չաւար՝ զիրենք մեռցընելու է, որ խրատն որ շուտ մը շարաշար կերպով գործադրեցաւ: Իսկ Ռոպէսրիէր՝ Յակոբեանց ժողովակիրն հոգին էր (41), զորն որ ուզածին պէս կը դարձընէր: — Աս երկուքին պէս զլխաւորներէն մէկն էր Մարա (Տն. 1744) Հելուեացի բժիշկը, որն որ սաստիկ կատաղի բնութեան տէր մարդ մըն էր, ու իր ժողովրդասէր անուն լրագրովը կը ջանար բոլոր ծննդեամբ ու ստակով ուսմէն վեր բլրողները

ջնջել: — Չուանակրաց ժողովակին մէջ Տանդոնին ընկերն ու անոր պէս նոյնին գլխաւորներէն մէկն էր Տեմուլէն (ծն. 1760) կիզցի փաստարանը, որն որ յեղափոխութեան սկիզբէն մեծ գործունէութիւն կը ցուցնէր (35), եւ իր՝ Գաղղիայի ու Պրասյանդի յեղափոխութիւնը ըսուած լրագրովը՝ ռամկապետական գաղափարները տարածելու շատ օգնեց: — Յակոբեանց կարմիր գլխակը, որն որ նոյն ատեն դուրս ելաւ, հասարակապետականաց ընդհանուր նշանն էր. ազատութեան ծառերուն կանգնուիլը՝ ժողովրդոց ազմկալեց ժողովներ գումարելու եւ գրգռիչ ծառեր խօսելու առիթ կու տար: Յանդուգն ռամկավարք, վերոյիշեալ շորս գլխաւորներն իրենց օրինակ առնելով, խօսքով ու գրուածքով մտաւոր ու հեռաւոր խաժամուժը կը գրգռէին եւ զիրենք կը մղէին բոլոր հին կարգաւորութիւնները ջնջելու եւ աստիճանաւ, կրթութեամբ ու հարստութեամբ ռամկէն վեր բլրողները, ազնուական եղեր են՝ քաղաքացի եղեր են, հալածելու եւ ջնջելու:

46. Գաղթեալք եւ երզում շրնող եկեղեցականք: Յունիսի 20 ին շփոթութիւնները: () Բէնագիր ժողովն ամէն բանէն յառաջ՝ քաղաքական երզում: շրնող եկեղեցականաց ու գաղթեալոց: դէմ սկսաւ սրուումներ ընել: Արովհետեւ աս եկեղեցականք ժողովուրդը թագաւորին հաւատարիմ պահելու կը ջանային, ռամկապետականք ասոր դէմ զայրանալով, նոյն ժողովոյն մէջ սրոշել ատիւն որ երզում ընող ու շրնող եկեղեցականաց ցուցակն առնուի: Աւերջիններն իրենց թաշաղր պիտի կորսնցընէին, եւ եթէ օրինաց դէմ բան ընէին եւ կամ հայրենեաց դէմ հոգի ցուցընէին, երկու տարուան բանտարկութեան պատժոյ տակ պիտ'որ իյնային (1791, Նոյ.): Գարձեալ վճիռ հանեց օրէնագիր ժողովը, որ Բրովանսի կոմսը երկու տմուտն մէջ Գաղղիա որ շղատնայ, իր բոլոր իրաւունքներէն զրկուի. իսկ

1 Serment civique.

2 Emigrés.

մինչեւ երկրորդ տարուան սկիզբը Քաղղիա ետ չդարձող զաղթեալք՝ իրրեւ հայրենեաց մատնիչ՝ մահուան դատապարտին եւ իրենց ինչքն ու եկամուտքը ազգային ստացուած սեպուի (Հոկ. 31 ու Նոյ. 19)։ Թագաւորն աս որոշումները հրատարակել տալ չուզեց, որն որ թէ օրէնսդիր ժողովոյն եւ թէ ժողովըղեան վրայ խիստ գեշ ազդեցութիւն բրաւ. մանաւանդ որ զաղթեալք չէ թէ միայն թագաւորին ընդունած սահմանադրութեան դէմ կը բողոքէին, հապա նաեւ թէ իրենց տեսած պատրաստութիւններովը եւ թէ Եւրոպական տէրութիւնները Քաղղիայի դէմ պատերազմի հանելու ջանալով, իրաց հին վիճակը նորէն հաստատել ուզելնին յայտնապէս կը ցուցնէին (68)։ Արդ աամկապետականք անանկ համարելով որ թագաւորին դիմադրութիւնը յառաջ կու գայ օտար տէրութիւններուն եւ զաղթեալներուն վրայ ունեցած ակնկալութենէն, իրենց բոլոր մտադրութիւնն անոնց վրայ դարձուցին, եւ քիչ մը վերջը Աւստրիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (70), որուն թագաւորն ալ հաւանութիւն տուաւ (1792, Ապր. 20)։ Թէպէտ ասով աամկապետականք քիչ մը հանդարտեցան. բայց երբ որ թագաւորը դարձեալ հրատարակել չուզեց ազգային ժողովոյն երկու նոր որոշումները, որոնցմէ մէկը պարտանաց պատիժ կը դնէր քաղաքական երդում չընող եկեղեցականաց վրայ (Մայ. 26), եւ երկրորդը կ'որոշէր որ հարաւային դաւաններէն 20,000 ազգային պահակապանք (գաշնակիչք) Փարիզ գան (Յունիս 8), ան ատեն իրենց զրգուութիւնը խիստ սաստկացաւ, պաշտօնեացք որոնք Ժիրոնտեաններէն էին, հրաժարեցան, եւ խաժամուժը ոտք ելաւ։ Նիզակներով զինուած հազարաւոր մարդիկ, որոնց մէջ խառնուած էր Մարսիլիայէն նոր եկող խաժամուժը, Սանդերին գլխաւորութեամբն արքունի պալատը յարձակեցան, եւ տպառնալիքներով ու նախատինքներով կը ջանային թագաւորը ստիպել որ վերոյիշեալ երկու որոշումները հրատարակել տայ։ Բայց

Լուգովիկոս իր տկար բնասութեան հակառակ՝ մեծ հաստատութեամբ դէմ գրաւ : Հազիւ քանի մը ժամ ետքը Բեթիոն քաղաքապետը, որն որ նոյն աղմուկը ծածուկ գրգռած կամ նոյնին նպաստած էր, քաղաքացի զօրքերով գալով, զինքն սա անտանելի վիճակէն ազատեց (Յունիս 20) :

47. Օգոստոսի 10ին վրդովմունքը : Թագաւորը կը բանտարկուի : Լաֆայէդ : Լուգովիկոս ԺԶ. խաժամուժին դէմ ցուցուցած հաստատութեամբը՝ չափաւորեալ կողմնակցութեան սերն ու համարումը ստացած էր, որն որ սկսաւ պահանջել որ յիշեալ շիտթութեանց սկզբնապատճառները պատժուին. նոյն նպատակաւ Լաֆայէդ ալ (70) բանակէն մայրաքաղաքն եկաւ : Բայց մէկ կողմանէ թագաւորին իրենց հետ միանալ եւ իրենց ջանքին նպաստել չուզելը, մէկալ կողմանէ ալ գաղթելոց բռնած ընթացքը եւ արտաքին պատերազմ բացուած ատեն՝ օտար զօրապետաց բանեցուցած յանդգնական ու արհամարհիչ լեզուն (71), ռամկապետական կողմնակցութիւնն աւելի եւս գրգռելով, թագաւորին ստացած առաւելութիւնն անօգուտ բրաւ : Յակօրեանք՝ Պասդիյլէի կործանման երկրորդ տարեդարձին առթիւն եւ արդային ժողովոյն բրած որոշմամբը թէ Հայրենիքը վտանգի մէջ է, ծովեզերեայ քաղաքներէն եւ առանձինն Մարսիլիայէն խել մը խաժամուժ ու չարագործ մարդիկ եւ նոյն իսկ բանտարկեալները մայրաքաղաք բերել տուին : Այսպէս ամէն կերպ պատրաստութիւնները տեսնուելէն ետեւ, որոշուած օրը կէս գիշերին զանգակները զարնուեցան (Օգոստ. 10). ծովեզերեայ քաղաքներուն դիրար՝ որուն գլուխ կը կենացին Տանդոն, Տեմուլէն ու Մարա, եւ Փարիզի խաժամուժը՝ որուն կ'առաջնորդէին Վեոզերմանն ու Սանդէր, ըստ մասին քաղաքացի խորհրդարանը, ըստ մասին Գիւլլըրի պալատը յարձակեցան : Ասոնց առաջին գործքն եղաւ ամենէն զարհուրելի ռամկապետականներէն կազմուած՝ քաղաքացի տեսչութեան

խորհուրդ մը գնել: Նոյն խորհուրդն իրեն կանչեց Պաննա, որն որ Փարիզի ազգային պահակապաններուն գլուխը կեցած՝ 900 Հելուետացիներու հետ Գիւիլիբի պալատը կը պաշտպանէր հոն յարձակող խաժամուժին դէմ, եւ զինքը ճամբան մեռցընել տուաւ: Աս որ եղաւ, ազգային պահակապաններն ըստ մեծի մասին թող տունն ցրուեցան, որով թագաւորն ինք զինքն ու իրենները վտանգի մէջ տեսնելով, քովիններէն մէկուն խրատին համեմատ՝ ելաւ բոլոր իր ընտանեացը հետ օրէնսդիր ժողովոյն սրահը գնաց եւ անոր պաշտպանութեան ապաւինեցաւ: Լուզովիկոս ԺԶ. ու իր ընտանիքը տասնուվեց ժամ նոյնտեղն անձուկ սրահի մը մէջ մնացին, որ ատեն որ ժողովոյն մէջ ազգին երեսօխանները նոյն իսկ անոնց աչքին առջեւը Գազզիայի թագը կը խորտակէին: Օրէնսդիր ժողովը նոյն միջոցին որոշեց որ թագաւորական իշխանութիւնն ի կախ մնայ, թագաւորն իր ընտանեաց հետ պահպանութեան տակ դրուի, եւ ազգային զաշնաժողով՝ մը գումարուելով՝ տէրութեան ապագայ վիճակն որոշէ: Իրենք աս կերպով թագաւորական իշխանութիւնը ջրնջած ատեն, թագաւորը ստիպեցին պալատը պաշտպանող Հելուետացիներուն հրաման խաւրելու որ ժողովրդեան վրայ կրակ ընելը զազրեցընէ, որով նոյն հաւատարիմ զինուորները բոլոր ջարդուեցան: Աս առթիւ 5000 հոգւոյ չափ մարդ մեռաւ ըստ մասին կռւոյն մէջ, ըստ մասին ետքը խաժամուժին կատաղութեանն: Թագաւորը՝ բոլոր իր ընտանիքովը Գանդիին (Տաճարին, Տաճարական ասպետներուն) բերդին մէջ բանտարկուեցաւ: Լաֆայէզ ալ թագաւորին կողմը բռնելուն համար՝ ռամկապետականաց ատելի բլլալով, երբ որ կ'ուզէին զինքը բռնել, ուզեց օտար երկիր փախչել. բայց Աւստրիացւոյ ձեռքն ինկաւ, որոնք զինքը բերդ մը գրին, ուսկից հազիւ քանի մը տարի ետքը ազատեցաւ:

¹ Convention.

48. Չարհուրանաց տեսարաններուն սկիզբը: Սեպտեմբերի կոտորած: Թագաւորն իր իշխանութենէն կախելէն ետեւ՝ օրէնսդիր ժողովը նոր պաշտօնարան մը դրաւ, որուն իբր թէ հոգին եղաւ զարհուրելին Տանդոն՝ իբրեւ արդարութեան պաշտօնեաց եւ կնքապահ: Ինք եւ Փարիզի նոր քաղաքային խորհուրդը, որն որ ամէն կերպ անօրէն ու եղենաւոր միջոցներով օրըստ օրէ աւելի կը զօրանար, իրարութեւ թիկունք ըլլալով, բոլոր իշխանութիւնը ձեռք անցուցին: Աս քաղաքային խորհուրդը, որմէ նոյն իսկ օրէնսդիր ժողովը կը սարսափէր, մայրաքաղաքին ստիկանութիւնը փոխաւոր խաժամուժին յանձնեց, որով շուտ մը բոլոր բանտերը կասկածելի սեպուած անձինքներով ու ազնուականներով լեցան: Իսկ Տանդոն, որուն ամենայն զօրութեամբ կ'օգնէր Մարա իր լրագրովը, նոյն քաղաքային խորհուրդեան վրայ յեցած՝ ան ամէն զարհուրելի ու բարբարոսական անագորունութիւնները գործեց, որոնք իր անունը Մարիտի ու Սիդղայի անուններուն քով դասել տուին: — Աս անագորունութեանց առաջին նպատակն եղան երգում չընող քահանայք, որոնք ըստ մասին աքսորուեցան, ըստ մասին ալ վանքերու եւ բանտերու մէջ՝ վարձուած մարդասպաններու ձեռքով՝ հարիւրներով սպանուեցան: Մայրաքաղաքը գոցուելով, բոլոր աները խուզարկութիւն եղաւ, եւ իբրեւ ազնուապետական ու թագաւորական կասկածելի ըլողները բանտարկուեցան: Երբ որ ալ բանտերուն մէջ տեղ չմնաց, խել մը ժամանակէ վեր խորհած միջոցնին ի գործ դնելու տեսնն եկած սեպեցին, այս ինքն՝ ընդհանուր դատապարտութեան վճռով մը զանոնք մէջտեղաց վերցրնել, որպէս զի այսպէսով ամէնքը զարհուրելով՝ ալ նոր կարգաւորութեանց դէմ դնելու չհամարձակին: Նոյն սրոշման համեմատ՝ գունդագունդ վարձեալ մարդասպանք ու շարագործք հինգ օր բանտերը պարտեցան, իրենցմէ տատուերկու հոգի՝ երգուելոց կամ դատաւ-

որաց պաշտօն կատարելով, իսկ ուրիշները՝ դաճճաց: Աս զազանացեալ գնդերուն ձեռքովը՝ բանտերուն մէջ եղողները, իբրեւ 3000 հոգի, որոնց մէջ Գաղղիայի ամենէն երեւելի ու ամենէն արդիւնաշատ անձինքը կը գտնուէին, կամ՝ մէկիկ մէկիկ եւ կամ՝ շատերը մէկտեղ սպանուեցան (Սեպտ. 2—7). քաղաքային խորհուրդն ալ նոյն դաճիճներուն իրենց աշխատութեան համար առուրչէք վճարեց: Մարայի եւ ուրիշ իր նմաններուն ստորագրութեամբը շրջաբերական մ'եղաւ, որով նաեւ զառառներուն բնակիչները կը յորդորուէին մայրաքաղաքին օրինակին նմանելու. որպէս զի, կ'ըսէին, չըլլայ թէ Հայրենասէրք արտաքին թշնամեաց դէմ պատերազմած ատեն՝ երկրին մէջ մատնիչք մնան: Հաստեղեր աս յորդորանքին հետեւեցան: Իբրեւ կնիք այս ամենայն անագորունութեանց՝ բոլոր արձանները, զինանշանները, յիշատակարաններն ու հին ժամանակներուն ուրիշ նշանները ջնջեցին: Աս եղաւ միապետական Գաղղիային՝ հասարակապետութեան դառնալուն սկզբնաւորութիւնը:

49. Ազգային զաշնաժողով: Այսպիսի հանդամանաց մէջ կը գտնուէր Գաղղիա, երբ որ ազգային զաշնաժողովը բացուեցաւ (Սեպտ. 21), որուն մէջ նախընթաց երկու ժողովներուն անդամներն ալ մուտք ունէին, եւ որուն՝ քսանուհինգամեայ եղող եւ ուրիշին ծառայութեան մէջ չգտնուող ամէն Գաղղիացի, առանց ստացուածքի զանազանութեան, կրնար թէ՛ ընտրել եւ թէ՛ ընտրուիլ: Ընտրուողները Յակոբեանց ջանիւքն ու ազգեցութեամբը՝ ամենաստատիկ հասարակապետականներէն եւ ռամկավարներէն եղան: Աս ժողովն արտաքոյ կարգի եւ կրնայ ըսուիլ թէ՛ բոլոր պատմութեան մէջ միակ է. իր անդամները չէ թէ միայն ժողովրդեան երեք կարգերը չէին ներկայացընէր, հապա եւ ոչ երրորդ կարգը, այլ միայն խաժամուժը: Ի սկզբան ժիրոնտեանք ուրիշ կողմնակցութիւններէն զօրաւոր էին. բայց ետքէն Ռուպեորիէր, Տանդոն, Մարա եւ

ուրիշ իրենց պէս արիւնկղակ մարդիկ վրայ ելան : Աս վերջիններուն հետ միացաւ Օրլէանի Փիլիպպոս դուքսը, որն որ Անգղիայէն (38) դարձած էր եւ ինք զինքը Փիլիպպոս Հաւասարութիւն : Կ'անուանէր : Գաշնաժողովոյն առաջին դորժքն եղաւ վճռել որ Գաղղիայի մէջ թագաւորական իշխանութիւնն ի մշանջնաւորս ջրնջուած է եւ հասարակապետութիւնը հաստատուած (Սեպտ. 21). իսկ երկրորդ օրը սրշուեցաւ որ նոյն օրէն սկսի հասարակապետութեան առաջին տարին, եւ նոյն օրը տարեգլուխ սեպտեմբեր : Քանի մ'օր ետքն ալ վճռուեցաւ որ բոլոր Գաղղիայի մէջ ամենեւին ուրիշ տիպի կամ պատուանուն չտրուի, բայց եթէ Քաղաքացի ու Քաղաքացուհի² անունը (Հոկտ. 10). դարձեալ նոր սահմանադրութիւն շինելու համար մասնաժողով մը դրուեցաւ (Հոկտ. 11) : — Աւերոյիշեալ երէք չորս Բաւարացիք քաղաքացիին խորհրդոյն վրայ ալ կը տիրէին, եւ իրենց ձեռքին տակ ամէն շարիքներու պատրաստ զօրք ունէին ազգային պահակապաններն ու Անվարտի³ կոչուած խաժամուժք, որոնցմով գաշնաժողովը կը ստիպէին իրենց ուղածն որոշելու : Այլլեոզէն պատգամաւորին գտած գլխատութեան դորժիքը, որն որ իր անուամբը Այլլեոզին⁴ կոչուեցաւ, խիստ յարմար միջոց մըն էր զմարդիկ շուտով կենդանութենէ մահ փոխելու համար :

50. Լուղովիկոս ԺԶ.ին սպանութիւնը : Ուամկավարներուն միակ բաղձանքն էր թագաւորը մեռցնել տալ, զորն որ Լուղովիկոս Ապպետեան կը կոչէին : Ոմանք կ'ուզէին որ ամենեւին առանց դատաստանի սպանուի . իսկ աւելի մեծագոյն մասն որոշեց որ գաշնաժողովոյն առջեւ իր դատը քննուի : Խեղճ թագաւորը երկու անգամ նոյն ժողովոյն առջեւ հանուեցաւ (Գեկտ. 11 ու 26) ու վրան հարցաքննութիւն

¹ Egalité.

² Citoyen, Citoyenne.

³ Sans-culottes.

⁴ Guillotine.

եղաւ : Ամբաստանութեան նիւթն էր իր՝ արձակապետութիւնը նորէն հաստաակել ուզելը, որուն հաստաակութեան ցոյց կը բերէին Գիւիլբիի պալատը դանուած արկեղ մը մէջ եղող թղթերը, որոնցմէ կը ցուցնէին թէ ջանացած է ստակով ղՄիրապոյ եւ զլաֆայեղ իր կողմը վաստակիլ եւ Աւստրիայի ու գաղթելոց հետ հաղորդակցութիւն ունեցեր է : Ո՛չ թագաւորին վեհ ընթացքն ու սուած կարճ՝ բայց համոզիչ պատասխանները, ո՛չ իր փաստաբաններուն պաշտպանութիւնը, եւ ո՛չ Ժիրոնտեանց ջանքը, որոնք թէպէտ թագաւորական աստիճանին ջնջուիլը կ'ուզէին, բայց թագաւորն ազատելու կը բաղձային եւ անոր համար կ'առաջարկէին որ իր դատաստանը բոլոր ժողովողեան ձգուի, բաւական եղան զինքն ազատելու : Ազմկալից նստի մը մէջ (1793. Յունու. 17), որն որ մինչեւ գիշերը ուշատեն երկրնցաւ, խեղճ թագաւորը մահուան դատապարտուեցաւ : Յակօբեանք ամէն միջոց բանեցուցած էին աս որոշումը ձեռք բերելու համար. բայց իրենց բովանդակ ճիգը փուճ կ'ըլլար եթէ յառաջագոյն փոխած չըլլային այն օրէնքը՝ որն որ կ'որոշէր թէ պատժական դատաստաններու մէջ՝ միայն ան ատեն մարդ մը մահուան դատապարտուի, երբ որ երգուելոց երեքին երկուքն այնպէս վճիռ տան, եւ հաստատած չըլլային որ քուէի պարզ առաւելութիւնն ալ բաւական է : Ինչու որ 721 հոգիէն՝ 683 հոգի վճիռ տալէն ետեւ որ Աւգոստինոս յանցաւոր է, երբ որ իրեն տրուելու պատժոյն վրայ կը խօսուէր, երկու հոգի շղթայի զարնելու քուէ տուին, մեծ բազմութիւն մը՝ բանտարկութեան կամ արտորանաց, 46 հոգի՝ մահուան, բայց ուշացնելով, եւ 366 հոգի (այս ինքն՝ կէսէն 3 հոգի աւելի) անմիջապէս մեռցնելու : Աս կերպով սպանութիւնը դատաստանական քողի մը տակ ձգուեցաւ : Վճիռը տրուելէն շորս օր ետքը զԺբախտ թագաւորը գլխատութեան գործիքը կ'ելլէր (Յունու. 21) : Իր վերջին խօսքերն՝ իր քրիստոնէական զգածմանց ու

ժողովուրդապետը որտե՛ն յայտարարութիւնն եղան. երբ որ քովի քահանան իրեն ըսաւ. «Ս. Լուգովիկոսին որդին, երկինք ել»,¹ ինք ձայնը բարձրացրնելով՝ ժողովուած բազմութեան ըսաւ. «Գանդիւացիք, ես անմեղ կը մեռնիմ, իմ թշնամիներուս կը ներեմ, կը բաղձամ որ իմ մահս . . . »: Բայց Սանդէրին հրամանաւն ազգային պահակապաններն իրենց թմբուկները մէկէն զարնելով, իր խօսքերը լսել չտուին. եւ խաժամութիւն իր արինաշաղախ գլուխը՝ կեցցէ հասարակապետութիւն ազազակաւ ողջունեցին:

51. Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովն ու Յեղափոխական ատենանը: Թաղաւորը մեռնելէն ետեւ դաշնաժողովն օրէնսդրական ու գործադրական իշխանութիւնն իրեն սեպհականելով, զանազան գործքերն այլեւայլ մասնաժողովներու յանձնեց: Աս վերջինները միշտ աւելի իշխանութիւն ձեռք բերին եւ իրենց թիւը կամաց կամաց քիչցաւ մինչեւ վերջապէս Հասարակաց փրկութեան ըսուած մասնաժողովը՝ բոլոր իշխանութիւնն իրեն առնելով, անլուր բռնաւորութիւն կը բանեցընէր եւ երբէք չտեսնուած անագորունութիւններ գործել կու տար: Իր գլխաւոր գործիքն էր տասուերկու երդուեալներէ ու հինգ դատարներէ կազմուած Յեղափոխական ատենանը², որուն տակ ձգուեցան նոյն իսկ դաշնաժողովոյն անգամներն ալ (1793, Ապր. 8). ասիկայ միայն մահապարտութեան վճիռներ կու տար, որոնցմէ ոչ բողոք կրնար ըլլալ եւ ոչ ալ ազատութեան յոյս: Մարա, որն որ Ռոպետերիէն ետքը Յակոբեանց ժողովակիին մէջ ամենէն զօրաւորն էր, ազքատները հարուստներուն դէմ կը գրգռէր, խաժամութիւն ալ՝ բոլոր կրթեալները ջնջելու կը գրգէր: Բայց կրնայ ըսուիլ որ զինքն անցուց Էպէր, որն որ իր Բիւր Տիւղիկն անուն ըրագրոյն մէջ խաժամութիւն սպանութեանց կը գրգռէր: Ասոնց հո-

¹ Comité du salut public.

² Tribunal révolutionnaire.

դւոյն համեմատ կր վարուէս Փարիզի քաղաքային խորհուրդը, որուն զինեալ դահրճներն էին ըստ մասին ազգային պահակապանները, որոնք Անրիոյին հրամանատարութեան տակ Անվարտեաց գունդ մը դարձած էին, եւ ըստ մասին նոր գումարուած երկու յեղափոխական բանակները, որոնցմէ մէկը ազնուականները պիտի զուգէր, մէկայլը Անտէաշուց (56) դէմ պիտի քայէր: Աս կերպով խաժամուժը, որն որ գրեթէ միշտ իր իշխանութեան հասնիլը՝ զարհուրելի անազորունութիւններով կը ցուցնէ, նոյն ատեն կրնայ բուիլ որ անազորունութիւնն իր վերջին սահմանը հասցուց, անանկ շարիքներ գործելով, որոնց միայն յիշատակութիւնը բոլոր ապագայ դարերը սարսափմամբ պիտի լեցնեն:

52. Երկրորդ կամ 93ին (1793ին) սահմանադրութիւնը: Նոյն միջոցին հրատարակուեցաւ նոր երկրորդ սահմանադրութիւնը, որն որ հասարակաց փրկութեան ժողովոյն մէջ շինուելէն ու դաշնաժողովոյն մէջ քննուելէն ետքը (1793, Յունիս 10 — 24), բոլոր գաւառները խաբուեցաւ, որպէս զի ժողովուրդն ալ իր հաւանութիւնը տայ: Աս սահմանադրութեան սկիզբն ալ, աւաջին սահմանադրութեան մէջ եղածին պէս (43), մարդկան ու քաղաքացուց իրաւունքները դրուած էին, որոնք առաջինէն քիչ մը տարբերութիւն ունէին: Իսկ բուն սահմանադրութեան գլխաւոր որոշումներն ասոնք էին: Օրէնսդիր ժողովը՝ միակ է, անբաժին ու մնացական: Ամէն տարի սկզբնական ժողովները գումարուելով, իրաքանչիւր քառասուն հազար հոգւոյ՝ ուղղակի մէկ պատգամաւոր կրնարեն: Նոյն օրէնսդիր ժողովը վճիռներ կու տայ եւ օրէնքներ կ'առաջարկէ: Օրէնքները պէտք է որ ժողովըրդեան առջեւը դրուին եւ անոր հաւանութիւնն ընդունին. իսկ վճիռները՝ հաստատուելու հարկաւորութիւն չունին: Վառափարութիւնը կամ գործադիր իշխանութիւնը քսանուչորս հոգիէ կազմուած խորհրդի

մը ձեռք պիտ'որ բլայ, որուն անդամները՝ օրէնսդիր ժողովը պիտ'որ բնորէ գաւառներուն անուանած անձինքներուն մէջէն: Ամէն թէ քաղաքական ու թէ գաւառորական պաշտօնատարները ժողովրդէն կ'ընտրուին: Բոլոր Գաղղիացիք ղինուոր են, եւ պէտք է որ զէնք դործածել ղիտնան: Գաղղիական ազգը՝ ազատ ազգերուն բարեկամն ու բնական գաշնակիցն է: Ուրիշ ազգերուն կառավարութեան շխտանուիր, բայց թող շխտար որ ուրիշներն ալ իրենին խառնուին: Իր երկրին վրայ եղող թշնամեաց հետ խաղաղութիւն չ'ըներ: Աս սահմանադրութիւնը, որն որ ժողովրդեան հասնութիւնն ընդունելէն ետեւ՝ մեծ հանգիստութեամբ հրատարակեցաւ (Օգոստ. 10), ամենեւին չգործադրեցաւ: Ղան ղի հրատարակուելէն քանի մ'որ ետքը (Օգոստ. 28) որոշուեցաւ որ Հասարակապետութեան գանուած վտանգաւոր վիճակին համար՝ նոյնն առժամն ի կախմնայ, եւ բոլոր իշխանութիւնը Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովոյն ձեռքը արուի: Ասանկով նոյն մասնաժողովը իր հրամանապետական իշխանութեան տակ բոլոր Գաղղիա կը գողացընէր:

53. Թիրոնտեանց կործանումը: Աս շարիքներն անով աւելի ղիւրութեամբ կրնային գործել Յակորեանք, որ սահմանադրութեան ղինուելէն քիչ մը յառաջ կրցեր էին կործանել Թիրոնտեանները, որոնց հետ սաստիկ հակառակութեան մէջ էին: Յակորեանց գլխաւորը Ռուպերիէր առիթ առնելով Տիւմուրիէ զօրապետին՝ թշնամեաց կողմն անցնիլը (77), առաջարկեց որ Թիրոնտեանց գլխաւորները, զորոնք անոր յանցանացը մասնակից կ'ամբաստանէր, յեղափոխական ատեանին (51) առջեւը հանուին: Եւ թէպէտ քննութեան մէջէն ամբաստանեալներն իրենց ճարտարախօսութեամբն արդար ելան, մանաւանդ թէ Մարա եւ Էպէր՝ անոնց ղէմ խաժամուժին ձեռքովը քանի մ'աղմուկ հանելու չհամար՝ բանտարկուեցան. բայց խաժամուժը չէ թէ միայն ան երկու շարագործ-

ներն ազատեց, հապա մեծ ապստամբութիւն մ'ալ հանեց, որն որ ժիրոնտեանց կործանմամբը վերջացաւ: Նոյն խաժամուժը սաստիկ բազմութեամբ Գիւլիբի պալատը պաշարելով, ուր դաշնաժողովը կը գումարուէր, սկսաւ ազազակաւ ու սպառնալեզք պահանջել որ քիչ մը յառաջ ժիրոնտեանց ուղեւովը՝ աղմուկները քննելու համար դրուած մասնաժողովը լուծուի եւ ժիրոնտեանք ու Չափաւորեալք վերնան: Պարապ տեղ աս վերջինները բոլոր զօրութեամբ ջանացին ժողովը տեղի տալէն ետ կեցընել. պարապ տեղ ժողովելոց մեծ մասը դահերիցուն հետ ուղեց ժողովատեղին թողուլ դուրս ելլել, ըսելով որ շիկրնար ազատութեամբ խորհրդակցիլ: Խաժամուժը Ղեռնակողմեաններէն քաջալերուելով, ներս դիմեց եւ բարձրաձայն իր զահերը կը պահանջէր. Անրիոյ ալ ազգային պահակապաններուն գլուխը կեցած՝ դուրս ելլել ուղղը պատգամաւորները ներս կը մղէր: Ասանկով ժողովը ստիպուեցաւ խաժամութիւն ու Ղեռնակողմեանց պահանջումներուն զիջանիլ եւ գործքով ճանչնալ ռամկին իշխանութիւնը: Անմիջապէս երեսնէ աւելի ժիրոնտեանք բռնուեցան ու բանտարկուեցան (1793, Յունիս 2): Իրենցմէ քսան հոգի կրցան փախչիլ, եւ Նորմանտիայի, Պրբգաննի եւ ուրիշ քանի մը տեղերու ժողովուրդը Յակորեանց գէմ ոտք հանեցին. բայց ձեռնարկութիւննին անօգուտ եղաւ եւ իրենք բրածներնուն պատիժը կրեցին: Ասոր առիթ եղաւ Մարային կնկան մը ձեռքով սպանուիլը (Յուլ. 13), որմէ Յակորեանք անանկ ձեւացընելով թէ բոլոր հայրենասէրք եւ նոյն իսկ հայրենեաց ազատութիւնը վտանգի մէջ է, Փարիզ գտնուող ժիրոնտեանները գլխաաւել տուին (Հոկտ. 31). նոյնպէս մայրաքաղաքէն դուրս ըլլողներն ալ կամ Յակորեանց ձեռքովը եւ կամ անձնապանութեամբ մէջտեղաց վերցան: Աս ալ բուական չէ, դաշնաժողովոյն անդամներէն 73 հոգի, որոնք ժիրոնտեանց մերժուելուն գէմ բողբած էին, քանի

Տ'ամիս ետքը դուրս հանուեցան. անանկ որ ալ նոյն ժողովը Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովոյն եւ կամ որ նոյն է՝ խաժամութիւն անարգ գործիքն եղաւ :

54. Յակոբեանց կամ Յեղափոխութեան դէմ ընդհանուր զիմադրութիւն մը շեղելուն պատճառները: Ալ երիվերոյ նայողին՝ խիստ զարմանալու եւ արտաքոյ կարգի բան մը կ'երեւայ, որ Վաղղիայի մէջ Յակոբեանց գործած շարիքներուն դէմ ընդհանուր դիմադարձութիւն Տ'ելած չըլլայ: Բայց մարդ պարագայից քիչ Տ'որ միտ դնէ, անմիջապէս ասոր պատճառը կ'իմանայ: Տերութեան ամէն կողմը գրեթէ բոլոր քաղաքները յեղափոխութեան մէջ էին, եւ պէտք էր որ անանկ ըլլար, որպէս զի բնակիչք ապրուստնին ճարէին, քանի որ արուեստներն ու վաճառականութիւնը դադարածի պէս էր: Վեղացիք ամէն կերպ ատապետական տուրքերէ ազատած էին. իրենցմէ շատերը՝ որոնք ատապետական պարտաւորութիւններով ձեռուրնին երկիրներ ունէին, մէկէն անոնց բացարձակ տեսքն եղած էին. ուրիշներն՝ իրենց տերանցը մեռնելով կամ գաղթելով թողուցած ստացուածները յափշտակած էին: Խիստ շատ մարդիկ ցած դիւներով եկեղեցականաց ու ազնուականաց ինչքերը ձեռք անցուցած էին. աւելի շատերուն ձեռքն ուրիշ ստակ չկար՝ բայց եթէ գրաւուած եկեղեցական ինչքերուն վրայ շինուած դրամատոմները: Բանուորք, որոնք առանց գործքի մնացած էին, բաւական որ գլուխնին կարմիր խոյր ու ձեռուրնին տէգ Տ'առած՝ շփոթութեանց մէջ մտնէին, ապրուստնին գտնելու ապահովութիւն կ'ունենային: Թագաւորական անտառները բոս մասին կտրուելով, ելած փայտերն Անվարտեաց կը արուէր, իւրաքանչիւրին վեց արտավար երկիրով, որպէս զի տուն շինեն եւ կարգուին: Որովհետեւ ամէն քաղաքացւոց միակ զբաղումը՝ պատերազմն էր, թէ քաղաքական եւ թէ զինուորական կարգի մէջ յառաջանալու ուրիշ միջոց չկար՝ բայց եթէ ապստամ-

բութիւն կամ պատերազմ: Տէրութեան թղթերով առուտուր ընեն ու բանակներու արտելքը հողալը մեծ հարստութիւն կը բերէր: Արդ աս ամէն յեղափոխութեամբ հարստացող կամ ապրող մարդիկ պէտք էր որ նոյնին շարունակուիլն ուզէին եւ յառաջուան կարգադրութեանց նորէն հաստատուէին վախնային. եւ այսպէս իրենք զիրենք միշտ վտանգի մէջ համարելով, նորենոր անկարգութեանց ու շարեաց եւ սպանութեանց ձեռք զարնէին: Ասոնց վրայ աւելցրնենք ազատութեան սէրը, կրօնական սկզբանց պակասութիւնը, բարիներուն՝ դրեթէ միշտ զգուշուոր, իսկ շարերուն՝ յանդուգն ըլլալը, եւ առաջիններուն թուոյն՝ դաղթելով ու սպանուելով՝ միշտ աւելի նուազիլը, իսկ ետքիններուն օրէ օր բազմանալը, վերջապէս աամկապետականաց եւ իշխանութիւնը ձեռուրնին ունեցողներուն գործածած սարսափելի միջոցները, եւ ալ ամենեւին զարմանալու տեղի չիմնար:

55. Գաւառներու մէջ գործուած անագորունութիւնները: Լիոնի ու Գուլոնի դէպքերը: Նարոլէոն Պոնաբարգին սկզբնաւորութիւնը: Վաստիս որչափ որ ալ ստոյգ է նէ, ի վերայ այսր ամենայնի Յակոբեանց շարիքները Գաղղիայի ներքին կողմերը զանազան ապրատամբութեանց կամ հակառակ շարժմանց առիթ ալ եղան, որոնք միայն անլուր անագորունութեամբ կրցան զսպուիլ: Նորմանտիայի ու Պրըզանտի բնակչաց՝ դաշնաժողովէն հանուած ժիրմետեալները նորէն իրենց աստիճանին մէջ հաստատելու փորձին պարսպ երթալէն ետեւ (53), հասարակաց փրկութեան մասնաժողովը նոյնէն առիթ առաւ, Սէն դետէն մինչեւ Լուար գետը եւ մինչեւ ծովեզերքին վերջին ճայրերը Գարիէին ձեռքովը սպանութեամբ լեցրնելու: Աս անագորոյն մարդը Նանդ քաղաքին բնակիչները՝ տակը ծակ նաւերու մէջ լեցուցած՝ հարիւրներով Լուար գետին մէջ խղզել տուաւ: — Աւելի զարհուրելի եղան քանի մը հարաւային քաղաքներու մէջ Յակոբեանց գործած

անագորունութիւնները: Լիոնի մէջ Շալիէ անունով մէկը՝ հրապարակական գրուածքներով խաժամուժը գրգռած ըլլալով որ նոր կարգադրութեանց թշնամի ըլլող հարուստ ու երեւելի քաղաքացիներուն աներն աւարեն ու զիրենք մեռցնեն, քաղաքին բոլոր պատուաւոր բնակիչներն իրենց ինչքն ու կեանքը պաշտպանելու համար՝ Յակոբեանց դէմ ելան եւ զՇալիէ մեռցնել տուին (1793, Յուլ. 16): Արդ Փարիզի ռամկալարք աս բանին վրայ այնչափ կատաղեցան, որ Լիոնի դէմ հասարակապետական բանակ մը խաւրեցին, որն որ խիստ մեծ դիմադարձութիւն գանելէն ետեւ՝ քաղաքն առաւ (Հոկտ. 9), եւ նոր ժամանակները շտեմտած աւեր, սպականութիւն ու սպանութիւն գործեց: Գլխահատութեան գործիքը Յակոբեանց բաղձացածին չափ շուտ չգործելով, քաղաքացիները հրապարակներու մէջ կը ժողվէին եւ հրազէնքով դունդագունդ կը մեռցնէին: Աս անկով Ռոնին ջրերը սպաննելոց արեամբը ներկեցաւ եւ դիակներուն գարշահատութիւնը քաղաքին չորս կողմը բռնեց: Ամբողջ փողոցներ քանդեցան կամ տակն ական բացուելով՝ օդը հանուեցան, որով 25,000 տուն կործանեցաւ: Բոլոր ընչաւէտ քաղաքացւոց ստացուածքը խաժամուժը յափշտակեց: — Գուլոնի թաղաւորականք Անգղիացիներն իրենց օգնութեան կանչած եւ իրենց քաղաքն ու նաւահանգիստը՝ մէջի նաւերով (15 ճակատող, 5 կրկնայարկ նաւ) անոնց յանձնած էին (1793, Օգոստ. 29): Աս օգնութեան եւ իրենց պարիսպներուն ամբութեան վրայ վստահելով, ռամկապետականները բանի տեղ չէին դներ: Բայց անվարտեաց բանակն ամէն դժուարութիւնները յաղթելով, քաղաքը յարձակմամբ առաւ (1793, Դեկտ. 19): Անգղիացիք տեսնելով որ չեն կրնար դէմ դնել, Գաղղիացւոց հոնաեղի նաւատորմիչն ու նաւարանն այրեցին եւ բնակիչները Յակոբեանց ահրելի վրէժխնդրութեան թող տուին: Հասարակապետականք բոլոր ըն-

չաւեա քաղաքացիները մեռցրնել եւ անոնց ստացուածները խաժամուժին բաժնել տուին : Ասանկանազորունու թիւնք Հանդիպեցան Մարտիլիա , Պորտոյ եւ ուրիշ քաղաքներ ալ : Իսկ Հիւսիսային կողմերը Լըպոն գլխատու թեան գործիքով մէկ տեղէն մէկալ տեղ կ'երթար եւ ամէն կողմ արեամբ ու ազականու թեամբ կը լեցրնէր : — Գուլոն առնուելու ատեն՝ իր զորավարութեան առաջին փորձերն ըրաւ Նաբոլէոն Պոնաբարդերիտասարգը , որն որ Գորսիգայի Այաչիոյ քաղաքին մէջ աղնուական ծնողացմէ ծնած էր (1769, Օգոստ. 15), եւ Պրիէնի ու Փարիզի ղինուորական վարժոցներուն մէջ կրթուելէն ետեւ , Գաղղիական բանակը մտնելով , այնչափ քաջութիւն ու ղինուորական ճարտարութիւն ցուցուցած էր , որ քսանուիթէք տարուան Հասակին՝ թնդանութեամբ զորաց Հարիւրապետ եղած էր (1792, Փետր.) : Ինք յեղափոխական գաղափարներու տէր եւ ազատական քաղաքականութեան յօժար ըլլալով , Հասարակապետականաց ձեռքն աղէկ գործիք մ'եղաւ :

56. Վանտէի արիւննահեղ տեսարանները : Յակորեանց անազորունութիւններն ամէն տեղէն աւելի ու ամենէն երկայն ատեն կրեցին Վանտէ գաւառին բնակիչները : Աս' Գաղղիայի արեւմտեան կողմն ինկող անտառալից երկրին մէջ կ'ապրէր Հանգարա ու դո՛՛հ ժողովուրդ մը : Գեղացիք իրենց երկրատեարց վրայ մեծ սէր ունէին , որովհետեւ աս վերջիններն ալ ղերենք չէին ծնչեր . սրտանց կը սիրէին իրենց թագաւորը , որմէ ամենեւին չարիք մը չէին տեսեր , եւ իրենց կրօնին ու եկեղեցականաց մեծ յարգութիւն ունէին : Արդ երբ որ ռամկապետականք անոնց երգում չընող քահանաները մերժել ու մեռցրնել տուին , երբ որ թագաւորը գլխատու թեան գործիքին վրայ սպանուեցաւ , եւ մանաւանդ երբ որ բոլոր գեղացւոց տղաք Հասարակապետութիւնը պաշտպանելու համար բանակ կանչուեցան , ալ իրենց սղինները զրգուելով՝ ոտք ելան , եւ ուղեցին

իրենք զիրենք պաշտպանել, ու եղած շարիքներուն վրէժն առնելով, բլլալու մեծագոյն շարիքները խափանել (1793, Փետր.)։ Մեկէն գրգռութիւնն ամէն կողմ տարածեցաւ, այնպէս որ ամիս մը ետքը 40,000 հոգի, իսկ երեք ամիս ետքը 120,000 հոգի զէնք առած կը կռուէին։ Պատերազմներու մէջ կրթուած ճարտար ու քաջ հրամանատարներու տակ՝ աս սրտոտ մարդիկներն իսկզբան գիւրաւ յաղթեցին Սարգէրի եւ Յակոբեանց հրամանատարութեան տակ իրենց դէմ խաւրուած բանակները, եւ մէկ քանի տեղեր առին։ Ան ատեն դաշնաժողովն իրենց վրայ ժողովրդեան գիրակէն կազմուած յեղափոխութեան բանակը խաւրեց, որուն զինուորները յափշտակիչ գայլերու պէս՝ խեղճ բնակիչներուն վրայ յարձակեցան, քաղաքները, գեղերը, ազարակներն ու անտառները կրակի տուին, եւ ուրիշ զարհուրելի անագորունութիւններով անոնց դիմադարձութիւնը յաղթելու կը ջանային։ Բայց այս ամենայն չկրցաւ անոնց զգածմունքը փոխել եւ բազուկներնին տկարացնել։ Շատ անգամ յաղթուելէն ետեւ ալ, Անգլիայէն ու գաղթեալներէն օգնութիւն դոնելով, քաջութեամբ իրենց կրօնն ու թագաւորական գահը կը պաշտպանէին։ Սակայն երբ որ իրենց դէմ ճարտար հրամանատարներու տակ քաջ զօրքեր խաւրուեցան, ալ անկէ ետեւ դժբախտ ժողովուրդը սկսաւ թողնալ։ Միայն թէ ան ատենէն վերջն ալ աս՝ ամացի անապատ դարձած եւ իր հազարաւոր բնակիչներուն արեամբը ներկուած երկիրը տակաւին կատարեալ հանդարտած չէր։ Հաղիւ Ռոպեսբիէրին իյնալէն ետեւ (60), երբ որ քաջն ու մարդասէրն Հոշ (77) բանտէն՝ բանակին գլուխն անցնելով, ոմանց՝ որ երկայնժամանակեայ պատերազմներէն յօգնած էին, խաղաղութիւն առաջարկեց, ոմանք ալ իր սրոյն սաստկութեամբն ու պատերազմական արուեստին ճարտարութեամբը յաղթեց, ան ատեն Անտէացիք բոլորովին հպատակեցան (1796, Մարտ)։

57. Բուն ահակալութեան ժամանակը: Թաղուհոյն ու Օրլէանի դքսին սպանութիւնը: Դիրանտեանց բռնուելէն ետեւ (53) կրնայ ըսուիլ որ սկսաբուն ահակալութիւնը¹: Անտանէն Ռուպերթերին ազդեցութեան տակ եղող Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովը անհոգ ազատութեամբ ի գործ կը դնէր իր անհնարին բռնաւորութիւնն ու սոսկալի անագորունութիւնները, որոնց տակը աարիէ մ'աւելի հեծեց բոլոր Գաղղիա (1793, Յունիս — 1794, Յուլ.): Չափազանց խօսք չէ ըսելը թէ բոլոր երկիրը արեամբ ներկուեցաւ եւ թէ Յակոբեանց իշխանութեան դաճը՝ դիակներու վրայ կանգուն մնաց: Կասկածելի սեպուղները չէ թէ մէկիկ մէկիկ, հապա դունդազունդ կը բանտարկուէին. ամբողջ ընտանիքներ, ամբողջ թաղ մը, ամբողջ գեղ մը մէկէն բանտ կը նետուէին: Փարիզի Ս. Ժերմէն թաղէն 300 ընտանիք մէկ զիշերուան մէջ բռնուեցան: Սպլերով ու նաւերով մարդ բռնելը, դատելն ու սպաննելը՝ սովորական բան մ'եղած էր: Անգամ մը Փարիզի մէջ 45 դատաւորք մէկէն գլխատութեան գործիքն ելան, ուրիշ հեղ մը Գուլուզի խորհրդանոցի անդամներէն՝ 33 հոգի, անգամ մ'ալ Արտանի վաճառականներէն 27 հոգի մէկտեղ: Տեղ մը որը 50 — 60 հոգի որ սպանուէր, քիչ բան կը սեպուէր. մարդախոշոշ Յակոբեանք կ'ուզէին որ սպաննելոց թիւն երթալով աւելնայ, ըսելով թէ թիւը միշտ հաւասար որ մնայ, պատճառած սարսափը՝ վարժութեամբ կը նուագի: Իրենցմէ մէկն ալ կը զրուցէր թէ ժողովրդեան ու մեր մէջը պէտք է որ գլուխներէ շինուած պատ մը կանգնուի: Սպանութեան պատճառերէք չէր պակսեր. ազգականութիւնը, հարստութիւնը, աստիճանը, հին կամ երեւելի ցեղէ մ'ըլլալը, առթի մը մէջ լուս կենալը, տեղ մը գանուիլը կամ չգանուիլը, գլխատութեան գործիքով պատժուելու յանցանքներ կ'ըլլային: Թշնամուց մը չարահնար

¹ Terrorisme.

զրպարտութիւնը, լրտեսի մը ամբաստանութիւնը, խա-
 ժամութեն մէկու մը ատելութիւնը՝ բաւական էր ան-
 մեղ մէկը՝ բանտ, բանտէն ալ՝ գլխատութեան գործիքը
 սանելու: Ո՛ւր թողունք սխալմամբ կամ սպանուելու
 որոշեալ անձանց թիւը լեցրնելու համար մեռնողները:
 Ազնուականներէն ու եկեղեցականներէն վերջը կարգը՝
 վաճառականներուն եկաւ, վասն զի ստակ կը վատար-
 կէին, խանութպաններուն՝ վասն զի ստակ վճարել
 կու տային, ուսումնականներուն՝ վասն զի գիտութեանց
 կը զբաղէին: Լափուազիէ, որն որ վառօգը կատարե-
 լագործելով՝ յեղափոխականաց մեծապէս օգնած էր
 արտաքին թշնամիներուն յաղթելու, փուճ պատճառի
 մը համար մահուան դատապարտուելով, եւ ոչ այն-
 չափ ատեն շնորհք կրցաւ ընդունիլ՝ որ սկսած քի-
 միական մէկ գիւտը լմրնցրնէ: Պայլէի, որն որ յեղա-
 փոխութեան սկիզբները ժողովրդեան շատուածն ե-
 ղած էր, միեւնոյն դժբախտ վիճակին հանդիպեցաւ:
 Իսկ այն հազարաւոր անձինքները սպաննելու հա-
 մար, որոնք անձանութ էին եւ զորոնք բանտարկելու
 համար ան ընդհանուր յանցանքը վրանին ձգուած էր
 թէ Չափաւորեալ են, աս հնարքը գտան: Ըսին թէ
 բանտ դացողը՝ պէտք է որ հոնկից ելլելու բաղձայ, իսկ
 բանտէն ելլել բաղձացողը՝ ի հարկէ կը ջանայ փախչել.
 ուստի բանտարկեալք բանտէն փախչելու յանցանքի
 տէր կը սեպուէին, եւ նոյն ենթագրեալ յանցանքին
 համար հազարաւոր ու բիւրաւոր անձինք կառափնա-
 րանը կ'ելլէին: Աս կերպով հինգ ամսուան մէջ (1793,
 Մարտ. — Յունիս) 94,500էն աւելի մարդ մեռաւ:
 — Աս անօրինակ անազօրունութեանց գլխաւոր զո-
 հերէն մէկն եղաւ խեղճ Մարիամ Անդուանէզ թա-
 գուհին ալ, որն որ դատաստանական քննութեան եւ
 մահուան ատեն իր աստիճանին ու կրթութեան ար-
 ժանի հաստատութիւն ու քաջարտութիւն ցուցուց
 (1793, Հոկտ. 16): Լուղովիկոս ԺԶ.ին Էղիսարէթ
 քոյրն ալ գլխատութեան գործիքին վրայ սպանուե-

յաւ (1794, Մայ. 10): Թագածառանդը, զորն որ Սիմոն անունով Յակօբեան շար կոչկակարի մը ձեռքը տուած էին որ կրթէ, կրած նեղութիւններուն շկրնալով դիմանալ՝ մեռաւ (1795, Յունիս 8): Իսկ իր քոյրը՝ Մարիամ Թերեզիա Անկուլեմի դքսուհին խել մ'ատեն Տաճարին (47) մէջ բանտարկեալ մնալէն ետեւ, քանի մը դերի ինկած Հասարակապետականաց դիմացը՝ Աւստրիայի յանձնուեցաւ ու իր հօրեղբորը՝ Բրովանսի կոմսին քովը գնաց (1795, Դեկտ. 27): — Թագուհիէն քանի մը շաբաթ վերջը ինկաւ նաեւ Օրլէանի Փիլիպպոս դքսին գլուխը (1793, Նոյ. 6). Եւ ոչ Տանգունին բարեկամութիւնը կրցաւ զինքը Ռուսերիէրին նախանձուն գէմ պաշտպանել:

58. Անաստուածութիւն: Պաշնածողովը միապետութեան հետ կրօնն ալ ջնջել ուզելով, տակն ու վրայ բրաւ այն ամենայն՝ որն որ քրիստոնէութեան հետ կապակցութիւն մ'ունէր: Յառաջագոյն յիշատակեցինք տարւոյն սկիզբը Սեպտեմբերի 22ին փոխուիլը (49). ամիսներուն անուններն ալ փոխուեցան ու հետեւեալ կերպով կոչուեցան. Գարնանային ամիսներն ըսուեցան Բուսոց, Ծաղկանց, Մարգաց ամիսք¹. Ամառուանները՝ Հնձոց, Տապոյ. Մրգոց ամիսք². Աշնանայինները՝ Աթոց, Միգի, Եղեման ամիսք³. Չմերուանները՝ Չեան, Անձրեւաց, Հողմոց ամիսք⁴: Իւրաքանչիւր ամիս երեսուն օր էր, որոնց վրայ Աւելեաց կամ Լրացուցիչ հինգ օրեր ալ աւելցան՝ Անվարտեաց աւուրք⁵ անուամբ. ասոնք ազգային տօնական օրեր էին եւ Առաքինութեան, Հանձարոյ, Աշխատութեան, Վարձատրութեան ու Հրապարակական կարծեաց նուիրուեցան: Աիրակի ու տօն օրերն ալ՝ ինչպէս յայտնի է՝ վերցան, եւ շաբաթը տասն օր բաժ-

1 Germinal, Floréal, Prairial.

2 Messidor, Thermidor, Fructidor.

3 Vendémiaire, Brumaire, Frimaire.

4 Nivose, Pluviose, Ventose.

5 Sans-culottides.

նուերով, որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր տասներորդ օրը՝ Հանդատեան օր ըլլայ. մինչեւ նոյն իսկ օրերը՝ տասնական ժամ, ժամերն ալ տասնական բոպէ բաժնուեցան: Աս կերպով երկրի թագաւորաց դէմ պատերազմ բանալէն ետեւ՝ երկնից թագաւորին դէմ ալ պատերազմ բանալով, դաշնաժողովը վճռեց որ Աստուած չկայ, թէ միակ կրօնը՝ ժողովրդեան կամքն է: Եկեղեցիներն աւարեցան ու պղծեցան. եկեղեցական զգեստներն ու սրբազան պաշտամանց անօթները փողոցներու եւ գինեատուններու մէջ անօրէն հանդէսներու դործածուեցան: Անտալներու ժամանակն եղածին պէս՝ քրիստոնէութեան բոլոր գեղեցիկ գեղեցիկ յիշատակարանները կործանեցան. մինչեւ Ս. Տրնիի թագաւորական գերեզմաննոցը պղծուեցաւ: Քրիստոնէական պաշտամանց տեղ՝ Բանաւորութեան: Հեթանոսական պաշտամունքը խոթեցին (1793, նոյ. 10): Աս անկրօն ու անամօթ պաշտամանց սկիզբ եղաւ տօնական հանդիսի մը, որուն մէջ մերկ վարձակ մը՝ որ նոյն Բանաւորութեան դիցուհին կը ներկայացընէր, դաշնաժողովոյն սրահէն Տիրամօր եկեղեցին տարուեցաւ եւ հոն խորանին վրայ խնկարկեցաւ: Անկէ ետեւ եկեղեցիները դոցուեցան եւ քրիստոնէական պաշտամունք կատարողը շարաշար կը պատժուէր:

59. Տանդոնեանց իյնալը: Նոյն ատեն կողմնակցութեանց կռիւները դադրած էին, որովհետեւ ուրիշ կողմնակցութիւնք կամ ջնջուելով կամ լռելու ստիպուելով, միայն Յակօբեանք մնացած էին, եւ իրենց դէմ ելլելու մարդ չէր գտնուէր: Բայց որովհետեւ կռիւր յեղափոխական ժամանակներուն նոյն իսկ էութեան մէջն ու անկից անբաժին է, անոր համար Յակօբեանք բոլոր իրենց թշնամիներուն վրայ յաղթանակելէն ետեւ, իրենք իրենց մէջ կռուոյ սկսան: Իսկզբան թագաւորն ու ազնուականք թշնամանաց ու հալածմանց նիւթ եղած էին անոնք որ վերցան, ժի-

բնականք երեւան ելան. անոնք ալ մէջտեղաց վեր-
 ցուելէն ետեւ, Ռոպեւորիէր ու Տանդոն մնացած էին,
 եւ հարկ էր որ անոնցմէ մէկը նոյնպէս հալածուէր եւ
 տեղի տար: Տանդոն՝ որուն հետ միացած էր Տեմու-
 լէն, չկրնալով Ռոպեւորիէրին դէմ շափաւորութեան
 յանցանք ձգել, սր անուամբ որ սովորած էին իրենց հա-
 կառակորդները կատկածելի ընել եւ մեռցնել տալ,
 եւ միանգամայն մարդ սպաննելէն յոգնած ըլլալով, իր
 ամուսնոյն հետ մայրաքաղաքէն քաջուեցաւ, որպէս զի
 յեղափոխութեամբ ձեռք բերած հարստութիւնները
 վայելէ: Իսկ Տեմուլէն իր ժերը Չոռասնակիր¹ լքազրոյն
 մէջ Տիրեքիոսի անագորունութիւններն անանկ ճար-
 տարութեամբ կը պատմէր, որ ամէն մարդ կ'իմանար
 թէ անոնցմով Ռոպեւորիէրին եւ Հասարակաց փրկու-
 թեան մասնաժողովոյն գործածները կը դիտէ: Արդ ա-
 սոր վրայ Ռոպեւորիէր եւ իր ընկերները սաստիկ կատ-
 ղեցան. եւ որովհետեւ նոյն ատենները Արեւելեան
 Հնդկաստանի Ընկերութեան վերցուելու առթին մէջ՝
 Տանդոնին քանի մը բարեկամներն ու կարծեկիցները
 խաբէութիւններ ու անիրաւութիւններ բրած էին, ու-
 զեցին նոյն առիթը գործածել բոլոր Տանդոնեանները
 կործանելու համար: Ասկից զատ նոյն անկրօն մարդիկ
 կրօնն ալ ձեռք առին իրենց նպատակին հասնելու
 համար: Ռոպեւորիէր, որն որ առաքինութիւն կը ծա-
 խէր՝ վասն զի Տանդոնին եւ իր ընկերաց ընչասիրու-
 թեան ու շուայտութեանց մասնակցութիւն չունէր,
 սկտաւ զանոնք իրրել սպականեալ ու մոլի բաժնատէլ:
 Եւ երբ որ Տանդոն՝ խել մ'ատեն Փարիզէն հեռու կե-
 նալէն ետեւ՝ նորէն դաշնաժողովոյն մէջ երեւցաւ (1794,
 Փետր.), Սէն Ժիւսք՝ Ռոպեւորիէրին ընկերը՝ կռուոյն
 սկիզբ բրաւ՝ նշանակութեան արժանի տեղեկագրով
 մը, որուն մէջ հասարակապետութեան թշնամիները
 երեք կարգ կը բաժնէր, այսինքն՝ Ապականեալք, Չա-
 փազանց յեղափոխականք եւ Չափաւորեալք, եւ ա-

¹ Le Vieux Cordelier.

նոնց պատժուիլը կը պահանջէր: Ասոր վրայ սաստիկ կռիւ մը փրթաւ, որուն հետեւութիւնն եղաւ տանուինը չափազանց յեղափոխականներու գլխատուութեան գործիքն ելլելը (1794, Մարտ 24): Քանի մ'որ ետքը յեղափոխութեան ատենին առջեւը հանուեցան Ապականեալ բուսածները, որոնց մէջ դասուած էին նաեւ Տանդոն եւ Տեմուլէն: Բայց աս երկուքը սպանուելուք եւ իրենց կողմնակից խաժամուժին աղմկովը պահանջեցին որ իրենց դատախազները զիմացնին ելլեն. եւ Տանդոնին սարսափելի ձայնն ու ժողովրդին բազմութեան աղաղակը՝ իրենց դատապարտուիլն արգելեց: Ասիկայ առաջին անգամն էր որ մարդախոշոշ բռնաւորները նեղի գալով, ընելիքնին չէին գիտեր: Սակայն վերջապէս ասոր ալ հնարքը գտան. դաշնաժողովոյն ձեռքը մասնաւոր վճիռ մը հանեցին, որ դատաստանական ատենը՝ առանց աւելի երկայն դատատան ու քննութիւն ընելու՝ դատապարտէ ամբաստանեալները, որոնց կամքն ան է՝ որ ապստամբութեամբ հասարակապետութեան ներկայ վիճակը փոխեն: Ասանկով նոյն յեղափոխութեան դիւցազունքը՝ խել մ'ուրիշ հասարակ շարագործներու հետ, գլխատուութեան գործիքով կատարուեցան (Ապր. 5):

60. Ռուպեսրիէրին կործանումը: Տանդոն մեռնելու ատեն ըսած էր թէ Էս հաճութեամբ կը մեռնիմ, վասն զի կը զգամ որ զՌուպեսրիէր իմ ետեւէս կը քաշեմ: Աս խօսքը ճշմարիտ ելաւ: Տանդոնին անկումը՝ Ռուպեսրիէրին վերջին յաղթանակն եղաւ, եւ կրնայ ըսուիլ թէ իր աս հակառակորդին արեամբը խղզուեցաւ: Ստոյգ է ինք՝ իբրեւ Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովոյն գլուխը՝ տակաւին քանի մ'ամիս իր ամենակարող իշխանութիւնը բանեցուց, եւ անթիւ անհամար բանտարկութիւններով ու սպանութիւններով՝ ահակալութեան սարսափները վերջին ծայրը հասցուց. բայց ալ թէ ինք եւ թէ մասնաժողովը՝ քաղաքային խորհրդեան ու նոյն իսկ խաժամու-

ժին վրայ ունեցած մեծ ազդեցութիւննին կորսընցուցած էին. դաշնաժողովն ալ իրենց վրայ ալ մեծ վրատահում թիւն ու համարում շունէր: Ռուպերիէրին թըշնամիներն աւելցան, երբ որ Բանաւորութեան պաշտամանց (ՅՏ) վերջ տալու համար՝ դաշնաժողովոյն վճռել տուաւ որ Բարձրագոյն Էակի մը գոյութեան ու հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը ճշմարիտ է. եւ նոյն Բարձրագոյն Էակին պատուոյն համար Գիւիլլիպարտէզը կատարուած կրօնական հանդիսին մէջ (1794, Յունիս 8) ինք իրբեւ անոր քրմապետը պաշտօն կատարելով, թէ ծաղրելի եղաւ եւ թէ ատելի: Իր թշնամիներուն մէջն էր Գալիէն, որն որ Պորտոյի մէջ շատ արիւնհեղութիւններ բրած, բայց ետքէն քիչ մը մեղմացած էր: Ասոր հետ կապուեցան Ֆրերոնն ու Ֆուշէ՝ Լիոնի ու Գուլոնի արիւնհեղութիւններն ընել տուողները եւ ուրիշ քանի մը հոգի, եւ ամէնքը մեկտեղ թերմիտոր (Տապոյ) ամսեան Գին (Յուլ. 27) դաշնաժողովոյն մէջ իրեն եւ ընկերներուն դէմ սաստիկ կռիւ մը բացին: Ռուպերիէր եւ իր ընկերները շիրցան իրենք զիրենք պաշտպանելու համար խօսիլ. իրենց հակառակորդները ձայներնին կը գոցէին, եւ վերջապէս սատտիկ աղմկներու եւ շիթութեանց մէջ կրցան որոշել տալ որ Հասարակաց փրկութեան մահաժողովոյն երեք գլխաւորները (Ռուպերիէր, Սէն ժիւսք, Գութոն) եւ Փարիզի ազգային պահակապաններուն Անրիոյ հրամանատարը դատաստանի տակ իյնան ու Լիւքսանպուրի պալատին մէջ բանտարկուին: Նոյն վճիռն անմիջապէս ի գործ դրուեցաւ. եւ թէպէտ ճամբան խաժամուժը զիրենք ազատեց, որուն վրայ սկսան իրենց թշնամիներէն վրէժ առնելու եւ զանոնք խոնարհեցընելու միջոցներ մտածել, մինչեւ կ'ուզէին Ռուպերիէրին՝ անուամբ ալ տալ հրամանապետի աստիճանը, զորն որ ինք արդէն իրզք ի գործ կը դնէր. բայց դաշնաժողովը կանխեց իրենց առջեւն առաւ: Շուտ մ'իրենց դէմ դատապարտութեան վճիռ

մը հրատարակել տուաւ, որով Անրիոյին բանակը ցրուեցաւ, իսկ Յակօբեանց հակառակ եղող քաղաքացիք դաշնաժողովոյն հետ միացան: Ամբաստանեալք կամ գառապարտեալք իրենց ժողվաւած քաղաքային խորհրդարանին մէջ նորէն բռնուեցան, եւ Անրիոյ փախած կոյանոցէն՝ ճանկով մը հանուեցաւ: Ռոպեորիէր փորձեց ինք զինքն ասարձանակով սպաննել, բայց միայն ծնօտը ջախջախեց, որով իր զարհուրելի կերպարանքն՝ աւելի ահրելի եղաւ, եւ խաժամուժին անէճքներն ու հայհոյութիւնները լսելով, յեղափոխական ատեանը տարուեցաւ ու իր կարծեկիցներէն քանուձէկ հոգւոյ հետ գլխատեցաւ (Յուլ. 28): Հետեւեալ երկու օրերը ութննի չափ Յակօբեանք իրենց գլխատութիւն վիճակին մասնակից եղան:

61. Դերմիտորեանք: Ահակալութեան վերջանալը: Թեւեւ Ռոպեորիէրին ու իր ընկերներուն սպանուիլը՝ անձնական վրէժխնդրութեան գործք էր, սակայն ահակալութեան վերջանալուն եւ կարգաւորութեան ու շափաւորութեան սկսելուն նշան եղաւ. բայց ինչպէս որ ինք իրմէ կ'իմացուի, աս բանս կամաց կամաց կրնար գլուխ տարուիլ, ուստի եւ տակաւին խել մը ժամանակ բռնութիւնք ու սպանութիւնք սնպակաս էին: Թերմիտորեանք (Թերմիտոր ամօոյն յեղափոխութեամբ զՌոպեորիէր մէջտեղաց վերցրնողները) իշխանութիւնը ձեռուրնին անցրնելով, Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովոյն զօրութիւնը կտորեցին. Յեղափոխական ատեանը վերցուցին. Փարիզ քաղաքն առանձին քաղաքապետներով ու քաղաքային խորհուրդներով տասուերկու թեմերու կամ վիճակներու բաժնելով, յառաջուան քաղաքային խորհրդեան իշխանութիւնը ջնջեցին: Խաժամուժին՝ ժողովներուն ու ազմուկներուն մէջ ներկայ գտնուելուն համար՝ յառաջագոյն տրուած օրական երկու ֆրանգի վարձքը գազրեցուցին, եւ անկէ ետեւ պատահած ապստամբութիւններուն առթիւը՝ նոյն խաժամուժին ձեռքէն զէնքերն առին: Ար-

գաւորեալ քաղաքացիներէն ազգային պահակապաններ գրին: Ֆրերոն, որն որ կատաղի յեղափոխականէ ազնուապետական մը դարձած էր, չորս կողմը երեւելի երիասասարգներ ժողկնց, որոնք հազած զգետներնէն՝ Ոսկեղարդ երիտասարդք¹ ըսուեցան: Ասոնք հասարակորէն ձեռուրնին կրած գաւազաններով, ամէն առիթներու մէջ Յակոբեանց վրայ կը յարձակէին: Այսպէսով վերջիններն անանկ տկարացան, որ Թերմիտուրեանց ազգեցութեան տակ եղող գաշնաժողովը կրցանանոնց ժողովակը գոցել տալ (1793, Նոյ.) եւ երկրորդ տարին՝ անոնց ժողովատեղին եղող Յակոբեանց (Գովինիկեանց) վանքը կործանել: Գաշնաժողովն աւելի եւս զօրացաւ՝ իր յառաջագոյն մերժուած անգամներն ու թիրսնտեանները (ՃՅ) կանչելով, եւ ահա կալութեան անազորունութեանց վրայ ունեցած տհաճութիւնը ցուցուց արինահեղ օրէնքները ջնջելով, եւ ամենէն սաստիկ մարդախոշոշ մարդիկը (ինչպէս էին Գարիէ, Գուքիէ Գենվիլ եւ յեղափոխական ատեանին դատաւորները) մեռցընել տալով: Ա՛լ սկսաւ ամէն մարդ ոգի առնուլ. տպագրութիւնը քիչ մը ազատութիւն գտաւ, որով ասդին անդին լրագիրներու եւ գրքերու մէջ՝ կրօնի ու կարգաւորութեան կողմը ձայներ սկսան բարձրանալ. տղոց կրթութեան, արուեստից ու մշակութեան փոյթ կը տարուէր. գաղթելոց ինչքերն իրենց ընտանեաց կը տրուէին. զանազան քաղաքներու վրայ գրուած պատիժները կը վերցուէին. եկեղեցիները կամաց կամաց կը բացուէին: Թէպէտ եւ չափաւորեալ ու չափազանց կարծիքներու տէր եղող մարդկան մէջ տակաւին կռիւր կը տեւէր, բայց հասարակորէն առաջինները յաղթող կ'ըլային:

62. Ահա կալութիւնը նորէն հաստատելու համար Յակոբեանց ըրած պարապ փորձերն ու իրենց կործանումը: Աերակրեղինաց պակասութիւնն ու սղութիւնը եւ ստակի նուազութիւնը, որ գրեթէ ամէն մեծ

1 Jeunesse dorée.

ու երկարատեւ յեղափոխութեանց բնական հետեւութիւններն են, պէտք էր որ արտաքոյ կարգի ըլլային նոյն ատեն Գաղղիայի մէջ, որուն գլուխն եկած դժբախտութեանց զլխաւոր պատճառը կամ առիթը՝ ստակի նեղութիւնն եղած էր, ուր շիտթութեանց սկսելու ատենը կերակրեղէններն արդէն սուղ էին, եւ ուր չորս հինգ տարիէ վեր կրնայ ըսուիլ որ բոլոր մշակութիւնը, բովանդակ առուտուն, ամէն գործքերը դադարած էին: Աս երկու պատճառէ յառաջ եկած նեղութիւնն այնչափ մեծ էր, որ ժողովուրդը յուսահատութեան մէջ ինկաւ: Արդ երբ որ դաշնաժողովը՝ Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովոյն երեք ամենէն աւելի գործունեայ անդամները դատաստանի տակ ձգեց, Յակոբեանք իրենց վերջին ուժը ժողովելով, նոյն յուսահատ ժողովուրդը սարսափելի ապստամբութիւն մը հանելու գրգռեցին: Խաժամուժը գունդադունդ ժողովատեղին յարձակելով ու պաշարելով, զարհուրելի աղմկով ու սպառնալից աղաղակներով Հայրենասիրաց ազատութիւնը, հաց ու 1793ին սահմանադրութիւնը կը պահանջէր, զորն որ Թերմիտորեանք քիչ մը փոխած էին: Հաւանական է որ Յակոբեանք յաղթէին, եթէ Թիշկրի զօրապետը մայրաքաղաքը դաժնուելով՝ նեղի մտած դաշնաժողովոյն՝ զօրքով ու քաղաքացւոց բազմութեամբ օգնութիւն չընէր: Ասանկով ապստամբութիւնը զսպեցաւ եւ երեք ամբաստանեալք պրսորեցան (1793, Թերմինալ 11 ու 12. Մարտ 31 ու Ապր. 1): Քանի մը շաբաթ ետքը ուրիշ ապստամբութիւն մը փրթաւ. խաժամուժն ահակալութիւնը նորէն հաստատելու մտօք ոտք էլլելով, առտուան ժամը եօթնէն մինչեւ դիշերուան ժամը երկուքը դաշնաժողովոյն տեղը ներսէն դրսէն պաշարած կը բռնէր. բայց ժողովոյն գահերիցուն հաստատութեամբն ու կարգաւորեալ քաղաքացւոց եւ զօրաց օգնութեամբը՝ ջանքերնին պարտաւ ելաւ (Փրերիալ 1. Մայ. 20): Ան ատենէն Յակոբեանց զօրութիւնը բոլորովին ջնջուեցաւ. իրենցմէ քանի

մը հօգի իրենք զիրենք սպաննեցին, օմանք գլխատու-
թեան գործիքով մէջտեղաց վերցան, իսկ մեծագոյն
մասը բանտերու եւ աքսորանաց մէջ իրենց շարեաց
պատիժը կրեցին :

63. Երրորդ սահմանադրութիւն: Միապետա-
կանաց փուժ փորձը: Գաշնաժողովը կը լուծուի:
Թերմիտորեանք իրենց բրած յաղթութիւնը հաս-
տատելու եւ արդիւնաւոր ընելու համար՝ ուզեցին նոր
սահմանադրութեամբ մը կամայական կառավարութեան
կերպին վերջ տալ: Աս նոր երրորդ սահմանադրու-
թիւնը՝ որն որ առանձին մասնաժողովի մը մէջ շինուելէն
ու դաշնաժողովոյն մէջ գրեթէ անփոփոխ ընդունուե-
լէն ետեւ (1795, Օգոստ. 17), ժողովրդեան մեծ
մասին ալ հաճութիւնը գտաւ, մինչեւ նոյն ատեն տեւող
անիշխանութեան նայելով, խիստ չափաւորեալ էր:
Օրէնսդիր իշխանութիւնը՝ երկու սենեկի կամ խոր-
հրդեան կը բաժնուէր, որոնք Երիտասարդաց ու Ծե-
րոց խորհուրդ կը կոչուէին: Առաջինը 500 հօգիէ
պիտի կազմուէր, որոնք գոնէ երեսուն տարւան պի-
տի ըլլային, իսկ երկրորդը՝ 250 հօգիէ, որոնք՝ քա-
ռասուն տարւոնէ վեր. առաջինն օրէնքները պիտի ա-
ռաջարկէր, վերջինը պիտի քննէր եւ հաստատէր
կամ մերժէր: Երկուքին ալ անդամներուն երեքին մէկն
ամէն տարի պիտի փոխուէր: Գործագիր իշխանու-
թիւնը հինգ հօգիէ կազմուած Վերակացուաց ժողո-
վոյն: ձեռքը պիտ'որ ըլլար, որոնցմէ մէկը կարգաւ
գահերիցութիւն պիտ'որ ընէր, եւ տարին մէկ հօգի
պիտի փոխուէր: Աս ժողովը պատասխանատու պաշ-
տօնեաներ պիտ'որ ունենար: Քսանու մէկ տարւոնէ վեր
ըլլող ամէն Գաղղիացիք նախնական ժողովներ կազմե-
լով, ընտրողաց ժողովներ պիտ'որ ընտրէին, եւ աս
վերջինները՝ երկու խորհուրդներուն անդամները. իսկ
Ծերոց խորհուրդը պիտ'որ ընտրէր վերակացուաց ժո-
ղովոյն անդամները: — Թերմիտորեանք ուզելով որ նոր

խորհուրդներուն մէջ ալ կարող ըլլան իրենք ընտրուիլ, որպէս զի հասարակապետութիւնը հաստատուն մնայ, գաշնաժողովոյն մէջ իրենք իրենցմէ առ յաւելուածն ընել առին սահմանադրութեան վրայ, որ երկու խորհրդոց ալ անդամներէն երեքին երկուքը՝ ներկայ գաշնաժողովոյն անդամներէն ըլլան. եւ եթէ երկու երեք տեղ միեւնոյն անձը պատգամաւոր ընտրուի, ասով պակասածներուն տեղը լեցնելը՝ գաշնաժողովոյն իյնայ եւ ոչ թէ ժողովուրդը նոր ընտրութիւն ընէ: Արդ Փարիզի քաղաքացիներէն՝ գաշնաժողովոյն հակառակ ըլլողները, որոնք միապետականաց ազդեցութեան տակ էին, առ յաւելուածին դէմ նախ բողոքեցին. եւ տեսնելով թէ օգուտ մը չ'ըներ, զէնք առին: Ըն առն գաշնաժողովը բանակին դիմեց, եւ առ աղմուկը դադրեցընելու պաշտօնը՝ Նաբոլէոն Պոնաբարդին յանձնեց, որն որ Ռուպերթերին իյնալէն ետեւ՝ պաշտօնէն հանուած էր եւ Փարիզ կը գտնուէր: Նոյն առն Փարիզի փողոցներուն մէջ առ զօրապետին ստացած յաղթութիւնը (Հոկտ. 5), որն որ 2000 հոգւոյ կեանքն արժեց, հասարակապետականաց իշխանութիւնը հաստատեց եւ զինքն Իտալական բանակին հրամանատար ըրաւ: Ասանկով գաշնաժողովն օրէնսդիր խորհուրդներն ուղածին պէս կարգադրելէն ետեւ՝ թողութեան վճիռ մը հանելով, լուծուեցաւ (Հոկտ. 26):

64. Աերակացուաց կառավարութիւն: Ահակալութեան կողմնակցաց ու միապետականաց փորձերը: Գաշնաժողովը լուծուելէն երկու օր վերջը՝ բացուեցաւ նոր օրէնսդիր ժողովը, որուն երկու խորհուրդներուն անդամոց մեծ մասն ալ շափաւորեալ հասարակապետականք էին: Որպէս զի միապետութիւն չհաստատուի, ասոնք իրենց մէջի խիստ հասարակապետականներէն ընտրեցին հինգ վերակացուները, ըստ մասին ժիրոնտեանց եւ ըստ մասին Յակոբեանց դաղափարներով, որոնք իրօք ալ միապետութիւնն առելու երդում ըրին, եւ Լուդովիկոս Ժ. Գ. ին սպանուած օրը (Յու-

նուարի 21) ասն յը հաստատեցին: Այսպէսով ասոնց կառավարութիւնը պէտք էր որ միապետականաց ատեն լի բլար. բայց ահակալութեան կողմնակիցներն ալ իրենց դէմ էին, ուստի եւ երկուքն ալ մէյակի փորձ բարին նոյնը կործանելու: Ահակալութեան կողմնակիցներունը, որոնց Գրակըս Պապէօֆ գլխաւորը՝ ստացուածոց հաւասարութիւն եւ ընչից բաժանում ալ կ'ուզէր, կառավարութեան հսկողութեամբը զիւրազակեցաւ, եւ յիշեալ գլխաւորին՝ դատաստանական քննութենէ մ'ետեւ՝ ինք զինքը մեղքընելովը, իսկ իր ընկերաց սպանուելովը կամ արտուելովը լմնցաւ (1796, Մայ.): Աւելի վտանգաւոր եղաւ միապետականաց բրած փորձը: Ասոնք բաւական զօրացած ու մինչեւ քաղաքական ժողովակ մ'ալ կազմած էին, եւ երբ որ՝ նոր սահմանադրութեան գրուելուն վըայ տարի մ'անցնելով՝ պատգամաւորաց երեքին մէկը նորէն ընտրուեցաւ, կրցան բոլորն ալ իրենց կարծեկիցներէն ընտրել տալ: Իրենց հետ էր Բիշկըրի զօրապետը, որն որ յառաջադոյն Ռենական բանակին հրամանատար եղած ատեն՝ դաղթելոց հետ հազորդակցութիւն ունեցած էր, իսկ նոյն ատեն՝ որ Հինգհարիւրոց խորհրդին գահերէց էր, նորէն թագաւորութիւն հաստատել կ'ուզէր: Աւերակացուաց եւ օրէնագիր ժողովներուն մէջ եղող հասարակապետականք աս բանիս վըայ հոգի մէջ իյնալով, նախ ուզեցին ի նպաստ թագաւորութեան եղած շարժումը Հոշ զօրապետին ձեռքով զուպել (1797, Յուլ.). բայց նոյն զօրապետին տաքլուխութեամբն ու իրենց անօրոշութեամբը ջանքերնին պարագ ելաւ: Ան ատեն Նաբոլէոնին դիմեցին, որն որ Պեռնատոգ եւ Օժրոց զօրապետներուն հրամանին տակ՝ իր բանակին մէկ մասը Փարիզ խաւրեց, իրր թէ թշնամիներէն առնուած դրօշները տանելու համար, բայց իրօք թագաւորականները զուպելու նպատակաւ թագաւորական պատգամաւորները բռնուեցան (Սեպտ. 4), եւ Եւրոց խորհուրդէն 11 հոգի ու Հինգհարիւրոց

խորհուրդէն 42 հոգի (որոնց մէջն էր Բիշկիրիւ.) միանգամայն վերակացուաց երկուքը Ախիանա քուէցան:

65. Վերակացուաց կառավարութեան ատեն Գաղղիայի վիճակը: Աս կերպով հասարակապետական վերակացուք յաղթող ելլելէն ետեւ, Նաբոլէոնին վրայ յեցած՝ նոր ահակալութիւն մը սկսան, թէեւ առաջնոյն չափ զարհուրելի կերպով չէ: Թագաւորական պատգամաւորաց ընտրութիւնն անվաւեր սեպելով՝ ջնջեցին, ետ դարձող գաղթեալներն ու թագաւորական տան հետ ազգակից եղող քանի մ'անձինքը՝ զինուորական գատաստաններով սարսափեցրնելով՝ տէրութենէն դուրս ելլելու ստիպեցին, թագաւորութեան կողմն ըլլող լրագիրները դադրեցուցին եւ անոնց խմբագիրներն ալ աքսորեցին: Իրենց նեցուկն եղող սուիններուն զօրութիւնը Յակոբեանք ալ զգացին, որոնք կամաց կամաց կը սկսէին գլուխ վերցրնել: Ասանկով յայտնի է որ վաճառականութիւնն, արուեստներն ու երկրագործութիւնը, որոնք՝ ինչպէս ըսինք՝ խիստ ողորմելի վիճակի մէջ էին, չէին կրնար պայծառանալ, որով եւ ժողովրդեան գրամական նեղութիւնն ալ նուազելու տեղ՝ կը սաստկանար: Հրնչական գրամ գրեթէ չէր տեսնուեր. իսկ հետզհետէ հանուած գրամատոմներուն չափն այնչափ մեծցած եւ անոնց յարզն այնպէս ինկած էր, որ քսան ֆրանգնոց ոսկի մը՝ 28,000 ֆրանգ գրամատոմ կ'ըներ: Մէկ կողմանէ գրամատոմներուն յարգ չունենալը, մէկալ կողմանէ կերակրելինաց սղութիւնը ցուցրնելու համար բաւական ըլլայ ըսելը, որ ութը հոգւոյ կերակուր մը՝ 60,000 ֆրանգի գրամատոմ կ'արժէր: Վերջապէս բաներն ան աստիճան հասան, որ տէրութիւնը անակացաւ: — Հոս պէտք է որ Գաղղիայի ներքին վիճակը թող տալով, մտադրութիւննիս իր յեղափոխութեան՝ ուրիշ տէրութեանց նկատմամբ ունեցած հետեւուութիւններուն դարձրնենք:

Բ.

Գաղղիայի յեղափոխութեան՝ ուրիշ տերութեանց վրայ ըրած ազդեցութիւնը, Գաղղիացեաց հետեւողս՝ պատերազմները՝ մինչև Գամբոյ Ֆորմոնի յաղաղութիւնը (1789—1797):

66. Գաղղիայի յեղափոխութեան ուրիշ տեղեր ըրած ազդեցութիւնը: Գաղղիայի շփոթութեանց սկիզբները ամենեւին տերութիւն մը չշարժեցաւ, որովհետև անցողական ու գիւրաւ կարգի գրուելու բան կը համարէին, եւ մէկուն մտքէն ալ չէր կրնար անցնիլ որ Գաղղիայի ներքին իրողութիւններուն խառնուի. նոյն իսկ գաղղիական արքունեաց հետ խնամութեան սերտ կապակցութիւն ունեցող Աւստրիայի արքունիքը հանդարտ կեցած՝ շփոթութիւններուն ելքը կը գիտէր: Մանաւանդ թէ կրնայ ըսուիլ որ շատերը, եթէ չէին ուրախանար նէ՝ դէթ չէին տրամիր եղածներուն վրայ, յուսալով որ անոնք իրենց առիթ կ'ըլլան Գաղղիա խոնարհեցընելու եւ գուցէ աշխարհակալութիւններ ալ ընելու: Յանդուզն անձնապատանութեամբ՝ իրենց համար ամենեւին վախ չէին զգար, վասն զի անանկ կը համարէին որ եթէ Գաղղիացիք՝ ձեռք զարկածնին գլուխ հանելու ալ ըլլան, չեն կրնար ուրիշ տերութեանց դէմ պատերազմի ելլել կամ անոնց վնաս մը հասցընել: Սակայն առ ապահովութիւնը երկայն շտեւեց: Շուտ մը տեսան որ իրենց անցողական շարժում ու տեղական շփոթութիւն մը կարծածը՝ տեւական յեղափոխութիւն մըն է, որն որ հարկաւ ուրիշ կողմեր ալ իր արձագանգը պիտ'որ ունենայ: Իմացան որ եղածը՝ միայն քաղաքական փոքր կռիւ մը չէ, հապա ընկերական վտանգ մը, որովհետև գահերու կործանիչ եւ ժողովրդոց հաճոյական սկզբունքներու վրայ հիմնուած է. կ'ուզէ ընկերութեան մէջ երրորդ կարգ մը խոթել՝ որն որ մինչև ան ա-

տեն դրեթէ անձանօթ էր, եւ վերջապէս հարուստներուն, զօրաւորներուն, ազնուականներուն իրաւունքները ջնջել: Ճանչցան որ հարկաւ ամէն տէրութեանց մէջ ընկերութեան այլեւայլ կարգերուն իրարու ունեցած հակառակութիւնը՝ Գաղղիա եղածին պէս՝ սաստիկ զայրանալու է. եւ թէ ան ընդհանուր յուզմունքն ու գրգռութիւնը, որն որ անթիւ անհամար մատենագիրներու ձայնէն կը սաստկանար եւ որուն դէմ խիստ քիչերը կը համարձակէին ձայներնին բարձրացընել, զարհուրելի հետեւութիւններ կրնան ունենալ: Ասկից զատ տեսան որ Գաղղիայի ռամկապետականք, թէպէտ մէկ կողմանէ կ'ապահովցընէին որ եթէ իրենց ձեռք դպցընող չ'ըլար՝ իրենք ալ մէկու մը ձեռք չեն դպցընէր: Ի վերայ այսր ամենայնի մեծապէս կը ջանան միեւնոյն յեղափոխական դաղափարներն ուրիշ տեղեր ալ տարածել, եւ յեղափոխութիւնն իրենց երկրին սահմաններէն անդին անցընելով, ամէն տեղ թագաւորաց եւ իշխանաց դէմ կռիւ բանալ տալ:

67. Գերմանական պետութեան ըրած կորուստները: Գորսիպա կղզին, Ալինսոն ու Արնեսէն: Աս բաժնիս՝ աւելի բարոյական ազդեցութիւն մըն էր. բայց ասանկ նշանաւոր դէպքը պէտք էր որ ծանր քաղաքական հետեւութիւններ ալ ունենար: Գաղղիայի պէս մեծ ու հին միապետութեան մը շինուածքը՝ դժուարաւ կրնար մէկէն կործանիլ, առանց ուրիշներուն վրաս հասցընելու: Առաջին կորուստն ընողն եղաւ Գերմանական պետութիւնը: Գերմանիայի շատ մ'եկեղեցական ու աշխարհական իշխանք՝ Գաղղիայի մէջ երկիրներ ունէին, որոնց բնակիչներէն կերպ կերպ հարկեր ու տուրքեր կ'առնէին, եւ այս ամենայն կամ ստորութեամբ եւ կամ նաեւ երկու տէրութեանց մէջ դրուած դաշինքներով հաստատուած էր: Արդ Գաղղիացիք աւատային կարգաւորութիւններն ու անանցմէ յառաջ եկած իրաւունքները ջնջելով, հարկաւ վերո-

յիշեալ իշխանք ան ատրքերէն կը զրկուէին, որուն ոչ իրենք եւ ոչ իրենց իրաւանց պաշտպանն եղող կայսրը կ'ուզէին առանց ձայն հանելու համբերել: Թէ որ իրաւունքը չէ նէ, գոնէ խոհեմութիւնը կը պահանջէր որ խնդիրն իրաւախօհութեամբ լմնցընեն: Իրօք ալ ձեռք զարնուեցաւ, բայց պարագ տեղ. Գերմանացիք իրենց եղած վնասուն տեղը՝ հարիւր միլիոն ֆրանգի հատուցում կը պահանջէին, մանաւանդ թէ իշխաններէն ոմանք գրամական հատուցմամբ ալ գոհ չէին ըլլար: — Ասկից զատ՝ թէպէտ Գաղղիացիք հրատարակած եւ նոյն իսկ սահմանադրութեան մէջ գրած էին, որ ամենեւին չեն ուզեր արտաքին աշխարհակալութիւն ընել, ի վերայ այս ամենայնի ազգային ժողովը վճռած էր (1790, նոյ. 30) որ ճենուայէն իբրեւ պատանդ առնուած Գորսիգա կղզին (1768) Գաղղիայի ամբողջացուցիչ մասն է. միանգամայն քահանայապետական ստացուած եղող Աւինտոն քաղաքն ու Վրնեսէնի կամութիւնն ալ նոյնպէս Գաղղիայի հետ միացուցած էր (1791, Սեպտ. 14):

68. Գաղթեալք. իրենց բռնած ընթացքն ու տեսած պատրաստութիւնները: Ասոնք բաւական էին Գաղղիայի եւ ուրիշ տէրութեանց մէջ երկպառակութիւններ պատճառելու. բայց Եւրոպայի խաղաղութեան համար ասոնցմէ աւելի վնասակար հետեւութիւններ ունեցաւ Գաղղիայէն բազմութեամբ դուրս ելող կամ գաղթող ազնուականաց բռնած ընթացքը: Շուտ մը իբր թէ նորաձեւութիւն մ'եղաւ գաղթելը, ոչ այնչափ անձնական ապահովութեան համար, հապա իբրեւ ազնուականութեան ցոյց. այնպէս որ 1791ին վերջերը 60,000էն աւելի էր գաղթելոց թիւը: Իրենց գլխաւոր ժողովատեղիներն էին Գերմանիայի մէջ՝ Գաղղիայի սահմանակից տեղերը, եւ առանձինն Գոպլէնց, ուսկից թէ Գաղղիայի մէջ իրենց կարծեկիցներուն եւ թէ օտար տէրութեանց հետ հազորդակցութեան կը մանկէին: Իրենց գլխաւոր ջանքն էր իրաց հին կերպա-

բանքն ու յեղափոխութեամբ կորսընցուցածնին նորէն ձեռք բերել. եւ իրենց տեսած պատրաստութիւններէն կ'իմացուէր որ հարկ ըլլայ նէ՛ նաեւ պատերազմաւ կ'ուզեն աս նպատակին հասնիլ, եւ իրենց խնդիրը՝ բովանդակ Եւրոպայի խնդիր ընել: Բայց երբ որ մէկ կողմանէ իրենց աս անխոհեմ ընթացքովը՝ յեղափոխականաց կասկածները, թագաւորին վտանգն ու գրգռեալ ռամկապետականաց կատաղութեան զոհերը կ'աւելցընէին, մէկալ կողմանէ ոչ բաւական զօրութիւն եւ ոչ ալ գրեթէ անձնական քաջութիւն ունէին ուղղածնին դրութիւն տանելու: Գերմանիայէն զատ՝ նաեւ Ստորին Նահանգներուն, Բիւեմնոգէի, Սպանիայի ու մինչեւ Շուետի մէջ զինեալ զնոքեր կը կազմէին. բայց մէջերնին առաջնորդ ըլլալու յարմար մարդ չկար: Գոնտեի ցեղին իշխանները, որոնք գաղթելոց զլուխն անցած էին, ամենեւին փորձառութիւն չունէին: Արդուայի կոմսը պատերազմական արուեստին տեղեակ չէր ու զինուորական ոգի չունէր. Ռուսիայի կատարինէ Բ. կայսրուհին իրեն սուր մը պարզեւած ըլլալով, որ Հենրիկոս Գ.ին պէս՝ նոյնով իր թագաւորութիւնը ձեռք բերէ, իշխանը նոյն սուրը Լանտրայի մէջ հազար տոբրինի ծախեց: Գուպէնց՝ տօներու, շուայլութեան, ծրագիրներ շինելու տեղ մ'եղած էր: Թագաւորն ազատ չէ բսելով, աս ազնուական գաղթեալք իրեն ամենեւին չէին հնազանդեր: Պարսպ տեղ նոյն թագաւորն իր ձեռքն իրենց կը գրէր որ ցրուին, որպէս զի իր կեանքը վտանգէն ազատի. չէին ուզեր բանտարկեալ վեհապետի մը ձայնը լսել, եւ իրենք զիրենք սաստիկ թագաւորական հրատարակած ատեննին իրենց թագաւորին կամոցը դէմ եւ իրենց սեպհական հաճոյից համեմատ կը վարուէին:

69. Կայսեր բռնած ընթացքը: Աւտրիայի ու Պրուշի գաշնակցութիւնը: Յայտնի էր որ Գաղղիացիք աս բաներն անտարբերութեամբ չէին կրնար տեսնել. վրան ուրիշ պարագայ մ'ալ եկաւ, որ իրենց կաս-

կածն աւելցնելով, ահա՛ թիւննին ու թշնամու-
 թիւննին սաստկացուց: Աւստրիա իսկզբան արաքոյ
 կարգի շափաւորութիւն կը ցուցնէր. իր երկիրներուն
 մէջ գաղթելոց պատրաստութիւններ տեսնելն արդե-
 լուած էր: Բայց երբ որ կայսրը Նուրովիկոս ԺՉ.ին
 փախչիլն ու բռնուիլն (42) իմացաւ, ալ գործելու ա-
 տենն եկած սեպելով, զլիսաւոր արքունեաց շրջաբե-
 րական մը հանեց (1791, Յուլ. 6), որուն մէջ զի-
 բենք կը յորդորէր Վաղղիացւոց միաբան յայտնելու
 թէ Վաղղիայի թագաւորին դատը՝ բոլոր վեհապետաց
 դասն է, ուստի եւ կը խնդրեն որ նոյն թագաւորն ան-
 միջապէս ազատ թող արուի, որպէս զի ինք առանց
 բռնադատութեան՝ նոր օրէնքները հաստատէ: Միայն
 թագաւորին աս ազատ հաւանութեամբը՝ միացեալ
 տէրութիւնք իրրեւ վաւերական կը ճանչնան սահմա-
 նադրութիւնը. ապա թէ ոչ՝ բոլոր զօրութիւննին պի-
 տի բանեցնեն աս անպատշաճ գործողութիւնը վեր-
 ջացնելու: Իսկ թագաւորին եւ իր ընտանեաց դէմ
 անկէ ետեւ գործուած ամէն ոճիրներուն վրէժը կը
 խնդրեն: Քիչ մը ետքն ալ Աւստրիա ու Պրուշ մէկ-
 տեղ կապուեցան՝ ուրիշ տէրութեանց աս յայտարա-
 րութիւնն ընել տալու նպատակաւ (Յուլ. 25): Նոյն
 երկու տէրութեանց վեհապետները Բիլնից՝ Սաքսո-
 նիայի կայսրընտրին քովը գանուած ատեն, Արդուայի
 կոմսը Վալըն պաշտօնէին հետ հոն երթալով, շատ ջա-
 նաց որ զիբենք խիստ միջոցներու ձեռք զարնելու հա-
 մոզէ. բայց այսչափ միայն կրցաւ ընել տալ, որ նոյն
 երկու միապետք իրարու հետ ընդհանուր Վերմանիայի
 եւ իրենց անձնական պաշտպանութեան համար գա-
 շնաւորած ատեննին (Օգոստ. 27), միանգամայն յայտ-
 արարութեան մը ստորագրեցին, որուն մէջ կը զրու-
 ցէին թէ Ամէն միջոց ի գործ պիտի դնեն, որ Վաղ-
 ղիայի թագաւորը կարենայ կատարեալ ազատութեամբ՝
 անանկ միապետական սահմանադրութեան մը հիմը
 ձգել, որն որ թէ վեհապետին իրաւանց համեմատ

բլայ եւ թէ Գաղղիական ազգին բարորութեան : Թեւեւ ասոնցմով կը վախցուէր թէ խաղաղութիւնը պիտ'որ աւրուի, մանաւանդ որ դաղթեալք նոյն յայտարարութիւնը բոլոր Գաղղիայի մէջ տարածեցին եւ Ղուգովիկոս ԺԶ : յորդորեցին որ սահմանադրութիւնը շնորհունի : Բայց երբ որ սահմանադրութիւնը լմնցաւ եւ թագաւորը նոյնն ընդունեցաւ ու հրատարակեց (42), անանկ երեւցաւ որ վտանգը հեռացած բլայ : Աս բանս կը հաստատէր Լէոբոլա Բ. կայսեր՝ բոլոր արքունիքներուն խաւրած շրջաբերական թուղթն ալ (նոյ. 12), որուն մէջ կը յայտնէր թէ կը յուսայ որ Գաղղիայի մէջ խաղաղութիւնը կը հիմնուի, եւ զերենք նոյն երկրին նկատմամբ շափաւորութեամբ վարուելու կը յորդորէր :

70. Գաղղիայի ու Աւստրիայի մէջ պատերազմ կը բացուի : Բայց աս խաղաղութեան յոյսը երկայն ժամանակ չտեւեց : Երբ որ Յակոբեանք Գաղղիայի կառավարութեան գլուխն անցան եւ ամէն կերպով կը ջանային թագաւորական դահը կործանելու, զգալով որ իրենց նպատակին հասնելու համար արտաքին պատերազմ հարկաւոր է, աչուրնին Աւստրիա դարձուցին, ուր Լէոբոլա Բ. ին անակնկալ մահուրնէ ետեւ (1792, Մարտ 1) Փրանկիսկոս Բ. կը տիրէր : Սակայն Աւստրիայի դահլճին բռնած ընթացքն ալ, որն որ չիկրնար բոլորովին յանցանքէ ազատ սեպուիլ, ըստ մասին ասոր առիթ տուած էր, Գաղղիացւոց ազգն անանկ պահանջումներով դրդուելով, որոնք՝ թէեւ իրաւացի բլան՝ չեն կրնար խոհեմական սեպուիլ : Երբ որ Գաղղիացիք դաղթելոց բրածներուն եւ տեսնուած պատերազմի պատրաստութիւններուն դէմ կը տրտնջէին, Աւստրիա պատասխան տուաւ թէ Ան ատեն ամենայն ինչ կարգի կը մանէ, երբ որ սահմանադրութիւնը՝ թագաւորին անձամբ տալ ուղածին (34) կը համաձայնցուի, քահանայապետէն յափշտակուած երկիրները, եւ Լոթարինգիայի ու Էլզասի մէջ Գեր-

ճանախան իշխաններէն առնուած ստացուածներն ու իրաւունքները ետ կը արուին: Ո՛վ կրնար ենթադրել թէ Գաղղիացիք աս պայմանները կ'ընդունին, որ բսել էր՝ բոլոր մինչեւ նոյն ատեն բրածնին՝ իրենց ձեռքովը ջնջել: Բայց Գաղղիայի մէջ պատահած զէպքերն ու նոյն ժամանակուան վիճակն անանկ նոր բաներ էին, որ գահլիճներու քաղաքականութիւնը չէր կրնար աղէկ թափանցել: Նոյն իսկ Գաւնից՝ պաշտօնէից Նեստորը՝ իր կենացը մէջ ասանկ բան տեսած չունէր. եւ իր բռնած ընթացքը ցուցուց որ ժողովրդեան կրից ու մեծ կողմնակցութեան մը զօրութիւնն իրեն անծանօթ է: Իրօք ալ ինչպէս կրնար կարծուիլ թէ Գաղղիա, որուն ռազմավթերը զրեթէ բոլորովին սպառուած էր, որուն բոլոր պաշտօնակալներն ազնուականք ըլլալով՝ գաղթելոց մէջ կը զբառնուէին, չէ թէ միայն պիտի համարձակի պատերազմի ելլել, հապա նաեւ առատ ռազմավթեր ու քաջ պաշտօնակալներ պիտի գտնէ: — Ինչպէս որ է նէ, Աւստրիայի կողմէն եղած պահանջումներուն՝ իրեն դէմ պատերազմ հրատարակելով պատասխանեցին Գաղղիացիք (1792, Ապր. 20), որոնք սահմանները՝ Լիւքսէրի, Ռոշանպոյի ու Լաֆայէդի հրամանատարութեան տակ՝ երեք բանակ խաւրած ըլլալով, շուտ մը թշնամութեանց սկիզբ ըրին: Բեղգիայի սահմանները կեցող Ռոշանպոյի բանակէն երկու զօրարածին Մոնսի ու Գուանէի վրայ յարձակեցան. բայց սրտերնին վախ մանեւրով, իրենց գլխաւորներէն մէկ քանի հոգի մեռցուցին (Ապր. 28) եւ քանի մը զնդեր թշնամեաց կողմնանցան, որով բովանդակ ձեռնարկութիւնը պարսպ ելաւ: Ասոր վրայ Ռոշանպոյ հրամանատարութենէն հրատարեցաւ. իսկ Լաֆայէդ՝ որն որ Նամիւր յարձակել կ'ուզէր, իր խորհրդէն ետ կեցաւ: Միայն Լիւքսէր Ալերին Ռենոտի կողմերը քիչ մ'առաւելութիւն ստացաւ, մանաւանդ երբ որ հետպահեակ Գաղղիայի ամէն կողմէն նոր զինուորներ բանակը սկսան գիմել:

71. Պրուշք ալ պատերազմի կ'ելլեն : Գաշնակիցք Շանրայն կը յարձակին ու ետ դառնալու կը ստիպուին : Արդէն ինք իրմէ յայտնի էր որ սկսած պատերազմը՝ միայն Աւստրիայի ու Գաղղիայի մէջ չէր կրնար մնալ . բոցը բորբոքելուն պէս՝ պէտք էր որ չորս կողմը տարածուէր : Բոլոր կիրքերը զրգուռած էին . քաղաքական ամէն յարաբերութիւնք կը փոխուէին, հին հակառակորդք ու սոսիք իրարու բարեկամ կ'ըլլային, երկայնժամանակեայ կապակցութիւնք կը քակուէին ու կը քայքայուէին : Յարաբերութեանց փոխուելուն առաջին ցոյցը տեսնուած էր Պրուշի եւ Աւստրիայի մէկտեղ կապուելովը, որոնք հարկ էր որ մէկտեղ ալ պատերազմէին : Իրոք ալ Աւստրիական պատերազմը բացուելէն քիչ մը ետքը Պրուշ Գաղղիայի սահմանը բանակ մը խաւրած էր : Աւստրիական ու Պրուսիական զօրաց, որոնց հետ 20,000ի չափ զաղթեալք եւ 6000 Հեսսենցիք կային, հրամանատարն էր Եօթնամեայ պատերազմէն երեւելի եղող Պրաւնշուայկի Փերդինանդ դուքսը : Գաղթեալք իրենց այնպէս հասկըցուցած էին որ յեղափոխութիւնը՝ սակաւաթիւ կողմնակցութեան մը գործքն է, որմէ խաբուելով՝ պատերազմի ելլող տերութիւնք կը կարծէին թէ իրենց արշաւանքն այնպէս զիւրաւ ու յաջողութեամբ գլուխ կրնան տանիլ, ինչպէս որ զիւրութեամբ կատարուած էր Պրուշին Հսլանտա բրած արշաւանքը (18) : Նոյն սխալ գաղափարին վրայ հիմնուած էր արշաւանքին սկիզբը հրամանատարին հանած պատերազմական յայտարարութիւնը (Յուլ. 25), զորն որ գաղթեալներէն մէկը ծրագրած էր : Ասոր մէջ ազգային ժողովոյն, Փարիզցոց, ազգային պահակապաններուն եւ նորութեանց կողմն եղող բոլոր Գաղղիացիներուն նախատալից սպառնալիքներ կային, եթէ ձեռք զարկած գործքերնէն ետ չկենային . իսկ եթէ, կ'ըսուէր, Փարիզցիք կը հպատակին եւ բրածներնուն վրայ կը զղջան, ան ատեն կայսրն ու (Պրուշի) թագաւորը՝ իրենց զօրքը մայրա-

քաղաք խոթելէն ետեւ՝ Լուղովիկոս թագաւորին միջնորդ կ'ըլլան, որ յանցանքնին ներէ: Ինչպէս որ կրնար ենթադրուիլ, աս անտեղի եւ բարձրամտական լեզուն՝ յեղափոխականաց վրայ արտաքոյ կարգի ազդեցութիւն բրաւ, որուն՝ տերութեան ներքին վիճակին նկատմամբ ունեցած հետեւութիւնները յառաջագոյն տեսանք (47). նոյնպէս մեծ եղաւ արտաքին պատերազմին համար ունեցած հետեւութիւնը: Վառափարութեան գլուխը կեցողներն ամէն միջոց բանեցուցին բազմաթիւ բանակ մը հանելու թշնամեաց դէմ, որոնց հրամանատարն ալ իր արշաւանքին մէջ բրած սխալմունքներովը՝ յաղթութիւնը նոյն բանակին տուաւ: Ինք Գաղղիա յարձակելով (Օգոստ. 19), Լոնվի (Օգոստ. 23) ու Վերտէօնի (Սեպտ. 2) ամրոցներուն տիրելէն ետեւ, Լոթարինգիայի վրայէն կամաց կամաց դէպ ի Շանբայն կը յառաջանար: Պարսպ տեղ Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Բ., որն որ իր երկու որդիքներովը բանակին մէջ կը գտնուէր, կը ջանար զինքը համոզել որ շուտով Փարիզի վրայ քայլէ. հրամանատարը Եօթնամեաց պատերազմին զգուշաւոր ու արուեստական ընթացքին վարժած ըլլալով, ժամանակն աննշանակ ամրոցներ առնելով կ'անցընէր, որով եւ անպատշաճ եղանակի մը մէջ Շանբայն մտաւ, երբ որ ճամբաներն անձրեւէն աւրուած էին, եւ զօրքը վատաւօրջ կերակուրներով կը տկարանար: Անանկ որ երբ որ Վալմիի ճակատին մէջ յաղթուեցաւ (Սեպտ. 20), ստիպուեցաւ աւելի յառաջ երթալու մտածմունքը մէկդի ձգել, եւ Գաղղիացւոց Տիւմուրիէ զօրապետին հետ զինագագար ընելով՝ ետ քաշուեցաւ (Սեպտ. 29):

72. Գաղղիացիք՝ Բեղգիա, քանի մը Հոլանտական ու Ռենական քաղաքներ ու Սաւոյա կ'առնուն եւ Գաղղիայի հետ կը միացընեն: Վաշնակիցք Գաղղիայէն ելլելէն ետեւ, Տիւմուրիէ իր զէնքերն Աւստրիական Ստորին նահանգները (Բեղգիա) գարձուց

եւ նոյն երկիրն աշխարհակալեց : Աս արշաւանքը՝ պատերազմին տարածուելուն առիթ եղաւ : Արդէն յայտնի է որ մինչեւ ան ասէն Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութիւնը՝ նոյն նահանգներուն հետ կապուած կը համարուէր : Անկէ զատ՝ աս երկիրն Գաղղիացւոց ձեռքն անցնելովը, Հոլանտայի նախապարտական ալ ինկած էր, եւ իբրք ալ անոնք նոյն հասարակապետութեան սահմաններուն վրայ եղող բերդերը բռնած էին, որով հարկ էր որ նաեւ Անգղիայի նախանձը մեծապէս գրգռուէր : Ըսուածներէն ուրիշ՝ աս պարագան ալ կար, որ յառաջագոյն զանազան երկայն արշաւանքներով չորոշուածը, նոյն ասէն մինակ մէկ ճակատով գլուխ ելած էր : Գաղղիացիք Ժեմաբի ճակատը վաստակելով (1792, Նոյ. 6), Բեզդիայի տիրած էին : — Արդէն նոյն երկիրն բնակիչներուն մեծ մասը կառավարութենէն դժ չըլլալով եւ ժամանակին ազատական գաղափարներովը տողորուած ըլլալով, Գաղղիացիներն իբրեւ իրենց ազատիչներն ընդունեցան . մանաւանդ որ Տիւմուրիէ չափաւորութեամբ վարուելով ու տեղացւոց սովորութիւններն ու ստացուածները յարգելով, իրենց սէրը վաստակեցաւ : Եւ թէպէտ Գաղղիայի կառավարութեան հոն խաւրած գործակալները մէկ կողմանէ յափշտակութիւններ ընել եւ մէկալ կողմանէ Գաղղիականին նման հաւասարութիւն խօթել ուղելով, զիրենք մեծապէս գրգռեցին . բայց դարձեալ Տիւմուրիէ՝ որն որ դաշնաժողովոյն գէմ ունեցած հակառակութիւնը արդէն յայտնապէս ցուցուցած էր, զիրենք հանդարտեցուց : Աս ալ բաւական չէ, երկրորդ տարւոյն սկիզբը Հոլանտա յարձակելով (1793, Փետր. 17), որուն գէմ Գաղղիացիք քիչ մը յառաջ պատերազմ հրատարակած էին (73), Պրետա, Գլունտերգ ու Աերդրոյտենպուրկ առաւ : — Բայց Գաղղիացւոց յաջողութիւնները՝ միայն նոյն կողմերը չէին : Քիւպին ջորապետը տակաւութիւ բանակով մը Ռենտտի կողմերը յարձակելով եւ հոնտեղաց պղտիկ իշխաններուն երկ-

պատակութիւններէն նպատա գտնելով, չէ թէ միայն Շրայեր, Վորմս ու Ֆրանգֆուրգ քաղաքներն առած էր, հապա մինչեւ Մոգունտիա (Մայնց) աղէկ պահպանուած բերդաքաղաքին դիւրութեամբ տիրած (Հոկտ. 21), ու քաղաքացիները՝ Գաղղիայի հետ միանալու, հասարակապետական սահմանադրութիւն մը դնելու եւ Յակոբեանց ժողովակ մը կազմելու համոզած էր: Գարձեալ անկից ալ յառաջ Գաղղիացիք, Սարդինիայի թագաւորին՝ գաղթեալներուն բարեկամութիւն ցուցնելէն եւ Գաղղիական դեսպանին Սարդինիայէն մերժուելէն առիթ առնելով, առանց պատերազմ հրատարակելու, դիւրաւ եւ արիւն չթափած՝ Սաւոյայի ու Նիցցայի տիրած էին (Սեպտ. 24 — 28), զորն որ անմիջապէս՝ իբրեւ երկու նոր բաժին՝ Գաղղիայի հետ միացուցին (Նոյ. 27 ու 1793. Յունու. 31):

73. Գաղղիացոց բռնած ընթացքն ու անկից պատճառած առաջին մեծ դաշնակցութիւնը: Աս աշխարհակալութիւնները եւ յեղափոխականաց՝ իրենց սկզբունքները չորս կողմը տարածելու ջանքը, բոլոր տէրութիւններն արթնցուցին: Յայանի էր որ ալ չէ թէ մասնաւոր ազգաց ու տէրութեանց, հապա կառավարութեան կերպերուն կամ սահմանադրութիւններուն դէմ պատերազմ բացուած էր. անոր համար ալ Գաղղիացիք աշխարհակալած տեղերնին՝ եթէ Գաղղիայի հետ չէին միացըներ նէ՝ հասարակապետական սահմանադրութիւն կը դնէին: Աս ալ բաւական չէ, բոլոր միապետական տէրութեանց հպատակներուն յայտարարութիւններ ու յորդորներ կը խաւրէին, որ իրենց օրինակին հետեւելով՝ ազատութիւն ու հաւաստութիւն խոթեն: Բայց աս ամէն պարագաներէն աւելի ազդեցութիւն բրաւ տէրութեանց վրայ Լուդովիկոս Ժ. 2-ին գլխոյն դահճի ձեռքով կննալը (30): Բովանդակ Եւրոպա գողաց աս զարհուրելի դէպքին վրայ. ժողովուրդը՝ յեղափոխութեան վրայ զարմանալէն, իսկ վեհապետք նոյնը պզտիկ բանի տեղ դնելէն

դադրեցան: Եւ թէպէտ ուղղակի պատերազմի պատճառ չբրին, ի վերայ այս ամենայնի Գաղղիայի հետ բանակցելէն ետ կեցան: Եւ ինչպէս կրնային վեհապետք անանկ կառավարութեան մը հետ բանակցիլ, որն որ իր սեպհական թագաւորը գլխատութեան գործիքը հանած էր: Ասանկով բոլոր Եւրոպա Գաղղիայի դէմ մեծ դաշնակցութիւն՝ մը կազմելու միտած էր. եւ Գաղղիացիք զանազան տէրութեանց դէմ պատերազմ հրատարակելով, նոյն դաշնակցութեան՝ շուտով կազմուելուն ու կարծուածէն աւելի ընդարձակ ըլլալուն առիթ տուին: Անգղիա Լուզովիկոս ԺԶին սպանութիւնը լսելուն պէս՝ Գաղղիայի դեսպանը մերժելով ու նոր հասարակապետութիւնն ընդունել չուզելով, Գաղղիացիք չէ թէ միայն նոյն տէրութեան, հապա Հըլանտայի ժառանգական կուսակալին դէմ ալ պատերազմ հրատարակեցին (1793, Փետր. 1), որովհետեւ ինք Անգղիայի դաշնակից էր. անկից զատ՝ Սպանիայի դէմ ալ պատերազմ բացին (Մարտ 7), վասն զի իրենց դեսպանը՝ նոյն արքայասպանութեան պատճառաւ՝ տէրութենէն դուրս հանած էր: Ալ անկէ ետեւ Անգղիա, իբրեւ միջին կէտ ըլլալով, սկսաւ դաշնաւորութիւններ ընել. Ռուսիայի (Մարտ 25), Սարգինիայի (Ապր. 25), Սպանիայի (Մայ. 25), Նէպոլոն (Յուլ. 12), Պրուշի (Յուլ. 14), Աւստրիայի (Օգոստ. 30), Բորդուկալի (Սեպտ. 26), Գոսկանայի (Հոկտ. 28) հետ. միանգամայն քանի մը գերմանական իշխաններու հետ զրամական օգնութեան դաշինք գրաւ: Ասանկով երեւան ելաւ Գաղղիայի դէմ գրուած առաջին դաշնակցութիւնը:

74. Աս դաշնակցութեան տկարութիւնն ու նոյն տկարութեան պատճառները: Բոլորակնալու եւ անձնասիրութեան քաղաքականութիւն: Մարդ աս դաշնակցութեան ընդարձակութիւնը տեսած ատեն՝ անանկ

1 Գաղղիայի դէմ գրուած աս ու յաջորդ դաշնակցութիւնները Եւրոպացիք Coalition կ'անուանեն:

կը կարծէ որ խիստ զօրաւոր եղած, բոլոր իր ձեռնարկութիւնները գլուխ տարած եւ իր նպատակին կատարելապէս հասած ըլլայ. բայց այնպէս չէ: Ըստ ինքեան խիստ քիչ անգամ պատահած է որ մեծ դաշնակցութիւնք յաջող ելք ունեցած ու երկայն ժամանակ տեսած ըլլան: Սակայն աշխարհքիս վրայ երբեք դաշնաւորութիւն մը տեսնուած չէր, որն որ նոյն ատեն գրուածին պէս՝ անյաջող ելք ունենայ: Որչափ որ ալ ասոր պատճառ բռնութիւն հակառակորդաց բանեցուցած յեղափոխական միջոցները, որչափ որ ալ զանազան ազգաց նոյնին դէմ ունեցած դժկամակութիւնն աս բանիս օգնած համարուի, միշտ պէտք է խոստովանիլ որ բուն իր մէջը կը գտնուէին քայքայման սերմերը: Ըստնց ամենէն վտանգաւորն էր՝ բոլորակնալուքադարականութենէն ծագած ընդհանուր անձնասիրութիւնը: Ամենեւին դաշնաւորութիւն մը չի կրնար հաստատուն ըլլալ՝ առանց փոխադարձ զոհերու: Ի՛նչ կ'ըլլայ ուրեմն, երբ որ մեծնալու ակնկալութիւնք վրայ գալուն պէս՝ դաշնաւորութեան նախնական նպատակը կը մոռցուի: Ի՛նչ կ'ըլլայ, երբ որ նոր բան մը ձեռք բերելու ակնկալութիւնը՝ նաեւ իր դրացւոյն ու դաշնաւորին վնասովն ալ եղած ատեն, զրգիւ կ'ըլլայ նոյն դաշնաւորէն բաժնուելու եւ հատարակաց թըշնամւոյն հետ միանալու: Եւ սրչափ դիւրին էր ան ժամանակները նոյն բաներուն պատահիլը, որովհետեւ ոչ ոք կրնար այնչափ տալ կամ առնելու օգնել՝ որչափ յողթական Գաղղիա: Ասով էր որ քաղաքականութեան մէջէն մերժուած բարոյականութիւնը՝ նոյն ատեն այնչափ զարհուրելի կերպով վրէժ կ'առնուր: Գոթախտութեան մէջ իյնալէն ետեւ՝ ալ ոչ ոք կրնար բարեկամ կամ դաշնաւոր մը գտնել, որուն կարենար վստահիլ:

75. Գրամական վիճակ: Անզոհիս դրամական օգնութիւն կու տայ եւ պատերազմին առաջնորդութիւնը կը ստանայ: Վայքայման սերմանց մէկն ալ

էր՝ տէրութեանց դրամական ու զինուորական զորութեան մէջ եղած անչափակցութիւնը (6)։ Բոլոր տէրութիւնք՝ քիչ մը նեղի եկածնուն պէս՝ իրենց դրամական զորութիւնը սպառած կը գտնէին. հազիւ թէ քիչ մը ժամանակ ալ օտարաց դրամական օգնութեամբ կարող կ'ըլլային դիմանալ։ Բայց ասով հարկ էր որ ամենայն ինչ կազն ի կազը քայլէր։ Նոյն իսկ հոկային ալ ինչ օգուտ ունին իր բազուկները, երբ որ միայն ուրիշներուն օգնութեամբ կարող կ'ըլլայ զանոնք շարժել։ Եւրոպայի մէջ միայն մէկ տէրութիւն՝ միայն Անգղիա կրնար նոյն դրամական օգնութիւնը տալ։ Ասով նոյն տէրութիւնը պէտք էր որ չէ թէ միայն ամենուն կազն ըլլար, հապա ի հարկէ պատերազմին առաջնորդութիւնն ալ իր ձեռքն ունենար։ Սակայն իր աշխարհագրական դիրքն եւ առաւել եւս իր անձնական շահը՝ զինքն աս բանիս այնչափ յարմար չէին ընէր։ Իր նպատակները՝ միշտ դաշնաւորաց նպատակները չէին. իր շահն ամէն անգամ անոնց ալ շահը չէր, եւ ոչ անոնց կորուստն՝ իր ալ կորուստը։ Յամաքային պատերազմն իր ստակովը յառաջ տանել տալով, Անգղիա վտանգը միշտ իրմէ կը հեռացընէր, եւ նոյնով իր դաշնակցաց եղած մնասներուն վրայ դիւրաւ կը մխիթարուէր։ Իսկ իր ծովային յաղթութիւններովն ու ծովուն անդիի կողմն բրած աշխարհակալութիւններովը՝ ոչ թշնամւոյն զորութիւնն երեւելապէս կը տկարանար, ոչ ալ դաշնաւորաց բրած զրհներուն ու կրած մնասներուն փոխարինութիւն կ'ըլլար։

76. Գաշնաւորաց մէջ երեւելի անձանց պակասութիւն։ Գուլիէլմոս Բիդդ։ Աս ներքին պատճառներն ըստ ինքեան բաւական էին դաշնակցութիւնը քակելու։ Բայց ասոնց վրայ ան ալ աւելցրնելու է, որ չկային անանկ մարդիկ՝ որոնք կարենային նոյն դաշնակցութիւնը հաստատուն պահել։ Չկար Եւգինէոս մը, Մարլբորը մը (Հատ. Բ. 88), եւ եթէ կէս մ'երեւելի մէկն ալ գտնուէր, միջակային մարդիկներու

նախանձուն ու ատելութեան տակ իյնալով, իր պաշտօնին կամ աստիճանին մէջ չէր կրնար երկայն ատեն մնալ: Ասոր հակառակն էր Գաղղիա եւ ուրիշ յեղափոխեալ երկիրները, ուր ամենազօրաւոր մարդիկ միշտ առաջին աստիճանները կ'անցնէին: Պատմութիւնն իբրեւ աս եւ ասոր ետեւէն եկող դաշնակցութեանց հիմնիչ՝ մեր առջեւը կը դնէ զՎուլիելմոս Բիդդ, որուն անունը՝ Բրիտանիայի տարեգրութեանց ու Եւրոպայի պատմութեան մէջ կենդանի մնացած է: Ասիկայ ի սկզբան վտանգին մեծութիւնն ուրիշներէն աւելի ճշգրիտ խմացաւ. եւ մէկ կողմանէ մեծ տաղանդներու տէր բլայէն զատ, մէկալ կողմանէ ալ մեծ հաստատութիւն ունենալով, երբեք իր քաղաքական սկզբունքները չփոխեց եւ կամ անոնց դէմ չգործեց: Բայց իր դիրքն իրեն չէր ներեր որ Վուլիելմոս Գին պէս (Հառ. Բ. 41) մեծ դաշնակցութեան մը հոգին բլայ: Այսպիսի գործքը ելեւմտից ճիւղին զբաղող մարդը չեկրնար զլուխ հանել, հապա անիկայ միայն կրնայ՝ որն որ թէ քաղաքագէտ ու թէ զօրավար է միանգամայն: Ինչ որ ստակով ու յարատելութեամբ կրնար կատարուիլ նէ՛ կատարեց Բիդդ. բայց անձանց եւ միջոցաց ընտրութեան մէջ շատ անգամ սխալեցաւ, եւ միշտ ալ չէր ուզեր կամ չէր կրնար Եւրոպայի ընդհանուր շահը՝ Անգղիայի մասնական շահէն վեր բռնել, մանաւանդ թէ շատ անգամ ընդհանուր շահը՝ մասնականին զոհեց:

77. Պատերազմին առաջին արշաւանքն ու դաշնակցելոց յաջողութիւնները: Տիւմուրիէ դաշնակցաց կողմը կ'անցնի: Գաղղիացւոց դէմ դրուած առաջին դաշնակցութեան վրայ այսչափ ընդհանրապէս խօսելէն ետեւ, զանք հիմայ պատերազմին, որուն մէջ դաշնակից տէրութիւններէն զատ՝ Վերմանիա ալ մտաւ, որն որ Գաղղիայէն այնչափ թշնամութեան գործքեր տեսնելով (72) եւ Աւստրիայի ու Պրուշի միացեալ ազգեցութեան դէմ դնել չկրնալով, նոր հասարակա-

պետութեան դէմ պատերազմ հրատարակեց (1793, Մարտ 22): Ասանկով քանի մ'երկրորդ աստիճանի տերութիւններէ զատ, Եւրոպայի մէջ գրեթէ միայն Օսմանեան տերութիւնը կար, որ տակաւին չէզոք մնար: Աս պատերազմին նպատակը՝ դաւառ մը կամ տերութիւն մը աշխարհակալել չէր. ասկից կախում ունէր բոլոր նոյն ժամանակուան տերութիւններուն պահպանութիւնը կամ կործանումը: Առաջին արշաւանքին մէջ անանկ երեւցաւ որ վտանգը կը նուազի. որովհետեւ դաշնակցաց այլեւայլ յաղթութիւններով՝ Գաղղիացւոց բանակներն իրենց սեպհական սահմանները ետ քշուեցան. բայց իրաց աս հանդամանքը երկայն շտեւեց: — Աւստրիական բանակ մը Գոպուրկի իշխանին հրամանատարութեան տակ, որուն Գլերֆէռու կայսեր եղբայրը՝ Կարոլոս արքիդուքսն օգնական տրուած էին, Ստորին նահանգներն երեւցաւ. եւ զանազան յաջողութիւններէ ետեւ՝ Նէքրովինտէնի (Մարտ 18) ու Լուվնիայի (Մարտ 22) քով Տիւմուրիէ զօրապետին յաղթելով, Գաղղիացիները Ստորին նահանգներէն մերժեց: Աս պարտութեան պատճառ կը բռնէր նոյն զօրապետը Յակոբեաններուն իրեն դէմ ունեցած ատելութիւնը, որոնք ան պատճառաւ իր բանակին պիտոյքն աղէկ չէին հոգացած. ուստի եւ սկսաւ գրեթէ յայտնապէս հասկըցընել որ պիտի ջանայ դաշնաժողովը կործանել, եւ միապետութիւն հաստատելով՝ դահ հանել Օրլէանի դուքսը կամ անոր Լուդովիկոս Փիլիպպոս որդին, որն որ իր հետը բանակին մէջն էր: Եւ երբ որ դաշնաժողովն աս բաներս իմանալով, զինքը դատաստանի տակ ձգեց ու մարդ խաւրեց բռնելու համար, Տիւմուրիէ՝ որ արդէն Գլերֆէի հետ բանակցութեան մէջ էր, զանոնք բռնեց թշնամեաց ձեռքը մատնեց, ինք ալ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին ու իր բանակէն 1500 հոգւոյ հետ թշնամեաց կողմն անցաւ (Ապր. 4): Աւստրիացիք բոլոր Բեղզիա նորէն ձեռք անցընելէն ետեւ, Փամարի քով Քիւսդին զօ-

բապետին դէժ՝ յաղթութիւն մ'ըրին (Մայ. 23), եւ Գաղղիայի քանի մը սահմանաբերդերուն ու առանձինն Գոնտէի (Յուլ. 10) ու Վալանտիէնի (Յուլ. 28) տիրեցին . որուն պատճառաւ դաշնաժողովը նոյն քիւսդին զօրապետը գլխատութեան գործիքով մեռցրնել տուաւ (Օգոստ. 28): Նոյն միջոցին Պրուշի ու Հեսսէնի զօրքերը Մոզուստիա պաշարեցին ու առին (Յուլ. 22). եւ Պոհանէ զօրապետը՝ որն որ քաղաքին օգնութեան ուշ հասած էր, քիւսդինին բախտին հանդիպեցաւ: Աս յաղթութիւնները բաւական մեծ յաջողութիւններու պատճառ եղան. Աւստրիացւոց յաղթութիւններովը Բեղգիա (Ստորին նահանգները) թրշնամիներէն մաքրուած, իսկ Հոլանտա անոնց յարձակումէն ազատած էր: Պրուշք ալ Գերմանիայի քաղաքներէն Գաղղիացիները հալածելէն ետեւ, Գայզերլաւդեանի ճակատը վաստակելով (Նոյ. 28—30), Էլբասի մէջ հաստատուեցան. որուն համար Հոլ զօրապետը բանտարկուեցաւ, եւ անշուշտ իր թշնամին Ս. Ժիւսզ դինքն ալ մեռցրնել կու տար, թէ որ նոյն անագորոյն ռամկավարին մահը (60) կանխած չըլար: Ինչպէս որ Հուշար զօրապետը, որն որ Հոնտրոդէնի քով Հոլանտացւոց ու Հաննովերցոց յաղթած էր (Սեպտ. 8), ետքէն թշնամեաց բազմութեան տեղի տալուն համար՝ սպանուեցաւ: Իսկ Ժուրտան՝ Յակոբեանց սիրական զօրապետը, որն որ Վադինեիի քով Աւստրիացւոց դէժ՝ մեծ յաղթութիւն մը ստացած էր (Հոկտ. 15, 16), վերին հրամանատար եղաւ:

78. Նոյն յաջողութիւններուն տեսական շրջալուծն պատճառները: Իսիսա քիչ անգամ պատահած է որ յաջողութիւնը՝ յաղթողներուն համար աս հեղ եղածէն աւելի վնասակար հետեւութիւններ ունեցած ըլլայ. ինչու որ դաշնակցեւոց մէջ՝ սկզբնական նպատակին տեղ՝ աշխարհակալութեան խորհուրդներ ծագելով, Գաղղիացւոց մէջ յուսահատական դիմադարձութեան հոգի մը գրգռեցին: Ահակալութեան

կառավարութիւնը՝ բազմաթիւ յաղթութիւններէ աւելի հետեւութիւն ունեցող սկզբունք մ'երեւան հանեց, այս ինքն թէ ամէն քաղաքացի միանգամայն զինուոր ալ է (1793, Օգոստ. 16). որով Եւրոպայի գլխաւոր տէրութեան մէջ մէկէն ինկու հաստատուն բանակ պահելու դրութիւնը: Եւ որովհետեւ նոյն շփութութեանց ու զարհուրանաց ատենները ոչ որ իր կենաց ու ստացուածոց վրայ ապահովութիւն ունէր, անոր համար բռնի զինուոր բլրոյներէն զատ, շատերն ալ ահակալութեան անագորունութիւններէն ազատելու համար կամակար զէնք կ'առնուին, վասն զի միայն բանակներու մէջ անսնցմէ ազատութիւն կար: Ասանկով հարկ էր որ պատերազմն ու զինուորական արուեստը բոլորովին նոր կերպարանք մ'առնուին: Հին մարտագիտութիւնը տակաւին մասնական դիպուածներու մէջ կրնար գործածուիլ, բայց ալ ընդհանուրին մէջ մեծ արժէք չունէր. եւ հասարակապետութեան գնդերն այնչափ աւելի շուտով կը կազմուէին, որչափ որ նոր մարտագիտութիւնն աւելի կը պարզուէր: Ստորին աստիճանի պատերազմողներ շուտ մը իբրեւ զօրավար մեծ հռչակ կը ստանային: Գառնոյ, Հասարակաց փրկութեան մասնաժողովոյն անգամներէն մէկը, որն որ զինուորական գործողութեանց առաջնորդութեան կը զբաղէր՝ իբրեւ պատերազմի պաշտօնեայ, բոլոր բանակներուն գործողութիւնները կը կարգաւորէր: Իր հրամանաւր Գաղղիայի շատ կողմերը նոր զինատուններ բացուեցան, որոնք զիշեր ցորեկ բանակներուն զէնք հասցրնելու կը ջանային: Փարիզ գրխաւորաբար մեծ գործատուն մը դարձած էր: Բոլոր մեծ տները, եկեղեցիները, հրապարակները դարբիններով լեցուեցան: Աերջապէս կարծես թէ բովանդակ ազգը՝ վառօգ ու զէնք շինող եւ կամ զինուոր եղած էր: Աս նիւթերուն մէջ եղած գիւտերէն ու կատարելագործութիւններէն զատ, Գաղղիացիք պատերազմներուն մէջ երկու գլխաւոր միջոց ալ բանե-

ցուցին, որոնք իրենց յաղթութիւններուն մեծապէս օգնեցին: Նոյն տարիները սկսան օգտապարկով թշնամեաց դիրքը զննել. եւ կերպ մը հեռագրով մայրաքաղաքին հետ շուտով հաղորդակցել (1793): — Արդ ասանկ ներքին զօրութեան դէմ ինչ կրնային ընել գաշնակիցք՝ իրենց հին սկզբունքներովն ու ծանր շարժումաձքովը. ինչպէս կրնային՝ միայն ստակի համար պատերազմող զնդերով, յաղթութիւն ստանալ ասանկ բանակներու դէմ՝ որոնք իրենց հայրենեաց ամբողջութիւնը կը պաշտպանէին, եւ որոնց ստոյգ մահ կը սպասէր՝ եթէ պարտքերնին չկատարէին: Եթէ ասոնց վրան աւելցնենք՝ գաշնակիցեաց մէջ միութիւն ու համաձայնութիւն չըլլալը, իրենց զօրավարաց իրարու յաջողութեան դէմ նախանձիւն ու յաջողակութիւն եւ որոշ ծրագիր չունենալը, շուտով կ'ըմբռնենք թէ ինչպէս եղաւ որ ձեռուրնին այնչափ զօրութիւն ունենալով ալ, չէ թէ միայն ստիպեցան առաջին արշաւանքը՝ Էլտասէն ելլելով (Գեկա .) լմրնցրնել, հապա երկրորդ արշաւանքն ընդհանրապէս այնչափ անյաջող զնաց, որ առաջնոյն մէջ բրած յաղթութիւններնուն պտուղները կորսնցրնելէն զատ, նոր մեծամեծ ու աննորոգելի կորուստներու ալ պատահեցան:

79. Բեղգիական - Հոլանտական արշաւանք: Բատաւեան հասարակապետութիւն: Յիշեալ արշաւանքը երկու գլխաւոր ճիւղ ունի. Բեղգիական - Հոլանտական եւ Ռենական - Գերմանական արշաւանք, որոնց երկուքին մէջ ալ Գաղղիացիք յաղթող եղան եւ երկու կողմն ալ իրենց յաղթութիւնները մեծամեծ հետեւութիւններ ունեցան: Բեղգիայի մէջ Բիշկրիւ գօրապետը Գուռնէի քով Գուպուրկի դէմ յաղթութիւն մ'ըրաւ (1794, Մայ. 22), որմէ ետքը Մորոյ Իբեան (Իբր) առաւ (Յունիս): Իսկ Ժուրտան գօրապետը, որուն բանակին մէջն էին ետքէն երեւելի եղող Գլեպեր, Լըֆեպլըր, Շանրիոնէ, Պեռնաստոգ

ու Մարեսոզոյ, Սանսր գետին վրայէն չորս անգամ ետ վաճնտուելէն ետեւ, վերջապէս հինգերորդ փորձը յաջողուց, Շարլըուայի բերդն երեք անգամ գնդակոծելէն ետեւ՝ յարձակմամբ առաւ (Յունիս 25) եւ երկրորդ օրը Ֆլէօրիւսի քով թշնամիները յաղթեց (Յունիս 26)։ Ասոր վրայ Գաղղիացւոց երկու բանակները միացան (Յուլ. 4), զանազան յաղթութիւններէ ետեւ՝ Պրիւսէլ առին (Յուլ. 9), եւ Աւստրիացիներն ու դաշնակիցները Բեղգրայէն ետ քաշուելու ստիպեցին։ Ասանկով աշնան սկիզբները Գաղղիացիք չէ թէ միայն Աւստրիական Ստորին նահանգաց տիրած էին, հապա նաեւ Հոլանտական սահմանաբերդերը ձեռք անցուցած։ Աս այսպէս ըլլալով, Բիշկրիւ կրցաւ սառած գետերու վրայէն իր բանակն անցընել (Գեկ. 27), եւ զգետուց ու կերակրեղինաց պակասութիւն կրող բանակով մը Հոլանտայի հասարակապետութեան դէմ գժուարին արշաւանքի մը ձեռք զարնել, զորն որ յաջողութեամբ գլուխ հանեց, բոլոր երկրին տիրեց եւ Անգղիացի զօրքերը վտանգալից յետադարձութեան մը ստիպեց (1795, Յունու.)։ Բայց Գաղղիացւոց աս յաջողութեան մեծապէս օգնեցին նոյն երկրին ներքին երկպառակութիւններն ու Հայրենասիրաց կողմնակցութեան բռնած ընթացքը։ Գուլիերմոս Ե. ժառանգական կուսակալը, սրն որ Պրուշի զօրքերով իր գահին վրայ հաստատուելէն եւ անոնց օգնութեամբն իր իշխանութիւնն աւելցընելէն ետեւ (18) շատերուն ատելի եղած էր, իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու Անգղիա փախաւ։ Գաղղիացւոց յեղափոխականներուն հետ միաբան ու համախորհուրդ եղող փախստական Հայրենասէրք ետ դարձան, եւ երկրին մէջ եղող իրենց կարծեկիցներուն հետ՝ յաղթական Գաղղիացւոց ջանքին օգնելով, Հոլանտայի յառաջուան հասարակապետութեան տեղ՝ Բատաւեան հասարակապետութիւնը հաստատեցին, ռամկավարական հիմանց վրայ, որուն կառավարութիւնը Գաղղիացի կողմնակից մար-

դիվներու յանձնուեցաւ: Բայց շատ չգնաց՝ Հորանտացիք առ բարեկամութեան վնասները զգացին: Վաղղիական բանակին անօթի ու կիսամերկ զինուորները անուցանելու, զգեցընելու եւ անոնց թռչակ տալու բռնադատուելին բաւական չէ, ստիպուեցան դաշինք մ'ալ դնել (Մայ. 16), որուն ամէն պայմանները, ինչպէս կրնայ ենթադրուիլ, յազթողաց՝ նպաստաւոր, իսկ Հորանտայի՝ վնասակար էին: Նոյն դաշինքով կ'որոշուէր որ 1. Վաղղիացիք բոլոր Հորանտական ջրերուն մէջ ազատ նաւարկութիւն ընեն եւ անոր նաւահանգիստները գործածեն. 2. Հորանտական Ֆիանտրա Վաղղիացուոց արուի. 3. Վաղղիացիք իրաւունք ունենան ծանրակշիռ բերդերու մէջ պահակապան զօրք պահելու. 4. Հորանտացիք հարիւր միլիոն Հորանտական դահեկան վճարեն՝ իբրեւ պատերազմի ծախքին հատուցում: — Ասանկով Հորանտայի տէրութեան արկղներն իր նորօրինակ պաշտպաններուն ձեռքովը դատարկացած ատեն, անդիէն Անդղիացիք չէ թէ միայն անոնց վաճառականութեան նաւերը ձեռք անցուցին եւ ձկնորսութիւննին շափաւորեցին ու ջնջեցին, հապա նաեւ գաղթականութիւններուն շատերն առին, ինչպէս ետքէն կը տեսնենք:

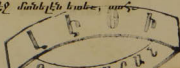
80. Հորանտայի յաղթունելուն ընդհանուր հետեւութիւնը: Անդղիացիք ցամաքի պատերազմէն կը քաշուին: Հորանտայի պէս երկրի մը, որն որ գուցէ Եւրոպայի ամենէն հարուստ երկիրն էր, գրեթէ Վաղղիացուոց ձեռքն անցնիլը կամ գոնէ անոնց հետ անձկութեամբ կապուիլը, եւ իր գանձերուն ու ծովական զօրութեան՝ անոնց տրամադրութեան տակ իյնալը, ըստ ինքեան մեծ դէպք մըն էր եւ ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունէր: Աս դէպքը՝ եթէ յառաջուան ժամանակները պատահէր, Եւրոպայի քաղաքական դրութիւնը կերպարանափոխ ընելու բաւական կ'ըլլար. իսկ նոյն ատեն՝ մեծ տեսարանին մէկ առանձնական գործողութիւնն էր, որուն ամենէն աւելի մտադրու-

Թեան արժանի հետեւութիւնն եղաւ Անգղիայի յարաբերութեանց փոխուիլն ու զինուորական նկատմամբ ցամաք երկրէն կատարեալ բաժնուիլը, որով Պրուշի եւ հիւսիսային Գերմանիայի դիրքն ալ բոլորովին այլակերպ եղաւ: Յամաքային պատերազմին մէջ Անգղիացւոց ունեցած յատուկ մասնակցութիւնն անկէ ետեւ դադրեցաւ, որովհետեւ ալ ան կողմերը կորսնցընելու բան չունէին: Հոլանտայի վաճառականութիւնը ժառանգած էին, եւ նոյն տերութեան դէմ պատերազմ հրատարակուելովը՝ ակնկալութիւն կ'ունենային որ անոր դաղթականութիւններն ալ ձեռք բերեն: Թէեւ անկէ ետքն ալ մեծ զգուշութեամբ պատերազմը շարունակել կու տային եւ դրամական օգնութիւն կ'ընէին. բայց ալ ցամաքային պատերազմին բնութայքն իրենց համար ամենեւին շահ մը չունէր:

Տ1. Պրուշի դիրքը: Ռենական արշաւանք ու Պրուշին խաղաղութիւն ընելը: Բայց ցամաք երկրին դաշնակցաց մէջ ալ արդէն երկպառակութեան սերմանքը ծլած եւ աճելու վրայ էին: Աւստրիայի ու Պրուշի մէջ եղած անվստահութիւնը, զորն որ Փրեզերիկոս Բ. կէս դարու չափ սնուցած էր, երկու տերութեանց ան ատենուան վեհապետներուն սրտանց բարեկամութեամբն ալ շէր կրցեր ջնջուիլ, ոչ դաշլիճներուն եւ ոչ բանակներուն մէջէն. որուն հետեւութիւնները խիստ յաճախ եւ խիստ սաստիկ կերպով զգացուած էին: Ասկից զատ՝ Պրուշի մէջ ելեւմտից անանկ շուտ եւ անանկ խորունկ շփոթութիւն մը ծագեցաւ, որ եւ ոչ Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Բ.ին շուայլական անտեսութեամբը կրնայ մեկնուիլ: Բանակին եւ ոչ չորսին մէկը դորձածուած էր, եւ պատերազմը սկսելուն վրայ երկու տարի շանցած, լեցուն գանձին տեղ՝ տերութիւնը պարտք ուներ (1794, Յունու. 31): Անոր համար սկսաւ Գերմանիայի յառաջակողման շրջանակներէն պահանջել որ իր բանակները պահպանեն, եւ Անգղիայի հետ դրամական օգնու-

Թեան նոր դաշինք դրաւ (Ապր. 19), չէ թէ այնչափ պատերազմին համար, հապա բուն ստակին համար: Արդ աս վիճակին վրայ գալով Ռենական արշաւանքին ալ դաշնաւորաց համար դժբախտ երթալը, եւ իրենց՝ Ռենոսի վրայէն ետ դառնալու ստիպուիլը (Հոկտ.), ալ Պրուշք պատերազմէն բոլորովին պաղեցան եւ կ'ուզէին խաղաղութիւն ընել: Մէկալ կողմանէ Գաղղիայի դաշնաժողովն երկու սկզբունք դրած էր, որոնք Փրեդերիկոս Բ. ին յաջորդին համար ծանր մտածմանց նիւթ կը մատակարարէին. այս ինքն՝ ուրիշ տէրութեանց հետ առանձին առանձին խաղաղութիւն ընել, եւ Գաղղիայի սահմաները՝ մինչեւ Ռենոս չհասցուցած՝ պատերազմը չվերջացընել: Բայց Գերմանական պետութիւնը՝ Պրուշ չէր, եւ ոչ անոր բրած կորուստը՝ Պրուշի կորուստ. մանաւանդ որ եկեղեցական իշխանաց երկիրներովը մեծնալու ակնկալութիւն կար. միանգամայն Պրուշ Լեհաստանի մէջ իր զօրքերուն հարկաւորութիւն ունէր (106—108): Ասոր համար՝ միայն իր առանձնական օգտին միտ զնելով, Գաղղիայի հետ բանակցութիւն ընելու սկսաւ, որն որ Պագէլի խաղաղութեան դաշինքով լքինցաւ (1795, Ապր. 5):

82. Պագէլի խաղաղութեան դաշանց պայմաններն ու Գերմանիայի համար ունեցած հետեւութիւնները: Գաղտնի դաշինք: Յիշեալ խաղաղութեան դաշանց պայմաններն հետեւեալներն են. 1. Գաղղիացիք Ռենոսի ձախակողմն եզող Պրուսիական գաւառները կը պահեն, մինչեւ որ պետութեան հետ խաղաղութիւն ըլլալով՝ ամէն բան կարգի դրուի: 2. Ար խոտանան որ ուրիշ Գերմանական տէրութեանց՝ աս խաղաղութեան դաշինքին մէջ մտնելուն նկատմամբ Պրուշի միջնորդութիւնն ընդունին: 3. Պրուշի երկիրներէն թշնամեաց գնդեր պիտի չանցնին: — Սարսոնիա, Հաննովեր եւ ուրիշ քանի մը տէրութիւնք աս խաղաղութեան դաշանց մէջ մտնելէն ետեւ, ասհ-



մանական գիծ¹ մ'որոշուեցաւ (Մայ. 17), այս ինքն՝ հաստատուեցաւ որ պայմանեալ տեղերը զօրք կենալով, հիւսիսային Գերմանիա՝ հարաւայինէն բաժնուի, եւ ուր որ վերջին մասին մէջ պատերազմը կը շարունակէր, առաջին մասը չէզոք ըլլայ: Իսկ Հեսսեն-Գասսել առանձինն կերպական խաղաղութեան դաշինք գրաւ Պազէլի մէջ (Օգոստ. 28): — Ասանկով Պրուշ եւ իրեն հետ հիւսիսային Գերմանիա դաշնակցութենէն բաժնուեցան՝ պատերազմին գլխաւոր նպատակին չհասած, որ էր յեղափոխական քաղաքականութիւնը զէնքով զսպել: Պետութեան կէսը խաղաղութիւն ըրաւ, ուր որ մէկալ կէսը պատերազմի մէջ էր: Եւ առ խաղաղութիւնն ընող Գերմանացիք, քիչ մը վերջը իրենց հասարակաց պաշտպանութեան համար մէջերնին առանձին դաշինքով կապուեցան (1796, Յունիս): Կերեւար որ ժամանակն եկած է Փրեդերիկոս Բ.ին վերջին խորհրդոյն ձեռք զարնելու, այս ինքն՝ զՊրուշ Գերմանիայի հիւսիսային կողմերը մեծ դաշնաւորութեան մը գլուխ ու կեդրոն ընելու (Հատ. Բ. 213): Սակայն առ բանս գլուխ հանելու համար՝ Գերմանական պետութենէն բոլորովին քահուելու էր. եւ թէպէտ ըստ ինքեան գլխաւոր քայլն եղած էր, ի վերայ այսր ամենայնի նոյնին անունէն ամէնքը կը գարչէին: Բայց ուսկից պիտի առնուին վստահութիւնը, որն որ ամէն դաշնաւորութեանց կապն է, որովհետեւ քիչ մը յառաջ Ղեհաստանի երկրորդ ու երրորդ բաժանումներն եղած էին (106—108). եւ նոյն ատենները դաշնաժողովոյն հետ Պրուշներուն դրած գազանի դաշինքը, որ Գերմանիայի վնասովն իրենց կրած վնասներուն տեղը լեցընեն (Օգոստ. 5), քիչ մը ետքը ալ ծածկութիւնը կորսնցուց: Աս Գաղղիայի ու Պրուշի մէջ դրուած գազանի դաշինքին պայմաններն էին. Պրուշ յանձն կ'առնու Ռենուսի ձախակողմեան եզրը Գաղղիայի թողուլ, ասոր փոխարէն աշխարհականացընե-

¹ Ligne de démarcation.

լով եւ իրեն առնելով Միւնսդերի երկիրները, եւ ուրիշ տեղեր՝ ինչպէս որ յարմարութիւնը կու գայ նէ, նախ մէջերնին միաբանելով իսկ Օրանեան ցեղին համար Ախրցպուրկ աւ Պամպէրկ կ'որոշուէր:

83. Գոսկանա ու Սպանիա Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն կ'ընեն: Պրուշէն յառաջ Գոսկանա խաղաղութիւն բրած էր: Փերդինանդ Գ. մեծ գուքոր՝ կայսեր եղբայրը, որն որ ակամայ դաշնակցութեան մէջ մտած էր, Գաղղիացոց Իտալիայի մէջ յառաջ քալելէն վախնալով, Փարիզ դեսպան մը խաւրեց, եւ դաշնաժողովը՝ իբր թէ ցուցնելու համար որ իշխանք ալ իրեն հետ խաղաղութիւն կրնան ընել, անոր հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ (1793, Փետր. 9): — Նոյն տարի Սպանիա ալ Գաղղիայի հետ հաշտուեցաւ: Աս տէրութեան՝ դաշնաւորութեան մէջ մտնելը, միայն ընտանեաց կապակցութենէ յառաջ եկած էր. եւ շուտ մ'իմացեր էր որ պատերազմին մասնակից ըլլալն՝ իրեն համար կորուստ միայն կրնայ պատճառել եւ ամենեւին շահ չկիրնար յառաջ բերել: Ստոյգ է դաշնակցութեան պատերազմին առաջին արշաւանքին մէջ, երբ որ դաշնակցաց զէնքերն ամէն կողմ յաջողութիւն կ'ունենային, Սպանիացիք ալ Ռուսիլեանի մէջ յառաջ քալեցին (1793. Յունիս). բայց ետքէն երկրորդ արշաւանքին ատենը, ինչպէս ամէն զի՝ նոյնպէս հոն ալ, յաջողութիւնը Գաղղիացոց կողմն ըլլալով, Պիւրենեան լեռանց վրայէն Սպանիայի սահմաններն անցան (1794, Նոյեմ.) ու քանի մը տեղերու տիրեցին: Ասոր համար Սպանիացիք կ'ուղէին Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն ընել: Իսկ Գաղղիացիք Սպանիայի հետ խաղաղութիւն ընելով՝ այնչափ մեծ շահ կ'ունենային, որ շէր կրնար մտածուիլ թէ ամենեւին ընդդիմութիւն ունենան: Իրօք ալ խիստ դիւրաւ եղաւ նոյն խաղաղութիւնը, որուն դաշինքը Պազէլ դրուեցաւ (1795, Յուլ. 22) հետեւեալ պայմաններով. 1. Սպանիայէն առնուած բոլոր տեղերը ետ կը

տրուին: 2. Սպանիա Ս. Տովենկոյ կղզւոյն վրայ ունեցած մասը՝ Գաղղիայի թող կու տայ: Սպանիայի կողմէն աս դաշանց դրուելուն զլիաւոր դործակիցն էր Ալգուտիայի դուքոր (20), որն որ անկէ ետեւ խաղաղութեան իշխան կոչուեցաւ, եւ երկրորդ տարին Գաղղիայի հետ դաշնակցութիւն ալ բրաւ (94):

84. Անգղիայի քաղաքականութիւնն ու պատերազմէն ունեցած շահը: Սակայն կէս մը քայքայուած դաշնակցութիւնը՝ բոլորովին պիտի չցրուէր: Յամաքային պատերազմին շարունակուիլը, եւքն ինչպէս որ կ'ուզէր նէ՝ ըլլար, Անգղիայի հարկաւոր էր՝ իր դիտաւորութիւնները գլուխ հանելու համար: Ուստի ամէն երկիրներու մէջ, ամէն ծովերու վրայ, պատերազմն ըստ մեծի մասին իր ծախքովը կ'ըլլար, ինք ամէն տէրութեանց ստակ կը մատակարարէր: Բայց ասոր անանկ սարսափելի փոխառութիւն հարկաւոր էր, որ ապագայ դարերը հազիւ պիտի կարենան հաւատալ: Ասով քիչ ատենուան մէջ ազգային պարտքին գումարն ու անով ազգին բեռը կրկնապատկուեցաւ. եւ աս բանս ինչպէս կարելի էր՝ թէ որ ազգային եկամուտքը նոյն համեմատութեամբ չկրկնապատկուէր, որով եւ կառավարութեան վարկը հաստատուն չմնար: Իրօք ալ այնպէս կ'ըլլար. եւ աս էր Անգղիային՝ պատերազմ ուզելուն եւ պատերազմն իր ստակովն ընել տալուն պատճառը: Յայտնի է որ աս շահը կ'ունենային Անգղիացիք արտաքին վաճառականութեամբ, զորն որ կ'ուզէին օրրստօրէ աւելի ծաղկեցընել՝ ուրիշ տէրութիւններուն վաճառականութիւնը կարելի եղածին չափ խափանելով: Ասանկով Բիդդ Բրիտանացւոց զօրութեան հիմը բոլորովին փոխեց. ուր որ յառաջագոյն, եւ մանաւանդ Հնդկաստան ձեռուրնին շանցած, նոյն զօրութիւնը՝ զլիաւորաբար իրենց սեպհական երկրին ու չափաւոր գաղթականութեանց երկիրներու մշակութեան վրայ հաստատուած էր, ալ անկէ ետեւ հաստատուեցաւ արտաքին վաճառականու-

Թեան վրայ, որն որ աշխարհքին ամեն մասերը կը բովանդակէր: Անգղիացւոց սկզբունք եղաւ թշնամոյն վաճառականութիւնը ջնջել, շէզը տէրութեանց ալ վաճառականութիւնն ընկճել՝ երբ որ նոյնն իրենց շահուն հարկաւոր չէր: Եւ այսպէս Անգղիա՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին բոլոր ազգերուն հետ նոր յարաբերութեանց մէջ մտաւ, միանգամայն յեղափոխութեան պատերազմը՝ այնչափ վաճառականութեան պատերազմ եղաւ, որչափ սահմանադրութեանց կամ կառավարութեան կերպի պատերազմ էր: — Չէզոք տէրութեանց վաճառականութեան դէմ եղած ընկճմունքը յառաջ կու գար, 1. Բիզդին՝ Գաղղիա սովու մէջ ձգելու խորհուրդէն, որով նոյն երկիրն ամեն կերպ կերակրելէն խոթելն արգելուեցաւ (1793, Յունիս). 2. Ծովային պաշարման՝ կարգադրութեանց փոխուելէն եւ ընդարձակուելէն. որովհետեւ իրական պաշարմանէ զատ՝ պաշարման յայտարարութիւնն ալ, չէ թէ միայն նաւահանգստի մը՝ հապա ամբողջ ծովեզրներու պաշարման վիճակը յառաջ կը բերէր: 3. Նաւերու խողարկութեան կամ քննութեան ընդարձակուելէն: 4. Չէզոք տէրութիւններուն՝ թշնամեաց գաղթականութիւններուն հետ ըրած վաճառականութեան վրայ գրուած կարգադրութենէն: Աս նկատմամբ նախ խել մը տարի յառաջ եղած կարգադրութիւնները (Հատ. Բ. 206) նորոգեցին (1793), որով եւ բոլորական արգելք կար. բայց ետքէն Ամերիկացւոց տրտունջներուն համար (1794, Յունու.) Չէզոքներուն՝ գաղթականութիւններէն ուղղակի Եւրոպայի հետ ըրած վաճառականութեան վրայ սահմանաւորեցաւ: Աւերջէն (1798) նաեւ Եւրոպայի մէջ չէզոք տէրութեանց վաճառականութիւնն ազատ թող տրուեցաւ, բայց դէպ իրենց նաւահանգիստները միայն:

85. Ծովային պատերազմ: Ծովահինութիւն: Իրիտանացիք վաճառականութեան նկատմամբ ու-

նեցած աս դիտումնին ան ատեն կրնային գլուխ հանել եւ հաստատուն ընել, երբ որ թշնամեաց նաւատորմիղները ջնջելով, կարենային ծովու վրայ առանձին տիրել եւ անոնց դաղթականութիւններն ալ ձեռուրներնէն առնուլ: Աս պատճառաւ էր որ միշտ ծովային կռիւներ կ'ընէին, որոնց մէջ ալ գրեթէ միշտ յաղթող կ'ըլլային: Բայց զլիաւորաբար Վաղղիացւոց դէմ ստացած յաղթութիւննին՝ յեղափոխութեան ձեռքով անոնց ծովային գնդերուն լուծուելովը, շատ դիւրինցած էր: Անգղիացիք թշնամիներուն նաւատորմիղները ջնջելու սկիզբ ըրին՝ բուն պատերազմի չսկսած՝ Գուլսնի մէջ, ինչպէս յառաջագոյն տեսանք (35): Իսկ բուն ծովային յաղթութիւնները հետեւեալներն են: Վաղղիացւոց դէմ Գեանի քով ծովական յաղթութիւն մ'ըրին Հաւ ծովապետին հրամանատարութեամբը (1794, Յունիս 1), Սառնայի քով՝ Հոթէմ ծովապետին հրամանատարութեամբը (1795, Մարտ 14), Լ'Օրլէանի քով՝ Պրիտորոգ ծովապետին հրամանատարութեամբը (Յունիս 23), դարձեալ Հիերեան կղզեաց քով (Յուլ. 13): Հոլանտացւոց դէմ Սալտանեա ծովածոցին մէջ՝ Էլֆինսոգոն ծովապետին հրամանատարութեամբը (1796, Օգոստ. 16), Գամբերտուինի քով՝ Տեօնքէն ծովապետին հրամանատարութեամբը (1797, Հոկտ. 11), որով Հոլանտացւոց մեծ նաւատորմիղը գրեթէ ջնջուեցաւ: Սպանիացւոց դէմ, Ս. Աինկենտի հրուանդանին քով ճերմիս ծովապետին հրամանատարութեամբը (1797, (Փետր. 14): Ասանկով աս ժամանակի միջոցին վերջը Վաղղիայի եւ Հոլանտայի ծովական զօրութիւնը կէսէն աւելի նուազած էր. իրենց ամենէն երեւելի դաղթականութիւններն ալ Անգղիացւոց ձեռքն անցած էին, ինչպէս ետքէն դաղթականութեանց հատուածին մէջ կր տեսնենք: Իրաց աս վիճակին մէջ՝ Վաղղիացիք անանկ միջոցի մը ձեռք զարկին, որն որ թէ իրենց ոգւոյն ու քաջութեան եւ թէ իրենց գրից համեմատ էր:

Կարգաւորեալ ծովական ճակատներէ ետ կեցան, որոնք անգղիական ծովային զորութեան մեծութեան նայելով, իրենց՝ միայն վնաս կրնային պատճառել, եւ անթիւ անհամար առպատակաւոր նաւեր հանեցին, որոնք ամէն ծովերուն վրայ Անգղիացւոց վաճառակաւութեան մեծ վնաս կը հասցընէին: Աս ծովահաններու պատերազմին մէջ՝ բոլոր շահը Գաղղիացւոց կողմնէր, որոնք Անգղիացւոց առեւտրական նաւերէն սաստիկ աւար ձեռք կը բերէին, ուր որ իրենց վաճառականութիւնը գրեթէ բոլորովին ջնջուած ըլլալով, Բրիտանացւոց առպատակաւորներուն ձեռքը խիստ քիչ բան կ'անցնէր: Միանգամայն աս կռիւներով՝ Գաղղիացւոց մէջ հետզհետէ քաջ նաւաստիներ կը պատրաստուէին, եւ խել մ'անգղիական նաւատեաց իրենց կողմն անցնելու առիթ կը արուէր, որով եւ իրենց ինկած ծովական զորութիւնը կամաց կամաց նորէն պայծառանարը կը սկսէր: Անգղիացւոց աս նիւթիս մէջ բրած նշանաւոր կորուստներէն մէկն է, Ս. Վ. ինկէնտի գլխոյն քով՝ Ռիչերի ծովագետին իրենց առեւտրական մէկ հարուստ նաւատորմիդը ձեռք անցընելը, եւ Ֆինիսդէրի քով Ճամայիզայի նաւատորմիցն մէկ մասը կորսընցընելին:

86. Անգղիացիք Աւստրիայի ու Ռուսի հետ երից դաշնաւորութիւնը կը դնեն: Անգղիա իր շահերուն համար ուղելով որ Գաղղիայի դէմ ցամաքային պատերազմը շարունակուի, Պրուշ ու Սպանիա՝ ասանձին խաղաղութիւն ընելով՝ դաշնակցութենէն շեղած (81, 83), արդէն ըլլալէքը գուշակելով, իր փոյթն ու ջանքը կրկնապատկեց մնացեալ դաշնակիցները միտքան պահելու, եւ եթէ կարելի է՝ Ռուսիայի տէրութիւնն ալ նոյնին գործունեայ անգամներէն մէկն ընելով, քայքայուած դաշնակցութիւնը նորէն զորացընելու: Աս վերջին տէրութիւնը վաստակելու այնչափ աւելի կը բաղձար, որչափ որ կը փափաքէր նորոգել անոր հետ յառաջագոյն դրուած վաճառականութեան

դաշինքը, որուն ժամանակը լրացած էր: Անգղիացւոց առ բաղձանքը լիով կատարուեցաւ. նախ Անգղիայի ու Ռուսիայի մէջ պահպանողական դաշնաւորութիւն եղաւ (1795, Փետր. 18), իւրաքանչիւր տէրութիւն իր դաշնաւորին ստացուածոց պահպանութեան երաշխատօր ըլլալով. քանի մ'ամիս վերջն ալ նոյնն եղաւ Անգղիայի ու Աւստրիայի մէջ (Մայ. 20): Նոյն երկու առանձին դաշնաւորութիւնք հիմն առնուեցան ետքէն երեք տէրութեանց մէջ գրուած Երկր դաշնաւորութեան (Սեպտ. 28), որուն պայմանները ճշդիւ շճանչուեցան: Աւերջապէս Անգղիայի ու Ռուսիայի մէջ վաճառականութեան նոր դաշինք ալ գրուեցաւ (1797, Փետր. 21) անկից երեսուն տարի յառաջ (1766) գրուածէն աւելի Անգղիայի նպատատաւօր պայմաններով: Բայց Կատարինէ կայսրուհին նոյն առնուած պատերազմին գործունեայ կերպով գործակից չեղաւ. միայն Անգղիա նաւախումբ մը խաւրեց, որուն այնչափ հարկաւորութիւն չկար:

ՏԷ. Աւստրիական - Գաղղիական պատերազմ: Ռենտսի կողմերը Աւստրիացւոց յաջողութիւնները: Մինչեւ հոս ըսուածներէն կը տեսնուի որ ցամաքային պատերազմին բեռն Աւստրիայի վրայ կը մնար, որն որ հազիւ քիչ մը օգնութիւն կը զանէր Սարդինիայէն ու Գերմանիայի հարաւային տէրութիւններէն: Նոյն միջոցներուն Աւստրիացւոց զօրքերը՝ Գլէրֆէ եւ Աւրմներ զօրապետներուն հրամանատարութեան տակ՝ յաջողութեամբ դէմ կը դնէին Գաղղիացւոց բանակներուն, որոնք Գերմանիայի իշխաններուն մէջ եղող երկպառակութենէն քաջալերուելով, Ռենտս անցան, եւ Մայն ու Նեքար գետերուն քովերն աշխարհակալութիւններ ընել կը ջանային: Իրօք ալ իսկզբան յաջողութիւն ունենալով, Տիւստէլտորֆ ու Մանհայմ (Սեպտ. 22) առին, եւ Մոզաւնախա ու Էրենպրայդշդայն պաշարեցին: Բայց քիչ մը ետքը յաջողութիւնը փոխուելով, Աւստրիացիք զանազան յաղթութիւններ ըրին, եւ Հայ-

տէլպէրկ ու Մանհայմ (1795, նոյ. 20) քաղաքներն առին, վերջինն օրերով գնդակոծելէն ետեւ, եւ մէջի 10,000 պահակապանները պատերազմի գերի բռնելով: Ասոնցմով եւ անկէ ետեւ տրուած ճակատներուն մէջ յաղթուելով, Գաղղիացիք Ռենոսէն անդին անցան եւ տարւոյն վերջը երկու տէրութեանց մէջ զինադադար եղաւ (Գեկտ. 31): Բաներն առ վիճակին մէջ դառնուելով, կարծեա թէ Եւրոպայի ցամաք երկրին հանդարտիլը՝ Աւստրիայի հետ խաղաղութիւն ըլլալէն կախում ունէր: Ուստի եւ Գաղղիացի կառավարութիւնը՝ նոյն տէրութիւնը խաղաղութիւն ընելու ստիպելու համար՝ ուզեց անոր մինչեւ ներքին դաւառները թափանցել: Երէք բանակը միեւնոյն ատեն Վերին ու Ստորին Ռենոսէն ու Իտալիայի մէջ յառաջանալով, առ գործքը գլուխ պիտի հանէին: Աս գաղափարը, որուն յաջողութիւնն ըստ ինքեան դժուար էր, աւելի պէտք էր դժուարնալ Գերմանիայի նկատմամբ՝ քանի որ Ռենոսի ամրութիւնները Գերմանացւոց ձեռքն էին: Անոր համար թէպէտ Գաղղիացիք Ստորին Ռենոսի վրայէն՝ Ժուրտան զօրապետին հրամանատարութեամբը՝ մինչեւ Վերին Ֆալց, եւ Վերին Ռենոսի վրայէն՝ Մորոյ զօրապետին հրամանատարութեամբը՝ մինչեւ Պաիէրա յառաջ քալեցին, զանազան յաղթութիւններ ընելով. թէպէտ Ֆրանզֆուրդ, Վիւրցպուրկ, Նիւռնպէրկ քաղաքներն առնելով, Պատրնի, Վիւրգեմպէրկի եւ ուրիշ քանի մը տէրութեանց հետ զինադադար բրին (1796, Յունիս — Յուլ.). բայց այս ամենայն Աւստրիայի մեծ վնաս մը չըրաւ: Իր հռչակաւոր զօրապետը՝ Կարոլոս արքիդուքոր, Ժուրտան զօրապետին դէմ՝ Ըմպէրկի (Օգոստ. 24) ու Վիւրցպուրկի (Սեպտ. 3) քով երկու յաղթութիւն ըրաւ, եւ զինքը Ռենոսէն անդին անցնելու ստիպեց: Նոյնպէս Մորոյ զօրապետն ալ բանադատեցաւ Պաիէրայէն ետ քաշուիլ եւ Ռենոսն անցնիլ (Հոկտ.). բայց իր բանակն առ առթին մէջ մեծ հռչակ ստացաւ, վասն

զի յետադարձութեան ատեն՝ մէկ կողմէն միշտ կը պատերազմէր եւ մեծ կորուստ մ'ալ չըբաւ :

88. Իտալական արշաւանք : Նարոլէոնի յաղթութիւնները : Սարդինիա խաղաղութիւն կ'ընէ : Ասկերպով Գաղղիացիք Ռենոսի կողմերը չկրցան ուզանին գլուխ հանել . բայց Իտալիացի մէջ՝ արշաւանքն այնչափ յաջող զնաց , որ կրնայ ըսուիլ թէ իրենց ակնկալութիւնն ալ անցուց : Աս Իտալական արշաւանքը սկսած ատեննին՝ Գաղղիացիք վերը յիշուած ընդհանուր նպատակէն զատ (87) , աս ալ կը դիտէին որ հոն գաւառ մ'աշխարհակալելով , Ստորին Նահանգաց տեղ՝ Աւստրիայի տան ու նոյն տէրութեան հետ խաղաղութիւն ընեն : Բայց գտած յաջողութիւննին՝ աս սկզբնական գաղափարը բոլորովին փոխեց : Իտալիա , որն որ մինչեւ նոյն ատեն պատերազմին երկրորդական տեսարանն էր , ալ անկէ ետեւ գլխաւոր տեղն եղաւ , պարագայից փոխուելովը եւ առաւել եւս Նաբոլէոն Պոնաբարդ (55 ու 63) երիտասարդ զորավետին ճարտարութեամբը , որուն Նիցցայի մէջ Գաղղիացւոց Իտալական բանակին հրամանատարութիւնը արուեցաւ (1796, Մարտ 30) : — Սարդինիայի Վիկտոր Ամադէոս Գ. թագաւորը (19) փառաւոր բանակ մը կազմած եւ պաշտօնակալներու աստիճաններն իր երկրին անուականաց տուած էր : Բայց երբ որ Գաղղիացւոց հասարակապետական բանակները Սաւոյա ու Նիցցա արշաւեցին , սարդինական զօրքերն անոնց առջեւը պարտեցան (72) : Սակայն Փարիզի մէջ կառավարութեան փոփոխութեամբն ու կերակրեղէն մատակարարողներուն խաբէութեամբը՝ գաղղիական բանակները շուտ մը խեղճ վիճակի մէջ ինկան : Չինուորք ամէն բանի կարօտութիւն կը կրէին . ուտելիք չունէին , զգեստնին խիտ ողորմելի էր , եւ մէյ մ'որ ահակալութեան փոխը զիրենք յառաջ վարելէն գազրեցաւ , կարծես թէ իրենց զօրութիւնն ալ կարեցաւ : Աս էր գաղղիական բանակին վիճակը՝ երբ որ Նաբոլէոն նոյնին

Հրամանատարութիւնն առնելով, մէկէն ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղաւ: Նոյն զօրավարը բնութենէն զինուորական ձիւղբերով զարգարուած ըլլալով, շուտ մը վհատեալ զօրքերն անանկ քաջալերեց եւ իրեն հետ կապեց, որ իր առաջնորդութեան տակ սկսան ամէն վտանգներն արհամարհել եւ յաղթութենէ յաղթութիւն իր ետեւէն երթալ: Սակայն ան ալ խոտովանելու է՝ որ աս զօրաց համար մեծ դրդիւ էին Խաղիայի հարուստ գանձերը, որոնց ամենեւին շէր խնայեր իրենց հրամանատարը: — Արդ Նաբոլէոն Մոնդենոգրէի (1796, Ապր. 12) ու Միլլեզիմոյի (Ապր. 14) քով Աւստրիացոց դրեթէ ութսնամեայ Պոլիէօ հրամանատարը յաղթելէն, աս յաղթութիւններով զիրենք Սարդինիացիներէն բաժնելէն, եւ Մոնտովիի քով վերջիններուն դէմ ճակատ մը վաստակելէն (Ապր. 22) ետեւ, շուտ մը Գուրինի վրայ քալելով, թագաւորն անանկ սարսափեցուց, որ նախ զինադադար բրաւ (Ապր. 28), ետքն ալ ամօթալի խաղաղութեան գաշինք մը դրաւ (Մայ. 15): Ասոր պայմաններն էին.

1. Սաւոյա ու Նիցցա Գաղղիացոց թող կը տրուին:
2. Սարդինիայի վեց ամրոցները Գաղղիական զօրապետին ձեռքը կը մնան:
3. Սարդինիայի թագաւորը Գաղղիացոց մեծամեծ գումարներ վճարելէն զատ, յանձն կ'առնու որ անոնց բանակները միշտ իր երկիրներէն անցնին, եւ աս անցքերուն ատենները բոլոր հարկաւոր եղած կերակրեղէնները յատակարարէ. միանգամայն խօսք կու տայ որ Գաղղիայի դէմ եղող դաշնաւորութեանց մէջ չմտնէ:

89. Բովանդակ Իտալիա Գաղղիացոց առջևը կը խոնարհի: Մանդուպի առնուիլը: Նաբոլէոնին յիշեալ յաղթութիւններովը՝ բոլոր Իտալիայի բախան ալ որոշեցաւ: Նոյն զօրապետը Սարդինիայի հետ զինադադար բրածին պէս, սկսաւ Աւստրիացոց դէմ երթալ, Լոտիի քով յարձակմամբ Ատտայի կամրջին վրայէն անցաւ (1796, Մայ. 10), թագաւորական

չքով ու ժողովրդեան ուրախութեան ձայներովը Միլան մտաւ, եւ Մանդուպէն զատ՝ բոլոր Լոմպարտիա առնելով, Իտալական վեհապետաց սիրտն անանկ վախ ձգեց, որ սկսան ամէն կերպով ջանալ իրեն հետ խաղաղութիւն ընելու: Բարմայի (Մայ. 8) ու Մոսկնայի (Մայ. 12) դքսերը, Նէպոլոնոյ թագաւորն (Յունիս 5) ու քահանայապետն (Յունիս 23) ածապարեցին զինադադար ընել: Այս ամենայն ըլլալէն ետեւ, Աւստրիայի նկատմամբ Գաղղիացւոց ունեցած դիտաւորութեան կատարումը՝ Մանդուպի բերդին առնուելէն կը կախուէր, որուն համար եղածին պէս կոչուի՝ նոյն դարուն մէջ տակաւին տեսնուած չէր: Գաղղիացիք աս բերդը պաշարելէն ետեւ (Յուլ.), Աւստրիացիք չորս անգամ ջանացին պաշարումը վերցընել տալ եւ արտաքոյ կարգի քաջութեամբ կռուեցան. բայց չորս անգամ ալ իրենց բանակները զարնուեցան: Առաջին անգամ Վուրմսէր Մանդուպի օդնութեան գիմեց. բայց Գորատոյի ու Գասդիլիոնէի ծակատներուն մէջ յաղթուելով (Օգոստ. 3 ու 5), պարապ ելաւ: Երկրորդ անգամ յառաջ քալեց. եւ դարձեալ Ռովերետոյի ու Պասսանոյի քով յաղթուելով (Սեպտ. 4 ու 9) ու իր բանակին մեծ մասէն կտրուելով, հազիւ կրցաւ իր զորաց մէկ փոքր մասովը բերդը մտնել, եւ այսպէս ինքն ալ պաշարուեցաւ: Աւստրիացւոց երրորդ ու չորրորդ փորձերն եղան, Ալփինցի սպարապետին տակ խրկուած բանակին ձեռքովը, որն որ ուրիշ տեղերէն զատ՝ Արգոլէի քով տրուած երեքօրեայ ծակատին մէջ (Նոյ. 15—17), եւ վերջին փորձին առե՛նք՝ Ռիվոլիի (1797, Յունու. 14) ու Լա Փուորիդայի ծակատներուն մէջ յաղթուեցաւ: Այնչափ սաստիկ ու արիւնահեղ էին աս ծակատամարտները, որ Աւստրիայի բովանդակ բանակն ըստ մասին ջնջուեցաւ. եւ ըստ մասին գերութեան մէջ ինկաւ: Այսպէսով Վուրմսէր ստիպեցաւ Մանդուպի բերդը Յաղթողին ձեռքը տալ (Փետր.

2), որուն անունն ամէն կողմ հռչակեցաւ: Ա՛լ անկէ ետեւ Աւստրիայի ճամբան Գաղղիացւոց առջեւ բաց էր. եւ թէպէտ Կարոլոս արքիդուքսն Իտալական բանակին հրամանատարութիւնն առաւ, բայց իր նախորդներէն աւելի յաջողութիւն չունեցաւ: Ինքն ալ մեծամեծ կորուստներէ ետեւ, վհատեալ զօրքերովը բռնադատեցաւ եւ քաշուիլ: — ‘Նէապոլիս’ զինադադարը խաղաղութեան դաշանց դարձուցած էր (1796, Հոկտ. 10) առանց կորուստ մ’ունենալու: Իսկ քահանայապետը, որն որ զինադադար բրած ատեն՝ հարկադրած էր ստակ ու ճարտարարուեստ գործուածներ եւ հին ձեռագիրներ տալու, Մանդուա առնուելէն ետեւ՝ Գաղղիացւոց բանակին իր երկիրներն արշաւելն արգելելու համար՝ Գոլենդինցի խաղաղութեան դաշինքը դրաւ (1797, Փետր. 19), որով Պոլոնեա ու Ֆերրարա գաւառները Գաղղիայի կը թողուր եւ Աւստրիայի ու Աւինտոնի վրայ ունեցած իրաւունքէն կը հրաժարէր: Ճենովա ալ ինք զինքը Գաղղիացւոց պաշտպանութեան տակ ձգած էր (1796, Հոկտ. 9), Անգղիացիք, որոնք յառաջ Գորսիզա կղզին բռնած էին (1794, Յունիս), ան ատենները նոյն կղզին թողուցին եւ հազիւ Էլլպա կղզին կրցան ձեռք անցընել (1796, Յուլ. 9):

90. Գաղղիացիք Աւստրիայի երկիրները կը յարձակին: Լէոպոլտի նախակարգ դաշինքը: ‘Սաբոլէոն Գաղղիայի իշխանութիւնը բոլոր Իտալիայի մէջ աւ կերպով հաստատելէն ետեւ, Ալպեան լեռանց վրայէն անցնելով, Աւստրիայի բանակին վրայ քայլեց, որուն վերին հրամանատար եղած էր Կարոլոս արքիդուքսը: Գաղղիացիք քիչ ատենուան մէջ Գարինթիա ու Ստիրիա գաւառներուն մէջ յառաջանալով (1797, Մարտ), Ալիենայէն տասնութը մղոն հեռու Եռանդուրկ հասան, անանկ որ կ’երեւար թէ մէկ ճակատով նոյն մայրաքաղաքին եւ բոլոր աէրութեան բախոր պիտի որոշուի: Բայց քաղաքականութիւնը շեղուց

որ նոյն որոշումը սրով բլայ, երկու կողմանք միաբանեցան՝ երրորդի մը (Վենետիկի Հասարակապետութեան) վնասով՝ խաղաղութիւն ընելու, անանկ ատեն մը՝ որ Գաղղիական բանակին վիճակը կը սկսէր գէշնալ, մէկ կողմանէ իր սպասած օգնական զօրքերուն ուշանալովը, մէկալ կողմանէ Հունգարացոց, Գիւրոցոց, Ստիրիացոց ու Գարինթիացոց մէջ Աւստրիայի պաշտպանութեան համար եղած շարժմանքներով։ Ինչպէս որ է նէ, երկու կողմանք միաբանելէն ետեւ, Լեոպէնի մէջ իրարու հետ դաշնագրութիւն բրին (1797, Ապր. 18). բայց գրուածը՝ բուն խաղաղութեան դաշինք չէր, հապա միայն նախակարգ պայմաններու որոշում, որոնք ետքը գրուած խաղաղութեան դաշանց պայմաններէն տարբեր են։ Յիշեալ նախակարգ դաշանց պայմաններն ասոնք են. 1. Աւստրիա՝ Բեղգիայի վրայ ունեցած իրաւունքները Գաղղիայի կը թողու. եւ սահմանադրական օրէնքներով որոշուած գաղղիական սահմանները կ'ընդունի։ 2. Գերմանիայի հետ խաղաղութիւն ընելու համար՝ դեպքանաժողով մը պիտի գումարուի, իր ամբողջութիւնն իբր հիմն դնելով։ 3. Աւստրիա՝ Օլիոյէն անդին ունեցած բոլոր ստացուածներէն կը հրաժարի. եւ ասոր փոխարէն կ'ընդունի Վենետիկի Հասարակապետութեան՝ Օլիոյի, Բոյի ու Ադրիական ծովուն մէջտեղը գտնուած մասերը, միանդամայն Գաղմատիային ու Իստրիային՝ նոյն հասարակապետութեան իշխանութեան տակ եղող մասերը։ 4. Որոշ խաղաղութեան դաշինքը վաւերագրուելէն ետեւ, Աւստրիա պիտ'որ ընդունի Բալքանովայի, Մանգուայի, Բեպրիէրայի բերդերն եւ ուրիշ քանի մը ամբոցներ։ Վենետիկի Հասարակապետութեան իբրեւ հատուցում պիտի տրուի Ռոմանեա, Պոլոնեա ու Փերարա։ 5. Աւստրիա կը ձանձնայ կազմուելու նոր (Այսրալպեան) Հասարակապետութիւնը։

91. Վենետիկի Հասարակապետութեան հանդամանքը։ Ա՞ն նախակարգ դաշանց գրուելուն եւ ու

բոշ խաղաղութիւն բլլալուն մէջ անցած ժամանակը գործածեց Նարոյէոն՝ Վենետիկի երբեմն այնչափ զօրաւոր ու բարգաւաճեալ հասարակապետութիւնը խոնարհեցընելու համար, որպէս զի ան դաշանց մէջ որոշուածները կարենայ իրօք գործադրել: — Նոյն հասարակապետութիւնը գրեթէ մէկ դարէ վեր մտացութեան մէջ ինկած էր. ընդհանուր քաղաքականութեան պատմութիւնը գրողը՝ անցեալ դարուն սկիզբէն (1718էն) վեր (Հատ. Բ. 104) աս տէրութեան նկատմամբ յիշատակելու արժանի դէպք մը չեղաներ: Անդգայութենէ ու անգործութենէ յառաջ եկած շարիքները՝ ութսուն տարեան խաղաղութեամբ՝ ան երկրին բնակիչներուն վրայ այնպէս հասունցած էին, որ եւ ոչ կրցեր էին իրենք զիրենք զինեալ չէզոքութեան վիճակի մէջ դնել: Աւտի եւ զօրաւորաց պատերազմին ատենը, տկարներուն հասարակ միջոցին՝ չէզոքութեան դիմած էին, զորն որ երկու թշնամի կողմանք ալ ամենեւին բանի տեղ չէին դներ, վասն զի կը տեսնէին թէ միայն տկարութենէ յառաջ եկած է: Վենետիկի անկումն աւելի եւս յայտնեց իր ողորմելի վիճակը. որովհետեւ տեսնուեցաւ որ չէ թէ միայն զօրութիւն չունի եղեր, հապա եւ ոչ խոհեմութիւն, որով եւ շուտով կործանուելուն առիթ տուաւ: Ստոյգ է Վենետիկ ինկաւ իբրեւ պատշաճութեան եւ շրջանակելու քաղաքականութեան զոհ. բայց՝ եթէ աս ալ չըլար, ինչպէս կրնար նոյն ատեն հաստատուն մնալ անանկ սահմանադրութիւն մը՝ որն որ իր շափազանց անուապետական կերպովը, ուրիշ բոլոր սահմանադրութիւններէն աւելի, ժամանակին տիրող ռամկապետական հոգւոյն դէմընդդէմ հակառակ էր: Արդէն ալ նոյն ատենուան սահմանադրութիւնը փոխել ուղղը ներքին ռամկապետականք խօսակցութեան մէջ էին Գաղղիացւոց հետ, որոնք շատոնց աչք անկած էին Վենետիկի հարուստ քաղաքին, իր նաւատորմիներուն եւ պաշարներու հաւարման:

92. Վենետիկի կործանումը: Ինչպէս վերը յիշեցինք, Վենետիկի հասարակապետութեան մէկ անխաճեմութիւնը Գաղղիացւոց առիթ տուաւ ուզածնին գլուխ հանելու: Իրենց բանակին Խապիպէն քաշուելով՝ Աւստրիայի վրայ քաշելու ատենը (90), Վենետիկի հասարակապետութեան ցամաք երկրին ժողովուրդը սկսաւ խլրտիլ: Արդ ձերակոյտը յուսալով որ բուն բանակին քաշուելէն ետեւ՝ մնացող սակաւաթիւ զօրքերը գիւրաւ կը յաղթուին, գրգռութիւնն աւելի սաստկացուց, որով ճնշուած ժողովուրդը ոտք ելլելով, Վերոնա եւ շրջակայ տեղերը գտնուող Գաղղիացի զինուորները կտարեց (1797, Ապր. 17): Վենետացիք իրենց յոյսն Աւստրիայի վրայ դնելով, եղածին վրայ հաճութիւն ցուցուցին եւ սկսան պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Բացց երբ որ Գաղղիացիք ուս բաներէն առիթ առնելով՝ իրենց դէմ պատերազմ հրատարակեցին (Մայ. 3), ձերակոյտը՝ փոխանակ քաջութեամբ իր անկախութիւնը պաշտպանելու եւ պատուով իյնալու, Յաղթողին զթութեան դիմեց, եւ յանձն առաւ որ Ալաոնիացի քաջ զօրքերն արձակուին, տէրութեան իշխանութիւնն ալ՝ ժողովորդէնէ ընտրուած ռամկապետական խորհրդի մը յանձնուի, միայն անով զո՛հ ըլլալով որ ձերակուտին նոյն ատենուան անդամներն իրենց թոշակն անկէ ետեւ ալ առնուն (Մայ. 12): Ասիկայ նոյն հասարակապետութեան բոլորովին իյնալուն պատրաստութիւն մըն էր, վասն զի Նաբոլէոնին կամքն ան էր՝ որ Վենետիկ աւարտունու եւ ետքը պարսպ քաղաքն Աւստրիայի թողու: Նոյն նպատակաւ Գաղղիացւոց զօրքերը մայրաքաղաքն եւ ուրիշ կողմերը բռնեցին (Մայ. 16), նաւարանին նաւերն ու պաշարներն առին, եկեղեցիները, թանգարաններն ու մատենադարանները կողոպտեցին եւ մինչեւ որոշ խաղաղութիւն ըլլալը հոն մնացին: Նոյն միջոցին Գաղղիական - Վենետական նաւատորմից մը՝ Վենետիկի իշխանութեան տակ եղող Գորֆու,

Քեֆալոնիա, Ս. Մաւրոյ, Զանդա ու Չերիկոյ կղզիները բանեցին (Յունիս 28), որոնց վրայ Լեոպէնի նախահարգ գաշանց մէջ խօսք չէր եղած :

93. Վերին Իտալիայի կերպարանափոխութիւնը : Այսրալպեան ու Լիկուրեան հասարակապետութիւնը : Իսայց Լեոպէնի նախահարգ գաշանց գրուելուն եւ բուն խաղաղութիւն բըլարուն մէջ անցած ատենը՝ Իտալիայի համար ուրիշ նկատմամբ ալ երեւելի եղաւ : Նարոլէոն նոյն միջոցին Իտալիայի իրողութիւնները կարգի գրաւ, որով բոլորովին նոր տէրութիւն մը կանգնուեցաւ, եւ ուրիշ քանի մը տէրութեանց սահմանադրութիւնը քիչ կամ շատ փոխուեցաւ : Յիշեալ նոր տէրութիւնն էր Այսրալպեան հասարակապետութիւնը¹ : Առաջին տարին (1796) Լոսիի յաղթութենէն ետեւ (89) նոյն զօրապետը Բոյ (Պադու) գետին հիւսիսային կողմը Անդրպադոսեան հասարակապետութիւնը² հաստատած էր, որն որ Աւստրիական Լոնդարտիայի երկիրներն ու Վենետիկի հասարակապետութեան քանի մը գաւառները կը բովանդակէր : Նոյնպէս նոյն ատեն Մոսենա, Ռեճճիոյ, Ֆերրարա ու Պորնես գաւառներէն՝ Այսրպադոսեան հասարակապետութիւնը³ կազմուած էր : Պադու (Բոյ) գետը՝ որ աւ երկու նոր հասարակապետութեանց երկիրներուն մէջէն կ'անցնէր, անոնց իր անունը տուած էր : Արդ Նարոլէոն նոյն ատեն աւ երկու հասարակապետութիւնները մէկտեղ միացուց ու Այսրալպեան հասարակապետութիւն անուանեց (1797, Յունիս 28), որուն՝ Պաղլիայի նոյն ժամանակուան սահմանադրութեան վրայ ձեւուած սահմանադրութիւնը քիչ մը ետքը հրատարակուեցաւ (Յուլ. 9) : Նոյն սահմանադրութեան համեմատ՝ հասարակապետութեան գլուխը կը կենար Հինգ վերահացուաց ժողովը⁴. իսկ օրէնսդիր

1 République Cisalpine.

2 République Transpadane.

3 République Cispadane.

4 Directoire.

իշխանութիւնը՝ 80 հոգիէ կազմուած Ծերոց խորհրդոյն ու 160 հոգիէ կազմուած Երիտասարդաց խորհրդոյն ձեռքն էր: Բոլոր երկիրը 11 բաժին: Կը բաժնուէր. մայրաքաղաքն ալ Միլան էր: Ետքէն առ նորահաստատ հասարակապետութեան երկիրներն ուրիշ դաւաններով մեծցան: — Ասկից զատ՝ Ճենուայի հասարակապետութիւնը՝ Լիկուրեան հասարակապետութեան փոխուեցաւ, ուսմկապետական սահմանադրութեամբ ու Գաղղիացի պաշտօնէի մ'առաջնորդութեամբ (Մայ. 22—31): — Գարձեալ Բիէմանդէի ու Լոուիի մէջ ուսմկապետական շարժմանըներ եղան, որոնց հետեւութիւնները ետքէն կը տեսնենք: Ասանկով Գաղղիացիք զէնքով Իտալիայի տիրելէն ետեւ, քաղաքական կերպով ալ իրենց իշխանութիւնը հոն հաստատեցին:

Չ4. Սպանիա Գաղղիայի հետ կը դաշնաւորի: Անգղիացւոց խաղաղութեան բանակցութիւններն անպտուղ կ'ըլլան: *Նոյն միջոցներուն Եւրոպայի արեւմտեան կողմերն ալ յարաբերութիւնք փոխուած էին: Սպանիա իր Գաղղիայի հետ ունեցած հին կապակցութեան դարձած էր, որովհետեւ կառավարութեան սանձերը ձեռքն ունեցող Ալգուաիայի դուքսը (խաղաղութեան իշխանը) բողոքովին Գաղղիացւոց անձնատուր ըլլալով, երկու տերութեանց մէջ Ս. Իլտեֆոնսոյի դաշնաւորութիւնն բրաւ (1796, Օգոստ. 19) հետեւեալ պայմաններով: 1. Ամէն պատերազմներուն համար յարձակողական ու պաշտպանողական դաշնաւորութիւն. 2. իսկ ներկայ պատերազմին մէջ՝ միայն Անգղիայի դէմ: 3. Թէ՛ ծովու եւ թէ՛ ցամաքի վրայ ընելու օգնութեան որոշումը: Ան ժամանակէն ետեւ Սպանիայի բախտը Գաղղիայի բախտին հետ անանկ միացած մնաց, որ միշտ միայն վերջին տերութենէն կախում կ'ունենար թէ արդեօք առաջինն անոր պատերազմներուն մասնակից պիտ'որ ըլլայ եւ ինչ կեր-

պով մասնակից պիտ'որ ըլլայ: Ինչպէս որ անմիջապէս ալ տեսնուեցաւ. որովհետեւ նոյն դաշնաւորութեան գրուելուն վրայ երկու ամիս չանցած, Սպանիացիք Անգղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (Հոկտ. 5), որուն գործողութիւնները գաղթականութեանց հատուածին մէջ կը տեսնենք: Ասանկով թէպէտ պատերազմն աւելի տարածեցաւ, բայց կարծես թէ քաղաքականութեան հորիզոնն աւելի պայծառացած էր: Աւստրիա բանակցութիւնները կը շարունակէր. իսկ Անգղիա տեսնելով որ ալ ցամաք երկրին վրայ իրեն գործունեայ դաշնաւոր չիմնար, կարծեց թէ ինքն ալ բանակցութեան սկսելու է: Բայց երբ որ այսպէս մէկ կողմանէ խաղաղութեան յոյսը կ'աճէր, Վաղղիայի մէջ պատահած յեղափոխութեամբ (64) նոյն յոյսն բառ մասին ոչնչացաւ: Վաղղիայի ու Անգղիայի մէջ նախ երկու ամիս չափ Փարիզ պարագ տեղ բանակցութիւն ըլլալէն ետեւ (1796, Հոկտ. 22 — Նոյեմբ. 20), դարձեալ Լիլ քաղաքը սկսած էր (1797, Յուլ): Բայց ան ալ շուրջ երկու ամիս տեւելէն վերջը, ինչպէս ըսինք, Վաղղիայի կառավարութեան մէջ մտած փոփոխութեան պատճառաւ՝ միջահատեցաւ (Սեպտ. 18): Ստոյգ է քիչ մը յառաջ Բորդուկալի հետ խաղաղութիւն եղած էր (Օգոստ. 20). բայց յիշեալ յեղափոխութենէն ետքը Վաղղիացիք նոյնն ալ աւրեցին (Հոկտ. 26):

95. Գամբոյ Ֆորմիդի խաղաղութեան գաշինքը: Աւստրիայի հետ եղած խաղաղութեան բանակցութեանց ընթացքը բոլորովին տարբեր էր: Նոյն բանակցութիւնք Նաբոլէոնին ձեռքն էին եւ անոր ձեռքը մնացին, եւ ոչ թէ կառավարութեան: Անոր համար խաղաղութիւն եղաւ, վստան զի ինք կ'ուզէր, եւ այնպէս եղաւ, ինչպէս որ ինք կ'ուզէր: Աւելի ամիս ինք Միլանի քով Բատտերիայի մէջ բանակցութիւն կ'ընէր. եւ երբ որ Ուտինէի քով Գամբոյ Ֆորմիդ քաղաքը Աւստրիայի ու Վաղղիայի մէջ խաղաղութեան

դաշինքը դրուելէն ետեւ (1797, Հօկա. 17), պայմանները յայանուեցան, ան ատեն ինք իրմէ խնայուեցաւ բանակցութեանց այնչափ երկայն տեւելուն պատճառը: Նոյն պայմաններն ասոնք են: 1. Աւստրիա՝ Ստորին նահանգաց (Բեղգիայի) վրայ ունեցած իրաւունքներէն բոլորովին կը հրաժարի եւ Գաղղիայի կը թողու: 2. Ասոր փոխարէն կ'ընդունի Վենետիկի սահմանները, Կարտայի լճէն սկսեալ՝ Վենետիկ քաղաքը, Իտալիա, Գաղմասիա՝ կղզիներուն հետ եւ Պոզգա տի Գազդարոյ: 3. Գաղղիայի կը մնան Յունական-Վենետական կղզիներն ու Ալպանիայի ստացուածները: 4. Աւստրիա Այսրալպեան հասարակապետութիւնը կը ծանշնայ: 5. Գերմանական պետութեան հետ խաղաղութեան դաշինք ընելու համար՝ Ռաշդատ գետոսանաժողով մը պիտի գումարուի: 6. Աւստրիա Մոսկնայի դքսին ըրած կորստին տեղ՝ իրեն Պրայսիա պիտի տայ: — Գաղանի պայմանք. 1. Աւստրիա կը հաւանի որ Գաղղիացւոց թող տրուի Ռենոսի ձախ եզերքը, Պազէլէն մինչեւ Նեգգէի գետախառնունքը Անտեանախի քով, միանգամայն Մայնց քաղաքն ու ամբութիւնը: 2. Երկու ազգերն ալ Ռենոսի վրայ հաւասարապէս կարենան նաւագնացութիւն ընել: 3. Գաղղիա միջնորդ պիտ'որ ըլլայ որ Աւստրիացիք ընդունին Սալցպուրկ, եւ նոյն Սալցպուրկի, Դիրուլի, Իննի ու Սալցայի մէջտեղն եղած Պալիերայի մասը: 4. Պետութեան հետ խաղաղութիւն եղած ատեն՝ Աւստրիա զՖրիդթալ թող պիտի տայ: 5. Գաղղիա աս նոյն ատեն ատածներէն աւելի երկիր որ անուր Գերմանիայէն, փոխադարձ հաւանութեամբ հատուցում պիտ'որ ընէ: 6. Իրարու փոփոխակի երաշխաւոր կ'ըլլան որ Պրուշ՝ Ռենոսի ձախ եզերքն ունեցած իր ստացուածները թող տալու ժամանակ՝ ան կողմերն ամենեւին ուրիշ երկիր ձեռք պիտի չանցընէ: Իսկ նոյն Ռենոսի ձախ կողմը կորուստ ընող տէրութիւնք կամ իշխանք՝ Գերմանիայի մէջ ան կորստեան տեղ հատուցում պի-

տի ընդունին: 7. Աս դաշնագրութեան վաւերագրութեանէն քսան օր ետքը Աւստրիացւոց զօրքերը Ռեւոսի բոլոր ամբութիւններէն, ինչպէս նաեւ Ռւլֆ ու Ինկոլզգաւտի բերդերէն ելած պիտ'որ ըլլան: — Այսպէսով Գաղղիայի ձեռքը մնաց Բեզգիա եւ Իտալիայի վերին իշխանութիւնը: Աննետիկի Հասարակապետութիւնը տէրութեանց կարգէն ջնջուեցաւ: Գերմանական պետութիւնն Աւստրիայէն թող արուեցաւ, ինչպէս որ յառաջագոյն Պրուշէն թող արուած էր (Տ1): Եւրոպական տէրութեանց գումարութեան հիմունքը կործանած էին. իսկ քաղաքագէտք կը կարծէին որ անկէ ետեւ մշտնջենաւոր խաղաղութիւն պիտ'որ ըլլայ, որովհետեւ այլ Գաղղիա ու Աւստրիա չըջանակուած էին:



ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Բ. ՀԻՒՍԻՍԱՅԵՒՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(1786—1797)

96. Ընդհանուր տեսութիւն եւ Տաճկական-Ռուսական-Աւստրիական պատերազմ: Հիւսիսային կողմանց առ ժամանակի միջոցին ներքին յարաբերութիւններն ընդհանրապէս յառաջ կու գան Ռուսիային՝ Աւստրիայի հետ կապուելէն, եւ Պրուշի հետ ունեցած կապակցութիւնը քակելէն: Ասկից պատճառեցաւ թէ Տաճկաց գէմ մըուած Ռուսական-Աւստրիական պատերազմն ու նոյնէն առթած Շուետական պատերազմը, եւ թէ Ահհաստանի գլուխն եկած բոլոր դժբախտութիւններն ու իր վերջնական քայքայումը: Անդղիայի ու Պրուշի մէկտեղ կապակցելովը, որն որ Հոլանտական շփութութիւններէն ծագած էր (18), առաջին տերութիւնը հիւսիսային կողմանց իրողութիւններուն վրայ շատ աւելի ազդեցութիւն ստացաւ, քան որչափ առանց ան կապակցութեան կրնար ունենալ. իսկ առ ժամանակի միջոցին վերջին կիսոյն մէջ Գաղղիայի շփութութիւնք ալ հիւսիսային կողմերուն վրայ ազդեցութիւն ըրին, որովհետեւ ընդհանրապէս դահլիճներուն հոգին փոխեցին: — Տաճկաց գէմ մըուած պատերազմին գալով, թէպէտ եւ սաոյգ է որ ասոր սկսելուն սկզբնապատճառ եղաւ Բողեմքին (Հատ. Բ. 236), որն որ նոյնին հոգին ալ մնաց. բայց գոնէ արտաքուստ Ռուսաց կողմանէ պաշտպանողական պատերազմի երեւոյթ ունեցաւ, որովհետեւ նոյնը հրատարակողը՝ բուն Գուռն եղաւ (1787, Օգոստ. 16), որուն գրգռեցաւ Պրուշէն ու Անդղիայէն (21), որոնցմէ առաջինը՝ Ռուսին իրմէ բաժնուելուն (Հատ. Բ. 238), իսկ երկրորդը՝ Զինեալ չէզոքութեան (Հատ. Բ. 256) պատճառաւ

իրեն դէմ սիս ունէին եւ կ'ուզէին զինքը խնայահեղ-
ցնել: Նոյն պատճառներուն նայելով, ինք իրմէ յայ-
անի էր որ Յովսէփ կայսրն ալ պատերազմին մասնա-
կից պիտ'որ ըլլար, ինչպէս որ իրօք ալ եղաւ (1788,
Փետր. 9), թէեւ Գուռը մեծապէս կը զգուշանար
իրեն ամենեւին տհաճութեան առիթ չտալու: Ասան-
կով շորս տարւան կռիւ մը սկսաւ, որուն միջոցովը
Ռուսաց ակնկալութիւններուն մէկ մասը միայն կա-
տարուեցաւ. իսկ Յովսէփ կայսրն իր յոյսերուն մէջ
չարաչար խարուեցաւ, եւ պատերազմին վերջը չաւ-
ած՝ ինք իրեն իր գերեզմանը փորեց:

97. Տաճկական պատերազմին երեւելի դէպ-
քերը: Պատերազմին տեսարանն եղաւ ըստ մասին խորմ
ու Պեսարաբիա՝ միայն Ռուսաց համար, ըստ մասին
ալ՝ Գանուբի կողմերը (Պոսնիայէն մինչեւ Մոլտաւիա)
Աւստրիացոց ու Ռուսաց համար միանգամայն: Տա-
ճիկներն իսկզբան ծովու կողմանէ Քինպուսնի վրայ
յարձակեցան (1787, Սեպտ. ու Հոկտ.), խորմ նո-
րէն ձեռք անցրնելու նպատակաւ. բայց պարտու ելան:
Իսկ Ռուսք, որ մինչեւ նոյն տակն՝ Հոսանյեցոց սո-
փորութեան համաձայն՝ պզտիկ բանակներով կը գոր-
ծէին, առ անգամ մեծ զօրութեամբ երեւան ելան:
Իրենց գլխաւոր բանակը Բողեմբին իշխանին հրամա-
նատարութեան տակ՝ խորմ կը գործէր. ուրիշ բա-
նակ մ'ալ Ռոմանցով զօրապետին տակ՝ Մոլտաւիայի
տահմանները: Տաճիկները մեծ ճակատներ տալէն կը
զգուշանային եւ գլխաւորաբար իրենց ամբութիւնները
կը պաշտպանէին: Առաջին ամիսներն ասանկ անցնե-
լէն, եւ երկրորդ տարին Տնիէբերի բերաններուն մօտ
քանի մը ծովային ճակատներ տրուելէն ետեւ (1788,
Յունիս 28, Յուլ. 12), Ռուսք Բողեմբինին հրա-
մանատարութեամբն Օչագով պաշարեցին ու յար-
ձակմամբ առին՝ երկու կողմանէ ալ զարհուրելի կո-
տորած ըլլալով (Յուլ. — Գեկտ. 17): Նոյն միջոցին
Աւստրիայիք ալ, ինչպէս վերը յիշատակեցինք, պա-

տերազմի ելած էին. եւ Յովսէփ կայսրն անձամբ հրամանատարութիւն կ'ընէր՝ Լասի սպարապետը հետն ունենալով (Մարտ)։ Աւստրիացոց բանակը սահմանները բռնած կը կենար. բայց Տաճիկները Լուկոշի քով գիշեր ատեն զիրենք զարկին անցան (Սեպտ. 20) եւ սկսան Պանագ ու Գրանսիլուանիա աւարել։ Յովսէփ կայսրը, որուն առողջութիւնն ալ վնասած էր, ասոր վրայ անանկ տիրեցաւ, որ հրամանատարութիւնը Լաստոն սպարապետին յանձնելով՝ բանակէն քաշուեցաւ։ Ասոր հակառակ Աւստրիական գունդ մը՝ Գուպուրկի Յովսիա իշխանին հրամանատարութեամբը՝ Մոլտախայի մէջ Ռուսաց հետ միացաւ եւ Խոցիմ առաւ (Սեպտ. 19)։ — Հետեւեալ տարւոյն արշաւանքն Աւստրիացոց յաջող գնաց, որոնք Լաւտոնին հրամանատարութեամբը Պելկրատ առին (1789, Հոկտ. 8) եւ Օրշովա պաշարեցին։ Մոլտախայի մէջ ալ՝ Գուպուրկի իշխանին եւ Ռուսաց Սուվարով զօրապետին տակ՝ դաշնաւորք Ֆոգշանի (Յուլ. 31) եւ Մարգինիէտզի (Սեպտ. 22) ճակատները վաստակեցան։ Իսկ Ռուսաց առանձին բանակին պատերազմը՝ միշտ պաշարում էր. նոյն տարին իրենք Կալաց (Մայ. 1), Աքերման (Հոկտ. 13) ու Պենտեր (Նոյ. 15) առին։ Նոյնպէս երկրորդ տարին ալ, երբ որ Աւստրիացիք արդէն պատերազմէն քաշուած էին (99), Ռուսք Քիլիանովայի տիրեցին (1790, Հոկտ. 15). իսկ Սուվարով սարսափելի յարձակմամբ Իսմայէլի բերդն առաւ (Գեկտ. 22)։

98. Շուեռտական-Ռուսական պատերազմ։ Ղերիլայի խաղաղութիւնը։ Գրանն աս նեղութեան վիճակն ուրիշ տէրութեանց մտադրութիւնն ու գործունէութիւնը գրգռեց։ Պրուշ ու Անգղիա ուզելով Օսմանեանց օգնել՝ առանց պատերազմին մասնակից ըլլալու, կը ջանային Լեհաց ու Շուեռտաց ձեռքով Ռուսիայի զօրութեան մէկ մասն ուրիշ կողմեր զբաղեցընել։ Կուտաւ Գ. (Հատ. Բ. 218¹) անանկ հա-

¹ Որք զՅԱՆՏԱՅ Գ.ին տեղ՝ սխալմամբ Ատո՛ժ Գ. սպուած է։

մարեցաւ որ յարմար ժամանակն եկած է՝ յանդուզն ձեռնարկութեամբ մը՝ Ռուսիայի առաւել զօրութենէն ազատելու։ Ասանկով Ռուսի դէմ պատերազմի ելլաւ՝ Ռուսական Ֆինլանտիա յարձակելով (1788, Յունիս. 23), որուն վրայ Ռուսք իրեն դէմ պատերազմ հրատարակեցին (Յուլ. 11)։ Աս պատերազմը թէ ծովային եւ թէ ցամաքային էր. եւ Գանիա ալ որն որ Ռուսիայի հետ քանի մը տարի յառաջ դադանի դաշնաւորութիւն ըրած էր (1773, Օգոստ. 1), անոր զօրութեամբն ի կողմն Ռուսաց՝ պատերազմին մէջ մտնելով (Սեպտ.), նոյնն աւելի ընդարձակեց։ Գանիացիք Նորուեգիայի վրայէն Շուետի երկիրը յարձակեցան. բայց քիչ մը վերջը Անգղիայի միջնորդութեամբ զինազազար ըլլալով (Հոկտ. 9), շուտ մը ետ քաշուեցան։ — Սակայն ասանկով ալ Աուստրա Գիսիստ նեզի մէջ էր. ինք աս պատերազմն առանց կարգաժողովոյն հաւանութեան սկսած ըլլալով, թէ ժողովուրդն ու թէ զօրքերը նեղացուցած էր։ Ասոր հետեւութիւնն ան եղաւ, որ Ֆինլանտիայի Շուետական բանակը Ռուսաց կողմանէ աւելի զրգուելով, քանի մը մանր մունր ձակատներէ ետեւ, յայանեց որ չուզէր անանկ պատերազմի մը մասնակից ըլլալ, որն որ սահմանադրութեան դէմ է (Օգոստ.), եւ ինք իրմէ Ռուսաց հետ զինազազար ըրաւ։ Թագաւորն այսպէս իր բանակէն թող արուելով, Տալեգարիացոց զիմեց, եւ անոնցմէ օգնութիւն գտնելով, ուզեց թէ իր հակառակորդները պատժել եւ թէ իր իշխանութիւնն ընդարձակել։ Արգաժողովոյն անդամներէն իրեն սաստիկ հակառակ եղող երեսուն հոգի բռնել տալէն ետեւ, նոյն կարգաժողովոյն ձեռքովը՝ Միութեան ու Ապահովութեան ըսուած օրինադիրները հանել տուաւ (1789, Ապր. 3), որով իրեն իրաւունք կը տրուէր կարգաժողովոյն չհարցուցած՝ պատերազմ բանալու եւ խաղաղութիւն ընելու. ասկից զատ՝ տէրութեան խորհուրդն ու յառաջուան ժամանակներէն մնացած

ուրիշ բոլոր կապերը վերցուց, քաղաքացւոց կարգին ալ քանի մ'ազատութիւններ շնորհեց: Այսպէս զօրանալէն ու հարկաւոր եղած ստակը հարկահանութեամբ ձեռք բերելէն ետեւ, պատերազմը նորոգեց: Թէպէտ Ֆինլանտիա եզող ցամաքային կռիւները մեծ բաներ չէին. բայց ծովային պատերազմը սաստկութեամբ կը մղուէր եւ արիւնահեղ ճակատամարտներ կը արուէին: Աս կռիւները՝ նոյն ու երկրորդ տարին փոփոխ յաջողութեամբ յառաջ երթալէն ետեւ, թագաւորը՝ որն որ անձնական քաջութեան բազմութիւն ցոյցեր տուած էր, առանց կորուստ մ'ընելու եւ առանց միջամտութեան, վերելայի խաղաղութիւնն բրաւ (1790, Օգոստ. 14), որով կ'որոշուէր որ երկու տէրութեանց հին սահմանները կամ պատերազմէն յառաջ ունեցած վիճակը հաստատուն մնայ, եւ Ռուսիա Շուետի սահմանագրութեան փոփոխութիւնները ճանչնայ կամ ընդունի:

99. Դրան ու Աւստրիայի մէջ Սիսդովայի խաղաղութիւնը կ'ըլլայ: Այսչափ դիւրին չեղաւ Տաճկական պատերազմին ընթացքը, որովհետեւ օտարականք միջամտութիւն կ'ընէին. բայց վերջապէս ան ալ զլուխ ելաւ, նախ Դրան ու Աւստրիայի, եւ ետքը նոյն Դրան ու Ռուսիայի մէջ խաղաղութիւնն ըլլալով: Անգղիա եւ աւելի եւս Պրուշ կ'ուզէին խաղաղութեան պայմաններն որոշել: Պրուշք Օսմանեանց հետ զաշնագրութիւն բրին (1790, Յունու. 31) եւ Սիլեզիայի մէջ Պրուշի բանակ մը ժողովեցաւ: Յովսէփ կայսեր մահն (14) ու Աւստրիայի կառավարութեան սկիզբը՝ Աւստրիայի միապետութեան գտնուած վիճակը, խաղաղութիւնն ըլլալուն յոյս կու տային: Բեղզիա յայտնի ապստամբութեան մէջ կը գտնուէր (13), Հունգարիա աժգոհ ու անհանգարտ էր, բոլոր տէրութեան զօրութիւնը սպառած եւ առանց ներքին հաստատութեան: Ի վերայ այսր ամենայնի Ռայխենպախի դեսպանաժողովը բացուած ատեն (Յունիս), խաղա-

ղութիւն ըլլալէք խիստ տարակուսական էր: Պրուշի գեոպանը կ'առաջարկէր որ Աւստրիա՝ Կալչիցիա գաւառը լեհաստանի ետ դարձնէ, եւ անոր տեղ՝ Սերուիայի ու Վալաքիայի երկիրներէն առնու, Բասարովիցի խաղաղութեան դաշանց սահմաններուն համեմատ (Հատ. Բ. 104). իսկ Պրուշի տրուի Տանցիկ ու Թուն: Աւստրիա նոյն առաջարկութիւնը մերժեց. որն որ իրօք ալ մէկդի ձգուելով, որոշուեցաւ որ ան ասենուան վիճակը պահուի: Ասանկով Ռայխենպախի դաշինքը դրուեցաւ (Յուլ. 27) իրրեւ հիմն Աւստրիայի ու Գրան մէջ ըլլալու խաղաղութեան դաշանց: Աւստրիա նոյն ժամանակուան վիճակին պահուելուն հաւանեցաւ. իսկ Պրուշ ու ծովային տերութիւնք խոստացան որ Ստորին նահանգաց մէջ իրեն կ'օգնեն: Նոյն դաշանց մերձաւոր հետեւութիւնն եղաւ Աւստրիայի ու Գրան մէջ զինադադար ըլլալը (Սեպտ. 19). իսկ բուն խաղաղութեան դաշանց դրուիլը, միջանկեալ գէպքերով, մինչեւ երկրորդ տարին ուշայաւ: Սակայն վերջապէս ան ալ լմնցաւ Սիստովայի խաղաղութեան դաշինքով (1791, Օգոստ. 4), որուն պայմաններն ասոնք են. 1. Պատերազմէն յառաջ եղած վիճակը նորէն կը հաստատուի, միայն Աւստրիա Հին Օրշովա քաղաքը կը պահէ, բայց առանց ամրութեան: 2. Մինչեւ որ Օսմանեանք Ռուսաց հետ խաղաղութիւն ընեն, Խոցիմի բերդն Աւստրիացւոց ձեռքը կը մնայ: 3. Երկու տերութեանց սահմանները պէտք է որ ճշգիւ որոշուին: — Աս վերջին պայմանը քանի մը տարի ետքը առանձին դաշինքով ի գործ դրուեցաւ (1795, Նոյ. 28):

100. Ռուսաց ու Օսմանեանց մէջ Եաշի խաղաղութեան դաշինքը կը դրուի: Ասկից շատ աւելի դժուար էր Ռուսաց ու Օսմանեանց մէջ խաղաղութիւն ըլլալը: Առաջիններն անանկ կը կարծէին որ բրած յաղթութիւններովն կ'ուստանդնուպօղոց դռներն իրենց առջեւը բացուած են. եւ կատարինէ Բ. ին երկրորդ

Թոսան դրուած Կոստանդին անունը՝ յայտնի կը ցուցնէր թէ նոյն կայսրուհին Բիւզանդեան դահին վրայ իր ցեղէն իշխան յը նստեցընելու գիտաւորութիւն կամ բաղձանք ունի: Բողեմքին իր իշխանութեան վերին ծայրը հասած եւ իր կայսրուհիէն ամէն կերպ պատիւներով ու վարձքերով զեղուած բլլալով, ինք զինքն իբրեւ Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի իշխան կը նկատէր: Շուետի հետ խաղաղութիւն եղած բլլալով (98), ան կողմանէ մտածելիք չկար. եւ ո՛վ գիտէ՝ դուցէ ան մտածմանքէն ազատելու համար էր՝ որ նոյն խաղաղութիւնն այնպէս գիւրաւ գլուխ տարած էին Ռուսք: Սակայն եւ այնպէս ըստ մասին Անգղիայի բռնած սպառնական դիրքն ու Լեհաստանի զրգռեալ վիճակը, ըստ մասին ալ գանձին սպառած բլլալը, զիրենք կը ստիպէին իրենց բաղձանաց կատարումն ուրիշ ատենուան թող տալու, եւ անոր համար ալ խաղաղութիւն ընելու բոլորովին ընդգէժ չէին: Բայց ամենեւին յանձն չէին առնուր Պրուշի եւ Անգղիայի ամբարտաւանական պահանջման զիջանիլ, որոնք կ'ուզէին՝ Աւստրիայի նկատմամբ բրածնուն պէս՝ խաղաղութեան պայմաններն որոշել, եւ պատերազմէն յառաջ եղած վիճակը նորէն հաստատել: Պարապ տեղ Բիդգ, Անգղիական ազգին տրտունջները բանի տեղ չդնելով, նաւատորմիդ յը պատրաստել տուաւ: Կատարինէ Բ. յայտնեց որ խաղաղութեան դաշինքն ինք առանձին պիտի դնէ. ինչպէս իրօք ալ առանձին գրաւ: Նախ երկու տէրութիւններուն մէջ նախակարգ դաշինք դրուեցաւ (1791, Օգոստ. 11), որն որ ետքէն Եաշի մէջ որոշ խաղաղութեան դաշանց փոխուեցաւ (1792, Յունու. 9): Պայմանք. 1. Ռուսիա Օչագով կ'առնու, Տնիսթերի ու Տնիսթերի մէջ եղած երկրին հետ, անտնկ որ Տնիսթեր գետը երկու տէրութեանց սահմանը կ'ըլլայ: 2. Ասկից ուրիշ աշխարհակալուած տեղերն եւ տրուելով, երկու տէրութեանց սահմանները՝ պատերազմէն յառաջ եղած վիճակը կը դառնան:

101. Տաճկական պատերազմին՝ Ռուսիայի համար ունեցած հետեւութիւնները: Այսպէսով շորտարւան պատերազմաւ եւ արեան հեղեղներ թափելով, Ռուսք հազիւ կրցած էին Օսմանեան տէրութեան արտաքին քանի մ'ամբութիւններն առնուլ, ուր որ կ'ուզէին նոյն տէրութիւնը բոլորովին կործանել. ան առած ամբութիւններն ալ՝ բայց ի փոքր կտորէ մը՝ ստիպեցան ետ դարձնել: Բայց պատերազմն ըստ ինքեան ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունեցաւ: Ամենէն երեւելի հետեւութիւնն էր, Ռուսիայի իշխանութեան՝ Սեւ ծովուն եզրները հաստատուիլը: Իր ձեռքը մնացին Խորմ ու սահմանակից եզրները: Ստոյգ է նոյն կողմերն ան ատենները ամայի էին. բայց անանկ ամայի տեղեր էին, ուր քիչ մը ետքը Քերսոն ու Օտեսսա կրցան պայծառանալ: Հոնտեղը Կատարինէ իրեն համար շանկեց, հապա իր յաջորդներուն համար: Թէ հոնտեղէն ինչ կրնար ըլլալ, հոնկից աշուրները մէյ մը Էգէական ծովուն եւ անոր եզերաց ու կղզիներուն վրայ դարձնելը՝ բաւական կրցուցրնէ: — Բայց աս առաւելութիւնները ձեռք բերուած էին՝ Ռուսիայի ելեւմտից վիճակին խառնաշփոթ ըլլալովը: Կատարինէին հանած թղթադրամն (1768), աս Տաճկական պատերազմն սկսելէն ետեւ, իր անուանական արժէքէն վար ինկաւ. եւ հետզհետէ նոր թղթադրամ հանուելով, ալ նոյն նուազումը չդադրեցաւ, մինչեւ որ աս ժամանակի միջոցին վերջը՝ բուն արժէքին գրեթէ շորսին մէկին իջած էր: — Անոր համար նոյն ատենուան նկատմամբ աւելի մեծ շահ էր զօրավարներու յառաջ գալն ու կրթուիլը: Տաճկական պատերազմին մէջ թէ Ռուսք եւ թէ Գերմանացիք իրենց անուանի զօրապետները դատած էին. Սուլթանով կոմսն ու Գուպուրկի իշխանը, որոնք մէկմէկու մրցակից էին՝ առանց իրարու նախանձելու, Օչագովէն ու Խոցիմէն աւելի արժէք ունէին: Մտտ էին ան ժամանակները՝ որոնց մէջ նոյն զօրապետնե-

բը բողբոջին ուրիշ տեսարաններու վրայ պիտի երևային:

102. Շուետի համար պատերազմին ունեցած հետևութիւնը: Կուստա Գ. կը սպաննուի: Արկու դրացի տէրութեանց, այս ինքն՝ Շուետի ու Ահհաստանի համար, աս երկրորդ Տաճկական պատերազմն ալ բողբոջին իրարու հակառակ հետևութիւններ ունեցաւ: Շուետ նոյնին աւթովը Ռուսի հետ պատերազմի ելլելով, իր անկախութիւնը հաստատելէն զատ, Ռուսի հետ ալ բարեկամացած էր: Աերեւայի խաղաղութեան դաշինքէն ետեւ (98), Շուետը Ռուսաց հետ պաշտպանողական դաշնաւորութիւն ըրին (1791, Հոկտ. 19), որն որ երկու տէրութեանց մէջ ալ Գաղղիայի դէմ եղած նմանօրինակ զգածմունքէն կը պատճառէր: — Բայց մարդ չի գիտեր թէ թագաւորական իշխանութեան ընդարձակուիլը՝ Շուետի տէրութեան համար ուրախական կամ յաջող դէպք համարի, թէ դժբախտութիւն մը: Արդէն քանի մը տարի ետքը տեսնուեցաւ որ աս բանս շատ վնասակար հետևութիւններ կրնայ ունենալ, եւ ամենէն սաստիկ կերպով անոր պատիժը կրողն եղաւ նոյն ինքն դժբախտ Կուստա Գ.: Ռուսիական պատերազմաւ իր տէրութեան ընդունած վերքերը տակաւին չէին գոցուած, դեռ երկիրը ծանր պարտուց բեռան տակ կը ճնշուէր. ի վերայ այսր ամենայնի թագաւորը կ'ուզէր Գաղղիայի դէմ պատերազմ բանալ, որպէս զի յեղափոխական կարծիքներուն տարածուիլը խափանէ եւ զԼուդովիկոս ԺԶ. ազատէ: Տեսնելով ալ որ իր սեպհական զօրութիւնն աս բանիս չի կրնար հասնիլ, Գերմանիա ճամբորդութիւն մ'ըրաւ, որպէս զի դաշնակիցներ գտնէ, եւ ինք անոնց գլուխն անցնելով, ձեռնարկութիւնը յաջողութեամբ գլուխ տանի: Բայց իր տէրութեան մէջ սաստիկ ընդդիմութեան պատասխեցաւ. կարգաժողովը յամառութեամբ դէմ կը դնէր եւ հարկաւոր եղած ստակին հաւանութիւն տալ չէր ուզէր: Իսկ ազնուականք

վախնալով որ թագաւորը դարձեալ բռնական կերպով մը ուզածը յառաջ շտանի, երգմնակցութիւն մը կազմեցին, եւ կաքաւահանդէսի մը մէջ զինքը զարկին, որմէ քանի մ'որ վերջը մեռաւ (1792, Մարտ. 29): Ասանկով իր դիտաւորութիւնը գէթ նոյն ժամանակը մէկդի ձգուեցաւ, որովհետեւ իր անշափահաս որդւոյն ու յաջորդին՝ Կուստաւ Գ.ին ատենը խնամապետութիւն ընող (մինչեւ 1796) իր եղբայրը՝ Սիւտերմանլանտի Կարոլոս դուքսը չէզոքութիւն պահեց:

103. Լեհք Ռուսի դէմ Պրուշներուն հետ կը դաշնակցին: Իսկ Լեհաստանի համար յիշեալ Տաճկական պատերազմին առթովը՝ բոլորովին տարբեր դրժբախտ դէպքերու շարք մը յառաջ եկաւ: Արդէն՝ նոյն պատերազմը տեւած ատեն՝ իր կործանումը պատրաստուած էր: Ռուսի եւ Պրուշի մէջ եղած գրգռութիւնն ի հարկէ ազդեցութիւն ընելու էր աս տերութեան վրայ ալ, որն որ շուտ մ'անանկ դիրքի մտաւ, որ չէզոքութիւն պահելն անկարելի էր: Ռուքք Լեհաստանի խորհրդանոցին առաջարկեցին որ Տաճկական պատերազմին մէջ իրենց հետ դաշնակցին. եւ աս առաջարկութեան կողմը կը բռնէր Սղանիզլաւ թագաւորը: Իսկ Պրուշք մէկալ կողմանէ յայտարարութիւն մը տուին, որ աս բանս իրենց դէմ թշնամութեան գործքի տեղ կը դնեն (1788, Հոկտ. 12): Ասանկով Ռուսի դէմ եղող կողմնակցութիւնը, տեսնելով որ զՊրուշ իրեն կռնակ ունի, սկսաւ ջանալ որ իր շատոնց ունեցած դիտաւորութիւնը գլուխ հանէ, այսինքն՝ Ռուսիայի հաստատել տուած իրենց հին սահմանագրութիւնը (Հատ. Բ. 233) վերցրնելով եւ անոր տեղը ժամանակին յարմար սահմանագրութիւն մը դնելով, Ռուսի ազդեցութենէն ազատիլ եւ Լեհաստանի անկախութիւնը հաստատել: Աս իրենց բաղձանքին կատարման անով աւելի ակրնկալութիւն կ'ունենային, որ Պրուշք ալ նոյնին յօժարամիտ էին, որովհետեւ իրենց դիտումն ալ ան էր որ Լեհաստանին իր անկախութիւնը տալով, նոյն տե-

բութիւնը, Շուեան ու Օսմանեան տէրութիւնը կարեւորան Ռուսի եւ Աւստրիայի դէմ իրենց հետ կապել: Իրենց աս նպատակներուն հասնելու համար՝ երկու տէրութիւնք մէջերնին դաշնաւորութիւն բրին (1790, Մարտ 29), որով Պրուշ չէ թէ միայն Ահաատանի նոյն ատենուան ունեցած երկիրներուն ամբողջ իր ձեռքը մնալը կ'երաշխաւորէր, հասցա նաեւ կը խոստանար որ եթէ օտարք իր ներքին իրողութեանց համար վրան յարձակում ընելու ըլլան, ինք կը պաշտպանէ եւ ամէն կերպ օգնութիւն կ'ընէ: Եւ թէպէտ Պրուշ կ'ուզէր որ ասանձին վաճառականութեան դաշինքով մը Ահաթ Տանջիկ ու Թոսն քաղաքներն իրեն թողուն. բայց Ահաթ ասիկայ յանձն չառնելով, վաճառականութեան դաշինքը չկրցաւ դրուիլ:

104. Ահաատանի նոր սահմանադրութիւնը: Ահաթ աս կերպով զօրանալով, Ռուսին մինչեւ նոյն ատեն իրենց վրայ բանեցուցած իշխանութեան լուծն իրենց վզէն գործքով թօթափելու սկսան, եւ անոր զօրքերուն՝ իրենց երկրին մէջէն անցնելուն դէմ դառնալով, իրբեւ վեհապետական եւ անկախ տէրութիւն մը վարուեցան: Նոյն միջոցին Իզնատիոս Բողոքքի ու իր բարեկամները խոր լուծեամբ՝ Պրուշի ազդեցութեան տակ՝ նոր սահմանադրութիւն մը կը պատրաստէին: Թագաւորն ալ, թէպէտ Ռուսաց կայսրուհւոյն անձնատուր էր, կերպով մը աս նոր սահմանադրութեան կողմը վստարկուելով կամ իրր թէ յանկարծակիի բերուելով, խորհրդանոցը սաստիկ կռիւներով նոյնն ընդունեցաւ (1791, Մայ. 3): Աս սահմանադրութեան զխաւոր կէտերը հետեւեալներն են: 1. Ահաատանի ընտրական թագաւորութիւնը՝ ժառանգական թագաւորութեան կը փոխուի: 2. Սգանիզա Բոնիազովչի թագաւորին մահունէն ետեւ, իրեն պիտի յաջորդէ Սպրանիայի կայսրընտիրը, որուն ցեղին մէջ պիտի մնայ Ահաատանի թագը: 3. Թագաւորը տէրութեան խորհրդոյն հետ գործադիր իշխանութիւնը

պիտ'որ ունենայ, միանգամայն օրէնագրութեան ալ մասնակից պիտ'որ ըլլայ: 4. Օրէնագիր իշխանութիւնը՝ երկու (պատգամաւորաց ու ծերակուտի) խորհուրդներու բաժնուած ու երկու տարի մէջ մը զուժարուելու խորհրդանոցին ձեռքը պիտ'որ ըլլայ: 5. Ահատանի գծրախտութեանց մեծ մասին պատճառ եղող Ազատ արգելումը (Հատ. Ա. 132) ջնջուած է: 6. Գատուորական իշխանութիւնը բոլորովին անկախ կամ ազատ է: 7. Ազնուականաց բոլոր ազատութիւնները կամ արտօնութիւնները կը հաստատուին: 8. Քաղաքացւոց ու զեղացւոց կարգին քանի մ'ազատութիւններ կը տրուին: — Ստոյգ է՝ սս վերջիններուն արուածը քիչ բան էր, եւ այնուականաց արտօնութիւններն առանց չափաւորութեան հաստատուելով, հին շիտթութեանց գլխաւոր պատճառներէն մէկը նորէն արմատացած էր. բայց սս ալ ստոյգ է որ երկրին հանգամանաց նայելով, ուրիշ կերպ չէին կրնար ընել, ինչու որ եթէ վերջիններուն աւելի բան տային եւ կամ առաջիններուն ազատութիւններն աւելի չափաւորէին, բովանդակ ազատանին ընդդէմ կը դառնար: Անոր համար ալ ազգն եղածով զոհ ըլլալով, սս սահմանադրութիւնն իր ազատութեան ու անկախութեան արշալոյսը համարեցաւ եւ անանկ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, որ խիստ քիչ անգամ ուրիշ սահմանադրութիւն մ'անկից աւելի ուրախութիւն պատճառած է: Արնայ ըսուիլ որ բոլոր Եւրոպա ալ մեծ հաճութեամբ տեսաւ սս փոփոխութիւնը: Բայց նոյն սահմանադրութիւնը պաշտպանելն ու հաստատուն պահելը՝ շինելն ու հրատարակելն գծուար էր, մանաւանդ թէ՛ ներքին ու արտաքին գծուարութեանց նայելով, գրեթէ անկարելի. որովհետեւ թագաւորը՝ որուն կ'իյնար սս գործքը, այնչափ տկար էր՝ որ եւ ոչ կրնար ուզել պաշտպանելու:

105. Ռուսաց ու Արուշներուն բռնած ընթացքը: Նոր սահմանադրութիւնը կը վերցուի ու հինը կը հաստատուի: Ինչպէս յայտնի է, արաւբուսա գալու

դժուարութիւնը՝ Ռուսաց կողմէն էր, բայց կատարինէ Բ. ամենեւին ձայն չհանեց՝ քանի որ Տաճկական պատերազմաւ ձեռառնները կապուած էին. ետքէն ալ լուսութիւնն առանց պատճառածքի չաւրեց, վասն զի ան ատեն մէջը մտաւ՝ երբ որ բուն ազգայիններէն ոմանց բռնած ընթացքն իրեն առիթ տուաւ։ Աս առիթը չէր կրնար պակսիլ անանկ երկրի մը մէջ, ուր դարերէ վեր անիշխանութեան նման վիճակի մը վարժած էին, եւ ամենեւին խոհեմութեան ու առողջ քաղաքակա- նութեան ձայնին չէին հետեւեր, հապա կրից բռնութեան ու կողմնակցութեան ոգւոյն։ Մեծամեծներէն ոմանք եղած փոփոխութեան վրայ տժգոհ ըլլալով, Գարկովից ժողովեցան իբր թէ հին սահմանադրու- թիւնը պաշտպանելու համար, զորն որ իրենց կուրու- թեամբը՝ Լեհաստանի ազատութիւնը կ'անուանէին, եւ Ռուսաց կայսրուհւոյն գիմեցին որ նոյն ձեռնար- կութեան մէջ իրենց օգնութիւն ընէ։ Կատարինէ ան ատեն Եաշի խաղաղութեամբ Տաճկական պատերազ- մէն ազատած ըլլալով (100), ուրախութեամբ ընդ- ունեցաւ իրենց աղաչանքը, եւ զօրքը դէպ ի Լեհաս- տան քալեցուց։ Տժգոհք կամ Ռուսի կողմնակիցք աս օգնութեան վրայ վստահելով, Գարկովիցի դաշ- նակցութիւնը շինեցին (1792, Մայ. 14), յառա- ջուան սահմանադրութիւնն ու ընտրական թագաւոր- ութիւնը նորէն հաստատելու նպատակաւ։ Իրենց աւելի ոյժ տալու համար Ռուսի բանակ մը Լեհաստան մտաւ. եւ Ռուսիա Լեհաստանի դէմ պատերազմ հրա- տարակեց (Մայ. 28)։ Հայրենասիրաց ակնկալութիւնը Պրուշի վրայ էր. բայց շուտ մը տեսան որ ան կողմէն յոյսերնին բոլորովին կտրելու են։ Պրուշի արքունիքը Գաղղիացի դէպքերուն վրայ մտածմանց մէջ ինկած էր. չէր ուզեր անանկ սահմանադրութեան մը պաշտ- պանութիւն ընել, որն որ ժողովրդէն յառաջ եկած էր եւ որուն մէջ Գաղղիացւոց յեղափոխական գա- ղափարներուն հետ նմանութիւն գտնել կը կարծէր։

Ասկից զատ Պրուշք Գաղղեայի հետ պատերազմի մէջ գտնուելով (71), որով սարկի նեղութեան մէջ ինկած էին (81), չէին կրնար իրենք զիրենք վտանգի մէջ դնել՝ Ռուսի հետ ալ պատերազմի բռնուելու։ Աերջապէս կը յուսային եւ զուցէ սպահովութիւն ալ ունէին որ իրենց շատանց աչք տնկած Տանցիկ ու Թոսն քաղաքները՝ աւելի դիւրաւ կրնան Ռուսաց կողմը բռնելով ասնուլ, քան թէ Ահհաց կողմը բռնելով։ Ինչպէս է նէ, Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Բ. իր օգնութիւնը զանալով, Սաքսոնիայի կայսրընախին ալ անոր օրինակին հետեւելով, Ահհք իրենք իրենց մնացին։ Բայց այնպէսով ալ չյուսահատեցան։ Խորհրդանոցը մեծ հաստատութիւն ցուցուց, ժողովուրդն իր բազուկները հայրենեաց անկախութիւնը պաշտպանելու նուիրեց, նոյն խկ թագաւորն ալ նորէն երզում բրաւ նոր սահմանադրութիւնը պահելու եւ պաշտպանելու։ Գոսցիւսոյ, որն որ Ամերիկայի անկախութեան պատերազմին մէջ մտած էր, Հայրենասիրաց գնդերուն գլուխն անցնելով, Տուպիէնգայի քով Ռուսաց առաւել զօրութեան դէմ դրաւ։ Բայց այս ամենայն օգուտ մը չբրաւ. կողմնակցութիւնք, երկպառակութիւնք, մասնութիւնք եւ որոշ գաղափար չունենալը՝ Ահհաց զօրութիւնը կտարեցին։ Թագաւորն ալ շուտ մ'անորոշութեան մէջ իյնալով եւ կայսրուհւոյն մէկ սպառնալից նամակէն վախնալով, Գարկովիցի գաշնակցութեան կողմն անցաւ (Յուլ. 23), խորհրդանոցին բոլոր բրածները մերժեց եւ արգելեց որ ամենեւին թշնամութեան դորձք մը չբլայ Ռուսի կայսրուհւոյն դէմ, զորն որ Ահհաստանի ազատութեան նորոգիչ կ'անուանէր։ Ասոր վրայ ամենուն բազուկները ջղատեցան, զխաւոր Հայրենասէրք ղէնքերը վար ձգեցին ու Ահհաստանէն դուրս ելան. որով եւ նոր սահմանադրութիւնը վերցուելով, հինն իր ամէն անկարգութիւններովը նորէն հաստատուեցաւ։

106. Ահհաստանի երկրորդ բաժանումը։ Բայց

չատ շանցաւ՝ Լեհերուն յաղթական կողմն բրածին վրայ շարաշար զղջաց: Լեհաց մեջէն խելացիներն արդէն իսկզբանէ կը գուշակէին որ Պրուշ զիբենք թող պիտի տայ, բայց ամենեւին մէկու մը մտքէն ալ չէր կրնար անցնիլ որ արտաքուստ զիբենք պաշտպանել ուզողը՝ ծածուկ Ռուսաց հետ կապուած բլլալով, զիբենք կործանելու պիտ'որ օգնէ: Սակայն ան ալ եղաւ: Պրուշի զօրքերը Լեհաստան մտան, երկրին մէջ տարածուեցան ու Տանցիկի տիրեցին, զորն որ Լեհաստանի առաջին բաժանմանէն վեր ձեռք բերելու ետեւէ կ'իյնային: Ստոյգ է աս գործքով, եւ թէ իրենց զօրաց Լեհաստան մտած (1793, Յունու. 6) ու թէ Տանցիկ առած (Փետր. 14) ատեննին՝ հանած երկու յայտարարութիւններովնին՝ Պրուշք յայտնապէս ցուցուցած էին որ Ռուսաց հետ միաբան են. սակայն իրենց կատարեալ միաբանութիւնն ու բուն դիտաւորութիւնն ան ատեն բոլորովին յայտնի երեւցան, երբ որ երկու տէրութիւնք մէկտեղ յայտարարութիւն մը հանեցին (Ապր. 16), որով Լեհաստանի երկրորդ բաժանումն ու նոյնին պատճառները կը ծանուցանէին: Աս յայտարարութեան մէջ զԼեհաստան՝ Յակոբեանց այլանդակ կարծիքներու (սաստիկ ռամկապետականութեան) հրաբուխ անուանելէն ետեւ, կը զօուցէին որ Աս շարիքը խափանելու եւ մեր սեպհական իշխանութիւնն ապահովցընելու համար՝ ստիպուած ենք Լեհաստանի հասարակապետութեան երկիրներն անձկագոյն սահմանաց մէջ փակելու եւ անոնց մէկ մասը մեր տէրութեանց երկիրներուն հետ միացընելու: Անոր համար, կ'ըսէին, Արտանոյ խորհրդանոց մը գումարուի պիտի, որպէս զի աս նիւթին վրայ բարեկամաբար իրարու հետ միաբանուի: Նոյն Արտանոյի խորհրդանոցը երկու տէրութեանց պահանջմունքին շատ դէմ գրաւ. բայց անօգուտ տեղ: Ռուսի զօրքերը խորհրդանոցին չորս կողմը պաշարելով, նախ Ռուսաց պահանջած երկիրներուն թող տրուելուն՝ բռնութեամբ հաւանու-

Թիւն առնուեցաւ (Յուլ. 13), եւ ետքէն՝ մեծագոյն բռնութեամբ՝ Պրուշներուն տրուելու երկիրներուն (Սեպտ. 25): Ասանկով Պրուշ Մեծ Լեհաստան բաւաւ զաւառն առաւ՝ Տանցիկ ու Թոսն քաղաքներուն հետ, որոնց ամէնը մէկտեղ հազար քառակուսի մղոն էր՝ մէկ միլիոնէ աւելի բնակչով. իսկ Ռուս ձեռք բերաւ Բոտուլիա եւ Ուզբանիա գաւառներն ու Լիթուանիա եւ Վոլհինիա գաւառներուն կէտը, այսինքն՝ 4500 քառակուսի մղոն երկրէն աւելի, երեք միլիոն բնակչով: Անանկ որ Լեհաց ձեռքը իրենց տրութեան հին երկիրներուն հազիւ երեքին մէկը մնաց, ան ալ՝ զրեթէ առաջին բաժանման ատենն եղածէն աւելի սաստիկ կերպով Ռուսաց իշխանութեան տակ մտնելով: Նոյն առթով Ռուսիայի հետ դրուած Միութեան դաշինքով (Հոկտ. 16), Լեհաց ձեռքն ինքնակացութեան եւ ոչ շուքը մնաց: Աս դաշանց զբխաւոր պայմաններն ան էին, որ Լեհք առանց Ռուսիայի հրամանին՝ սահմանադրութեան մէջ փոփոխութիւն ընել, արտաքին տէրութեանց հետ դաշինք դնել կամ պատերազմ բանալ պիտի չկարենային. եւ Ռուսաց զօրքն ամէն ատեն պիտի կարենար իրենց երկիրներէն անցնիլ: Միայն զինուորական զօրութեամբ կարելի էր այս ամենայն հաստատուն պահել. ուստի եւ նոյն իսկ մոյրաքաղաքին մէջ Ռուսի զօրք մնաց: Աս ծանր միջոցներուն մէջ ամենէն ծանրագոյնն ան էր, որ նոյն զօրաց հրամանատար՝ Իկելզգրէօմ զօրապետը՝ միանգամայն Ռուսի դեսպան եղաւ:

107. Լեհաց ոտք ելլելն ու զսպուիլը: Թեւեւ ասանկ պարագայից մէջ Լեհաստանի ազատութեան կամ անկախութեան վրայ հազիւ յուսոյ ստուեր մի կրնար բլլալ. ի վերայ այսր ամենայնի օտար տէրութեանց երկիրները փախչող Հայրենասէրք, որոնց ծանօթ էր ազգին զգածմունքը, դեռ անկնկալութիւննին շէին կորսընցընէր: Գուցէ իրենց ուզածէն ալ շուտով ձեռք զարկին դիտաւորութիւննին գլուխ հանն-

լու, առիթ առնելով Իկելդղրէօմին բռնած ընթացքէն, որն որ Լեհաստան մնացող Ռուս ու Պրուշ զօրաց վրայ վտասհելով, Ղարսաւիայի մէջ բռնաբար կը տիրէր: Հուտ Մ'երդմնակցութիւն մը կազմուեցաւ, որն որ տէրութեան ամէն կողմը տարածեցաւ. զաղթեալ Հայրենասէրք եւ դարձան ու նոյնին գլուխն անցան: Իսկ Իկելդղրէօմին՝ Լեհաց բանակը լուծելու հրաման հանելը՝ իբր թէ յեղափոխութեան սկսելուն նշան տուաւ, որուն միջավայրն եղաւ Գրազաւ քաղաքը (1794, Մարտ): Գոսցիւսդոյ, որն որ բոլոր Լեհ զօրաց բացարձակ հրամանատար անուանուած էր, յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ կը զօւցէր թէ իրենց պատերազմին նպատակն է երկրին ազատութեան ու անկախութեան նորոգութիւնը, յափշտակուած դաւառնելուն եւ առնուիլը եւ ջնջուած սահմանադրութեան նորէն հաստատուիլը: Երբ որ Լեհք Ռուսի զօրաց մէկ մասին վրայ յաղթութիւն Մ'ըրին, յեղափոխութիւնը Ղարսաւիա ալ սկսաւ (Ապր. 16). նոյն մայրաքաղաքին մէջ եղող Ռուս զօրքերն ըստ մասին սպանուեցան, ըստ մասին դերի բռնուեցան կամ փախան: Գոսցիւսդոյի գլխաւորութեամբը նոր կառավարութիւն մը դրուեցաւ. թաղաւորը՝ որուն միայն անունը մնացած էր, ինք զինքը յեղափոխութեան կողմը հրատարակեց, եւ երկրին ամէն կողմերն ոտք էլան: Եւ երբ որ Պրուշք, որմէք եկած մայրաքաղաքը պաշարած էին, ստիպեցան թողուլ եւ դառնալ (Մեպտ.), ալ Լեհք անանկ կարծեցին որ ամենայն ինչ եղած լըմընցած է: Բայց կատարածն իրենց կարծածին պէս չէլաւ. իրենց անկախութիւնը զրեթէ մէկ մարդէ կախուած ըլլալով, անոր բախտն ամէն բան որոշեց: Գոսցիւսդոյին Ռուսերէն յաղթուելովն ու գերի բռնուելովը (Հոկտ. 10), Լեհաց բանը բուօաւ: Ռուսք Սուփարովին հրամանատարութեամբը մայրաքաղաքին Բրակա ըսուած արուարձանն առին (Նոյ. 4) ու շարաշար կոտորած ըրին. որմէ զարհուրելով, բովանդակ մայ-

բարազաքն անձնատուր եղաւ, եւ Սուլաբալ իբրեւ յաղթական ներս մտաւ (Նոյ. 9): Բոնիագովարի հրաման ընդունեցաւ իր թագը թողուլ եւ Պետրորուրդ երթալ, ուր մինչեւ իր մահը (1798) Ռուսի արքունիքէն ընդունած թոշակովը կ'ապրէր:

108. Լեհաստանի երրորդ ու վերջին բաժանումը կամ կործանումը: Ասանկով Գոսցիւսդչին երեք անգամ վերաւորուելով՝ ձիէն վար իյնալու եւ Ռուսաց զերի ըլլալու ատեն, վախճան Լեհաստանի ըսելը, իրօք կատարուեցաւ. Լեհաստան տէրութեանց կարգէն ջնջուեցաւ: Երկրին առաջին բաժանումն ընդ երեք տէրութիւնք (Հաս. Բ. 231, 232) նախ բանն իրենց մէջ որոշելէն ետեւ, յայտարարութիւն մը հանեցին, որուն մէջ կը զուցէին թէ խաղաղութեան սիրոյն եւ իրենց հպատակաց բարորութեան համար որոշած են Լեհաստանի հասարակապետութեան երկիրներն իրենց մէջ բոլորովին բաժնել. միանգամայն իւրաքանչիւրին առած տեղերուն սահմանները կ'որոշին (1795, Յունու. 3): Ետքէն իրարու հետ կատարեալ միաբանելէն վերջը՝ եռապատիկ փոփոխ դաշինք դրին (Հսկա. 24), որոնց համեմատ եղած բաժանումն ասէր: Աւստրիա հարաւային կողմերը 800ի շտաբապետի մղոն տեղ առաւ՝ Գրագաւ ալ մեկտեղ, մեկ միլիոնէ աւելի բնակչով: Պրուշ առաւ վայքսելին ձախ կողման երկիրները, իբր հազար քառակուսի մղոն՝ վարսաւիա մայրաքաղաքին հետ, մեկ միլիոնի մօտ բնակչով: Իսկ Ռուսիայի մնացին բոլոր ուրիշ տեղերը, 2,000 քառակուսի մղոնէ աւելի, շուրջ 1,200,000 բնակչով: Ա՛լ աս անգամ Լեհերէն հաւանութիւն առնուլ հարկաւոր չսեպեցին, միայն քիչ մը ետքը Սգանիզլա թագաւորը Արստոնչի մէջ իր հրաժարման թղթոյն ստորագրեց (Նոյ. 25): Լեհաստանի աւատապետութեան տակ եղող Գուրլանտիայի դքսութիւնն ալ նոյն երկրին Պետրոս Պիրոն դքսին հրաժարելովը (1795, Մարտ. 18), բոլորովին Ռուսի իշխանութեան տակ մտաւ: Աս

կերպով կատարուեցաւ Անհաստանի ջնջումը, որն որ զօհ եղաւ ներքին երկպառակութեանց, անիշխանութեան ու տկարութեան, եւ արտաքին զօրաւոր տէրութեանց աշխարհակալութեան բաղձանքին :

109. Կատարինէ Բ.ին մնա՛ն ու Պօղոս Ա.ին զահ անցնիլը : Այսպէսով Կատարինէ Բ. իր օրովը տեսաւ ան մեծ ողբերգութեան վերջը, զորն որ գըլխաւորաբար ինք լմընցուց, ինչպէս որ երեսուն տարի յառաջ ինք գլուխ բլալով՝ սկսած էր : Ուրիշներուն հետ երկիրները բաժնած էր, բայց ոչ երբեք իշխանութիւնը. եւ ուրիշներուն տուածը՝ զուցէ ժամանակաւոր փոխատուութիւն մ'եղած կ'ըլլար, թէ որ մահը վրայ հասնելով, զինքը մեջտեղաց չվերցընէր (1796, Նոյ. 17) : Կատարինէ Բ. չէ թէ միայն Ռուսիայի, հապա բոլոր աշխարհքիս ալ երեւելի վեհապետներէն մէկն է, որն որ իր տէրութիւնը զրեթէ բոլորովին եւրոպականացուց, եւ իր բոլոր նախորդներէն աւելի Եւրոպայի իրողութեանց վրայ ազդեցութիւն բրաւ : Աս ազդեցութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպ եղաւ իր միակ որդւոյն Պօղոս Ա.ին՝ իրմէ տարբեր սկզբունքներով զահ ելլելէն ետեւ : Նոր վեհապետը շուտ մը իր մօրը քաղաքականութիւնը փոխելով, յեղափոխութեան դէմ մղուած պատերազմին գործունեայ կերպով մասնակից ըլլալու սկսաւ : Եւ ան մասնակցութիւնը, որն որ մէյ մը սկսելէն ետեւ՝ ալ չէր կրնար դադարիլ, եւ որուն պատմութիւնը յաջորդ ժամանակի միջոցին մեջ պիտի տեսնենք, գլխաւորաբար պատճառ եղաւ Եւրոպական տէրութեանց զուժարութեան Հիւսիսային ու Հարաւային մասերու բաժնուելէն զազրելուն եւ միակ ամբողջ մը ձեւացընելուն :

ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ԳԼՄԲՈՑ ՖՈՐՄԻՈՑԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ
ԳԼՂՂԵՑԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՄՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆԳԵՈՒԻԼԸ

(1797—1804)

110. Յամաքային գլխաւոր տէրութեանց գիրքը: Թէպէտ աս ժամանակի միջոցին սկսած ատենը Եւրոպայի ցամաք երկրին գլխաւոր տէրութիւնները տակաւին հաստատուն կը կենային, ի վերայ այսր ամենայնի իրենց գիրքն ու հանգամանքը շատ փոխուած էին: Գաղղիա արդէն աշխարհագրորէն մեծցած էր, ձեռք բերած բլալով Բեղգիա, Սաւոյա, Նիցցա ու Աւինեոն: Ասկից զատ՝ Սպանիայի հետ անձկութեամբ դաշնաւորած էր, եւ Իտալիա ու Հոլանտա զօրօք կը բռնէր, որ է ըսել՝ նոյն երկիրներուն վրայ վերին իշխանութիւն մը կը բանեցընէր: Աւերջապէս ձեռքն ունեցածի պէս ապահով էր որ պիտի տիրէ Ռեւնոսի ձախակողմեան երկիրներուն, որով Գերմանական պետութիւնն իրմէ կախում կ'ունենար: — Աւստրիա՝ կորսընցուցած Բեղգիային տեղ՝ Ալենետիկի երկիրներն առնելով, լիով հատուցում ընդունած էր եւ իր դաւառներն անընդհատ ամբողջ մը կը կազմէին: Բայց նոյն ատեն զբաղած էր իր ընդունած վերքերը բժշկելու: — Ռուսիա իր վերջին աստիճանի զօրութեան հասած էր. Ահաստանի վերջին բաժանմամբ՝ չէ թէ միայն իր սահմանները մեծցած էին, հապա նաեւ աշխարհագրորէն Արեւմուտքին մտակցեր էր: Աս պարագան ալ՝ իր նոր վեհապետին ձեռք զարկած քաղաքականութենէն զատ՝ մեծապէս օգնեց հիւսիսային ու հարաւային տէրութեանց մէջ իսկզբանէ վեր տեսնուած բաժանման դադրելուն: — Նոյն երեք տէրութեանց մէջտեղը կը կենար Պրուշ, որուն ելեւմուտքը գէշ վիճակի մէջ էր: Ինք նոյն ատեն Ռուսիայի սահմանակից եղած էր, եւ քիչ մը վերջը նաեւ Գաղղիայի

սահմանակից եղաւ : Երկու կողմանէ ալ սահմանները բայ ըլլալով, եւ առանց ծովային զօրութեան՝ ծովու մեծ վաճառականութիւն ունենալով, թէ ցամաքի դիէն եւ թէ ծովու վրայ ամէն ատեն յարձակում կրելու վտանգի մէջ կը գտնուէր : Աս վիճակին մէջ ինք ալ չէր գիտեր թէ արդեօք Ռուսիայի հետ պէտք է միանալ, չէ նէ՝ Գաղղիայի հետ : Կարծես թէ Փրեզերիկոս Բ.ին հետ գերեզման մտած էր ան սկզբունքը՝ թէ Պրուշի համար ամենէն օգտակար քաղաքականութիւնն է՝ Եւրոպայի նոյն ատենուան տէրութեանց գումարութեան հետ կանգուն մնալ կամ կործանիլ : Աս տէրութեան ոչ ներքին կարգաւորութեանց եւ ոչ արտաքին յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մ'եղաւ Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Բ.ին մեռնելովն ու իր Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. որդւոյն իրեն յաջորդելովը (1797, Նոյ. 16) :

111. Խաղաղութեան հաստատուն չըլլալուն պատճառները : Գամբոյ ֆորմիոյի խաղաղութեամբ ցամաք երկրին կռիւները դադրեցին ետեւ ալ, քաղաքականութեան ընդհանուր վիճակը տակաւին երբեք ալ տատանեալ էր. եւ ամէն մարդ կը գուշակէր թէ պատերազմի բոցը շուտով չորս կողմը պիտի տարածուի : Երեք գլխաւոր պատճառներ աս կարծիքը կը հաստատէին : Նախ՝ որովհետեւ Գերմանիայի հետ խաղաղութիւն ընելու համար գումարուելու Ռաշաթի դեսպանաժողովը՝ չէր կրնար առանց դժուարութեան գլուխ ելլել : Երկրորդ՝ Գաղղիայի կառավարութիւնը տակաւին յառաջ տանելով ամէն կողմ յեղափոխութիւն հանելու ջանքը, որուն վնասակար հետեւութիւնները նոյն միջոցին գլխաւորաբար Հռոմի տէրութեան ու Հելլենասիայի մէջ կը տեսնուէին, քաղաքական սկզբունքներուն կռիւր միշտ յառաջ կ'երթար եւ չէր թողուր որ խաղաղութեան վիճակը հաստատուն մնայ : Երրորդ՝ Անգլիա դեռ խաղաղութիւն բրած չըլլալով ու ծովային պատերազմը միշտ մղուե-

լով, ոչ ոք կը տարակուսէր թէ Բիզոյ ամէն միջոց պիտի բանեցնէ ցամաքային պատերազմն ալ նորէն բորբոքելու: Աս կարծիքը կամ վախը շուտ մը ստուգուեցաւ, անանկ որ գրեթէ անընդհատ պատերազմներու շարք մ'եղաւ աս ժամանակի միջոցը, զորն որ՝ Գաղղիայի մէջ պատահած մեծ փոփոխութեան նայելով, երկու գլխաւոր հատուած կը բաժնենք, այս ինքն՝ Նաբոլէոնին առաջին հիւպատոս ըլլալէն յառաջ ու ետքը:

Ա.

Գրախոյ Ֆորսիտոյի խաղաղութեան դաշինքին միւնչեռ Նաբոլէոնին առաջին հիւպատոս ըլլալը (1797—1800):

112. Ռաշդատի դեսպանաժողովը: Հոս սկըսելու ենք մէկիկ մէկիկ խօսիլ ան երեք նիւթերուն վրայ, որոնցմէ ըսինք թէ պատերազմ կը վախցուէր (111): Նաբոլէոն անձամբ Ռաշդատի դեսպանաժողովը բացած ատեն (1797, Գեկտ. 9), յայտնապէս կը տեսնուէր որ յաջող ելք մը պիտի չունենայ: Միայն ան ատեն կրնար նոյնէն Գերմանիայի համար վախցուած շարիքները խափանուիլ, եթէ Աւստրիա ու Պրուշ իրարու հետ ամէն բանի մէջ կատարեալ միաբան ըլլային. բայց հին ոտխութիւնը կամ հակառակութիւնը, որուն վրայ աւելցած էին նոր գիտաւորութիւններ ու ակնկալութիւններ (81 ու 95), երկուքին մէջ բաժանման խիտ զորաւոր պատ մը կանգնած էր: Քանակցութեանց սկսելէն քիչ մը ետքը, զինազաղարի ատեն, Գաղղիացւոց զօրքին՝ Մոզուստիա մտնելը (Գեկտ. 30), Մանհայմի Ռենական պատնէչն յարձակմամբ առնուլը (1798, Յունու. 25), միանգամայն Ռենոսի աջ կողմը՝ Էրէնպրայդշդայն պաշարելը, բուական կը ցուցնէին թէ ինչ կը գիտեն Գաղղիացիք Ռաշդատի դեսպանաժողովով: Նոյն դես-

պանաժողովոյն մէջ Գաղղիա երկու գլխաւոր պահանջում կ'ընէր, այս ինքն թէ Ռենտի բոլոր ձախ եզրն իրեն թող արուի, եւ թէ աս սկիզբն ընդունուի որ նոյն երկիրներուն իրեն արուելովը մնաս կրող իշխանք՝ եկեղեցական ստացուածոց աշխարհականանալովը հատուցում ընդունին: Առաջնով Գաղղիացիք՝ նիւթապէս երկիր ձեռք բերելէն զատ՝ զինուորական նկատմամբ Գերմանիայի մէջ մեծ առաւելութիւն կը ստանային. իսկ երկրորդով իրենց քաղաքական ազդեցութիւնը կ'աւելնար: Բայց թէեւ Գերմանացիք աս երկու պահանջմանց ալ զիջան (Մարտ 9), սակայն այնպէսով ալ դեսպանաժողովը յուսացուածին պէս շուտով չլմբնցաւ. որովհետեւ աս բանս այնչափ դեսպանաժողովոյն անդամներէն կախում չունէր, որչափ Եւրոպայի ընդհանուր վիճակէն, որն որ երթալով աւելի կը խառնաշփոթէր եւ որուն հետ կապուած է դեսպանաժողովոյն լուծուիլը, ինչպէս որ իր տեղը կը տեսնենք (123):

113. Հոռոմի մէջ հասարակապետութիւն կը հրատարակուի: Ուաշգատի բանակցութիւններն եղած ատեն, զանազան երկիրներու եւ առանձինն Իտալիայի մէջ, գլխաւորաբար Գաղղիայի կառավարութեան ջանքովը, յեղափոխական շարժմանքը կը շարունակուէր ու կ'աճէր: Այսրալպեան ու Ղիկուրեան հասարակապետութեանց կանգնուելէն ետեւ (93), ռամկապետական կողմնակցութիւնն Իտալիայի մէջ զօրացած էր, որուն հետեւութիւնն եղաւ Հոռոմ քաղաքին ու իր գաւառաց մէջ տեղ տեղ յեղափոխական շարժումներ բլլալը: Նոյն շփոթութեանց մէջ, Տիւֆոյ զօրապետին՝ Հոռոմական զօրքերն ապստամբութեան զրգոած ատեն՝ սպանուիլը (1797, Գեկտ. 28), Գաղղիացւոց առիթ տուաւ Պերթիէ զօրապետը զօրաւոր գնդով մը Հոռոմի վրայ քալեցընելու, որն որ առանց դժուարութեան նոյն մայրաքաղաքը մտաւ (1798, Փետր. 10): Գաղղիացիք տեղացւոց ռամկապետա-

կաննեըուն հետ միանալով, Հռոմի մայրաքաղաքին մէջ ազատութեան ծառք անկեցին, քահանայապետին ձեռքէն աշխարհական իշխանութիւնը յափշտակեցին եւ հիւպատներէ, ծերակուտէ ու ռամկապետներէ՝ կազմուած կառավարութեամբ ու Գաղղիականին նման սահմանադրութեամբ մը՝ հասարակապետութիւն հրատարակեցին (Փետր. 15)։ Ասոնք ընելէն ետեւ, աս ժողովրդոց նորատեսակ ազատիչները քաղաքին վրայ պատերազմի ծանր տուգանքներ դրին, եկեղեցիներն աւարեցին. իրենց զօրքերը տեղացւոց ծախքովը կը սնուցանէին ու կը հազցընէին, եւ հրապարակական ճարտարագործ յիշատակարանները՝ իբրեւ յաղթանակ՝ Փարիզ կը կրէին։ Աս ալ բաւական չէ, երբ որ տեսնէ թէ ժողովրդեան մեծ մասն իրենց հակառակ է, ութսնամեայ ծերունի Պիոս Զ. քահանայապետին դէմ բռնութիւն սկսան բանեցընել, զինքն Իտալիայի քանի մը կողմերը պտրտցընելէն ետեւ՝ Գաղղիա տարին, կարգինալները շարաշար հալածեցին, եւ Գաղղիայի մէջ գործուած արիւնահեղ ու բարբարոսական գործողութիւնները հոն ալ նորոգեցին։

114. Հելուետիային Գաղղիայի հետ ունեցած յարաբերութիւնը։ Հռոմի մէջ աս եղածներէն վար չէին մնար Հելուետիայի մէջ միեւնոյն ատենները պատահածները։ Գրեթէ երեք դարէ վեր աս հասարակապետութիւնը կամ հասարակապետութեանց դաշնակցութիւնը կրցեր էր չէ թէ միայն բոլոր Եւրոպական մեծ խնդիրներէն ու վէճերէն հեռու կենալ, հապա կարծես թէ անբռնաբարելիութիւն մը ստացած էր, որն որ գրեթէ ընդհանրապէս նուիրական կը համարուէր։ Բայց ինչպէս կրնար պահանջուիլ որ ամենեւին բանի մը շինայողները խնայեն աս երկրին, որ ստոյգ է՝ ազատութիւն կար, բայց հաւատարութիւն չկար. եղած ազատութիւնն ալ իրենց ըմբռնածին կամ ուղածին պէս ազատութիւն չէր։ Մանաւանդ որ՝ աւար-

առութեամբ ձեռք բերուելու շահէն զատ, նոյն երկիրը՝ թէ իր դրիւքն ու թէ ուրիշ հանգամանքներովը զինուորական նկատմամբ ծանրակշիռ էր. եւ հաւանական է որ Գաղղիացւոց վարմունքին զլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ աս վերջին նկատումն եղած ըլլայ: — Հելուետացիք դաշնակցաց մինչեւ նոյն ատեն զերենք Գաղղիայի դէմ՝ գրգռելու եւ իրենց հետ միացընելու ջանքին դէմ՝ դրած էին, թէ եւ իրենց հայրենակցաց անդու թ սպանութեան (47) եւ ուրիշ պատճառներու համար իրաւունք ունէին նոյն հասարակապետութեան հետ թշնամանալու, եւ դաշնակցաց հետ միանալին՝ Գաղղիայի մեծ վնաս կրնար պատճառել: Թէպէտ յառաջ ալ գաղթելոց պատճառաւ իրենց ու Գաղղիացւոց մէջ վէճեր ելած էին, բայց մինչեւ նոյն ատեն Հելուետիայի չէզոքութիւնը յարգուած էր: Սակայն ան ժամանակները՝ ըստ մասին երկրին ներքին սահմանադրութենէն եւ ըստ մասին Գաղղիացւոց գրգռութենէն պատճառած մէկ շփոթութիւնը՝ Գաղղիայի կառավարութեան առիթ տուաւ՝ ազգաց իրաւունքն օտքի տակ առնելով՝ հոն ալ ամենայն ինչ տակնուվրայ ընելու:

115. Հելուետիայի շփոթութիւնները: Միակ Հելուետական հասարակապետութիւն: Ճիններա Գաղղիայի հետ կը միացուի: Շփոթութիւնը նախ սկսան Վատլանտի մէջ, որուն բնակիչները՝ լեզուաւ գաղղիական, եւ յեղափոխական կարծիքներով տողորուած ըլլալով, չէին ուզեր Պեռնի ազնուապետական կառավարութեան տակ մնալ, որն որ երկուքուկէս դարէ վեր իրենց վրայ կ'իշխէր: Ուստի Գաղղիայէն գրգռուելով, յեղափոխութիւն մը հանեցին (1797, Գեկտ.), եւ նոյն աերութենէն դտած օգնութիւնովին, քանի մը փոքր կռիւներէ ետեւ, Պեռնի իշխանութենէն ազատեցան: Ասոցին անդին ուրիշ շատ նահանգներու մէջ ալ սամկապետական շարժումներ եղան, եւ գրեթէ ամէն կողմ ժողովրդեան իշխանութիւնը հաստատուե-

ցաւ. միայն Պեոնի մէջ ազնուապետական կառավարութիւնը հաստատուն մնաց: Արդ՝ ինչպէս ըսինք՝ Գաղղիացիք առ բաներէն առիթ առնելով, Պրիւն ու Շաւենպուրի զօրապետներուն հրամանատարութեամբը՝ Իտալիայէն ու Գերմանիայէն՝ Հելլուետիա յարձակեցան (1798, Մարտ 1), եւ մէկ քանի դիւաւոր քաղաքներէ զատ՝ Պեոն քաղաքն ալ առին, իրենց բազմութեամբը տեղացւոց դիւցազնական դիմադարձութեան յաղթելով (Մարտ 5): Աս սակաւօրեայ պատերազմին մէջ 15,000 հոգի, ըստ մեծի մասին Հելլուետացւոց կողմանէ, կեանքերնին կորսընցուցին: Այսպէսով Գաղղիացիք յաղթող ըլլալով, իրենց ուղածին պէս՝ Միակ ու անբաժին Հելլուետական հասարակապետութիւնը հրատարակուեցաւ (Ապր. 12), զաղղիականին վրայ ձեւուած սահմանադրութեամբ մը: Սակայն անով ալ երկիրը չհանդարտեցաւ, վասն զի շատ կողմեր՝ գրեթէ անորաբար պզտիկ հին նահանգները՝ նոյն հասարակապետութիւնն ընդունիլ չուզելով, պատերազմը յառաջ կը տանէին: Ան ատեն տեսնուեցան դաշնակցական սահմանադրութեան պակասութիւնները, որոնց ամենէն մեծն էր անմիաբանութիւնը կամ միութեան պակասութիւնը: Ասան զի թէպէտ Հելլուետացիք զօրութիւն ալ ունէին, խելացի մարդիկ ալ, բայց միաբան ու միացեալ զօրութեամբ չգործելով, թշնամեաց դէմ հազիւ կէս կէս միջոցներ կրցան բանեցընել, որոնցմով չկրցան խափանել բովանդակ երկրին նուաճիլը (Մայ. — Հոկտ.): Գաղղիացիք առ պատերազմին ատենը՝ տուգանքներով եւ աւարառութեամբ երկրին մեծ փնտոներ հասցընելէն զատ, շատ տեղեր կործանեցին եւ անուրբմարար բազմաթիւ անմեղ մարդիկ, տղաք, կանայք ու ծերեր ուղաննեցին: Նոյն միջոցներուն նորահաստատ հասարակապետութիւնը ստիպեցաւ Գաղղիայի հետ պաշտպանողական ու յարձակողական դաշնաւորութիւն ալ ընելու (Օգոստ. 19), որով իր չէզբրութիւնը կը կորսընցընէր եւ կը բռնադատուէր

Գաղղիայի ամէն պատերազմներուն մասնակից ըլլալ: — Արդէն յառաջագոյն ճինեւրայի հասարակապետութիւնը վերցուցած ու անոր երկիրները Գաղղիայի հետ միացուցած էին (Ապր. 16). ինչպէս աւելի յառաջ դաշնակցութեան երկիրներէն քանի մը տեղեր յափըտակած էին:

116. Անդղիա ու Եգիպտական արշաւանք: Գանք հիմակ Անդղիայի: Եւրոպայի ցամաք երկրին դիմացը կը կենար աս տէրութիւնը, կրկնեալ զօրութեամբ, կրկնեալ պարտքով ու կրկնեալ օգնութեան ազբիւրներով (ՏԿ): Հոն ամէն մարդ բացայայտ կը տեսնէր ան զարհուրելի ճշմարտութիւնը թէ աս կերպով յառաջ երթալ միայն պատերազմով կ'ըլլայ: Ասկից զատ՝ յեղափոխական քաղաքականութեան հակառակ սկզբունքները Բիզդին ձեռքովն անանկ հաստատուած էին, եւ ազատական սահմանադրութեան ծոցին մէջ այնպիսի ազնուապետութիւն մը կազմուած էր, որ ի հարկէ իր եւ Գաղղիայի մէջ պատերազմ ըլլալու էր: Գաղղիացիք ալ իրենց ուզածը գլուխ հանելու համար՝ ամէն բանէն աւելի ջանք բնելու էին զԱնդղիա խոնարհեցնելու: Նոյն նպատակին հանելու համար՝ ժամանակին Գիւցազնն անանկ գործքի մը ձեռք զարկաւ, որն որ բոլոր աշխարհքիս մտադրութիւնը գրաւեց, եւ որուն գործադրութեան կերպը՝ զամէնքը զարմացուց: Աս ձեռնարկութիւնն էր՝ Եգիպտոսի արշաւանքը, որով Նաբոլէոն կ'ուզէր թէ Անդղիային մէկէն մեծ հարուած մը տալ, թէ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացուց ըրած կորուստներուն տեղը լեցնել, եւ թէ Եւրոպայի քաղաքականութեան բոլորովին նոր կերպարանք մը տալ: Իրօք ալ Եգիպտոս որ առնէին, Գաղղիացիք կրնային հոնակից Միջերկրական ծովուն վրայ տիրել, ուր արդէն մեծ զօրութիւն ստացած էին՝ Գամբոյ Փորմիոյի խաղաղութեան դաշինքով՝ Յոնիական կղզիներն իրենց իշխանութեան տակ առած ըլլալով (ՊԿ, 3). Եգիպտոսէն կրնային իրենց զօրքերը դէպ

ի Արեւելեան Հնդկաստան տարածել եւ Անգղիայի զօրութիւնն ու դաղթականութիւնները ջնջել: Արդ Անգղիայիք նոյն արշաւանքին այս ամենայն հետեւութիւնները տեսնելով, սաստիկ պլայլեցան, եւ իրենց մէջ Գաղղիայի դէմ անանկ գրգռութիւն եւ պատերազմի այնչափ մեծ եռանդ մը վառեցաւ, որ անհնարին շատ ստակ վառնեցին եւ ամէն կերպ ջանք բրին ուրիշ տէրութիւններն ալ իրենց հետ միացընելու:

117. Մալդայի ասպետական կարգին ու Եգիպտոսի հանգամանքը: Հոս հարկ է որ Եգիպտոսի վրայ եւ անոր աշխարհակալութեան ծամբայ բացող Մալդայի վրայ տեղեկութիւն տանք: Մալդայի (յառաջագոյն Յովհաննիսեանց ըսուած) ասպետական կարգը, որն որ Սիւլէյման Բ.ին՝ իր յառաջուան տեղը Հոսոս կղզին առնելէն ետեւ, յիշեալ կղզին հատուած էր՝ նոյնն իբրեւ Սիկիլիայի աւատ կարողս Եւէն ընդունելով (Հատ. Ա. 31), իր նպատակին համեմատ՝ քաջութեան երեւելի գործքեր գործելէն ետքը, գրեթէ ամբողջ դար մ'անգործութեան մէջ անցուցած էր: Եւրոպայի ամէն տէրութեանց մէջ ունեցած մեծամեծ ստացուածները դատարկութեամբ կը վայելէին իր անդամները, որոնք զանազան ազգերու ազնուական աներուն կրտսեր զակրներէն էին: Իր նաւատորմիդ՝ որուն գլխաւոր գործքը պիտ'որ բլլար Միջերկրական ծովը բարբարոսներու ծովահէններէն ազատ պահել, նոյն ատեն հազիւ քանի մը պզտիկ նաւերէ կը կազմուէր, որոնք ասպետներուն զբօսանաց կը ծառայէին. որով Ալճերիցիք արձակ համարձակ Իտալիայի ծովեզրները աւարառութիւններ ու յափշտակութիւններ կը գործէին: Յայտնի է որ բաներն սոս փիճակին մէջ չէին կրնար երկայն ատեն մնալ, եւ Անգղիայիք՝ առիթ մը պատահածին պէս՝ նոյն կղզոյն պիտի տիրէին, անոր համար Նարոյէոն ուղեց յառաջել: — Եգիպտոսի հին բնակիչներն եղող Խրատները գերութեան ու նուատուութեան մէջ ինկած էին. իսկ Արա-

բացիք, թէեւ արտաքուստ տակաւին իրենց աշխարհակալի կերպարանքը կը պահէին, բայց զանազան կարգ կամ դաս բաժնուած էին: Մէջերնէն քիչերը, որոնք Շէյխը կ'ըսուէին, քիչ մը կրթութիւն եւ ուսում ունէին. ուրիշ աւելի շատերը ստացուածքի տէր էին. իսկ մնացած բազմաթիւ մասը, որն որ Ֆէլահներու դասը կը կազմէր, ամենեւին ստացուածք չունէր եւ ուրիշներու երկիրները կը բանէր: Ասոնցմէ զատ էին Պետուխները, որոնք անապատներու մէջ կը թափառէին ու առուարով եւ աւելի շարագործութիւններով կ'ապրէին: Բոլոր երկիրը Գոնէն անուանուած կուսակալի մը տակ էր, բայց կրնայ ըսուիլ որ նոյն կուսակալն ամենեւին իշխանութիւն չէր կրնար բանեցընել. որովհետեւ գրեթէ իրմէ անկախ էին Մամլուզ ըսուած զինուորական գնդերը: Աս Մամլուզները՝ որոնք Չելքէզ գերիներէ յառաջ կու գային, հինգ հարիւրական կամ վեց հարիւրական հոգւոյ գնդերու բաժնուած՝ քսանուչորս Պէյերու հրամանատարութեան տակ էին, իրենցմէ իւրաքանչիւր զինուոր երկ'երկու Ֆէլահ ծառայ ունենալով: Պէյերուն մէջ աստիճանի զանազանութիւն կամ ստորակարգութիւն չկար. ամէն մէկը մէյ մէկ դաւառակի գլուխ էր. իրարու հետ անդադար կուէր կրնէին եւ անպակաս արիւնհեղութիւն կ'ըլլար: Յայտնի է որ վերին կուսակալն ասանկ մարդիկներէն չէր կրնար հպատակութիւն սպասել, մանաւանդ թէ իրենք զինքն ուզածնուն պէս կը գործածէին, եւ ոչ իսկ Գրան արուելու հարկը կը վճարէին, ուստի եւ իրենց վեհապետին դէմ ապստամբութեան վիճակի մէջ կը գտնուէին: Արդ այս ամենայն Նաբոլէանին յոյս կուտար որ խիստ դիւրաւ կրնայ նոյն երկիրն աշխարհակալութիւնը գլուխ հանել: Աւերջին պարագան կ'ուզէր իր շահուն գործածել՝ անանկ ձեւացընելով որ իր թէ Գրան իրաւանց պաշտպանութեան համար նոյն արշաւանքը կ'ընէ, որով եւ կը կարծէր թէ Գաղղիայի ու Օսմանեան տէրութեան մէջ եզրղ խիստ հին դաշնաւոր-

բուժիչներն անող շքակույտներն զատ, ինքն այն տերութենէն օգնութիւն ալ կ'ընդունի: Աս նպատակաւ ինք կը բաղձար որ Գալերան (42) քաջ քաղաքագէտը կոտանդնուպոլիս ղեկապան խաբուի, բայց կառավարութիւնն ուրիշ անյաջող մէկը խաբեց:

118. Մալղայի ու Եգիպտոսի առնուիլը: Ապուքիրի ծովային ծակատը: 'Եսթրէնն' ինչպէս բոնք' վերը յառաջ բերուած հանդամանքներէն թէ Մալղայի եւ թէ Եգիպտոսի ղիւրաւ տիրելու ակնկալութիւն ստանալով, Գուլոնի մէջ մեծ պատրաստութիւններ տեսնելէն ետեւ, զորոնք ամէն մարդ Անգղիայի վրայ ըլլալու յարձակման պատրաստութիւն կը համարէր, իր Խապահան բանակին մեծ մասովը (40,000 հոգի), երեւելի զօրապետներով ու զիսանոց բազմութեամբ նաւ մտնելով, դէպ ի Եգիպտոս ճամբայ ելաւ (1798, Մայ. 19): Թէպէտ Անգղիացիք իր ետեւէն ինկան, բայց չկրցան գտնել, որով նաւատորմիդ կրցաւ անմնաս Մալղա հասնիլ, որ կղզին զրեթէ առանց դէմ դնելու՝ անձնատուր եղաւ (Յունիս 12): Անկէ ետեւ՝ դարձեալ Անգղիացիներէն շտեմնուած՝ ընթացքը յառաջ տանելով, Մարապուի քով խաբիսխ նետեց, զորքը ցամաք հանեց ու շուտ մը Աղէքսանդրիա առաւ (Յուլ. 2): 'Եսթրէննին' միտքն ան էր որ զէնքով զուպէ Մամլուզները՝ որոնք միայն կրնային իրեն դէմ գնել, Շէյխերն իրեն հետ կապէ՝ յուսացնելով որ Արաբացոց հին հռչակը պիտի նորոգէ, իսկ ժողովորդեան վստահութիւնը վատարկի՝ անոնց ինչքերուն ու անձնական ազատութեան ձեռք չդպցընելով: Աս զիսաւորութեամբ յայտարարութիւն մը հրատարակեց, որուն մէջ կը զրուցէր թէ իրրեւ ուղղանին բարեկամն եկած է՝ Մամլուզները զուպելու համար, որոնցմէ աւելի Գաղղիացիք զՄէհէմէտ եւ զԿուրանը կը պաշտեն: Մենք, կ'ըսէր, ճշմարիտ Միւսլիման ենք, որովհետեւ Պապին իշխանութիւնը կործանեցինք, որն որ Միւսլիմաններուն դէմ պատերազմ կը հրատարա-

կեր. Մալդայի ասպետաց կարգը ջնջեցինք, որն որ կը կարծէր թէ Աստուած իրեն կը հրամայէ Միւսլիմաններուն դէմ պատերազմիլ: Միեւնոյն նպատակաւ Աղէքսանդրիայի մէջ գրեթէ փոփոխութիւն չըրաւ, հապա միայն քաղաքային խորհուրդ մը կազմելով ու հարկաժողովներ դնելով, սկսաւ Գահիրէի վրայ քայլել: Ան երկու քաղաքներն իրարմէ բաժնող ամայի անապատին մէջ, արեւուն սաստկութենէն, ջրոյ ու նոյն իսկ կերակրոյ պակասութենէն՝ զօրքերը խիստ մեծ նշուցութիւն կրելէն ետեւ, Պիրամիդներուն քով տրուած ճակատին մէջ (որոնց վրայէն, ըսաւ Նաբոլէոն իր բանակին, հազարաւոր տարիներ՝ աշուրնին դարձուցած՝ ձեզի կը նային,) յաղթեցին Մամլուգներուն (Յուլ. 21) եւ անմիջապէս Գահիրէ մտան (Յուլ. 22): Եւ թէպէտ քանի մ'որ ետքը գիպեցաւ Ապուքիրի ծովային ճակատը (Օգոստ. 1), որուն մէջ Անգղիայի Նելսըն ծովապետը, որն որ վերջապէս Գաղղիացւոց նաւատորմին ան կողմերն ըլլալն իմանալով՝ հոն եկած էր, նոյն նաւատորմիդը գրեթէ բոլորովին փձացուց. բայց ասիկայ Նաբոլէոնին յաղթական ընթացքը չկրցաւ արգելուլ, հապա անոր հակառակ իր ձեռնարկութիւնը գլուխ հանելու աւելի զրգիռ եղաւ, որովհետեւ նաւատորմին ջնջուելովը՝ ետ դառնալու միջոցէն զբրկուած էր: Ուստի եւ մէկ կողմանէ առնուած տեղերը՝ Եւրոպական կերպով նոր կառավարութիւններ ու ստիկանութիւն գրուած եւ գիտունք երկրին բնական ու արուեստական գանձերը հետազօտած ատեն, մէկալ կողմանէ բանակին մէկ մասը՝ Տրֆէ զօրապետին հրամանատարութեամբը՝ դէպ ի վերին Եգիպտոս յառաջ քայլեց, եւ Սեպիմանի ճակատէն ետեւ (Հոկտ. 7) նոյն երկրին տիրեց: Իսկ ինք Նաբոլէոն Գահիրէի մէջ ելած մեծ ապստամբութիւնը զսպեց (Հոկտ. 21):

119. Ասորիքի անյաջող արշաւանքը: Նաբոլէոն ետ կը դառնայ: Նաբոլէոն տակաւին կը յուսար որ Գուռն իր կերպարանեալ բարեկամութենէն խա-

բուելով, իր բաղձացածին համեմատ՝ հետը դաշնա-
կցութիւն կ'ընէ: Բայց իր սպասած դաշնաւորութեան
տեղ՝ Գրան Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակե-
լուն եւ իր վրայ բանակ մը քաղեցընելուն լուրն առաւ
(1799, Յունու.): Արդ շուղելով Եգիպտոսի մէջ նոյն
բանակին հասնելուն սպասել, մանաւանդ աղէկ հասկը-
նալով որ Եգիպտոս չիկրնար պահել՝ առանց Ասորիքն
ալ ձեռք բերելու, ինչու որ Գրան զօրքերը հոնկէց
գիւրաւ Եգիպտոս կրնային մտնել, Ասորիքի արշաւանքը
սկսաւ: Հոն ալ իսկզբան մեծ յաջողութիւն ունեցաւ.
Բայց նոյնը երկայն շտեւեց: Էլ-Արիշի քով Մամլու գները
յաղթելէն ետեւ (Փետր. 20), Յուպպէ առաւ (Մարտ
6) եւ Ակիոն (Ս. Ժան տ'Ագր) պաշարեց, ուր իր բախ-
տին յաջողութիւնը առաջին հարուածն ընդունեցաւ:
Երբ որ մէկ կողմանէ քաղաքին մէջի Օսմանեան զօրքը
Գաղղիացւոց ամէն յարձակումները քաջութեամբ կը
վանէր ու նոյն քաջ զինուորներէն շատերը կը մեռցը-
նէր, մէկալ կողմանէ Տաճկական բանակ մը երկրին
ներսի գիւրէն իրենց դէմ կը քայլէր: Եւ թէպէտ աս
վերջին բանակը Նազարեթի քով թիւնոյ զօրապետէն
եւ Գաբորի քով (Ապր. 16) Գլեպէրէն յաղթուեցաւ.
Բայց ասով Նաբոլէոնին օգուտ մը չեղաւ, որովհետեւ
իր բանակին մէջ ժանտախտ իյնալով, ստիպեցաւ պա-
շարումը վերցընել (Մայ. 20) ու մեծ նեղութեամբ
եւ քաշուիլ: Պահիրէ դառնալէն ու քիչ մը ոգի
առնելէն ետեւ, Ապուքիրի քով Օսմանեանց բազմա-
թիւ բանակը յաղթեց (Յուլ. 25): Արդ թէեւ ամէն
պարագաները մէկտեղ առնելով, իր վիճակը չէր կրնար
գէշ սեպուիլ. բայց Գաղղիացւոց ղէնքերուն նոյն ատեն
Էւրոպայի մէջ ունեցած անյաջողութիւններն իր վրայ
անանկ մեծ ազդեցութիւն բրին, որ միտքը դրաւ ետ
դառնալ: Ուստի Եգիպտական բանակին հրամանատա-
րութիւնը Գլեպէր զօրապետին ձգելով, շուրջ 500
հոգւով՝ երկու կրկնայարկի ու քանի մը փոքր նաւերու
վրայ՝ Աղէքսանդրիայէն դաղտուկ ձամբայ ելաւ (Օգոստ.

24), եւ իր յաջողութեան աստղէն առաջնորդուելով, Անգղիացւոց նաւատորմին շարտահանձն՝ Գաղղիա հասաւ ու ֆրեժիւս ցամաք ելաւ (Հոկտ. 8):

120. Երկրորդ դաշնակցութեան սկզբնաւորութիւնը: Ռուսիա, Անգղիա, Օսմանեան տէրութիւն ու Սիկիլիա կը դաշնակցին: Տեանէնք Տիմոյ Նաբոլէոնի բացակայութեան ատենը Եւրոպայի մէջ եղածները: Ինչպէս վերը յիշատակեցինք (116), Եգիպտոսի արշաւանքն Անգղիայի մէջ խիստ մեծ հոգեր ու վախեր պատճառած էր. եւ ոչ իսկ Ապուքիրի քով Գաղղիացւոց նաւատորմին ջնջուիլը (118) եւ ասով Անգղիացւոց՝ Միջերկրական ծովուն տէրութիւնը ձեռք բերելը, բաւական կ'ըլլար նոյն վախերը փարատելու: Անգղիացիք մտքերնին դրին ամենեւին չհանգչիլ, մինչեւ որ Եգիպտոս Գաղղիացւոց ձեռքէն չհաննէ: Բնական էր որ իրենց կողմն ամենէն յառաջ վաստակուէր Օսմանեան տէրութիւնը, որմէ կը յափշտակուէր Եգիպտոս. ինչպէս որ եղաւ ալ յիշեալ Ապուքիրի ծովական ճակատէն ետեւ: Գուռն Եւրոպայի մէջ ամենէն հին բարեկամութեան կապը քակելով, Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց Եգիպտոս առնելուն համար (1798, Սեպտ. 11): Բայց առ Եգիպտոսական արշաւանքն ուրիշ տէրութեան մ'ալ Գաղղիայի դէմ ելլելուն, եւ Անգղիացւոց բաղձանքին համեմատ՝ նոր դաշնաւորութիւն մը գրուելուն առիթ եղաւ: Ռուսիայի Պօղոս Ա. կայսրը, որն որ Մալդաւացւոց ասպետական կարգին վրայ առանձին սէր ու մեծարանք ունէր, Մալդաւ կղզւոյն առնուելէն ետեւ, ինք զինքը նոյն կարգին կարգապետ ընտրել տալով (Հոկտ. 27), Գաղղիայի թշնամեաց հետ միացաւ: Ասանկով սկիզբ եղաւ Երկրորդ դաշնակցութեան: Ռուսիա դաշնակցեցաւ Սիկիլիայի (1798, Նոյ. 29), Գրան (Դեկտ. 23), Անգղիայի (Դեկտ. 29) եւ ետքէն մինչեւ Բորբուկալի (1799, Սեպտ. 28) հետ: Անգղիա դաշնակցեցաւ Սիկիլիայի (1798, Դեկտ. 1) ու Գրան հետ (1799, Յունու. 5):

Իսկ Սիկիլիա Գրան Տեա (Յունու. 21): — Բոլոր աս
 դաշնակցութեանց պայմաններն էին իրարու ստացուա-
 ծոց փոփոխ երաշխաւորութիւն, միաբան պատերազմ
 եւ միայն ամէնքը մէկտեղ խաղաղութիւն բնել. բոլոր
 նաւահանգիստներն ու առանձին Միջերկրական ծո-
 վունները՝ Գաղղիացւոց նաւերուն ու վաճառականու-
 թեան համար դոցել: Անդղիա Ռուսիային դրամական
 օգնութիւն կու տար: Աս ամէն դաշնակցութիւնք ու-
 թը տարւան համար էին:

121. Աւստրիա դաշնակցութեան մէջ կը մտնէ:
 Պրուշ չէզոք կը մնայ: Աս երկրորդ դաշնակցութիւ-
 նը՝ որչափ որ ալ զօրաւոր սեպուէր, ան ատեն կրնար
 գլխաւորաբար յարձակողական պատերազմի ձեռք զար-
 նել, երբ որ Գերմանիայի մեծ տէրութիւնները մէջը
 մտնէին: Գաշնակիցք դոնէ զԱւստրիա իրենց կողմը
 վաստակելու յոյսը չէին կորսնցուցած: Ստոյգ է՝ Ռա-
 շդատի բանակցութիւնք (112) տակաւին կը շարու-
 նակուէին. բայց մէկ կողմանէ նոյն բանակցութեանց
 ընթացքին մէջ պատահած դժուարութիւնները, մե-
 կալ կողմանէ ալ՝ գլխաւորաբար Հռոմի (113) ու Հե-
 լուեաթիայի (115) իրողութիւններուն վրայ Աւստրիայի
 նեղանալովը՝ Աւստրիական ու Գաղղիական կառավա-
 րութեանց մէջ եղած զրգուութիւնը, կը ցուցը-
 նէին որ նոյն երկու տէրութեանց բարեկամութիւնը
 երկայն ժամանակ պիտի շտեւէ: Նոյն միջոցներուն ա-
 նանկ դէպք մ'ալ պատահեցաւ, որն որ շատ օգնեց աս
 երկու տէրութեանց իրարու դէմ ունեցած զրգու-
 թեան սաստկանալուն: Վիէննայի ժողովուրդը Գաղ-
 զիայի Պեոճատող դեպքանին պալատը յարձակելով,
 Գաղղիացւոց երեքգունեան դրօշն այրեց, որուն դէմ
 կառավարութիւնը ձայն չհանեց (1798, Ապր. 13).
 եւ թէպէտ ետքէն Գաղղիայի պահանջած հատուցման
 վրայ Սելցի բանակցութեան մէջ խօսուեցաւ (Մայ. 30—
 Յուլ. 6), բայց օգուտ մը չեղաւ: Ան ատենէն Աւս-
 տրիա սկսաւ Անդղիայի ու Ռուսիայի հետ բանակցիլ

եւ կապուիլ, որուն յայտնի ապացոյցն եղաւ Ռուս բանակի մը Աւստրիայի երկիրներէն անցնիլը (Գեկտ.): Ասոր հակառակ Պրուշ, Աւստրիային ու Ռուսին՝ զինքն իրենց կողմը վաստակելու համար ըրած ջանքը չսեպելով, գուցէ ալ Գաղղիայի Սիէլէս (31) դեպքանին խորամանկ հնարքներէն խաբուելով, ուղեց իր չէզոքութեան մէջ հաստատուն կենալ: Նոյն պատերազմական տերութիւնը մէկէն իր ընթացքը փոխեց եւ ամենէն աւելի խաղաղասէր կ'երեւար. անոր միտ չէր գներ որ տերութեան մը համար ամենալինասակար փորձ մըն է անանկ գործքի մը ձեռք զարնել կամ անանկ ընթացք մը բռնել, որով իր գորութեան հիմն եղող սկզբունքները կը քայքային: — Ինչպէս որ է նէ, Գաղղիայի դէմ նոր դաշնակցութիւն մը գրուած էր, որն որ ընդարձակութեան կողմանէ առաջինէն վար չէր մնար. բայց նոյն իսկ աս ընդարձակութեամբը կը կապուէր ու կը տկարանար: Եւ ստուգիւ Լոնտոնի, Վիէնայի ու Պետրոբուրգի իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը երէք տերութեանց իրարու հետ միաբան գործելուն ինչ գծուարութիւն չէր պատճառեր: Գարձեալ ինչ գծուարութիւն չէր հաներ իրենց առջեւ Պրուշի չէզոքութիւնը: Ինչ մեծ արգելքներ չէին ելլեր դիմացնին՝ Անգղիայի ու ցամաք երկրին տերութեանց շահերուն իրարմէ տարբեր ըլլալէն:

122. Նէապոլսոյ իրողութիւնները: Պարթեւնուպեան հասարակապետութիւն: Վաշնակիցք հասուն ու միաբան խորհրդով գործքի մը ձեռք չզարկած, իրենցմէ մէկուն ինք իրմէ բռնած ընթացքը՝ մեծ շփութութեանց պատճառ եղաւ: Նէապոլսոյ Փերդինանդ Գ. թագաւորը, ինք զինքը բոլորովին որսորդութեան ու ձկնորսութեան տալով, տերութեան գործքերն իր Կարոլինա ամուսնոյն ձեռքը կը թողուր. իսկ աս թագուհին՝ թող Մարիամ Անգուանէդին քոյրն ըլլալը (19), բոլորովին անձնատուր էր Անգղիայի դեպքանին ու անոր ամուսնոյն եւ անոնց խորհրդովը կը վարուէր:

Արդ Գաղղիայի յեղափոխականաց զէմ ունեցած ատել-
 լութեամբն ու Անգղիական աղղեցութեամբ՝ զթա-
 գաւորը նոր կազմուող դաշնակցութեան մէջ մտնելու
 համոզելէն զատ, ասոր ալ հաւանեցուց որ շուտ մը
 մեծ բանակ ժողվելով, նոյն անկիրթ զօրքերն Աւս-
 տրիայի Մագ զօրապետին հրամանատարութեամբը
 Հռոմի տերութեան վրայ քալեցընէ: Բայց բոտ ինքեան
 ալ թէ Նէապոլոսոյ ու Գաղղիայի եւ թէ առաջին տէ-
 րութեան ու Հռոմի հասարակապետութեան մէջ խել
 մը ժամանակէ վեր մեծ գրգռութիւն կը տիրէր: Աւեր-
 ջին հասարակապետութիւնը հաստատուելէն վեր՝ իր
 գլուխն եղող հիւպատները միշտ խօսքով ու գործքով
 կը ցուցնէին թէ Նէապոլոսոյ զէմ դիտաւորութիւն
 մ'ունին: Իրենց ընթացքն այնչափ յայտնի էր, որ
 Գաղղիայի կառավարութիւնը՝ որուն համար կը զրցուէր
 թէ աս բաներն իր գլխին տակէն են, պաշտօնական
 կերպով հրատարակեց որ ինք Նէապոլոսոյ զէմ ամե-
 նեւին թշնամական միտք չունի: Ի վերայ այսր ամե-
 նայնի Եգիպտական արշաւանքին սկիզբը Գաղղիացիք
 Մայրա առին, առանց բանի տեղ դնելու անոր վերին
 աւատապետին՝ Նէապոլոսոյ թագաւորին իրաւունքը
 (118): Ասոր գիմացը Նէապոլոսոյ կառավարութիւնն
 ալ Գաղղիացւոց նաւատորմին ետեւէն ինկող Նելսը-
 նին նաւատորմին օգնեց կամ իր նաւահանգիստները
 մտնելու եւ կարօտութիւնը լեցընելու թոյլ տուաւ,
 որն որ մէջերնին դրուած խաղաղութեան դաշանց զէմ
 էր (89): Ուստի երբ որ Նելսըն Ապուրիի քով Գաղ-
 զիացւոց նաւերը զարկաւ (118), աս վերջինները սկսան
 Նէապոլոսոյ զէմ սաստիկ դառն ու գրգռեալ լեզու մը
 բանեցընել, իբր թէ իրենց գլուխն եկող աս դժբախ-
 տութեան սկզբնապատճառը նոյն տերութիւնն եղած
 րլայ. որուն վրայ Հռոմի հիւպատներն ալ անոր զէմ
 սաստիկ յայտարարութիւն մը հանեցին: — Ինչպէս որ
 է նէ, Նէապոլսեցւոց բանակը Հռոմ քաղաքն առաւ
 (1798, Նոյ. 23) եւ այնչափ շարիք գործեց, որչափ

յառաջագոյն Վաղղիացիք դործած էին: Բայց ետ քաշուող Վաղղիացիք քիչ մը ետքը Շանբիոնէ զօրապետին հրամանատարութեամբը նորէն դալով, Նէապոլսեցիները վանեցին, Հոտմ առին (Պեկա. 15), եւ բուն իսկ անոնց սահմանները մտան: Նէապոլոյ արքունիքն ինչ ընելէքը չգիտնալով, իր նաւատորմիդն այրեց, Սիկիլիա փախաւ, եւ մայրաքաղաքն ու բոլոր երկիրը թըշնամեաց ձեռքը թողուց: Մագ եւ թագաւորին թող տուած կուտակալը խիստ նեղի դալով, Վաղղիացւոց հետ դաշինք դրին (1799, Յունու. 11), որով Վարուայի բերդն անոնց կը յանձնէին եւ յանձն կ'առնուին տասը միլիոն ֆրանկ տուգանք տալ: Ասոր վրայ Լածարանի բուռած խաժամութն անանկ կատղեցաւ, որ գեղացիներու եւ ցոկանաւի գատապարտուածներուն հետ ոտք ելաւ, մայրաքաղաքին տիրեց եւ սկսաւ սաստիկ շարագործութիւններ ընել, այնչափ որ թագաւորական կուտակալը ձգեց Սիկիլիա փախաւ, իսկ Մագ Վաղղիացւոց պաշտպանութեան դիմեց, սրնէք զինքը բռնեցին իբրեւ պատերազմի դերի Փարիզ խաւրեցին: Ասոնք բլալէն ետեւ՝ Շանբիոնէ արիւնահեղ կռիւներով Նէապոլիս մայրաքաղաքն առաւ (Յունու. 23), եւ երկրին հասարակապետականներուն հետ Պարթենուպեան հասարակապետութիւնը՝ կանգնեց (Յունու. 25). բայց զօրապետին ու Վաղղիայի կառավարութեան մէջ վէճ ելլելով, նոյն կառավարութիւնն առ հասարակապետութիւնը կերպապէս չձանչցաւ:

123. Վաղղիացւոց եւ գաշնակցաց վիճակը: Ռենոսի կողմերուն պատերազմական դէպքերը: Ընէապոլոյ զլալն եկած մասնական դժբախտութիւնը չէր կրնար գաշնակցաց առաջին եռանդը տկարացընել եւ իրենց ձեռնարկութիւններէն ետ կեցընել, մանաւանդ որ մէկալ կողմանէ Վաղղիայի ելլեամոյց նեղութիւնն ու կառավարութեան համարման օրէ օր աւելի կորսուիլը՝ նոյն իսկ տէրութեան մէջ իր ամէն մէկ

¹ République parthénoptéenne.

քայլը կը դժուարացնէր: Գրեթէ ամէնքը, զօրավար եղեր է՝ պաշտօնատէր եղեր է, իրենք իրենց գլխուն վարուիլ կ'ուզէին, չէ թէ կառավարութեան հպատակիլ: Չափազանց ու չափաւորեալ հասարակապետականներուն մէջ երկպառակութիւնք ու կռիւք անպակաս էին: Ասկից զատ՝ Գաղղիայի ամենէն քաջ բանակն ու ամենէն ճարտար զօրապետները Եգիպտոս կը գտնուէին. որով եւ իր Եւրոպայի մէջ գործող բանակներուն զլուխը՝ հազիւ երկրորդական զօրապետներ կրնար գնել, ուր որ թշնամեաց հրամանատարները նշանաւոր զօրապետներ էին: Կարողոս արքիզքսին ու Սուվարով սպարապետին (101) դաշնաւորաց բանակներուն զլուխը գրուիլը՝ իբր թէ յաղթութեան նախագուշակ մին էր: Իրերն աս վիճակի մէջ դանուած ատեն՝ պատերազմը միեւնոյն ժամանակ թէ Վերին Ռենոսի գիւրը եւ թէ Իտալիա սկսաւ. եւ տարի մը շմբնցած՝ երկու կողմերն ալ Գաղղիայիք իրենց նախընթաց յաղթութիւններուն պտուղը գրեթէ ամբողջ կորսնցուցած էին: — Պատերազմին գործքով սկիզբ բրին Գաղղիայիք՝ խաղաղութեան ատեն Էրէնպրայդզոյն պաշարմամբ (112) առնելով, որուն պահապանները սովէն ստիպուեցան ձգելու երթալու (1799, Յունու. 24): Ստոյգ է անկից յառաջ Ռուս բանակի մը Աւստրիայի երկիրները մտնելը (121), վերջին տէրութեան՝ Գաղղիայի հետ առնեցած յարաբերութիւններուն հետ չէր համաձայններ, եւ Գաղղիայի կառավարութեան աս նիւթին վրայ բրած հարցման՝ գոհացուցիչ պատասխան մը չարուեցաւ. մանաւանդ թէ՛ ինչպէս յառաջ ալ բսինք՝ երկու տէրութեանց մէջ զրգուութիւն կար (121). բայց եւ այնպէս տակաւին պատերազմ չէր բացուած: Հազիւ վրան խել մ'ատեն անցնելէն ետեւ, Ժուրտան 42,000 հոգւով Սգրազպուրիի քովէն Ռենոսն անցաւ (Մարտ 1). նոյնպէս Վանտամ՝ Հիւնինկէնի քովէն, իսկ Նէյ՝ Մանհայմի քովէն յիշեալ գետն անցան, եւ վերջին զօրապետը նոյն Մանհայմ քաղաքը զօրօք բռնեց: Բայց

նոյն օրերը կարոլոս արքիդուքսը ժուրտան զօրապետին դէմ Օսդրախի (Մարտ 21) ու Սդոգախի (Մարտ 25) ճակատները վաստակելով, զինքը Ռեննոսի վրայէն ետ դառնալու ստիպեց. ինքն ալ Հելլուետիա դիմեց (127): — Պատերազմը սկսելէն ամիս մը ետքը Ռաշդատի գետպանաժողովը լուծուեցաւ (Ապր. 8): Գաղղիացւոց գետպանները ճամբայ ելած ատեննին՝ ազգաց իրաւանց դէմ՝ յարձակում կրեցին, իրենցմէ երկուքն անագորոյն կերպով սպանուեցան, իսկ երրորդը մեծ գժուարութեամբ հազիւ կրցաւ մահուանէ ազատիլ (Ապր. 28):

124. Վերին Իտալիայի մէջ պատերազմէն յառաջ եղածներն ու ներկայ վիճակը: Աս միջոցին եղած Իտալական պատերազմները կը պահանջէն որ մտադրութիւննիս քիչ մը նախընթաց դէպքերուն գարձընենք: Սարդինիայի կարոլոս Էմմանուէլ նոր թագաւորը, իր հօրը Գաղղիայի հետ խաղաղութեան դաշինք ղնելէն (88) գրեթէ տարի մը ետքը, վախէն բռնադատուած՝ պաշտպանողական ու յարձակողական գաշնաւորութիւն մ'ալ բրած էր (1797, Ապր. 5): Բայց աս նուաստացումն ալ բաւական չէր. Գաղղիացիք նոյն թագաւորութեան ջնջուիլը կ'ուզէին: Իրենց գրգռելովը Լիկուրեան հասարակապետութիւնը (93) աս տէրութեան դէմ կռիւներ կը հանէր՝ բնելով թէ թագաւորն իր սահմանները բռնաբարած է. եւ աս կռիւները Սարդինիայի մէջ եղող ռամկապետականներուն խլրտելուն առիթ կու տային: Թագաւորը նեղի գալով, Գաղղիացւոց Պրիւն զօրապետին հետ դաշինք գրաւ (1798, Յունիս 28), որով Գուրինի ամրոցն իրենց կը յանձնէր, եւ ասոր գիմացն իրենցմէ խոստում կ'ընդունէր որ Գաղղիայի հասարակապետութիւնը զինքն ամէն կերպ յարձակմանց դէմ կը պաշտպանէ: Ասով թէպէտ արտաքին կռիւն անմիջապէս դադրեցաւ եւ ներքին ապստամբք հանդարտեցան. բայց Սարդինիայի թագաւորն իբր թէ Գաղղիայի վերին իշխանութեան

տակ մտաւ եւ իր մայրաքաղաքին մէջ գերի եղաւ: Բաներն աս վիճակին մէջ զանուելով, Գաղղիացւոց պարզ կամբք բաւական էր զինքը զահէն վար առնելու, ինչպէս իրօք ալ եղաւ: Գաղղիայի կառավարութիւնը՝ Նէապոլեացւոց Հռոմ՝ յարձակելուն (122) լուրն առնելուն պէս, Նէապոլոսոց հետ՝ Սարդինիայի դէմ ալ պատերազմ հրատարակեց (1798, Գեկտ. 6), ըսելով որ հասարակապետութեան թշնամեաց հետ զազանի միաբանութեան մէջ է: Շուտ մ'ալ Գաղղիացիք՝ Ժուպէր զօրապետին հրամանատարութեամբը՝ Բիեմոնդէու Մանֆերագ ձեռք անցուցին, եւ թագաւորը ստիպեցաւ ցամաք երկրին վրայ ունեցած բոլոր իրաւունքներէն հրաժարելով (Գեկտ. 9), Սարդինիա կղզին քաշուիլ: Իրմէ առնուած բոլոր աս երկիրներուն վրայ աւժամանակեայ կառավարութիւն մը դրուեցաւ՝ զաղղիականին նման սահմանադրութեամբ: — Մինչեւ նոյն ժամանակ Գաղղիացիք՝ ի շնորհս Սպանիայի՝ Բարսելոնայի դքսութեան ձեռք չէին դպցուցած: Ասոր հակառակ Լուգդայի մէջ՝ ազնուապետական կառավարութեան տեղ՝ ուսմկապետական կառավարութիւն դրին (1799, Փետր.). նոյնպէս Գոսկանայի մայրաքաղաքն ալ մտան (Մարտ 25) եւ զՓերդինանդ Գ. մեծ դուքսն իր երկիրներէն ելլելու ստիպեցին:

125. Գաշնակցաց Իտալական յաղթութիւնները: Գաղղիացիք Վերին Իտալիայէն կը մերժուին: Բայց արդէն նոյն ժամանակները գաշնակիցք իրենց յաղթական արշաւանքը սկսած էին: Աւստրիացւոց Գրէյ սպարապետը՝ Գաղղիայի Շերէր զօրապետին դէմ Վերոնայի (1799, Մարտ 26) ու Մանեանոյի (Ապր. 5) ճակատները վաստակեցաւ, որմէ ետքը Սուվարով սպարապետը Ռուսի զօրքով գալով, բոլոր Ռուսական-Աւստրիական բանակին հրամանատար եղաւ (Ապր. 16) իսկ Շերէր՝ որ Ատտայէն անդին անցած էր, Գաղղիացւոց հրամանատարութիւնը թողուց: Գաշնակիցք՝ անոր յաջորդող Մորոյ զօրապետին՝ Գասսանոյի քով

յաղթելով, յարձակմամբ յիշեալ գետն անցան (Ապր. 27) ու Միլանի տիրեցին, որով եւ Այսրալպեան հասարակապետութիւնը (93) ջնջուեցաւ: Անկից վերջը քանի մը բերդերու ալ տիրելէն ետեւ, ոսստիկ կռուով զՄորոյ իր բռնած դիրքէն մերժելով (Մայ. 19), Գուրին ալ առին (Մայ. 27): Եւ թէպէտ նոյն միջոցին վրայ հասաւ Մազտոնալ, որն որ Նէապոլսոյ մէջ Շանբինէին (122) տեղն անցած էր, եւ Մոտենայի քով յաղթութիւն մ' բրաւ (Յունիս 15). բայց Գրեպպիայի քով չարաչար յաղթուելով (Յունիս 17—19), իր զօրաց մնացորդով Ճենուայի սահմաններն անցաւ ու յառաջագոյն հոն քաջուող Մորոյին հետ միացաւ: Երկրորդ ամիսը դաշնակիցք Աղէքսանդրիայի ու Մանդուայի բերդերն ալ առին (Յուլ. 21 ու 28): Գաղղիացիք ժուպէր զօրապետին հրամանատարութեամբ նոր բանակ մ' ալ քալեցուցին, որն որ վերին Իտալիա ձեռք բերելու ջանք բրաւ. բայց սա բանակն ալ Նովիի քով Սուվարովէն յաղթուեցաւ (Օգոստ. 15): Այսպէսով հետզհետէ բոլոր ան կողմերը դաշնակցաց ձեռքն անցան: Իրենց աս ամէն յաջողութիւններուն մեծապէս օգնեց ան պարագան, որ բոլոր առնուած տեղերուն ժողովրդեան մեծ մասը՝ որն որ Գաղղիացիներէն մեծ նեղութիւն կրած էր, դաշնակցաց բանակները մօտենալուն պէս՝ զանոնք իբրեւ իր ազատիչները կ'ընդունէր, ոտք կ'ելէր եւ անոնց յաղթութիւնները կը դիւրինցընէր:

126. Գաղղիացոց Նէապոլսոյ ու Հռոմի երկիրներէն մերժուիլը: Աւելի դժուարութիւն կրեց Նէապոլսոյ մէջ հին իշխանութեան հաստատուիլը, որովհետեւ նոր կարգադրութիւնները հոն բաղմամբ կողմնակիցներ ունէին: Մազտոնալ վերին Իտալիայի կողմերն երթալու համար՝ իր զօրաց մեծ մասովը հոնկից ելած տտեն (125), քանի մը բերդերու մէջ պահակապան զօրքեր թող տուած էր, որոնց օգնութեան վրայ վստահելով հասարակապետականք՝ թագաւո-

բականոց դէմ կը դնէին: Աս վերջինները՝ Գաղղիացի զօրքերուն տակաւին՝ Նէապոլոց մէջ եղած ատեն՝ Գալապրիա ոտք ելած էին, եւ օրէ օր աւելի կը զօրանային ու աւելի երկիր ձեռք կը բերէին՝ Ռուֆոյ կարգինային առաջնորդութեամբ, զորն սր թագաւորն իր ընդհանուր տեղակալն բրած էր: Արդ երբ որ՝ ինչպէս ըսինք՝ Մագտոնալ Գաղղիացի զօրաց մեծ մասովը ձգեց զնաց (1799, Մայ. 5), թագաւորական բանակը սկսաւ մայրաքաղաքին վրայ քաշել: Մէկալ կողմանէ Ռուսք եւ Օսմանեանք ծովէն միեւնոյն տեղը կը դիմէին: Այսպէտով Ռուֆոյ թէ առ երկու ազգերէն եւ թէ Անգղիացիներէն օգնութիւն գտնելով, մայրաքաղաքին առջեւը հասաւ: Հոն տանն օր զանազան կախներ, ներքին շփոթութիւններ, սաստիկ արիւնհեղութիւններ ու անագործունութիւններ պատահելէն ետեւ, վերջապէս Նէապոլիս անձնատուր եղաւ (Յունիս 23): Բայց թագաւորականք իրենց յաղթութեան պարծանքն արատեցին՝ տուած խօսքերնուն դէմ՝ հասարակապետականներէն շատ մարդ մեռցրնելով, որոնցմէ օրինակ առած՝ իրենց կողմն եզոյ խաժամութիւն ալ շարաշար կատարած բրաւ: Նոյն միջոցին Անգղիացւոց նաւատորմիղը նաւահանգիստը պաշարած կը պահէր. եւ Նելսոնն իր ծովապետական նաւուն վրայ զՓերդինանդ Գլեա բերաւ, որն որ վեց ամսուան հեռաւորութենէ ետեւ՝ իր մայրաքաղաքը մտաւ (Յուլ. 10): Աւելի ոչ եղաւ. Հռովմ տերութեան Գաղղիացիներէն ազատիլը: Նէապոլոց մէջ թագաւորական իշխանութեան հաստատուելէն ետեւ, Նէապոլսեցիք, Ռուսք, Անգղիացիք եւ Օսմանցիք ծովէն ու ցամաքէն նոյն երկիրը դիմեցին: Հոսմ մայրաքաղաքը Նէապոլսեցւոց ու Ռուսաց անձնատուր եղաւ (Սեպտ. 30): Քիչ մը ետքը Չիպիդավէքքիս ալ անտուեցաւ. իսկ Անգոնա, որ ծովու կողմանէ՝ Ռուսական Օսմանեան դումարտակով մը, եւ ցամաքի կողմանէ Աւստրիական զնդէ մը պաշարուած էր, երկայն ատեն դիմանայէն ետեւ, վեր-

ջին զնոյին անձնատուր եղաւ (Նոյ. 11): — Ասանկով բոլոր Իտալիայի մէջ Գաղղիացւոց ձեռքը՝ միայն ճենուս մնաց, որն որ իբրեւ Լիկուրեան հասարակապետութիւն կը կենար:

127. Ռուսիայի եւ Աւստրիայի մէջ պաղութիւն կը մտնէ: Ռուսի բանակը Հելուետիայի մէջ կը յաղթուի: Ա՛ս յաղթութեանց օրերը խաղաղութիւնը հաստատելու ժամանակ էր: Պրուշի պէս չէզոք կեցող տէրութեան մը՝ ասկից աւելի ինչ յարմար առիթ կրնար բլլալ բոլոր զօրութեամբ ետեւէ իյնալու որ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան խախտեալ չէնքը նորէն հաստատուի: Բայց յաղթութիւնն իմաստութեամբ եւ օգտի գործածելը՝ ամէն ատեն եւ ամէն տեղ՝ նոյն իսկ յաղթութիւնը ստանալէն դժուար եղած է: Մեկզի թողունք զՊրուշ. բուն զաշնակիցք ալ ծանրագին ժամանակն առանց օգուտ քաղելու անցուցին, եւ տարին չմընցած՝ զաշնակցութիւնը լուծուելու սկսած էր՝ Ռուսին դուրս ելլելովը, որուն պատճառները կը յայտնուին պատերազմին քանի մը դիպուածներէն, զորոնք հոս պիտի տեսնենք: — Գաշնակցաց արշաւանքին սկսած ատենը, Հելուետիա կեցող Գաղղիական բանակին Մասսենա հրամանատարը, կրաւպիւնտէնի օրրած (1799, Մարտ 6) եւ Փորարլպերկ յարձակած էր, բայց հոն յաջողութիւն չէր գտեր: Ժուրտան զօրապետին՝ Օսդրախի եւ Սդոգախի քով յաղթուելէն ետեւ (123) Հելուետիայի մէջ Գաղղիացւոց դիբըը խիստ վտանգաւոր էր: Եւ թէպէտ Մասսենա իր հաստատութեամբը տեղացւոց ոտք ելլելն արգելեց. բայց երբ որ մէկ կողմանէ կարողութեամբ Գերմանիայէն (123), մեկալ կողմանէ ալ Հոյէ ու Պելլեկարա՝ Փորարլպերկէն ու Գիրոլէն հոն դիմեցին, քաջութեամբ դէմ դնելէն ետեւ, Աինգերթուրի ու Ցիւրխի քով յաղթուեցաւ (Մայ. 27 եւ Յունիս 4), որով Հելուետիայի կէսն Աւստրիացւոց ձեռքն ինկաւ: Ամէն մարդ կը սպասէր որ արքիդաքոր

Հելուեացւոց յօժարութիւնն իր օգտին զօրծածելով, շուտ մը բոլոր երկիրը Գաղղիացիներէն կը մաքրէ, եւ դուրսէ հոնկից նոյն իսկ Գաղղիայի վրայ կը քալէ: Բայց զարմանքով տեսնուեցաւ որ ամենեւին շարժում չ'ընէր, որով Մասսենա ատեն կը ստանայ նոր զօրքերով զօրանալու եւ ամուր դիրք մը բռնելու: Աս չքմբռնուելու ընթացքին պատճառն էր Ռուսաց ու Աւստրիացւոց մէջ մտած նախանձն ու պաղութիւնը: Մէկ կողմանէ Ռուսք աղէկ աչքով չէին տեսներ Աւստրիացւոց՝ Հելուեոտիա բռնելը, վախնալով որ արտաքոյ կարգի կը զօրանան, որովհետեւ արդէն Իտալիայի ու Գերմանիայի մէջ հաստատուած էին: Մէկալ կողմանէ Իտալիա եզոզ Աւստրիացի զօրապետներուն դժուարը կու գար Ռուսի մը վերին հրամանատարութեան տակ ըլլալ (125), եւ Աւստրիայի գահէլծը կ'ուզէր որ նոյն թերակողոյն վրայ միայն ինք զօրծէ: Աւերջապէս կրուցան միաբանիլ ու որոշել որ Ռուսաց բոլոր բանակը՝ քանի մ'աւստրիական զնդերով՝ Հելուեոտիա զօրծէ, իսկ միայն Աւստրիացիք՝ Իտալիա ու Գերմանիա: Ասանկով Գորսագովի տակ նոր եկոզ 36.000 Ռուս զօրքը Հելուեոտիայի մէջ Աւստրիացւոց տեղն անցաւ, եւ Սուվարով հրաման ընդունեցաւ Իտալիայէն հոն երթալու (Օգոստ.): Իսկ Կարոլոս արքիդուքոն՝ իր բանակին փոքր մէկ մասը Գորսագովին թող տալով, մեծագոյն մասովը դէպ ի Միջին Ռենոս գիմեց, ուր պարագաներն իր ներկայութիւնը կը պահանջէին: Ատան զի իր ան կողմերէն քաշուելէն ետքը, Գաղղիացիք նորէն Ռենոս անցած էին եւ ծանրակշիռ տեղերու տիրելու կը ջանային: Արդ արքիդուքոր Ֆիլիփպուրկի պաշարումը վերցընել տուաւ եւ Մանհայմ յարձակմամբ առաւ (Սեպտ. 18): Բայց իր հեռանալէն ետքը Հելուեոտիայի մէջ իրաց կերպարանքը փոխուեցաւ: Մասսենա թշնամեաց տկարութիւնն իր օգտին զօրծածելով, Յիւրիսի նշանաւոր ճակատամարտը տուաւ (Սեպտ. 25—27), եւ անանկ մեծ յաղթութիւն ստացաւ, որ

Գորտագող ստիպեցաւ Հելլուեախայէն քաշուիլ: Եւ թէպէտ Սուլարով հոն դիմեց, բայց բանը բանէն անցած էր, ուստի բռնադատեցաւ Ալպեան լեբանց անձնաոյց ճամբաներուն վրայէն դէպ ի Վերին Սուաբիա եւ քաշուիլ (Հոկտ.), որն որ նոյն սպարապետին քաջագործութեանց ամենէն երեւելին կը համարուի:

128. Հոլանտտիան արշաւանք: Ռուսք Անգղիայի հետ ալ կ'արուին ու դաշնակցութենէն կ'ելլին: Բնական բան էր որ Ռուսի եւ Աւստրիայի մէջ մտած պաղուծիւնն աս անյաջողութեան պատճառաւ աւելի սաստկանար. վասն զի Ռուսք կը զրուցէին թէ Աւստրիացիք՝ Ռուսի բանակին Խաալիայի մէջ ունեցած յաջողութիւններուն վրայ նախանձելով, Հելլուեախայի մէջ զերենք մինակ թողուցած էին: Ասկից զատ յառաջորնէ աս երկու տերութեանց մէջ երկպառակութիւն ելած էր Սարգինիայի թագաւորութեան պատճառաւ, որն որ Ռուսիա կ'ուզէր որ նորէն կանգնուի. իսկ Աւստրիա կը բաղձար գոնէ ըստ մասին անոր երկիրներն իրեն սեպհականել: Նոյն նիւթին նկատմամբ Ռուսիա Անգղիայի հետ միաբան էր. բայց քիչ մը վերջը անոր հետ ալ աւրուեցաւ Հորանտտիան արշաւանքին պատճառաւ: Նոյն միջոցին Հոլանտայի մէջ Գաղղիացւոց զորք չգտնուելով եւ երկրին բնակչաց մեծ մասն անոնց դէմ դառնացած ըլլալով, Անգղիացիք Ռուսաց կայսրը համոզեցին որ դէպ ի հիւսիսային Հոլանտա մէկտեղ արշաւանք մ'ընեն: Աս նպատակաւ 25,000 ռուս-անգղիական բանակ մը Հելտեր ցամաք ելաւ (1799, Օգոստ.), եւ ժողովուրդը յորդորեց Օրանիայի իշխանին կողմն ոտք ելլելու: Բայց գանդաղութիւնը, հակառակ հովերը, աղէկ պատրաստուած չըլլալն ու գէշ առաջնորդութիւնը՝ նոյն ձեռնարկութիւնը պարսպ հանեցին: Ստոյգ է՝ Անգղիացիք ան կողմերը գտնուող հոլանտտիան նաւերը ձեռք անցուցին. բայց ցամաքի վրայ գործքերն ըստ մեծի մասին անյաջող գացին: Ռուսաց Հերման զորապետը Պերկէնի քով

քանի մը հազար զինուորով Գաղղիացւոց գերի ինկաւ (Սեպտ. 19). հետեւեալ կռիւներուն մէջ շատ մը Անգղիացիք ալ նոյն դժբախտութեան հանդիպեցան: Վերջապէս Անգղիացի հրամանատար Եորկի դուքսը գաշինք դնելով (Հոկտ. 18), բանակին մնացորդովն ետ քաշուեցաւ: Արդ Ռուսք առ դժբախտութեան պատճառ բռնելով Անգղիացւոց անձնատիրական վարժունքը, անոնց դէմ ալ դառնացան: Ուստի այս ամենայն վրայէ վրայ դալով, եւ ասկից զատ Պրուշ ալ՝ Պօզուս Ա.ին յորդորման հակառակ՝ իր չէզոքութիւնը տակաւին հաստատուն պահել ուզելով, կայսեր սիրտն ան ատիճանի նեղացաւ, որ ալ սրոյնց դուրս ելլել ան դաշնաւորութենէն՝ որուն կազմուելուն այնչափ փութով աշխատած էր: Ասոր համար զՍուվարով իր բոլոր զօրքովն ետ կանչեց (1800, Յունու.), եւ սկսաւ Գաղղիացի մտտենալ:

129. Գաղղիացի կառավարութեան խեղճ վիճակը: Ներքին շփոթութիւնք: Նաբոլէոնն ետ կը դառնայ: Երբ որ այսպէս մէկ կողմանէ դաշնակից տէրութիւնք իրենց յաղթութիւններէն օգուտ քաղելու առիթը կը կորսնցընէին, եւ նոյն իսկ դաշնակցութիւնք քակուելու կը սկսէր, Գաղղիացի մէջ ծանրակշիռ փոփոխութիւն մ'եղաւ, որով իր ներքին իրողութիւնները կարգի մանելով, զրեթէ ամէն ժամանակէ աւելի զօրութեամբ իր թշնամեաց դիմացը կրցաւ ելլել: Աս փոփոխութիւնն ալ Նաբոլէոնին ձեռքովն եղաւ, որն որ ներքին շփոթութեանց ու արտաքին դժբախտութեանց ատենը՝ Գաղղիա հասած էր (119): Բայց նախ նոյն ներքին շփոթութիւնները տեսնենք: — Վերակացուաց կառավարութիւնը (65) իր բռնած ընթացքովը բոլոր համարումը կորսնցուցած էր: Գործադիր իշխանութիւնն ունեցող վերակացուք՝ որոնց մէջ մտած էր Սիէյէս (31, 121), Հինգհարիւրոց օրէնագիր ժողովոյն հետ երկպառակութեան մէջ էին: Գիմադրականք, որոնց զուխ կը կենար Նաբոլէոնին Լուկիան

Պոնաբարդ եղբայրը, առիթ առնելով պատերազմներուն մէջ պատահած դժբախտութիւնները, հարկահանութիւնները, մամլոյ ազատութեան շափաւորուիլը, կառավարութեան դէմ սաստիկ յարձակմունքներ կ'ընէին: Ասով ժողովրդեան տհաճութիւնն օրէ օր կ'աւելնար, իսկ Բրեքիալ ամսոյն երեսնին (1799, Յունիս 18) յեղափոխութեամբ մը՝ վերակացուաց մէջէն երեք հոգի դուրս հանուիլն ու անոնց տեղ երեք ուրիշ աննշան մարդիկ դրուիլը, նոյն տհաճութիւնը խիստ սաստկացուց: Գաւառաց մէջ թագաւորականէք սկսան շարժիլ. Փարիզի մէջ Յակոբեանները, որոնց համամիտ էին Օժերոյ, Պեանատոգ ու Ժուրտան զօրապետները, առաջինէն տարբեր կերպով իրենց ժողովակը նորոգեցին: Ասոնք Իտալական պատերազմին դժբախտութիւններուն պատճառ կը սեպէին Նաբոլէոնին հեռաւորութիւնը, եւ կ'ըսէին թէ կառավարութիւնը զինքը նախանձու համար պքսորած է: Կառավարութիւնը գրեթէ ամենեւին կողմնակից կամ պաշտպան չունէր, եւ ամէնքը մտքերնին դրած էին որ սահմանագրութեան մէջ փոփոխութիւն մ'ընելու է: Իրերն առ վիճակին մէջ գտնուած տտեն՝ մէյ մ'ալ յանկարծ Նաբոլէոնին Էզիպտոսէն դառնալուն լուրը Փարիզ հասաւ. եւ առ անյուսալի ու արտաքոյ կարգի յաջողութիւնը՝ նոյն զօրապետին վրայ ամենուն ունեցած զարմանքն ու համարումը մեծցուց. այնպէս որ Գրեթիուսէն մինչեւ Փարիզ ըրած ճամբորդութիւնը՝ յաղթական ընթացքի մը կը նմանէր:

130. Պրիւմէրի 18ին յեղափոխութիւնը: Հիւպատոսական կառավարութիւն: Նաբոլէոն Փարիզ հասնելուն պէս, Սիէյէսին ու իր Ղուկիան եղբորը հետ որն որ Հինգհարիւրոյ խորհրդոյն գահերէց ընտրուած էր, միաբանելով, միտքը դրաւ որ վերակացուաց կառավարութիւնը կործանէ: Աս նպատակաւ նախ իրեն վաստրկեցաւ Փարիզի զօրքերն ու անոնց պաշտօնակալները, եւ Հինգհարիւրոյ ժողովատեղին՝ Ղուկիանին

ձեռքովը Ս. Գլու փոխադրեց, որպէս զի ժողովոյն վրայ զինուորաց ձեռքով ուզածին պէս տիրէ: Հոն իսկզբան փորձ բրաւ պատգամաւորներն իր դիտաւորութեան կողմը վաստակելու. առ որ շտապեցաւ, իր զօրքերուն հրաման տուաւ որ սուիններու զօրութեամբ անոնց ժողովատեղին դատարկացրնեն (Պրիւմեր 1Տ. 1799, Նոյ. 9): Հատարակապետականք թէպէտ իսկզբան քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին. բայց վերջապէս հարկադրեցան առաւել զօրութեան առջևը խոնարհիլ: Աս կերպով սաստիկ հասարակապետականք հեռանալէն ետեւ, Հինգ-հարիւրոց մնացած անդամներն ու Ծերոց խորհուրդը Ս. Գլու ժողովուեցան (Նոյ. 10), եւ եղածներուն համար Նաբոլէոնին ու զօրաց շնորհակալ բլալու որոշում ընելէն զատ, յայտնեցին որ վերակացուաց կառավարութիւնը ջնջուած է, եւ ընդարձակ իշխանութեամբ նոր առժամանակեաց կառավարութիւն մը գրին՝ երեք հիւպատոսներէ կազմուած, որոնք էին Նաբոլէոն, Սիէյէս ու Ռոսէ - Տիւզոն: Գարձեալ որոշեցին որ երկու խորհրդոց նիստերը մինչեւ երկրորդ տարւոյն (1800) Փետրուարի քսանը գոցուած մնան, եւ նոյն միջոցին անոնց տեղը բռնեն իրենց մեջէն ընտրուած ու քսանուվեցական հոգիէ կազմուած երկու մասնաժողովք, որոնք միանգամայն նոր սահմանադրութիւն մը պիտի շինէին: Ասոնք բլալէն ետեւ՝ հիւպատք ու երկու մասնաժողովք Փարիզ դարձան եւ անմիջապէս իրենց գործքերը սկսան, առաջինները՝ Լիբրանուպուրի պալատը, իսկ վերջինները Գիւիլիերմի պալատը: Այսպէսով առանց ամենեւին արիւն թափուելու՝ երեք օրուան մէջ (Նոյ. 9—11) ջնջուեցաւ վերակացուաց վարչութիւնը. ամիս մը վերջն ալ արգէն շինուած լմբնցած էր Հիւպատոսական նոր սահմանադրութիւնը, որն որ քսանի մ'օր ետքը հրատարակուեցաւ (Դեկտ. 25):

131. Չորրորդ կամ Հիւպատոսական սահմանադրութիւն: Նոյն չորրորդ սահմանադրութեամբ,

զորն որ գլխաւորաբար Սիէյէս շինած, Նաբոլէոն ուզածին պէս փոխած եւ բոլոր ազգն իր հաւանութեամբն ընդունած էր, հասարակապետութեան՝ միայն անունը մնաց, եւ Գաղղիա իրօք զինուորական միապետութիւն մը դարձաւ. որովհետեւ առաջին հիւպատոսին ան աստիճանի իշխանութիւն կը տրուէր, որ վեհապետէ մը շէր կրնար զանազանուիլ: Հասարակապետական ձեւերու երեւութիւն տակ՝ նոյն առաջին հիւպատոսը շէ թէ միայն բացարձակ իշխան մը կ'ըլլար, հապա գրեթէ հրամանապետ մը: Ասան զի ինք, որն որ իր երկու ընկերներուն պէս՝ տասը տարի մէյ մը պիտի ընտրուէր, կամ անընդմիջապէս եւ կամ ծերակուտին ձեռքովը՝ բոլոր պաշտօնները պիտի բաժնէր, պատերազմ՝ կամ խաղաղութիւն պիտ'որ ընէր, եւ քովը տէրութեան խորհուրդ մը պիտ'որ ունենար, որուն մէջ պիտի մտնէին մնացեալ երկու հիւպատք: Այսպէսով աս երկու հիւպատք՝ որոնք անուամբ առաջին հիւպատոսին ընկերներն էին, իրօք հազիւ խորհրդականի պաշտօն կատարելու իշխանութիւն ունէին: Ինչպէս յայտնի է, աս երեք հիւպատք կառավարութիւնը կամ գործադիր իշխանութիւնը կը կացուցանէին: Առաջին հիւպատոն իր գործողութիւններուն համար ամենեւին մէկու մը պատասխանատու չէր: Միայն ինք եւ իր տէրութեան խորհուրդը՝ իրաւունք ունէին օրինաց առաջարկութիւն ընելու: Ասոնցմէ զատ Պահպանիչ ծերակոյտ՝ մը կար, որուն անդամներն իսկզբան հիւպատք պիտի անուանէին, իսկ ետքէն պակտողներուն թիւն ինք ծերակոյտն ընտրութեամբ պիտի լեցընէր: Ասոնք բոլոր իրենց կենացը մէջ աստիճաններն պիտի պահէին: Իրենց գործքն էր՝ գաւառներէն խաւրուած անուններուն մէջէն՝ օրէնսդիր ժողովոյն անդամները, վերին պաշտօնատէրներն ու դատաւորներն ընտրել: Օրէնսդիր ժողովը, որն որ օրէնք առաջարկելու իրաւունքէն զրկուած էր, երկու մաս կը բաժնուէր. Ռամկապետաց ժողով²,

¹ Sénat conservateur. ² Tribunal.

որն որ հարիւր անգամէ կը կազմուէր, եւ կառավարութեան առաջարկած օրէնքները պիտի քննէր ու անոնց վրայ վիճէր. եւ բուն օրէնսդիր ժողով, որուն 300 անդամները՝ Ռամկապետաց ժողովոյն հաճութիւնը ընդունող առաջարկութիւնները կամ պարզապէս պիտ'որ ընդունէին եւ կամ մերժէին, առանց քննելու կամ անոնց վրայ վիճելու: Աս երկու ժողովներուն անգամոց հինգին մէկը տարին մէյ մը պիտի փոխուէր: Ծերակուտին խորհուրդները զազանի պիտ'որ ըլլային. իսկ օրէնսդիր ժողովոյն նիստերը՝ թէպէտ հրապարակական էին, բայց ունկնդիրներուն թիւը երբեք երկու հարիւրը պիտի չանցնէր: — Ինք իրմէ կ'իմացուի որ քաղաքային խորհուրդները պէտք էին ջնջուիլ, ինչպէս որ եղաւ ալ. ամէն կողմ կառավարութենէ ընտրուած կուսակալներ դրուելով, որով եւ բոլոր զաւառները կառավարութեան ձեռքին տակ ինկան:

132. Նաբոլէոն առաջին հիւպատոս կ'ըլլայ: Հիւպատոսութեան առաջին ժամանակներն ու եղած կարգաւորութիւնները: Արդէն ամէն մարդ կը գուշակէ թէ Նաբոլէոն պիտի ըլլար առաջին հիւպատոս: Իրօք ալ վերոյիշեալ երկու մասնաժողովք (130) նոյն իշխանութիւնն իրեն տուին. իսկ ինք ընտրեց մէկալ երկու հիւպատները, որոնք էին Գանպասերէս ու Ղըպրէօն: Յառաջուան Սիէյէս ու Ռոժէ-Տիւզոս հիւպատներն ալ ծերակուտին մէջ դրուեցան: Այսպէսով Նաբոլէոն բոլոր իշխանութիւնը ձեռք բերաւ. եւ աս մեծ փոփոխութիւնը չէ թէ միայն՝ յառաջագոյն յիշածնուս պէս (130) առանց արիւնհեղութեան ու քիչ ժամանակուան մէջ կատարուեցաւ, հապա ամենեւին տեղ մը վրդովման առիթ չտուաւ: Ղան զի թէպէտ ամէնքը կը ճանչնային եղածներուն ապօրինաորութիւնը, բայց ոչ զք կը համարձակէր գէմ գնել կամ ձայն հանել, որովհետեւ ամէն մարդ շիտթութիւններէ ձանձրացած էր, եւ Նաբոլէոնի պէս մեծ ու հռչակաւոր անձէ մը կը յուսացուէր որ ամենայն ինչ կը

կարգաւորէ: Ասանկով ազգին ընդհանուր հաճութիւնը՝ ձեռնարկութեան անկանոնութիւնը ծածկեց: Իսկ Նաբոլէոն՝ գէթ առաջին ժամանակները՝ իր վրայ եղած ակնկալութիւններն արդարացուց. իրմէ յառաջ տիրողներուն ըրած սխալմունքներն ու զործած շարիքներն ալ իր հռչակին մեծնալուն շատ նպաստեցին: Ինք իշխանութեան հասած ատեն՝ բանակը ոչ թողակ ունէր, ոչ զգեստ եւ ոչ ուտելիք. զանձը զատարկ էր, դրամատոմսերն ամենեւին արժէք չունէին: Աս վիճակին մէջ Նաբոլէոն կրցաւ ազգին վստահութիւնը վաստակիլ, որով եւ դրամական նեղութիւնը քիչ քիչ նուազեցաւ: Ասկից զատ՝ շուտ մը շափաւորեալ ընթացք մը բռնեց: Ֆրիւքդիտորի 18ին պրսորեալները (64) Բիշկրիւէն եւ ուրիշ քանի մը սաստիկ միապետականներէ զատ՝ ետ կանչեց: Պատանդի օրէնքը¹, որն որ Անտէազուոց ազգականներն՝ անոնց յանցանաց պատասխանատու կ'ընէր, ինչպէս քահանայից գէժ դրուած օրէնքները, ահակալութեան ժամանակէն մնացած ուրիշ օրէնքներուն հետ ջնջեց: Քաղթելոց մեծ մասը կրցաւ Քաղղիս դառնալ: Արժնի պաշտամունքն ալ քիչ մ'ազատութիւն ունեցաւ: Աերակացուաց վարչութեան գէշ ազդեցութիւններէն մէկն եղած էր Անտէի մէջ քաղաքական պատերազմին նորոգուիլը, զիսաւորաբար Հոշին (56) ետ կանչուելէն ետեւ: Անժուի, Մէյնի, Բուազուի, Պրրգանեի ու Նորմանտիայի մէկ մասին մէջ ժողովուրդն ոտք ելած էր եւ Քաղթեալներուն հետ միաբանելով՝ հետզհետէ կը զօրանար (1799, Սեպտ.): Նաբոլէոն զիրենք ալ զուպեց եւ երկիրը խաղաղցուց: — Բայց այս ամենայն կարգադրութեանց մէջ զուպողական ու բռնական միջոցներ ալ պակաս չէին, որոնցմէ զիւրաւ կրնար գուշակուիլ որ Նաբոլէոն ատենով ինչպիսի արձակապետ պիտ'որ բլայ:

¹ Loi sur les otages.

Բ.

Նախնիքներն առաջին հիշատակու ըլլալէն մինչեւ
կայսերական աստիճան բարձրանալը (1800—1804):

133. Գաղղիայի ու դաշնաւորաց զիւրքը :
Գաղղիական ազգն ու բովանդակ Եւրոպա խաղաղու-
թեան կը բաղձար: Նաբոլէոն՝ որն որ յայտնած էր թէ
իր բաղձանքն ալ ասոր համաձայն է եւ հրապարակաւ
խոստացած էր թէ նոյնը հաստատելու ետեւէ պիտ' որ
իյնայ, սկսաւ արտաքուստ ցուցնել որ գործքով ալ
իր խօսքը կատարելու կը ջանայ: Գլխաւոր իշխանու-
թիւնը ձեռք բերելուն պէս, Անգղիայի թագաւորին
ու Աւստրիայի կայսեր մէյ մէկ նամակ գրեց, որոնց մէջ
կ'առաջարկէր որ խաղաղութիւն ըլլայ: Թէպէտ նոյն
առաջարկութեան կերպէն յայտնի կ'երեւար որ առանց
հետեւութեան պիտի մնայ. բայց եւ այնպէս առաջին
հիւպատին համար աս օգուտն ունեցաւ, որ Գաղղիա-
ցիք Նաբոլէոնին թղթերուն մէջ երեւցող ջերմութե-
նէն, անկեղծութենէն ու վեհանձնութենէն յափշտա-
կուելով, եւ անոր տրուած պատասխաններուն պազու-
թենէն ու Պուրպոնեան ցեղը գահ հանելու եւ հին
կարգադրութիւնները նորէն հաստատելու պահանջու-
մէն նեղանալով, սաստիկ եռանդեամբ վառեցան, որով
եւ Նաբոլէոն դիւրաւ կրցաւ նոր արշաւանք մը սկսելու
համար հարկաւոր եղած բանակը կազմել: Արշափ տար-
բեր էր երկու կողմանց ան ատենուան վիճակը՝ նախքն-
թաց արշաւանքին սկսած ժամանակին վիճակէն: Ռու-
սի կայսրը, որն որ՝ ինչպէս տեսանք՝ արդէն դաշնաւո-
րութենէն ելելու վրայ էր (128), նոյն ատեն բոլորո-
վին Նաբոլէոնին կողմը վատարկուած էր. այնպէս որ
Նեպոլէոնի Կարոլինա թագուհւոյն (122) իրմէ օգնու-
թիւն խնդրելու համար՝ անձամբ Ռուսիա երթալն ալ
հետեւութիւն մը չունեցաւ: Ասանկով ցամաք երկրին
վրայ Գաղղիացւոց դիմացը՝ միայն Աւստրիա կար, որն

որ հազիւ տկար կերպով մը Նէապոլէն ու Գերմանիայի մէկ մասէն օգնութիւն կրնար յուսալ: Եւ թէպէտ քիչ մը ետքը Անգղիայի հետ դրամական օգնութեան գաշինք դնելով (1800, Յունիս 26), անձկագոյնս միացաւ. բայց Անգղիա ցամաքային պատերազմին մէջ զինուորական նկատմամբ իրեն ինչ օգնութիւն կրնար ընել: Ասկից զատ՝ կարծես թէ կ'ուզէին Աւստրիացիք Գաղղիայի գործքը դիւրինցընել, արշաւանքը շսկաժ զկարօրոս արբիդուքսը զօրաց հրամանատարութենէն հանելով. որովհետեւ ինք կ'ուզէր որ Նաբոլէոնին խազաղութեան առաջարկութիւնն ընդունուի, որն որ ժամանակին պարագայից նայելով, թէ ամենէն խոհեմագոյն ճամբան էր եւ թէ պատուաւոր կերպով կրնար գլուխ տարուիլ:

134. Իտալական արշաւանք: Մարենկոյի ճակատն ու Աղեքսանդրիայի զինադադարը: Գաղղիացիք իրենց պատրաստութիւնները տեսնելէն ետեւ, մի եւ նոյն ատեն երկու արշաւանք սկսան, մէյ մ'Իտալիա՝ Նաբոլէոնին հրամանատարութեամբը, մէյ մ'ալ Աւերին Գերմանիա՝ Մորոյ զօրավետին հրամանատարութեամբը: Նաբոլէոն իր զօրքովը մեծ դժուարութեամբ ու մեծ քաջութեամբ Հելլուեաիայի լեռանց վրայէն անցնելով (1800, Մայ.), անակնկալ Աւերին Իտալիա յարձակեցաւ, Միլան մտաւ (Յունիս 2) եւ Այսրալպեան հասարակապետութիւնը նորէն հաստատեց, ան միջոցին՝ երբ որ Ճենուա, երկայն ատեն սաստիկ քաջութեամբ Աւստրիացւոց պաշարման դէմ դնելէն ետեւ, սովէն ստիպուած՝ թշնամեաց անձնատուր ըլլալով (Յունիս 4), Գաղղիացւոց Իտալիայի մէջ ունեցած միակ տեղն ալ կը կորսուէր: Աս վերջին դէպքը՝ եթէ քանի մը շաբաթ յառաջ պատահած ըլլար, Աւստրիացւոց համար արտաքոյ կարգի մեծ հետեւութիւն կ'ունենար. բայց նոյն ատեն ամենեւին օգուտ մը չունէր: Մեզս՝ իրենց վերին հրամանատարը, որն որ իր զօրաց մեծ մասն Աղեքսանդրիայի քով ժողված էր,

գրեթէ շորս կողմէն թշնամիներէն պաշարուելով, շուտ մը ուտելեաց եւ ուղղամթերի պակասութենէն նեղուիլ սկսաւ, որով եւ ստիպեցաւ ճակատ մը տալ: Ուստի ճենուա առնուելէն տասն օր ետքը տրուեցաւ Աղէքսանդրիայի մօտ Մարենկոյի նշանաւոր ճակատը (Յունիս 14), որուն մէջ թէպէտ իսկզբան Աւստրիացիք յաղթող կ'երեւային, բայց ետքը Եգիպտոսէն նոր դարձող Տրսէքս զօրապետին ու երիտասարդ Քելլերմանին քաջութեամբ՝ Գաղղիայիք փառաւոր յաղթութիւն մ'ըրին: Խիստ մեծ էր Աւստրիացւոց կրած վնասը. բայց չէ թէ այնչափ աս վնասէն, որչափ կերակրոյ ու ուղղամթերի պակասութենէն բռնադատեցան երկրորդ օրը Աղէքսանդրիայի զինադադարն ընելու, յանձն առնելով Մինչիոյէն անդին անցնիլ, որով քիչ մը յառաջ առնուած ճենուա, Աղէքսանդրիա, Գուբին, Միլան, Բիաչենցա եւ ուրիշ բազմամթիւ բերդեր՝ արտաքոյ կարգի շատ ուղղամթերով՝ մէկէն Գաղղիացւոց ձեռքն անցան: Ասանկով մէկ օրուան մէջ եւ միակ ճակատով մը կորուեցան ամբողջ մէկ տարւան եւ շատ յաղթութեանց պտուղները: Նաբոլէոն Խտալական բանակին հրամանատարութիւնը Մասսենային թող տալով, Փարիզ դարձաւ:

135. Գերմանական արշաւանք: Հոհնելիմտէնի ծակատը: Նաբոլէոնի բանակն Խտալիա շմտած՝ Մորոյ զօրապետը 130,000ի բանակով Ռենտսի վրայէն անցած էր (1800, Ապր. 25): Նոյն կողմերն Աւստրիացւոց 120,000ի բանակին հրամանատարութիւնը՝ Կարոլոս արքիդքսէն Գրէյ սպարապետին անցած էր, որն օր թէեւ Խտալիայի մէջ մեծամեծ յաղթութիւններ բրած էր, բայց թէ խիստ ծեր էր եւ թէ Մորոյի պէս հրամանատարի մը զիմացն ելլելու մարդ չէր: Գաղղիացիք զանազան յաղթութիւններ ընելով, զինքը մինչեւ Ուլմ քշեցին (Մայ. 2—10), ուր քիչ մ'ատեն կրցաւ հաստատուն կենալ: Բայց երբ որ Մորոյ Պիպերախի քով նոր յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ

(Յունիս 5), զինքը թող տալով՝ Գանուբի վրայէն անցաւ, անանկ որ Տոնաւ վերթ ու Ռեկենսպուրկ քաղաքներն իրենց առատ ուազմամթերոյն իր ձեռքն անցնելու վտանգի մէջ ինկան, ալ անկէ ետեւ Գրէյ ստիպեցաւ Ուլմի ամուր գիւղքը թող տալ եւ ետ դառնալ: Անկէ ետքը Գաղղիացիք դարձեալ քանի մը յաղթութիւններ ըրին ու Պաւիերայի մեծ մասը՝ Միւնիք մայրաքաղաքով (Յունիս 28) ձեռք անցուցին: Ասանկով Աւստրիացիք խիստ նեղի գալով, Մարենկոյի ճակատին կորուստն ալ լսելով, բանադատեցան զինագաղար ընել (Յուլ. 15) եւ նախակարգ դաշինք դնել (Յուլ. 28), մինչեւ Լիւնեւիլի մէջ խաղաղութեան բանակցութիւնք ալ սկսան ըլլալ: Բայց խաղաղութիւն չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ Աւստրիացիք չէին ուզեր առանց Անգղիայի խաղաղութիւն ընել, իսկ Նաբոլէոն յանձն չէր առնուր երկու տէրութեանց հետ մէկտեղ բանակցիլ: Անոր համար պատերազմը հինգ ամիս (Յուլ.—Նոյ.) դադրած մնալէն ետեւ, նորէն սկսաւ: Եւ թէպէտ իսկզբան Աւստրիացւոց նոր հրամանատար Յովհաննէս արքիդուքսը (կայսեր եղբայրը) քիչ մ'առաւելութիւն ստացաւ. բայց Մորոյ Հոհենլինաւենի հաշակաւոր ճակատին մէջ (Գեկտ. 3) իրենց բանակին մեծ կստորած ընելով եւ խիստ շատ գերի բռնելով, յառաջ քալեց ու մինչեւ Լինց հասաւ, անանկ որ ալ Վիէննայի ճամբան իր առջեւը բաց էր: Նոյն նեղութեան ատեն՝ դարձեալ Վարոլոս արքիդուքսը հրամանատար եղաւ. բայց չկրցաւ օգուտ մ'ընել: Գերմանիայէն ու Իտալիայէն 300,000 ի չափ զաղղիական զօրք իրենց ընթացքը դէպ ի Վիէննա ուղղած էին:

136. Շրայէրի ու Գրեւիզոյի զինադադարները: Այսպէսով հին դարն արեամբ ներկուած լմննալէն ետեւ, նոր դարուն հետ խաղաղութեան յոյսը ծագեցաւ: Աւստրիա այնչափ կորուստներ ընելով եւ մեծագոյն վնասներ ընելու վտանգի մէջ գտնուելով, կր բաղձար Գաղղիայի հետ հաշտուիլ, որուն համար յանձն

առաւ առանց Անգղիայի բանակցիւ (Դեկտ. 21): Ասոր վրայ Շրայէրի երեսնօրեայ զինագաղարի դաշինքը դրուեցաւ (Դեկտ. 25), որով Աւստրիացիք յանձն կ'առնուին իրենց զօրքերը Գիրօլէն հասնել, եւ ուրիշ տեղերէն զատ՝ Ալբրցպուրկ Գաղղիացւոց տալ. միանգամայն կայսրը կը խոտտանար՝ ինչպէս որ բլայ նէ նաեւ առանց Անգղիայի խաղաղութիւն ընել: Աս վերջին թէութիւնն Աւստրիա հազիւ տարւոյն վերջին օրը յանձն առաւ, եւ անմիջապէս Ալենեւիլի մէջ բանակցութիւնք սկսան (1801, Յունու. 1), որոնցմէ ծագեցաւ թէ Աւստրիայի եւ թէ Գերմանիայի խաղաղութիւնը: Շրայէրի զինագաղարով Գերմանական պատերազմը գաղրելէն քանի մ'օր ետքը՝ Իտալիայի մէջ ալ զէնքերը հանգչեցան: Ասան զի հոն ալ, ուր վերջին ատենները (Դեկտ. 21էն վեր) պատերազմը սաստկութեամբ նորոգուած էր, Աւստրիացւոց բանը ձախող երթալով, նոյն միջոցին Գրեւիզոյի զինագաղարն բրին (Յունու. 16), որով Բեռլինայի, Ալերմայի, Ֆերրարայի ու Անգոնայի ամրոցները Գաղղիացւոց ձեռքը թողուցին. քիչ մը վերջն ալ նոյն զինագաղարն երկրնցը ներս համար՝ նաեւ Մանդուայի բերդն անոնց յանձնեցին (Յունու. 26):

137. Ալենեւիլի ու Փլորենտիայի խաղաղութեան դաշինքները: Ալենեւիլի բանակցութեանց հիմառնուեցաւ չէ թէ միայն Գամբոյ Փորմիոյի խաղաղութեան դաշինքը (95), հապա նաեւ Ռաշդատի գեապանաժողովոյն մէջ Գերմանացւոց բրած զիջումները (112)-ան ալ բաւական չէ, նոր պահանջումներ ալ աւելցան: Աւստրիա այս ամենայն ընդունելով, Ալենեւիլի խաղաղութեան դաշինքը դրուեցաւ (1801, Փետր. 9), որուն զխաւոր պայմանները հետեւեալներն են: 1. Բեղգիայի ու Ֆրիգիթալի՝ Գաղղիային անցնիլը կը հաստատուի: (Ալերջինը ետքէն Հելուեալի տրուեցաւ. 1802, Օգոստոս:) 2. Գամբոյ Փորմիոյի խաղաղութեան դաշինքով Աննեաիկի երկիրներէն Աւստրիայի

անցած տեղերն իրեն կը մնան. միայն թէ էչ գետը նոյն տերութեան սահման կ'որոշուի, որով յիշեալ գետին ու Բոյին մէջտեղի երկիրներն իրմէ առնուելով՝ Այսրալպեան հասարակապետութեան կը տրուին: 3. Նոյնպէս նոյն դաշինքով Պրայսկաին՝ Մոսկնայի դքսին տրուիլը կը հաստատուի: 4. Գոսկանայի մեծ դքսութիւնը Բարմայի կը տրուի, ասոր փոխարէն Գոսկանայի մեծ դքսին Գերմանիայի երկիրներէն հատուցում մը տալով: 5. Այսրն ու Գերմանիայի պետութիւնը կը հաւանին որ Ռենուսի ձախ եզրները Գաղղիայի մնան, այնպէս որ նոյն գետին ձորուղին՝ երկու տերութեանց սահմանը կազմէ: 6. Աս երկիրներուն թող տրուելովը վնաս կրող իշխանք՝ Գերմանիայի ուրիշ կողմերը հատուցում պիտ'որ ընդունին: 7. Բատաւեան, Հելուեաական, Այսրալպեան ու Լիկուրեան հասարակապետութիւնք առհասարակ կը ճանչցուին: — Քիչ մը ետքը Փլորենիայի խաղաղութեան դաշինքը գրուեցաւ (Մարտ 28) Նէապոլսեցւոց հետ, որոնք Գոսկանա յարձակելէն (1800, Գեկտ.), Հռոմի տերութեան սահմանները քաշուելու ստիպուելէն (1801, Յունու. 14), եւ Գաղղիացւոց՝ նոյն երկու երկիրները զօրօք բռնելէն ետեւ, հազիւ Ռուսիայի միջնորդութեամբ Ֆոլինեոյի զինադադարը կրցեր էին ընել (Փետր. 18): Փլորենիայի խաղաղութեան պայմանները հետեւեալներն են: 1. Բոլոր նաւահանգիստներն Անգղիական ու Օսմանեան նաւերուն գոց պիտ'որ ըլլան: 2. Նէապոլիս՝ Գոսկանայի մէջ ունեցած երկիրները, Էլպա կղզին ու Բիոմպլինոյի իշխանութիւնը պիտի թողու: 3. Օսդրանգոյի մէջ Գաղղիացի զօրքեր պիտի մնան:

138. Ծովային պատերազմ: Եօթն կողեաց հասարակապետութիւնը: Անգղիացիք Մալդա կ'առնուն: Լւարոպայի ցամաք երկիրն առ խաղաղութեան դաշինքներով սկսաւ հանդարտութիւն վայելել, բայց միշտ վախ կար որ նոյնը երկայնժամանակեայ պիտի չըլլայ. որովհետեւ մէկ կողմանէ ծովային պատերազմը

տակաւին կը շարունակուէր, մէկալ կողմանէ ալ Ռուսիայի քաղաքականութեան փոխուիլը՝ հիւսիսային կողմերը նոր ձեռնարկութեանց առիթ տուաւ. միանգամայն Գերմանիայի մէջ բլալու հասուցումները՝ որոնք ապագայ ժամանակի թող տրուած էին, բանակցութեանց համար ընդարձակ դաշտ մը բաց կը ձգէին, եւ սով կրնար յառաջունէ գուշակել թէ ինչ էլք պիտ'որ ունենան: — Տեսնենք հոս նախ վերջին պատերազմներուն ատենները ծովու վրայ պատահածները, եւ ետքը ասիկէ վերջը եղածները: Եգիպտոս առնուելէն ետեւ (118), ծովական պատերազմին տեսարանը՝ գլխաւորաբար Միջերկրական ծովն էր, որուն վրայ Ռուսի, Օսմանեան տէրութեան ու Անգղիայի նաւերը կ'եռային: Ռուսական - Տաճկական նաւատորմիղը Գորիս առաւ (1799, Մայ. 1). որմէ գրեթէ տարի մը ետքը Գրան պաշտպանութեան ու Ռուսի երաշխաւորութեան տակ, Եօթն կղզեաց հասարակապետութիւնը կանգնուեցաւ, կոստանդնուպոլիս Ռուսաց ու Օսմանեանց մէջ դրուած դաշինքով (1800, Մարտ 21): Երկայն ատեն աս կղզիները Ռուսի զօրքով բռնուած բլալով, նոյն տէրութիւնը Միջերկրական ծովուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Բայց ինչ պիտ'որ բլայ ան ազդեցութիւնը՝ Անգղիայի ստացած ազդեցութեան քով: Բրիտանական քաղաքականութեան գլխաւոր նպատակն էր ան ծովուն մէջ իր իշխանութիւնը հաստատել. եւ Մալդա կղզւոյն՝ սովէն նեղի գալով՝ վերջապէս Անգղիացւոց ձեռքն իյնալը (1800, Սեպտ. 5), աս բանիս անանկ հիմ մը դրաւ, որ դժուարաւ կրնար խախտիլ: Արդէն յառաջագոյն Մինորգա կղզին ալ առած էին (1798, նոյ. 15):

139. Ռուսը Անգղիայի դէմ դաշնաւորութիւն մը կը կազմեն: Զինեալ չէզոքութիւն: Պողոս Ա.ին մահն ու Ռուսի քաղաքականութեան փոխուիլը: Աս կերպով Ռուսի եւ Անգղիայի մէջ տեսակ մը սոսիսութիւն սկսաւ, որով՝ յառաջագոյն նոյն երկու տէրու-

Թեանց մէջ մտած պաղութիւնը (128) սաստկացաւ, եւ վերջին աստիճանի հասաւ Մալղա կղզւոյն պատճառաւ, զորն որ Պօղոս Ա. իբրեւ Մալղայեան ասպետաց կարգապետ (120) Անգղիացիներէն կը պահանջէր, եւ Նարոլէոն՝ զինքն իր կողմը շահելու համար՝ իրեն պարգեւեց: Նոյն ատեն Պօղոս Ա.ին աս նկատմամբ հիւսիսային կողմերն բրած ձեռնարկութիւնները մեծ հետեւութիւններ ունեցան: Ինք Աւստրիայի ու Անգղիայի դաշնակցութենէն ետ քաշուելու եւ Նարոլէոնին կողմը միտելու սկսած ատենէն (128), հիւսիսային տէրութիւններն անձկութեամբ իրեն հետ կապելու փոյթ տարաւ: Շուեաթի հետ պաշտպանողական դաշնաւորութիւն դրաւ (1799, Հոկտ. 29), քիչ մը ետքը Պրուշի հետ ալ անձուկ կապակցութեան մէջ մտաւ (1800). իսկ Գանիայի հետ ունեցած հին կապակցութիւնը տակաւին կը տեւէր: Եւ երբ որ Բրիտանացիք սկսան շէզոք նաւերուն դէմ յառաջուրնէ աւելի խիստ ու ճրնշողական միջոցներ բանեցընել, նոյն կայսրը՝ Թէ աս շարիքը խափանելու եւ Թէ ծովու վրայ Անգղիացւոց իշխանութիւնը տկարացընելու մտօք, իր մօրը Ջինեալ շէզոքութեան խորհուրդը (Հաս. Բ. 256) նորոգեց: Աս նպատակաւ Շուեաթի ու Գանիայի հետ դաշնաւորեցաւ (1800, Դեկտ. 16). քիչ մը ետքը Պրուշ ալ իրենց հետ միացաւ (1801, Փետր. 12): Կատարինէին ժամանակն աս նիւթին վրայ եղած որոշումները կրկնեցան, եւ անոնց վրայ աս ալ աւելցաւ որ հետերնին տէրութեան նաւ¹ ունեցող առեւտրական նաւերը խուզարկութենէ կամ այցելութենէ ազատ ըլլալու են: Ռուսիայի նաւահանգիստները զանուոյ Քրիտանական նաւերուն դուրս ելլելն արգելուեցաւ²: Պրուշք եւ Գանիայիք Վեդերի ու Էլզայի եզրները բռնեցին, Պրուշք նաեւ բոլոր Հաննովէր զօրք բռնեցին (Մարտ): Անգղիա չէր կրնար այս ամենայն հանդարտութեամբ տեսնել,

¹ Convoy.

² Անոնց վրայ Embargo դրուեցաւ:

ուստի եւ Տիւրքիային կողմերը ծովային պատերազմ մը սկսաւ: Անգղիացիք Արեւելեան ծովը նաւատորմիդ մը խաւրեցին, եւ Գորենհակի քով ծովային ճակատ մը տրուեցաւ (Ապր. 2), որուն մէջ Գանիացիք՝ երկայն ժամանակ քաջութեամբ պատերազմելէն եւ երկու կողմէն ալ մեծ կորուստ ըլլալէն ետեւ, վերջապէս Բրիտանացուոց առաւել զօրութիւնը յաղթող եղաւ: Նելսոն Գանիայի հետ՝ զինեալ շէզըքութենէն դուրս ելլելու պայմանաւ՝ զինադադար ընելէն ետքը, նաւատորմիդը Ռուսի ու Շուեաի դէմ քայլեցուց: Ախի կար որ շէ թէ միայն աս պատերազմը շատ մեծնայ, հապա տէրութեանց յարաբերութիւններն աւելի եւս շփոթին. բայց Պօղոս Ա. հասարակօրէն անբնական համարուած մահուամբ մը մէջտեղաց ելլելով (Մարտ 24), արդէն շփոթութեանց գլխաւոր պատճառը վերցուած էր: Իր որդին ու յաջորդը Աղէքսանդր Ա. անմիջապէս հօրը քաղաքականութեան հակառակ ընթացք մը բռնեց. Անգղիայի հետ դաշինք դրաւ (Յունիս 17), որով Բրիտանացուոց ծովային սկզբունքները կ'ընդունէր եւ իր հօրը Մալդայի վրայ բրած պահանջմունքէն ետ կը կենար: Ռուսիայի դաշնաւորը ալ աս դաշանց մէջ մտան եւ զօրօք բռնած տեղերնին թող տուին:

140. Ռուսիա ու Բորդուկալ Գաղղիայի ու Սպանիայի հետ խաղաղութիւն կ'ընեն: Անգղիա խաղաղութիւն ընելու կը միտէ: Ռուսիայի մէջ եղած աս փոփոխութիւնն ու նոր վեհապետին չափաւորեալ ուղին, որն որ հին յարաբերութեանց հաստատուելովը գոհ ըլլալով, միեւնոյն ատեն թէ Սպանիայի (1801, Հոկտ. 4) եւ թէ Գաղղիայի (Հոկտ. 8) հետ խաղաղութիւն բրաւ, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ընդհանուր քաղաքականութեան վրայ: Արդէն քիչ մը յառաջ Բորդուկալ, որուն դէմ Սպանիացիք Գաղղիայի զրգոթութեամբ յարձակում բրած էին, ստիպուած էր թէ Սպանիայի (Յունիս 6) եւ թէ Գաղղիայի (Սեպտ. 29) հետ խաղաղութիւն ընելու, Օլիվենցա՝ Սպանիայի

տարով, եւ խոստանալով որ իր նաւահանգիստներն անգղիական նաւերուն կը դոցէ: Անգղիայի մէջ ժողովուրդը շատոնց խաղաղութեան կը բաղձար, մանաւանդ զինեալ չէզոքութեան պատճառաւ՝ հիւսիսային կողմերն ալ նոր պատերազմ՝ բացուելէն ետեւ: Ասոր վրայ աւելնալով Իրլանտայի շփոթութիւններն (142) ու ցորենեղէնի պակասութենէն կրած նեղութիւնին, միանգամայն բորբոսվին կղզիացեալ մնալին, մաքերնին դրին որ ալ կերպով մը Գաղղիայի հետ հաշտուին: Ասոր նշան կամ պատրաստութիւն կրնար սեպուիլ Բիդգին՝ իր այնչափ երկայն ժամանակ վարած պաշտօնէն ինքնակամ հրաժարիլը (1801, Փետր. 9), որովհետեւ յայտնի էր թէ քանի որ ինք վարչութեան գլխիւր կը կենայ, Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն շիկրնար ըլլալ: Բայց աս նիւթին մէջ գլխաւոր սրոշումն ընողը՝ Եգիպտոսի իրողութեանց վիճակին փոխախն եղաւ: Բրիտանացւոց քաղաքականութիւնն ասոր մէջ երբեք չէր փոխուեր. արտաքոյ կարգի զոհերն իսկ իրենց աչքին բան չէին երեւար՝ երբ որ նոյն նպատակին համար կ'ըլլային:

141. Եգիպտոսի արշաւանքին վերջը: Էլ-Արիշի ու Գահիրէի դաշինքները: շիմակ ատեն է որ աչուրնիս դարձրնենք Եգիպտոսի վրայ, ուսկից զմեզ հեռացուցին Եւրոպայի իրողութիւնները: Ինչպէս որ յառաջ յիշատակած ենք (119), Նարոլէան Եգիպտոսէն հեռացած ժամանակ՝ հոն թող տուած զօրքին հրամանատար դրած էր Գլեպեր զօրապետը (1799, Օգ. 22): Նոյն ժամանակ Ասորիքէն Բրիտանական-Օսմանեան բանակ մը կը յառաջանար, որն որ Էլ-Արիշ առաւ (Դեկտ. 29). որուն վրայ ամիս մը շանցած՝ Գաղղիայիք նեղի դարով, Անգղիացւոց հրամանատարին ու Օսմանեանց փոխարքային հետ Էլ-Արիշի դաշինքը դրին (1800, Յունու. 24), որով յանձն կ'առնուին Եգիպտոս թողուլ երթալ: Բայց երբ որ Բրիտանական կառավարութիւնն աս դաշինքը շտատատեց, հասցա

պնդեց որ բոլոր Գաղղիական բանակն իրբեւ պատերազմի դերի անձնատուր ըլլայ, Գլխակէր բանակցութիւնները կտրեց եւ միտքը դրաւ որ քաջութեամբ ինք զինքը պաշտպանէ: Իրօք ալ չէ թէ միայն Հելլուստոլիսի ճակատին մէջ Օսմանեանց բազմութիւ բանակը յաղթեց (Մարտ 20), հապա նաեւ սաստիկ արիւնահեղ կռիւներով նորէն ձեռք բերաւ Գահիրէ մայրաքաղաքը, զորն որ Մամլուգներն առած էին: Այսպէսով բոլոր Եգիպտոսի տիրելէն ետեւ, պահպանելու համար ալ ազէկ պատրաստութիւններ աեսաւ: Սակայն երբ որ ինք Տաճկի մը դաշունովն իր պալատին մէջ սպանուեցաւ (Յունիս 14), Գաղղիացիք վերջին աստիճանի նեղ մտան: Գլխակէրին յաջորդող Մընու զօրապետը՝ որն որ իր նախորդին քաջութիւնն ու ճարտարութիւնը չունէր, Գաղղիայէն ոչ զօրք եւ ոչ ռազմամթեր ընդունելով, խիստ դժուարաւ կրնար դէմ դնել Էպրզրոմպի զօրապետին հրամանատարութեամբը նոյն կողմերը խաւրուած անգղիական բանակին (1801, Մարտ), թէեւ իր զօրքերը մեծ քաջութեան գործքեր ալ կը գործէին: Գաղղիացւոց վիճակը, որն որ նոր հրամանատարին եւ արիշ գլխաւորներուն մէջ եզոզ նախանձուն ու երկպառակութեանց պատճառաւ արդէն խիստ դէշցած էր, աւելի վտանգաւոր եղաւ, երբ որ Արեւելեան Հնդկաստանէն՝ Կարմիր ծովուն վրայէն՝ իրենց դէմ արիշ նոր բանակ մ'ալ եկաւ (Ապր.): Այսպէսով մէկ երկու ճակատ ալ տալէն ետեւ, ստիպեցան Գահիրէի դաշինքը դնելու (Յունիս 27), որուն համեմատ՝ բոլոր իրենց զօրքերը (24,000 հօգի), իրենց զէնքերովը, ռազմամթերովը, եւ նոյն կողմերէն ժողվուած արուեստից ու գիտութեանց գանձերովը, անգղիական նաւերու վրայ Գաղղիա դարձան:

142. Իրլանտիայի իրողութիւններն ու Անգղիայի հետ բուռնութիւն միանալը: Ալբրէ յիշածնուսպէս (140) Գաղղիացւոց Եգիպտոս թող տալով՝ վերցուած էր ան գլխաւոր դժուարութիւնը, որն որ Ան-

գղիային ու Գաղղիային իրարու մօտենալուն մեծ արգելքներէն մէկն էր: Ասկից զատ՝ խաղաղութիւն ըլլալուն մեծապէս օգնեցին Իրլանտայի գէպքերը, զորոնք հոս յառաջ բերելու ենք՝ պատմութեան թելը սկիզբէն առնելով: Աս երկիրը՝ որուն Բրիտանական կառավարութիւնն իրրեւ խորթ մայր կը նայէր, արդէն երկայն ատենէ վեր անհանդարտ ու գրգռեալ վիճակի մէջ էր, մանաւանդ երբ որ մէյ մը Գաղղիայի յեղափոխական սկզբունքները հոն ալ մուտք գտան: Գլխաւորաբար տեղոհ էին ուղղափառք, որոնց թէպէտ հին ժամանակները կրած խիստ հալածանքները դազրած էին, բայց ոչ խորհրդանոց կրնային մտնել, ոչ ալ պաշտօններու հասնիլ: Աղղւոյն շատ կողմերը եւ առանձինն հիւսիսային գաւառները շատ մարդ գաղտ զէնք կ'առնուր: Կառավարութիւնը զիրենք հանդարտեցրնելու պարագ ջանք ընեւէն ետեւ, սկսաւ զինուորական զօրութիւն բանեցրնել: Բայց աս խտուրթեամբ՝ տեղոհութիւնն ու գրգռութիւնը յայտնի յեղափոխութեան դարձաւ, որուն վերջնական նպատակը՝ գէթ շատերուն մտքին մէջ՝ Անգղիայէն բոլորովին բաժնուիլ էր: Ապստամբք սկսան Գաղղիայի հետ հաղորդակցութեան մէջ մտնել. եւ հասարակապետութիւնն իրենց օգնութիւն խոստացաւ: Իրօք ալ քառասուն նաւէ բաղկացեալ նաւատորմով մը՝ Հոշին հրամանատարութեան տակ՝ 25,000ի բանակ մը խաւրեց (1796, Դեկտ. 16): Բայց ան միրիկը՝ որուն նպաստաւորութեամբ Գաղղիացիք կրցեր էին Անգղիացւոց հսկողութենէն փախչիլ, իրենց արշաւանքը պարտալի հանեց: Եւ թէպէտ Իրլանտայիք ասով չյուսահատեցան, հապա խել մը ժամանակ Գաղղիայէն նոր օգնութեան սպասեւէն ետեւ, վերջապէս ուզեցին իրենք իրենցմէ ձեռնարկութիւննին գլուխ հանել. սակայն ըստ մասին կառավարութեան բանեցուցած խիստ միջոցներով, ըստ մասին երկրին ուղղափառաց ու բողոքականաց մէջ ելած երկպառակութեամբ, ըստ մասին ալ կառավարութեան ըրած

զիջումներով, զէնքերնին թողուցին (1798, Մարտ—Յուլ)։ Բայց աս հանդարտութիւնն աւելի առերեւոյթ՝ քան թէ իրական բան մըն էր, եւ ապստամբք ի ծածուկ միշտ կը պատրաստուէին, որ եթէ Քաղզիայէն օգնութիւն մը գայ, անով գործքերնին յառաջ տանին։ Աս օգնութեան փորձերը քանի մ'անգամ եղան, եւ մէկ երկու հեղ կէս մը յաջողեցան, բայց երբեք նպատակին չհասան։ Անոր համար կառավարութիւնը թէ Իրլանտացիները պատժելու եւ թէ զիրենք զիրաւ զսպելու նպատակաւ, Իրլանտա Անգղիայի հետ կատարեալ միացուց, անոր առանձին խորհրդանոցն ալ վերցուց (1800, Յունիս 30)։ Ասոր վրայ տեղոհութիւնն աւելի սաստկացաւ, զորն որ գոնէ մէկ կողմանէ վերջընելու համար՝ Բիդդ ուզեց որ ուղղափառաց կատարեալ ազատութիւն շնորհուի. եւ երբ որ թագաւորը չհաւանեցաւ, պաշտօնեան անկից առիթ առաւ հրաժարելու (140)։ Ասանկով Իրլանտայի մէջ ծածուկ գրգռութիւնը միշտ կը շարունակուէր, եւ միայն առիթ մը բաւական էր նոր ապստամբութիւն մը հանելու։

143. Ամիէնի խաղաղութեան դաշինքը։ Գրան ու Քաղզիայի մէջ ալ խաղաղութիւն կ'ըլլայ։ Արգ Բրիտանական կառավարութիւնն այս ամենայն տեսներով, մանաւանդ որ Անգղիայի մէջ ալ ոգիները գրգռեալ վիճակի մէջ էին, ուզեց խաղաղութիւն ընել։ Ուստի արգէն շատոնցունէ Լոնտոնի մէջ բանակցութեան նիւթ եղող նախակարգ դաշինքն անմիջապէս գրուեցաւ (1801, Հոկտ. 1)։ Իսկ որոշ խաղաղութեան դաշանց համար Ամիէնի մէջ ըլլող բանակցութիւնք՝ հազիւ երկրորդ տարին գարնան կրցան բաղձացուած վախճանին հասցընել։ Նոյն Ամիէնի խաղաղութեան դաշինքը գրուեցաւ, մէկ կողմանէ՝ Անգղիայի, մէկալ կողմանէ՝ Քաղզիայի, Սպանիայի ու Բատաւեան հասարակապետութեան մէջ (1802, Մարտ 27), հետեւեալ պայմաններով։ 1. Անգղիա բոլոր իր աշխարհակալած տեղերը՝ Քաղզիայի եւ անոր դաշնակցաց ետ

կը դարձրնէ, բայց ի Գրինհամտ կղզիէն՝ զորն որ Սպանիա, եւ Սեյլանի ստացուածքէն՝ զորն որ Բատաւեան հասարակապետութիւնը՝ Անգղիացւոց կը թողուն: 2. Բարեկուտոց հրումնդանն ալ Հոլանտացւոց ետ կը տրուի, բայց դաշնագիր տէրութիւնը հաւասարապէս իրաւունք կ'ունենան հոնկից անցնելու: 3. Գուռն իր ամբողջութեան մէջ պիտի պահուի. ինքն ալ առ խաղաղութեան դաշանց մէջ բովանդակուած է, եւ պիտի հրաւիրուի նոյնին մէջ մտնելու: 4. Գաղղիա Եօթն կղզեաց հասարակապետութիւնը (138) կը ճանչնայ: 5. Մալդա կղզին՝ Կոցցոյ ու Գոմինոյ կղզիներուն հետ՝ Մալդայեան կարգի ասպետաց ետ կը տրուին: Անգղիացիք պէտք է որ երեք ամսուան մէջ նոյն կղզիներէն ելլեն եւ Նէապոլոյ զօրքերը նոյնքը բռնեն. իսկ իրենց անկախութիւնը՝ Գաղղիայէն, Անգղիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն, Սպանիայէն ու Պրուշէն երաշխաւորուին: 6. Գաղղիացիք իրենց զօրքերը Հոմի տէրութեան ու Նէապոլոյ երկիրներէն պիտի հանեն. նոյնպէս Անգղիացիք Միջերկրական ծովուն մէջ բռնած կղզիներնին ու նաւահանգիստներնին պիտի թողուն: — Մէյ Ժ՝ Անգղիա՝ Գաղղիայի հետ հաշտուելէն ետեւ, Գաղղիային՝ Գրան հետ խաղաղութիւն ընելը դժուարութեան տակ չէր կրնար իյնալ: Արդէն յառաջագոյն երկու տէրութեանց մէջ նախակարգ դաշնագրութիւն կամ առժամանակեայ խաղաղութիւն ժեղած էր (1801, Հոկտ. 9). իսկ Ամիէնի խաղաղութենէն ետքը՝ բուն խաղաղութեան դաշինքն ալ գրուեցաւ (1802, Յունիս 25), որուն պայմաններն ասոնք են: 1. Եզիպտոս ետ կը տրուի, եւ երկու կողման ստացուածները փոփոխակի կ'երաշխաւորուին: 2. Հին դաշնագրութիւնը կը նորոգուին, եւ Գաղղիացիք Սեւ ծովուն մէջ ազատ նաւագնացութիւն կրնան ընել: 3. Եօթն կղզեաց հասարակապետութիւնը կը ճանչցուի:

144. Գաղղիայի յաղթանակէն ու Նաքուլէոնի փառաւորութիւնը: Ամիէնի խաղաղութեան

դաշանց պայմանները պէտք է որ արտաքոյ կարգի զարմանք պատճառեն: Պատերազմը՝ Գրինիտաա կղզւոյն ու Սեյլանի ստացուածներուն վրայ շէր, եւ ոչ ալ Եգիպտոսի վրայ, հապա Եւրոպայի տերութեանց գումարութեան անկախութեան վրայ: Բայց աս վերջինը լուսութեան տակ ծածկուեցաւ. անանկ կ'երեւար որ Անգղիա ցամաք երկրին իրողութիւնները բոլորովին աչքէ կորսնցուցած ըլլայ. եւ ոչ իսկ պահանջեց որ Գաղղիայի զօրքը Հոլանտայէն (149) ելլէ: Այսպէսով պատերազմին վերջ տրուեցաւ՝ առանց անոր գլխաւոր ու սկզբնական նպատակին հասնուած ըլլալու. որուն համար տարակուսական կ'երեւար աս կերպով հաստատուած խաղաղութեան վիճակին երկայն ատեն տեւելը: Բայց նոյն խաղաղութեան դաշինքով Գաղղիա յաղթանակած էր, եւ Նաբոլէոն իր փառաց ու հռչակին գաղաթը բարձրացած: Գաղղիա երկայն պատերազմներէ դուրս ելած էր՝ ներքուստ կարգաւորուած եւ հանդարտած, իսկ արտաքուստ ընդարձակուած. հաղիւ իր դաշնաւորները քանի մը զաղթականութիւն կ'որսնցուցած էին: Աս ասանկ ըլլալով, Նաբոլէոն զինուոյ զօրութենէն զաւ՝ որով իր շորս կողմը պատած էր, աւելի մեծագոյն զօրութիւն մը ձեռք բերած էր, այս ինքն՝ հասարակաց համարումը: Ալ իր ձեռքն էր՝ նաեւ առանց պատերազմ ընելու՝ Եւրոպայի վրայ տիրել. եւ իրօք ալ կը տիրէր՝ եթէ միայն կարենար իր անձին վրայ տիրել եւ նորանոր աշխարհակալութիւններու բաղձանքն ու տարապայման փառասիրութիւնը չափաւորել:

145. Նաբոլէոնին կրօնի նկատմամբ ըրածները: Կրօնական դաշինք: Առաջին հիւպատոսին աս վայելած համարման գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր, Գաղղիայի անիշխանութեան վիճակը վերջացրնելէն զատ, անկրօնութեան ու անաստուածութեան տեղ՝ նորէն քրիստոնէութիւն խոթելը, զորն որ գլուխ հանեց Պիոս Է. քահանայապետին հետ կրօնական դա-

չինք¹ մը գնելով (1801, Յուլ. 15): Աս դաշնագրութիւնը, զորն որ հետեւեալ տարին օրէնսդիր ժողովք հաստատեց (1802, Ապր. 8) եւ որուն համար զատկին օրը մեծաշուք փառաւորութեամբ հրապարակական հանդէսներ եղան, հետեւեալ գլխաւոր որոշումները կը բովանդակէր: Գաղղիայի մէջ տասն արքեպիսկոպոսք ու յիսուն եպիսկոպոսք պիտ'որ ըլլան, զորոնք կառավարութիւնը պիտ'որ անուանէ եւ քահանայապետը պիտի հաստատէ: Իսկ ժողովրդապետները եպիսկոպոսներէն պիտ'որ անուանուին՝ կառավարութեան հաւանութեամբ: Ասոնց ամենուն պահպանութեան հարկաւոր եղած օտակը՝ տէրութիւնը պիտի հոգայ: Յառաջուան եպիսկոպոսները՝ թէ երդում ընողներն ու թէ չընողները (39) պիտի հրաժարին. բայց կրնան նորէն անուանուիլ: Գրաւուած եկեղեցական ինչքերն իրենց նոյն տանուան տերանց ձեռքը պիտի մնան: Տօնի օրերը պիտի նուազին: — Նոյն ատեն հանուած տէրութեան օրէնքներով՝ ամէն կրօններուն ազատութիւն տրուեցաւ. բայց միանգամայն՝ թէ ուսմանց եւ թէ եկեղեցական պաշտամանց նկատմամբ՝ կրօնը տէրութեան իշխանութեան տակ ձգուեցաւ: Ասոնց կառավարութեան հրամանին՝ ամենեւին եկեղեցական կարգադրութիւն մը պիտի չհրատարակուէր, քահանայ պիտի չձեռնադրուէր, տօն կամ հանդէս պիտի չկատարուէր: Եկեղեցական իրողութեանց առաջնորդելու համար մասնաւոր պաշտօնարան մը դրուեցաւ: — Թէպէտ ասոնցմէ կը տեսնուի թէ Նաբոլէօնին բրածները՝ այնչափ կրօնասիրութենէ յառաջ չէր գար, որչափ կրօնի ձեռքով իր իշխանութիւնը հաստատելու բաղձանքէն. ի վերայ այսր ամենայնի ասով ալ ինք Գաղղիայի մէջ կրօնի նորոգիչ ըլլալու պարծանքը բոլորովին չիկորսընցընէր:

146. Ուսում, արուեստք, մշակութիւն, վաճառականութիւն եւ օրէնսդրութիւն: Նոյնպէս մեծ է

¹ Concordat.

Նաբոլէոնին արգիւնքը՝ ուսմանց եւ արուեստից, մշակութեան ու վաճառականութեան եւ վերջապէս օրէնագրութեան նկատմամբ: Յեղափոխութեան սկիզբները ռամկապետականք՝ իրենց ամենայն ինչ հաւասարեցնելու բաղձանքովը՝ Գաղղիական ճեմարանը, ինչպէս նաեւ արուեստից ու գիտութեանց ճեմարանները ջնջած էին. անոնց հետ մեկտեղ գաւառներու ճեմարանները, համալսարանները, վարժարանները բոլոր գոցուած էին: Ասանկով Գաղղիայի մէջ անկրօնութեան հետ՝ խոր տգիտութիւն մ'ալ տարածուած էր. եւ թէպէտ քաղաքական իրողութիւնները կարգաւորուելու սկսուած ասէն՝ կառավարութիւնը ջանք բրած էր ուսմունքն ու գիտութիւնն ալ ծաղկեցնելու, բայց նոյն փոյթը գրեթէ առանց պտղոյ մնացած էր: Նաբոլէոնին նորոգիչ ձեռքին պահուած է եղեր աս նիւթերն ալ կարգաւորելը: Աւսմանց նկատմամբ՝ բոլոր ջնջուած հիմնարկութիւնները նորէն հաստատել տալէն զատ, ժողովրդեան կրթութեան համար այլեւայլ նոր դպրոցներ հաստատեց: Երկրագործութիւնը, ճարտարութիւնն ու վաճառականութիւնը, որոնք արտաքոյ կարգի դէշ վիճակի մէջ կը գտնուէին, կառավարութեան անխոնջ ջանքին նիւթ եղան: Աւճառականութիւնը ծաղկեցնելու եւ հաղորդակցութեան միջոցները գիւրինցընելու համար, ամէն կողմ ձամբաներ ու ջրմուղներ բացուեցան, նաւահանգիստներ, թմբեր, կամուրջներ շինուեցան: Գիւտերն ու արուեստները վարձքերով պսակուեցան: Չէ թէ միայն Գաղղիա, հապա Եւրոպայի կէտը՝ Նաբոլէոնին բոլոր կառավարութեան ժամանակին աս բարերար ոգւոյն յիշատակարաններովը լեցուն է: Իր մեծ պարծանքներէն մէկն է՝ օրէնագրութեան նկատմամբ բրածն ալ. թող տանք բոլորովին անիշխանութեան մէջ գտնուող Գաղղիային ամէն կերպ օրէնքներ դնելը, աս ալ քիչ բան չէ որ իր անուամբը՝ Նաբոլէոնեան ըսուած օրինաց ժողովածոյքը¹, թէեւ

¹ Code napoléon.

կերպ կերպ պակասութիւններէ զերծ չէ, ի վերայ այսր ամենայնի թէ Գաղղիայի եւ թէ ուրիշ շատ Եւրոպական տէրութիւններու մէջ մինչեւ հիմայ զրեթէ անփոփոխ կը գործածուի :

147. Գերմանիայի մէջ եղած փոփոխութիւնները: Գառնանք հիմայ քաղաքական իրողութեանց, նոյն ժամանակ ըլլալու առաջին մեծ գործողութիւնն էր, Լիւնեւիլի խաղաղութեան դաշանց մէջ որոշուածին համեմատ (137, 6), հատուցման խնդիրը կարգի դնել: Աս նիւթին վրայ Գաղղիա ու Ռուսիա իրենց մէջ Փարիզ վերիվերոյ դաշինք գնելէն եւ հատուցման ծրագիր մը շինելէն ետեւ (1802, Յունիս 4), նոյնք Ռեկենսպուրկի աւագածողովոյն (Հատ. Բ. 21) յանձնեցին (Օգոստ. 18): Նոյն երկու տէրութեանց միջնորդութեամբ բանակցութիւնք եղան պետութեան արտաքոյ կարգի պատգամաւորութեան մէջ (Օգոստ. 24 — 1803, Փետր. 25), ուր Գաղղիայի մեծ ազդեցութիւնն ու քաղաքականութիւնը յայտնապէս տեսնուեցաւ: Բոլոր եկեղեցական իշխանք իրենց աշխարհական իշխանութեան գահերէն վար առնուեցան, բայ ի պետութեան աւագ դիւանագպրէն (Մոգունտիայի կայսրընտիր - արքեպիսկոպոսէն), որուն նիստն ալ Մոգունտիայէն՝ Ռեկենսպուրկ փոխադրուեցաւ: Աս եկեղեցական իշխանաց երկիրները, պետութեան ազատ քաղաքներուն հետ՝ որոնք իրենց անկախութիւնը կորսընցուցին, պետութեան աւագանւոյն բաժնուեցան, իւրաքանչիւրին Գաղղիայէն ընդունած պաշտպանութեան կամ անոր աչքն ըլլալուն չափին համեմատ: Ազատ քաղաքներէն՝ միայն վեց հատ մնացին, այսինքն՝ Համպուրկ, Լիւպէք, Պրեմէն, Ֆրանկֆուրդ, Նիւնպերկ եւ Աւկապուրկ: Իրենց ըրած կորստին նայելով, ամենէն աւելի բան ընդունեցան Պրուշ եւ ան տէրութիւնք՝ որոնք Ռենտսին աւելի մերձաւոր էին եւ կամ զորոնք Գաղղիա կ'ուզէր իրեն հետ անձկագոյն կապել, ինչպէս էին Պատրն ու Ալիւրդեմպերկ: Օրի-

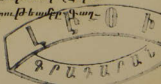
Նակի համար Պրուշ իր կորսւրնցուցած՝ 122,000 բնակիչով՝ 46 քառակուսի մղն երկրին տեղ, 240 քառակուսի մղն երկիր ընդունեցաւ՝ 580,000 բնակիչով: Նաեւ երկու Իտալական իշխանք, այս ինքն՝ Գոսկանայի մեծ դուքսն ու Մոսկնայի դուքսը, որոնք վերին Իտալիայի կերպարանափոխութեան ատեն՝ իրենց երկիրները կորսւրնցուցած էին (94, 6 եւ 137. 3, 4), Գերմանիայի մէջ հասուցում ընդունեցան: առաջնոյն Սալցպուրկ տրուեցաւ, իսկ երկրորդին՝ Պրայսկա ու Օրդենաւ: Նոյնպէս Օրանեան ցեղին՝ Հոլանտայի կորստեան տեղ՝ Ֆուլտա եւ ուրիշ քանի մը տեղ տրուեցաւ: Չորս նոր կայսրընտրութիւնք ալ դրուեցան, Վիւրզեմպերկի, Պատրնի, Հեսսեն-Գասսէլի ու Սալցպուրկի. ալ առատաձեռնութեամբ կը բաշխէին աս աստիճանը՝ որն որ քիչ մը վերջը դատարկ տխաղոս մը պիտ'որ բլլար: — Ասանկով թէպէտ տակաւին գերմանական պետութիւն մը կար, բայց ալ հին գերմանական պետութիւնը չէր, հապա տերութեանց կոյտ մը, որուն անուամբ միայն՝ գլուխ կը կենար կայսր մը՝ օտար ազդեցութեան տակ: Բայց թէեւ իր կենդանութեան ժամանակն արդէն անցած էր, ի վերայ այսր ամենայնի քիչ մ'ետքը աւելի յայտնի եղաւ աս ճշմարտութիւնը՝ թէ Եւրոպայի նոյն կեդրոնական տերութիւնը չիկրնար մէջտեղաց վերցուիլ առանց ընդհանուր սասանութիւն պատճառելու:

148. Խաղաղութեան վիճակ, անվստահութիւն ու զրգոթիւն: Անզոյսացիք Գաղղիայի դէմ պատերազմ՝ կը հրատարակեն: Եւրոպայի վայելած խաղաղութեան կարճ միջոցին մէջ, աչք զարնելու կերպով տեսնուեցաւ թէ իր բնակչաց մէջ ինչպիսի մեծ զօրութիւն զրգուած էր: Ամէն տեղ՝ կարծես թէ իրարու հետ մրցութեան ելածի պէս՝ բոլոր ճգամբ կը ջանային ճարտարութիւնները, վաճառականութիւնն ու նաւագնացութիւնը պայծառացրնել, որպէս զի իւրօրքանչիւր իր առած վերքերը կարենայ բժշկել: Ստոյգ

է՛ մեծ ու խորունկ էին ան վերքերը. սակայն նոյնները բժշկելու համար եղած ընդհանուր փութոյն նայելով, կրնար յուսացուիլ որ քանի մը տարի բաւական կ'ըլլայ աս գործքը գլուխ հանելու: Բայց խաղաղութեան դաշինքներ դրուելով, մեջտեղաց շէր կրնար վերցուիլ, ինչպէս որ իրօք ալ շէր վերցուած, նոր կռիւներու եւ պատերազմներու սերմը՝ անվստահութիւնը, որն որ շուտ մը սնունդ գտաւ: Անդդիացիք բրածններնուն վրայ զղջալով, հազիւ մեծ դժուարութեամբ ու երկայն ժամանակ անցնելէն ետեւ՝ Բարեյուսոյ հրուանդանը Հունտացւոց յանձնած (1803, Փետր. 21) եւ իրենց զօրքերն Եզիպտոսէն հանած էին. իսկ Եզիպտոսի նախագարիսպն եղող Մալդա կղզին շուղելով ձեռքէ հանել, զանազան պատճառանքներով իրենց զօրքերը հոնկից ետ չէին քաշեր: Բայց եւ ոչ Գաղղիացիք նոյն կղզին իրենց տեսութեան շրջանէն դուրս հանած էին, որովհետեւ երկու կողմանք ալ աղէկ դիտէին որ Միջերկրական ծովուն իշխանութիւնը գրեթէ ան կղզւոյն ստացման հետ կապուած է: Գաղղիայի նաւարաններուն մէջ տիրող մեծ գործունէութիւնը, Սեպաստիանի գնդապետին Եզիպտոս ու Արեւելք խաւրովին ու նոյն կողմանց վիճակին վրայ տուած գէշ տեղեկութիւնը (1803, Յունու. 30) կը ցուցնէին որ Գաղղիացիք պատերազմի դիտաւորութիւն ունին: Մէկ կողմանէ ալ Անդդիայի լրագիրները Նաբոլէոնին վրայ սաստիկ գէշ կը խօսէին եւ ժողովուրդը Գաղղիայի դէմ կը զրգռէին, որոնց դէմ Գաղղիայի պաշտօնական լրագրոյն տուած մէկ պատասխանը՝ յարմար չէր նոյն գրագրութիւնը մեղմացրնելու: Ասանկով ինք իրմէ կը տեսնուէր թէ Ամիէնի խաղաղութեան դաշինքը պարզապէս զինադադար մը պիտ'որ ըլլայ: Իրօք ալ խաղաղութեան արմաւենին՝ անկուելուն վրայ ամբողջ տարի մը չանցած՝ խլուեցաւ նոր պատերազմաւ մը, որն որ նոյնը սկսողներուն կարծածէն աւելի երկայն տեւեց ու աւելի ծանրակշիւ հետեւութիւններ ունե-

յառ : Աս պատերազմը հրատարակեց Անգղիա Գաղղիայի դէմ (1803, Մարտ 18), նախ Փարիզի մէջ պարսպ տեղ բանակցութիւններ ընելէն ետեւ :

149. Հելուետիայի իրողութիւնք : Նարոյէոն Հելուետիայի Միջնորդ կ'ըլլայ : Վալլիս : Հոլանտա : Յիշեալ պատերազմին վրայ շխտած , պէտք է որ պատմենք Հելուետիայի դէպքերը , որոնք դէթ ըստ մասին նոյնին առիթ եղան , Անգղիայի տրանջանաց պատճառներն աւելցրնելով : Հելուետիայի շփոթութիւնները որչափ որ Գաղղիացւոց զէնքերուն զորութեամբը զսպուած ալ էին նէ (115), ի վերայ այոր ամենայնի երկիրը ներքուստ շէր հանդարտած : Նոյն ատեններն իրենց մէջ երկու գլխաւոր կողմնակցութիւնք կային , որոնցմէ մէկը կ'ուզէր որ Գաղղիայի նման կենդրոնականութիւն կամ կառավարութեան միութիւն ըլլայ , իսկ մէկալը՝ դաշնակցական սահմանադրութիւն մը , որով իւրաքանչիւր նահանգ կամ դաշնակից տէրութիւն՝ ներքին առանձնական գործողութեանց կողմանէ՝ մէկալներէն բաժնուած կը մնար (1802, Մայ. — Յուլ.) : Նարոյէոն , որն որ քիչ մը յառաջ ուզած էր զՀելուետիացիները ստիպել որ իրենք իրենցմէ խնդրեն իրենց երկրին Գաղղիայի հետ միանալը , Գաղղիացւոց զօրքերը դուրս հանել տուաւ նոյն միջոցին՝ որ երկիրն առ խնդիրներով կը վըզովէր . որով Հելուետիայի մէջ կատարեալ յեղափոխութիւն մը փրթաւ : Քանի մը դաւառներու ժողովուրդը ոտք ելած , կ'ուզէր ջնջել Միութեան կամ կենդրոնականութեան սկզբունքին համեմատ նոր դրուած սահմանադրութիւնը եւ 1798ին վիճակը նորէն հաստատել : Երկիրը ներքին պատերազմով տակնուվրայ եղած ատեն , մէյ մ'ալ Նարոյէոնին կողմանէ Ռաբ զօրապետն եկաւ , եւ կառավարութեան ծանոցց որ Առաջին հիւպատոսը կ'ուզէ միջնորդ ըլլալ , բայց Մեծ Ազգին (Գաղղիացւոց) վայելած զօրութեամբ ու ազդուութեամբ (Հոկտ. 5) : Ասոր վրայ 'նէյի հրամանատարութեամբ Գաղ-



ղիական բանակ մը Հելլուետիա մտնելով, երկրին ժողովուրդը ստիպեցաւ գլուխ ծռել եւ բնդունիլ՝ Միջնորդութեան մուրհակ¹ անուամբ՝ Նաբոլէոնին իրենց տուած սահմանագրութիւնը (1803, Մարտ 10), զորն որ քիչ մը յառաջ Փարիզի մէջ Հելլուետիայի պատգամաւորաց առջեւը դրած էր: Ասոր համեմատ՝ Միակ Հելլուետական հասարակապետութիւնը՝ դարձեալ անկախ տէրութիւններու դաշնակցութիւն մը կ'ըլլար, որուն մէջի տասնութնը նահանգներէն վեցը (Ֆրայպուրկ, Պեռն, Ստրիթուռն, Պազէլ, Յիւրիխ ու Լուցեռն) փոփոխակի գլխաւոր տեղի, եւ տարւէ տարի գումարուելու խորհրդանոցին նիտար պիտ'որ ըլլային: Աս կերպով Հելլուետիա Գաղղիայի հետ անձուկ միաւորութեան մէջ մտաւ, մանաւանդ թէ Գաղղիայի հպատակ երկիր մը դարձաւ. եւ Նաբոլէոնին ինք իրեն առած Հելլուետիայի Միջնորդ անունը՝ իր ձեռքը յարմար միջոց մ'եղաւ նոյն երկրին վրայ ուղածին պէս իշխելու: — Արդէն քիչ մը յառաջ Գաղղիայիք զօրօք բռնած էին Վալլիս նահանգը, որն որ իր մէջն եղող Միմբլնն լեւրան վրայի անցքին համար խիստ ծանրակշիռ ըլլալով, Նաբոլէոն Հելլուետիայէն բաժնած ու զառ հասարակապետութիւն մ'ըրած էր (1802, Օգոստ. 30): — Նաբոլէոն Հելլուետիայի վրայ ունեցածէն աւելի իշխանութիւն ստացաւ Լոլանտայի վրայ: Հոն ալ ուղածին պէս սահմանագրութիւն մը տալէն ետեւ (1801, Հոկտ. 16), Գաղղիայի զօրք խոթեց, զորն որ տեղացիք պիտի պահպանէին. ասկից զատ՝ Լոլանտական կառավարութեան ամենեւին մէկ գործողութիւնն արժողութիւն պիտի չունենար, եթէ Նաբոլէոն իր հաւանութեամբը նոյնը չհաստատէր:

150. Գաղղիական-Անգղիական պատերազմ: Աս ու ասոնց նման պատճառներուն համար էր, որ երկու տէրութեանց մէջ նորէն պատերազմ բացուեցաւ: Բայց ասիկայ բոլորովին նոր տեսակ պատերազմ մըն

¹ Acte de médiation.

էր, որուն մէջ գրեթէ ամենեւին ճակատ շարուեցաւ. վասն զի թէպէտ եւ երկու կողմանէ ալ իրարու վնաս տալու մեծ բաղձանք ունէին, բայց մէկը՝ ցամաքային, իսկ մէկայը՝ ծովային տէրութիւն ըլլալով, մէջերնին այնչափ շօշափման կէտեր չէին գտնուեր: Ուստի եւ աւելի պատերազմական վիճակ կրնար ըսուիլ, քան թէ բուն իրական պատերազմ: Միակ նշանաւոր դէպքն ան եղաւ որ Քաղղիացիք, առանց Գերմանական պետութեան դէմ պատերազմ հրատարակելու եւ կամ Ռեկենսպուրկի աւագաժողովոյն տեղեկութիւն մը տալու, Հաննովէրի կայսրընարութեան երկիրները զօրօք բռնեցին (1803, Մայ. 25), որպէս զի Անգղիայի Վէորդ Գ. թագաւորին, որն որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ միանգամայն Հաննովէրի կայսրընարի էր, վիշտ ու նեղութիւն հասցրնեն: Ասով Հաննովէրցիք ստիպեցան Սուլինկէնի պայմանագրութիւնն ընել (Յունիս 3), որով Քաղղիացւոց ձեռքը կը մնար բոլոր նոյն երկիրը մինչեւ Էլպա գետը, բովանդակ մուտքերովը, արկղներովն ու մթերներովը. ասկից զատ՝ բռնադատեցան ամիս մը ետքը Արդլենպուրկի դաշինքով (Յուլ. 5) յանձն առնուլ որ իրենց զօրքերը ցրուին: Պարապ տեղ Վէորդ Գ. Գերմանիայի պաշտպանութիւնը կը խնդրէր. պետութիւնն ան ատեն այնպիսի տկարութեան ու անմիաբանութեան վիճակի մէջ կը գտնուէր, որ ոչ ոք եւ ոչ իսկ Պրուշ համարձակեցաւ ձայն հանել: Բայց առ ալ ստոյգ է որ Ռուսի դիմադրութիւնն ալ ամենեւին մտիկ չեղաւ: Նաբոլէոն նոյն իսկ Անգղիայի վրայ յարձակելու համար մեծ պատրաստութիւններ տեսաւ, թէ իր նաւարաններուն մէջ եւ թէ ծովեզերաց վրայ, որուն նաեւ Քաղղիայի հետ կապուած տէրութիւնները ստիպեցան ձեռք տալ, Բատաւիա՝ իր թէ ծովային ու թէ ցամաքային զօրութեամբը, Հելուեափա եւ Իտալական տէրութիւնք՝ իրենց գնդերովը կամ ուրիշ կերպով: Սակայն այս ամենայն՝ պարապ ցոյցեր եղան եւ ամենեւին հետեւանք

չունեցան. որովհետեւ Անգղիա ալ իր ծովեզրներն ամրացրնելով, նաւեր պատրաստելով եւ երկրին բովանդակ բնակիչները ղինելով, Նաբոլէոն չկրցաւ իր զիտաւորութիւնը գլուխ հանելու ձեռք զարնել: Ասոր հակառակ Անգղիացիք ծովու վրայ ու զաղթականութեանց մէջ Գաղղիացւոց եւ անոնց բարեկամներուն բաւական մնաս հասցուցին:

151. Նաբոլէոն ցկեանս հիւպատոս կ'ըլլայ: Սահմանադրութեան փոփոխութիւնները: Գաւաճածութիւնը: Անկիէնի դքսին սպանութիւնը: Նոյն պատերազմին ատենը Նաբոլէոն իր իշխանութիւնը Գաղղիայի մէջ կատարեալ հաստատեց: Ինք ալ ղինուորական հրահանգաց մէջ մեծցող մարդիկներուն պէս բռնաւորական բնութիւն մ'ունէր: Այսպէս հետզհետէ քաղաքացւոց ազատութիւններն ու քաղաքական իրաւունքները չափաւորեց. տպագրութիւնը կապերու տակ դրաւ, իր կողմը շեղող լրագիրները դադրեցուց, ազատամիտ մատենագիրները հալածեց, իրեն դէմ խօսող օտար լրագիրներուն Գաղղիա մտնելն արգելեց: Քանի մ'անդամ ալ իր կենացը դէմ դործուած դաւաճանութիւններուն առթիւր՝ խել մը մարդիկ պրտորել ու մեռցրնել տուաւ: Նոյն միջոցներուն Նաբոլէոն ժողովրդեան քուէարկութեամբ՝ ցկեանս (իբր ըստ կենացը համար) հիւպատոս անուանեցաւ (1802, Օգոստ. 2). երկու օր վերջն ալ ձերակուտական վճռով մը՝ սահմանադրութեան մէջ անանկ փոփոխութիւններ եղան, որոնցմով Գաղղիա՝ քանի մը պարզ արտաքին ձեւերէ զատ՝ արձակապետական տէրութիւն մ'եղաւ: Նոյնով բովանդակ իշխանութիւնն առաջին հիւպատոսին ձեռքը կը տրուէր, իսկ բովանդակ երաշխաւորութիւնն՝ իրեն գերին եղող ձերակուտին, որն որ ուզած ատեն՝ կրնար օրէնսդիր ու ռամկապետաց ժողովները (131) լուծել, սահմանադրութիւնը փոխել, ամբողջ դաւառներ սահմանադրութենէն դուրս հանել, դատատանական ատեններուն վճիռները

ջնջել, երգուելոց ատեաններուն զործունէութիւնն ի կախ պահել: Ասկից զատ՝ սամկապետաց ժողովոյն անդամներուն թիւը յիսնի իջաւ, իսկ տէրութեան խորհրդոյն ու ծերակուտի անդամներուն թիւը շատցաւ: Աս ամէն որոշումներուն պատկն եղաւ Նաբոլէոնին իրաւունք արուիլը՝ որ իր յաջորդը կարենայ ընտրել: Որովհետեւ ասոնցմով եւ մանաւանդ վերջնով՝ Պուրպոնեանց յոյսը կը ջնջուէր, անոր համար անկէ ետեւ գաւաճանութիւնք շատցան ու ամէն ատենէ աւելի վտանգաւոր եղան: Գաղթեալք Անդղիայէն ստակ ու ամէն կերպ օգնութիւն ընդունելով, զՆաբոլէոն կործանելու ետեւէ կ'իյնային: Ասոնք մեծ գաւաճանութիւն մը կազմեցին, որուն մէջ էին նաեւ Բիշկրիւ ու Մորոյ զօրապետները. բայց բանն իմացուելով, նոյն երկու զօրապետք ուրիշ իբր քառասուն հոգւոյ հետ բռնուեցան: Իրենց վրայ դատաստանական որոշում չեղած, առաջին հիւպատոսն անանկ զործ մը զործեց, որուն վրայ բոլանդակ Եւրոպա սարսափմամբ ու այլայլութեամբ լեցուեցաւ, եւ նոյն իսկ իր ամենաջերմ զարմացողներն ալ մեծապէս տհաճեցան: Լսելով որ Անկիէնի դաքոր, Պուրպոն-Գոնտէի (Հատ. Բ. 75) թուր, միապետականաց բոլոր երգմնակցութիւններուն հօգին է, ազգաց իրաւանց դէմ՝ զինքը զինեալ մարդիկներու ձեռքով Պատրնի Էդդենհայմ քաղաքին մէջ բռնել, վրան դատաստան ընել ու հրացանով մեռցրնել տուաւ (1804, Մարտ 21), թէեւ նոյն քաջ ու տաղանդալից իշխանը մեծ ճարտարութեամբ ցուցուց որ անմեղ եւ այնպիսի ձեռնարկութիւններէ անմասն է: Ասոր վրայ երգմնակիցք ըստ մասին սպանուեցան, ըստ մասին բանտարկուեցան: Աւերջիններուն մէջն էր Բիշկրիւ, որն որ քանի մ'որ ետքը Գանբլին մէջ խրդուած դանուեցաւ. իսկ Մորոյ Ամերիկա քշուեցաւ:

152. Նաբոլէոն Գաղղիայի ժառանգական կայսր կ'ըլլայ: Նոր կայսեր արքունիքը: Նաբոլէոն վերջիշեալ երգմնակցութիւններէն առ ի թ առ աւ գլուխ

Հանելու ան բաղձանքը, զորն որ շատոնց սնէր եւ որուն պատրաստութիւնները կամոց կամոց կը տեսնէր, այս ինքն՝ Գաղղիայի կայսր ըլլալու եւ նոյն իշխանութիւնն իր յեղին մէջ հաստատելու: Իր կողմնակցաց ձեռքովն ամէն բան անանկ յարմարցուց որ ռամկապետաց ժողովն առաջարկութիւն բրաւ որ առաջին հիւպատոսին՝ կայսերական իշխանութիւն տրուի: Երակոյտն առ առաջարկութեան հաւանելով, Նաբոլէոն Ս. Գլուի պալատին մէջ կայսր հրատարակուեցաւ (1804, Մայ. 18): Բոլոր ժողովուրդն ալ քուէարկութեամբ հաւանութիւն տուաւ որ կայսերական աստիճանը՝ Նաբոլէոնին յեղին մէջ ժառանգական ըլլայ. բայց անանկ որ քուէ շտուողներն ալ իբրեւ հաւանող կամ հաստատական քուէ տուող սեպուեցան: Այս ամենայն ըլլալէն ետեւ, Նաբոլէոն Ա. Գաղղիացուց կայսր օծուեցաւ Պիոս Է. քահանայապետէն (Գեկտ. 2), որն որ ստիպեցաւ անձամբ Փարիզ երթալ նոյն հանդիսութիւնը կատարելու համար. բայց Նաբոլէոն թագն իր ձեռքը գլուխը դրաւ, նոյնպէս իր ժողովին ամուսինն ալ ինք պսակեց: Նոր կայսրն իր դաճը փառաւոր ու շքեղ արքունիքով մը պատեց, որուն մէջ հին տիտղոսները, կարգերն ու աստիճանները՝ նոր ձեւի մը տակ դարձեալ երեւան ելան: Իր ընտանեաց անդամները՝ առատ մուտքերով ու թոշակներով՝ իշխան ու իշխանուհի եղան: Զօրապետները՝ սպարապետի աստիճան բարձրացան. իր հաւատարիմներն ու դիտաւորութեանց կատարման գործիք եղողներն՝ իբրեւ կայսրութեան մեծ պաշտօնատարք կամ իբրեւ ծերակուտի անդամ՝ բարձր աստիճաններու եւ պատիւներու հասան եւ իրենց ալ առատ թոշակ կամ եկամուտ կապուեցաւ: Քիչ մը ետքը ազնուականութեան աստիճաններն ալ իշխանի, դքսի, կոմսի, սեպուհի, ասպետի տիտղոսներով նորէն հաստատուեցան: Աս պատճառաւ թագաւորականք եւ հասարակապետականք գունդադուռնգ սկան կայսերական պալատը զիմել, որն որ իր փառաւորու-

Թեամբը Վերոայլի պալատն անցուց: — Ասանկով միապետական իշխանութիւն հաստատուելով վերջ տրուեցաւ Քաղղիայի յեղափոխութեան, որով գրեթէ նորէն հաստատուեցան ան հին կարգադրութիւնները՝ զորոնք ջնջելու համար այնչափ արեան հեղեղներ թափուած էին: Բայց հին թագաւորական գահին տեղ՝ նոր կայսերական գահ մըն էր կանգնուողը. օրինաւոր վեհապետին տեղ՝ նոյնին վրայ ելած էր բախտաւոր պատերազմող մը, որն որ քիչ մը յառաջ ձեռուրները նոյն թագաւորական ցեղէն իշխանի մը արեան մէջ թաթխած էր: Եւրոպա՝ որն որ խիստ երկայն ժամանակէ վեր վարժած էր միայն օրինաւոր թագաւորներ ունենալու, մեծ օրինակաւ մը պիտի սորվի եղեր թէ ինչ կերպով նոր վեհապետք երեւան կ'ելեն:

153. Նոր սահմանադրութիւն: Նաբոլէոնին կառավարելու կերպը: Խճեպէտ եւ հիւպատոսական սահմանադրութիւնը, ինչպէս ուրիշ հեղ ալ ըսած ենք, թէ ըստ ինքեան եւ թէ ետքէն նոյնին մէջ եղած փոփոխութիւններով, աւելի արձակապետական միապետութեան քան թէ հասարակապետութեան մը կը պառչածէր (131, 151), սակայն եւ այնպէս հարկ էր որ կայսրութեան համար նոր սահմանադրութիւն մը շինուէր: Իրօք ալ Նաբոլէոնին կայսր հրատարակուելէն երկու օր ետքը, Վամպսերէսին գահերիցութեամբ տրուած ձերակուտական վճռով մը (1804, Մայ. 20), սկսաւ զօրժողութիւն նոր սահմանադրութիւն մը, որն որ հրատարակուեցաւ «Շնորհօքն Աստուծոյ եւ հասարակապետութեան սահմանադրութեամբը՝ Քաղղիացւոց Նաբոլէոն կայսեր,» անուամբը: Նոյն սահմանադրութեան նայելով, ձերակոյտը՝ յառաջագոյն եղածէն աւելի՝ միայն գործիք մ'եղաւ կայսեր ան աւելն կամայական օրոշումները հաստատելու, որոնց օրինաւորութեան կերպարանք մը տալ կ'ուզուէր: Մասնաւոր կերպով մը իրեն իրաւունք կը տրուէր ընտրող ժողովներուն գործողութիւնները ջնջելու: Ասոր հա-

կառակ թէեւ ինք՝ իբրեւ սահմանադրութեան պահպանիչ՝ վճռէր որ օրէնք մը նոյն սահմանադրութեան հակառակ է, ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը միշտ իրաւունք կ'ունենար ան օրէնքը հրատարակելու եւ գործադրել տալու: Օրէնսդիր ժողովը, որուն զահեքեցն եւ ուրիշ գլխաւոր պաշտօնատէրները կայսրը պիտ'որ անուանէր, բոլորովին իրմէ կախում կ'ունենար: Օրէնսդիր եւ ռամկապետաց ժողովներուն նիստերուն հրապարակական ըլլալը կը խափանուէր: — Բոլոր հասարակապետական կարգադրութիւնները հետզհետէ աներեւոյթ եղան. տպագրութեան վրայ արտաքոյ կարգի խստութեամբ հսկողութիւն կ'ըլլար. անձնական ազատութիւնն ամենեւին բանի տեղ չէր դրուեր. ժողովրդեան քաղաքական գործունէութիւնն ու քաղաքացւոց ընտրութեան իրաւունքը երթալով աւելի նուազեցաւ ու դրեթէ ոչնչացաւ: Ամէն դիմադրութիւն նոր վեհապետին անհանդուրժելի ըլլալով, ռամկապետաց ժողովոյն իշխանութիւնը քիչ քիչ նուազցընելէն ետեւ, վերջապէս բոլորովին ջնջեց (1807): Ասանկով Գաղղիա՝ հին արձակապետական միապետութեան ատեն եղածէն աւելի՝ խիստ իշխանութեան տակ կը գտնուէր. ժողովրդեան ուրիշ բան չէր իյնար ընել՝ բայց եթէ հնազանդութիւն, որն որ անդադար կրօնունող զօրաժողովներով եւ հարկահանութիւններով աւելի զգալի կ'ըլլար: Այս ամենայն պէտք էր որ խիստ ծանր դար ամենամեծ ազատութեան վարժող ժողովրդեան մը. բայց եւ այնպէս շատերուն հոգը չէր ըլլար, որովհետեւ իշխանութիւնը ձեռքն ունեցողը՝ մեծ մարդ էր, որն որ իր երկաթի գաւազանին տակ երկիրն անիշխանութեան շարիքներէն ազատ կը պահէր, զինուցյալ ժողովութեամբը՝ Գաղղիայի համբաւը կը մեծցընէր, միանգամայն արուեստները, ճարտարութիւններն ու ներքին վաճառականութիւնը կը ծաղկեցընէր:

ԵՐՐՈՐԳ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ԳԵՂԱԴԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆԸ

(1804—1815)

154. Ընդհանուր միապետութեան գաղափար: Եւրոպայի տէրութեանց դիրքը՝ Գաղղիայի նկատմամբ: Ընդհանուր միապետութիւն մը հաստատելու դիտարութիւնը, որն որ յառաջուան ժամանակները շատ հեղ զԵւրոպա զարհուրեցընելէն ետեւ, խել մ'ատենէ վեր կարծես թէ մտացութեան մէջ ինկած էր, նորէն անանկ մէկու մը մտքին մէջ ծնաւ, որն որ նոյն նպատակին հասնելու համար հարկաւոր եղած ճամբուն գրեթէ կէսն բրած էր: Թէ որ ընդհանուր միապետութիւն ըսելով՝ Եւրոպայի վրայ Նաբոլէոնին ունեցած ըստ մասին անընդմիջական եւ ըստ մասին միջնորդական իշխանութիւնն իմանալու ըլլանք, ըսածնիս շիկրնար տարակուսի տակ իյնալ: Երբեք Եւրոպայի վեհապետ մ'իր ձեռքն ունեցած չէր՝ Նաբոլէոն կայսեր ունեցածին չափ միջոցներ: Ինչպէս վերը զըրցուածներէն կը տեսնուի (153), իր տէրութեան մէջ իր ամենակարողութիւնը բոլորովին առանց սահմանի ու չափաւորութեան էր, որովհետեւ ազատութեան բռնաւորութիւնն ամենայն ինչ հաւատարացած էր: Իր անընդմիջական իշխանութեան տակն էին մինչեւ Ռենոս ու մինչեւ Ալպեան լեռները հասնող Գաղղիայի կայսրութիւնն ու Իտալիայի մէկ մեծ մասը (155—156). իսկ Սպանիա (94), Հոլանտա ու Հելլուստիա (149), եւ Գերմանիայի Ռենական գաւառները՝ մասամբ իմն վախով ու մասամբ իմն գաշնաւորութիւններով իրմէ կախում ունէին: Գաղղիայի բանակ մը Հաննովերի երկիրները բռնած ըլլալով (150), Պրուշի միապետութեան սիրանն ու Գանիայի սահմանները կը կենար. ուղած ատեն ալ Աւստրիայի վրայ կրնար քալել: Միայն հեռաւոր Ռուսիա՝ Շուստի հետ

միացած՝ հաստատուն կը կենար. եւ աս երկու աւերութիւնք Գաղղիայի կայսրութիւնն ընդունիլ կամ ճանչնալ յանձն չառնելով, նախ Ռուսիա (1804, Օգոստ. 28) եւ ետքը Շուեա (Սեպտ. 7) բոլոր դեսպանական հաղորդակցութիւնները կարեցին: Իսկ Անգղիա՝ ինչպէս յայտնի է՝ արդէն պատերազմի մէջ գրանուելով (150), ըստ ինքեան Գաղղիայի հետ բարեկամական յարաբերութիւն չունէր:

155. Այսրալպեան հասարակապետութիւնը՝ Իտալիայի թագաւորութեան կը փոխուի: Նաբոլէոն Իտալիայի թագաւոր կ'ըլլայ: Թէպէտ Նաբոլէոն կրկին կրկին եւ հանդիսապէս ապահովութիւն կու տար որ անկէ ետեւ ուրիշ նոր երկիրներ Գաղղիայի հետ միացնելով, կայսրութեան սահմանները չխմեցնեն, ինչպէս օրէնագիր ժողովոյն մէջ (1804, Գեկտ. 27) եւ Անգղիայի Գեորգ Գ. թագաւորին գրած նամակին մէջ (1805, Յունու. 2). բայց ո՛վ կրնար աս խտտմանց վրայ վստահիլ, երբ որ ինք գրեթէ միեւնոյն ժամանակ գործքով անոնց հակառակը կ'ընէր: Աս նկատմամբ պէտք է որ մտադրութիւնն իս Իտալիայի վրայ դարձրնենք, պատմութեան ամբողջութեան համար՝ դէպքերը քիչ մը յառաջուրնէ առնելով: — Աւերը տեսանք թէ Այսրալպեան հասարակապետութիւնը, քիչ մը ժամանակ ջնջուելէն ետեւ, Նաբոլէոնին ձեռքովը նորէն կանգնուած էր (134): Արդ նոյն հասարակապետութիւնը՝ աս իր ընդունած, բայց երբէք չվայելած անկախութիւնը խիստ շուտով կորսնցուց: Երկրին բնակիչներէն 450 պատգամաւորք Լիոնի մէջ Նաբոլէոնէն խաբուած անձինքներու եւ նոյն իսկ Նաբոլէոնի հետ խօսելով, նոր սահմանադրութիւն մ'ընդունելու ստիպեցան (1802, Յունու. 26), որուն համեմատ՝ կառավարութիւնը՝ տասը տարի մէջ մը ընտրուելու գահերիցու մը ձեռքը պիտ'որ բլար, որն որ ընդարձակ իրաւունքներ ունէր: Աս գահերէցն էր նոյն ինքն Նաբոլէոն, որն որ իրեն տեղակալ անուա-

նեց Մեղի տ'էրիլէ կոմսը: Օրէնսդրական իշխանութիւնը կրկին ծերակուտի կը յանձնուէր: Ան ատենէն Այսրալլեան հասարակապետութիւնը՝ Իտալական հասարակապետութիւն կը կոչուէր: — Նարոյէոն կայսր բլլալէն ետեւ, յիշեալ հասարակապետութեան պատգամաւորները հանդիսական ունկնդրութեան ընդունած ատեն (1804, Գեկտ. 30), հրամայեց որ իրենց հայրենեաց ապագայ վիճակին վրայ նոր ծրագիր մը շինեն: Պատգամաւորք իր միտքն իմացան, գուցէ ալ գաղանի կերպով յայտնի ու որոշ հրահանգներ ընդունեցան. ուստի երկուքուկէս ամիս վերջը կայսեր տեղակալն իրեն յայտնեց թէ Իտալական հասարակապետութեան ընդհանուր բաղձանքն ան է որ իր առաջնորդութեան տակ՝ միապետութեան մը դառնայ (1805, Մարտ 15): Աս մտօք յիշատակագիր մ'ալ շինուեցաւ, որուն մէջ կը զըցուէր թէ Ապագայ ժամանակները երկու տէրութիւնք (Վաղղիայի կայսրութիւնն ու Իտալիայի թագաւորութիւնը) միեւնոյն գլխոյն տակ չըլլան: Նարոյէոն առաջարկութիւնն ընդունեցաւ, բայց եւ յայտնեց որ Իտալիայի թագն ալ կ'ուզէ առժամն իրեն պահել, որովհետեւ նոյն ատեն Իտալիային Վաղղիայէն բաժնուիլը՝ խիստ վտանգաւոր է. սակայն կը բաղձայ որ շուտ մը կարենայ նոյն թագն իր ոգին ունեցող երիտասարդ գլուխ մը գնել (Մարտ 17): Անկէ ետեւ իր ախտոսն եղաւ կայսր Վաղղիացւոց եւ թագաւոր Իտալիայի: Քիչ մը ետքը Միլանի մէջ կարգինալի մը ձեռք թագաւոր օժուեցաւ. բայց հոն ալ թագն ինք անձամբ իր գլուխը դրաւ ըսելով. Աստուած է անիկայ ինձի տուողը, վայ անոր ձեռք գպցընողին (Մայ. 26): Իսկ զԵւզինէոս Պոհաունէ, իր ժողովին ամուսնոյն՝ առաջին երկանէն (77) ունեցած որդին, Իտալիայի փոխարքայ դրաւ (Յունիս 7): Հոն ալ Նարոյէոն այնպէս բացարձակ կը տիրէր, ինչպէս Վաղղիայի մէջ. օրէնսդիր ժողովը պէտք էր որ լռութեամբ՝ իր ամէն ուզածն որոշէր կամ հաւանու-

Թիւն տար: Անգամ մը նոյն ժողովն առարկութիւն մ'ընելու համարձակելով, Նաբոլէոն բարկութեամբ բասա թէ կարծիքս փոխել տալ ուզելը՝ լուսինն իր բնութայքէն ետ դարձնել ուզել է:

156. Վերին Իտալիայի մեծ մասը Գաղղիայի հետ կը միանայ: Իտալիայի Թագաւորութեան կանգնուիլը՝ գուշակ էր այն ամէն հասարակապետութեանց կործանման, որոնք Գաղղիական բանակներուն ձեռքովն ու անոնց թնդանօթներուն ձայնիւր հիմնուած էին: Նէապոլոյ Թագաւորին՝ Գոսկանայի մէջ ունեցած երկիրները, Էլպա կղզին ու Բիոմպինոյի իշխանութիւնը՝ Փլորենտիայի խաղաղութեան դաշինքով՝ իրմէ առնուած էին (137), որմէ յառաջ Լիւնեւիլի խաղաղութեան դաշինքով Գոսկանա Բարմոյի տրուած էր (137): Բայց նոյն դաշինքները դրուելէն ալ յառաջ Սպանիայի ու Գաղղիայի մէջ դրուած մէկ ուրիշ դաշանց համեմատ (1801, Մարտ 21), բոլոր Գոսկանա՝ Բիոմպինոյի հետ, իբրեւ Սպանիայի Պուրպոնեանց ստացուած, Ետրուրիայի Թագաւորութիւն անուամբ, Բարմայի զբառութեան Լուդովիկոս Թագաժառանգին կը տրուէր, աս պայմանաւ որ իր հօրը Փերդինանդ զբսին մահուրէն ետեւ, Բարմա ու Բիաշենցա Գաղղիայի անցնին, միանգամայն Սպանիացիք Լուիզիանա դառառ Գաղղիայի թողուն: Վրան մէկուկէս տարի անցնելէն ետեւ, Փերդինանդ գուքսը մեռնելով (1802, Հոկտ. 9), Գաղղիացիք Բարմա ու Բիաշենցա զօրօք բռնեցին: Իսկ Նաբոլէոն Իտալիայի Թագաւոր բլաւէն ետեւ, հրատարակեց որ Բարմա, Բիաշենցա ու Կուասդալլա Գաղղիայի հետ միացած ու անոր մասն են (1803, Յուլ. 21): Բայց նոյն իսկ Ետրուրիայի Թագաւորութիւնն ալ՝ անուամբ միայն Լուդովիկոս Թագաւորին տրուած էր. եւ իրօք իբրեւ Գաղղիայի մաս կը նկատուէր, մանաւանդ Լուդովիկոսին մեռնելէն ետեւ (1804), որ առեն նոյն երկրին մեծ մասը Գաղղիայի զօրօք բռնուեցաւ: — Ասոր յայտնի մէկ նշանն

ալ ան էր որ Նաբոլէոն Բիոմպիւնոյի իշխանութիւնն՝ իրրեւ ժառանգական ստացուած՝ իր Էլիզա քրոջը տուաւ, Գաղղիայի վերին իշխանութեան տակ (Մարտ 21) զինքը Փելիքս Պաշիոքքի ծերակուտի անդամին հետ կարգելով: — Լիկուրեան (Ճենուայի) հասարակապետութիւնը նոր սահմանադրութիւն մ'ընդունելով (1802, Յունիս 29), միապետութեան մը ճօտեցած էր: Նոյն հասարակապետութեան պատգամաւորները՝ Նաբոլէոնին Միլան եղած ատենը՝ իրմէ ունկնդրութիւն ընդունելէն ետեւ, իրենց մէկ մասը ճէնուա դարձաւ, ուր շուտ մը ծերակոյտը վճիռ տուաւ թէ Լիկուրեան տէրութիւնն ան ատեն երջանիկ կ'ըլլայ՝ երբ որ Գաղղիայի հետ միանայ իրրեւ անոր ամբողջացուցիչ մասը (1805, Մայ. 25): Ասոր վրայ ժողովրդեան քուէարկութիւն ըլլալով, նոյն որոշումը հաստատուեցաւ, եւ հանդիսական պատգամաւորութեամբ մը կայսեր ծանուցուեցաւ, որն որ իրենց առաջարկութիւնն ընդունեցաւ (Յունիս 4), եւ քանի մ'որ ետքը հրատարակուեցաւ թէ ճէնուա Գաղղիայի հետ միացած է (Յունիս 9): — Գարձեալ Նաբոլէոն Միլան գտնուած ատեն՝ Լուզգայի հասարակապետութիւնն ալ ինք զինքն անոր պաշտպանութեան տակ ձգեց. եւ կայսրը նոյն երկրին խնամապետ անուանեց իր քեռայրը՝ Բիոմպիւնոյի Պաշիոքքի իշխանը (Յունիս 23): — Աերջապէս Սարդինիայի թագաւորութեան յամաք երկրին վրայ ունեցած բոլոր ստացուածները Գաղղիայի հետ միացած էին: Սաւոյային ու Նիցցային Գաղղիայի հետ միանալն արդէն յառաջագոյն տեսած ենք (72 եւ 88): Ասկից զատ Գաղղիացիք շատոնց Բիեմմնդէ ու Մոնֆերրազ զօրօք բռնած էին. եւ երբ որ Կարոլոս Իմմանուէլ Գ. թագաւորն իր թագէն հրաժարելով, նոյնն իր վիկտոր Իմմանուէլ Ա. եղբորը թող տուաւ (19), Նաբոլէոն նոյն երկիրներն ալ ծերակուտին մէկ վճռովը կերպապէս Գաղղիայի հետ միացուց (1802, Սեպտ. 11):

157. Բիդդ: Երրորդ գաշնակցութիւն: Այս ամենայն, ինչպէս զուցեցինք, Նաբոլէոնին նոր երկիրներ շառնելու խոստման ինչպէս պարապ բան ըլլալը յայտնապէս ցուցնելով, ամէն տէրութիւնք հանդարտելու տեղ՝ աւելի եւս անվտանգութեան ու վախի մէջ կ'իյնային: Աս պարագայից մէջ Բիդդին նորէն պաշտօնեայ ըլլալը (1804, Մայ. 15), յայտնի նշան էր որ Անգլիացիք մաքերնին դրած են այնպէս սասակութեամբ կռուիլ Նաբոլէոնին Եւրոպայի վրայ ձեռք բերած առաւել իշխանութեան դէմ, ինչպէս որ յառաջագոյն յեղափոխութեան դէմ կռուած էին: Մանաւանդ որ Նաբոլէոնին աս առաւել իշխանութիւնն եւ իր բուն գահ ելլելն ալ յեղափոխութեան գործքն էր որովհետեւ թէպէտ ազատութեան եւ ոչ իսկ ստուերը թող տուած էր ժողովրդեան, բայց եւ այնպէս իր իշխանութեան հիմն էր ժողովրդեան վեհապետական իրաւունքը, որով ինք Վաղղիայի գահն ելած էր: Իսկ նոյն քաղաքագետին հին քաղաքականութիւնը ճանչցողը՝ չէր կրնար ամենեւին տարակուսիլ որ անմիջապէս ամէն կերպով պիտի ջանայ Վաղղիայի դէմ՝ նոր գաշնակցութիւն մը կազմել, որուն դիւրաւ գլուխ ելլելէքը՝ իրաց հանդամներին ու Եւրոպայի տէրութեանց Նաբոլէոնին դէմ ունեցած անվտանգութեան նայելով, խիստ հաւանական կ'երեւար: Բայց աս բանս Նաբոլէոնին բաղձանաց ալ համաձայն էր, վասն զի ալ չէր կրնար աւելի երկայն ատեն իր բանակը պարապ պարապ ծովեզրներու քով ցոյցքի համար շարած պահել (150): Այսպէսով զրուեցաւ Վաղղիայի դէմ երրորդ գաշնակցութիւնը, որով անանկ պատերազմներու շարք մը սկսաւ, որոնք տասը տարիէ աւելի զրեթէ անընդհատ շարունակուեցան եւ Նաբոլէոնին կ'իյնալովը լմնեցան: — Նոյն պատերազմները կրնան եօթը դիտաւոր մաս բաժնուիլ, որոնք են. Ա. Երրորդ գաշնակցութեան պատերազմ. Բ. Պրուսիական - Ռուսական (Չորրորդ գաշնակցութեան) եւ Հիւսիսային պատերազմ. Գ. Պիւ-

բնենան թերակղզւոյն (Սպանիայի ու Բարգուիայի) իրողութիւններն ու պատերազմները. Գ. Նաբոլէօնին Աւստրիայի հետ բրած շարքորդ (Հինգերորդ դաշնակցութեան) պատերազմը. Ե. Ռուսիայի արշաւանքը. Զ. Ռուսական-Պրուսիական եւ վեցերորդ դաշնակցութեան պատերազմները. Է. Գաշնակցաց Գաղղիայի մէջ բրած պատերազմներն ու Նաբոլէօնի կործանումը:

Ա.

Երրորդ դաշնակցութեան պատերազմ
(1805—1806):

158. Երրորդ դաշնակցութիւն: Լնչպէ՞ս յիշատակեցինք, խիստ դիւրաւ կազմուեցաւ Գաղղիայի դէժ գրուած աս երրորդ դաշնակցութիւնը, որուն միջափայրն եղաւ Անգղիա: Բիդդ կ'ուզէր որ բոլոր Եւրոպական տէրութիւնք միանալով, Գաղղիայի տէրութիւնն իր հին սահմաններուն մէջ փակեն, եւ ուրիշ տէրութեանց անկախութիւնն ու ինքնակացութիւնը պատշաճաւոր կարգադրութիւններով ու բաժանումներով ապահովցրնեն: Եւ ոչ մէկը կը համարձակէր ըսել որ Գաղղիայի հին թագաւորական ցեղին նորէն հաստատուին՝ աս բանիս հարկաւոր պայմաններէն մէկն է. այնչափ հեռու էր նոյն ատեն աս բանս հաւանականութեան սահմանէն: Բայց Բիդդ չկրցաւ եւ ոչ յիշեալ նպատակին հասնիլ. իր ժրագիրը՝ հազիւ ըստ մասին գլուխ ելաւ: — Անգղիայի հետ նախ միացաւ Ռուսիա (1805, Ապր. 11). ետքինը 115—180,000 զօրք պիտի տար, իսկ առաջինը՝ տարին 1,200,000 սգերլին՝ Ռուսիային պատերազմի հանած ամէն մէկ հարիւր հազար զօրքին: Քիչ մը ետքը իրենց հետ միացաւ Աւստրիա (Օգոստ. 9), որն որ 320,000 զօրք հանեց, Անգղիայէն նոյն տարի՝ երեք միլիոն եւ երկրորդ տարին չորս միլիոն սգերլին ընդունելու խոստմամբ: Իրմէ

քանի մ'որ վերջը դաշնակցութեան մէջ մտաւ Շուետալ (Օգոստ. 31), որն որ արդէն յառաջագոյն Անգղիայի (1804, Դեկտ. 3) ու Ռուսի (1805, Յունու. 14) հետ դաշնաւորած էր: Գաշնակիցք կը յուսային որ 500,000ի բանակ մը կրնան հանել, եւ շատ աւելի՛ եթէ Պրուշ իրենց հետ միանայ. բայց ինչ որ բրին՝ չկրցան իրենց կողմը վաստակիլ առ վերջին տէրութիւնը, որն որ իր չէզոքութիւնը հաստատուն պահել կ'ուզէր, որուն վրայ ետքէն ինքն ալ շարաշար զղջաց: Պրուշի այսպէս չէզոք կենալովը՝ դաշնակիցք չէին կրնար Գաղղիայի վրայ ուզածնուն պէս յարձակում ընել, որովհետեւ իր չէզոքութեամբը Գաղղիայի բոլոր հիւսիսային կէտը կատարեալ կ'ապահովնար:

159. Նաբոլէոնի Գերմանական արշաւանքը: Ուլմի անձնատուր ըլլալը: Գաշնակիցք տակաւին գործքի մը ձեռք չզարկած, Նաբոլէոն՝ որն որ ինչպէս յառաջ տեսանք (150), նաւական մեծ պատրաստութիւն կը տեսներ եւ ծովեզրեայ տեղերը, գլխաւորաբար Գուլտն, բազմաթիւ բանակ մը կը ժողվէր, իբր թէ Անգղիայի վրայ յարձակում ընելու մտօք. նոյնով ամենուն մտադրութիւնն ան կողմը քաշած ատեն, անգիէն գաղտուկ կը պատրաստուէր նշանաւոր արշաւանքի մը: Երբեք իր հրամանատարական ձիրքն ու զինուորական ոգին այնչափ ազէկ երեւցած չէ, ինչպէս առ արշաւանքին մէջ, որուն ծրագիրն այնպէս ճշգիւ շինեց եւ զորն որ այնպէս շուտով ու յաջողութեամբ գլուխ հանեց: Հարաւային Գերմանիայի իշխանաց մեծ մասին օգնութեան վրայ ապահով ըլլալով, Աւստրիայի դէմ պատերազմ հրատարակելուն (1805, Սեպտ. 23) պէս իր եօթն ամենէն երեւելի զորապետներուն (Նէյի, Լանի, Պեռնատողի, Մարմանի, Տաւուի, Սուի, Միւրայի) հրամանատարութեան տակ եզոզ քաջ ու կրթութեալ զօրքերովը Ռենսան անցաւ (Սեպտ. 25, 26), որպէս զի Աւստրիացւոյ դէմ ելլէ, որոնք Փերգինանգ արքիզբոին ու Մագ զօրապետին հրամանատարու-

Թեամբը Պաւիերա մտած ու մինչեւ Ուլմ յառաջացած էին: Մէկ կողմանէ Պրուշի չէզոքութիւնը բանի տեղ չգնելով՝ զՊեռնատոզ Անտրախի Պրանտենպուրկեան մարզակոմսութեան մէջէն անցուց ու գէպ Իզար գետը քալեցուց, որպէս զի Պաւիերացուց հետ միանայ. մէկալ կողմանէ ալ ինք Սուարիա մտաւ: Պատրնի, Ախրգեմպէրկի ու Պաւիերայի կայսրընտիրները, որոնք իր բարեկամութենէն մեծամեծ ակնկալութիւններ ունէին, ինչպէս նաեւ իր թշնամութենէն կը վախնային, իրենց զօրքերն անոր բանակին հետ միացուցին. նոյնն ըրին Հեռտէնի ու Նատաւի դքսերն եւ ուրիշ քանի մ'իշխանք: Նէյ զօրապետն Այխինկէնի քով յաջողութեամբ ճակատ մը տալէն ետեւ (1805, Հոկտ. 14), Աւստրիայի վերին հրամանատար Մագ զօրապետը չորս կողմանէ պաշարուելով, հարկադրեցաւ բանակին մէկ մասովը Ուլմի մէջ քաշուելու: Աս վիճակին մէջ ինչ ընելէքը չգիտնալով եւ ազատելէն յուսահատելով, մէկ երկու օրուան մէջ անձնատուր եղաւ (Հոկտ. 17), որմէ ետքը Աւստրիայի ուրիշ զօրքերն առանձին առանձին մնալով, դերի ինկան: Հազիւ Փերդինանդ արքիդուքոր ձիաւոր զօրաց հետ մեծ դժուարութեամբ կրցաւ ազատիլ: Անհնարին մեծ էր Աւստրիացուց ըրած կորուստը. 33,000 հոգի, 18 զօրապետներով պատերազմի դերի եղան. քառասուն դրօշ ու վաթսուն թնդանօթ թշնամեաց ձեռքն ինկան: Ասով միանգամայն անօգուտ եղաւ դաշնակցաց Իտալիա ըրած արշաւանքը. վասն զի թէպէտ եւ իրենց բանակը Գալաիերոյի քով տրուած ճակատուն մէջ յաղթող եղաւ (Հոկտ. 30), սակայն եւ այնպէս ստիպեցաւ կարօլոս արքիդքսին հրամանատարութեամբը մինչեւ Խրուադաստանի սահմանները ետ քաշուիլ:

160. Պրուշի քաղաքականութիւնը: Աւդերլիցի ծակաւոր: Զինադադար: Նաբոլէոնին՝ Պրուշի չէզոքութիւնն արհամարհելով, անոր երկիրներուն մէջէն զօրք անցրնելուն (159) վրայ Փրեդերիկոս Գու-

լիելմնա Գ. թագաւորը խիստ նեղացած ըլլալով, միանգամայն իր տէրութեան մէջ պատերազմ ուղղունքէն յաղթուելով, թող տուաւ որ Ռուսք ալ իրենց բանակը Սիլեզիայէն անցընեն, որուն՝ յառաջ սաստիկ դէմ դրած եւ անով Մագին գլուխն եկած գժբախտութեան առիթ տուած էր: Աս ալ բաւական չէ, Ռուսիայի Ազէքսանդր կայսրն (1805, Հոկտ. 25) ու Աւստրիայի կայսր եղբայրը՝ Անտոն արքիդուքսը (Հոկտ. 30) Պերլին գալէն ետեւ, նոյն երկու կայսրութեանց հետ Բողոտամի մէջ գաղտնի միաբանութեան գաշինք մը դրաւ (Նոյ. 3), որով գաշնակցութեան մէջ կը մանէր, եւ կը խոստանար որ եթէ Նաբոլէոն իր միջնորդութիւնը մերժէ նէ, ինքն ալ 180,000ի բանակով մը թշնամութիւնները կը սկսի: Աս մտօք Նաբոլէոնին գետպան մը խաւրեց: Եթէ Պրուշ աս ընթացքն իսկզբան բռնած ըլլար, կարելի է գաշնաւորք յաջողութիւն կ'ունենային. բայց նոյն ատեն արդէն բանը բանէն անցած էր: Ռուսք Գուգուտֆ ու Բազրատունի զօրապետներուն հրամանատարութեամբն Աւստրիա հասած ժամանակնին, հազիւ ան բանակին մնացորդները գտան, որուն ամբողջին հետ միանալու կու գային: Նէյ Ինսպրուգ ու Տրիդենտ քաղաքներն առնելով (Նոյ. 7 ու 14), Դիրուլի տիրած էր, ուսկից Յովհաննէս արքիդուքսն ելած էր՝ իր բանակաւը դէպ ի Գանուբ գալու համար: Մէկալ կողմանէ Ուլմի տիրող Գաղղիական բանակը՝ նոյն իսկ Նաբոլէոնի վերին հրամանատարութեամբը՝ յառաջ քալելով, ասոին անդին զանազան յաղթութիւններ ընելէն ու քանի մը տեղերու տիրելէն ետեւ, Միւրային հրամանատարութեամբը՝ Վիեննա մոյրաքաղաքն ալ առած էր (Նոյ. 13): Ասկից զատ, Աւերսերի իշխանը թշնամեաց՝ զինազարի ու խաղաղութեան խօսքերէն խաբուելով, առանց պատերազմի թող տուած էր որ անոնք իրենց բանակը՝ Գանուբի ամրացեալ կամրջին վրայէն անցընեն, որով սկսան Աւստրիայի ու Ռուսի միացեալ բա-

Նակր հալածել, որն որ Մորաւիա կը գտնուէր եւ վերջապէս Օլմիւցի քով ամուր դիրք մը բռնեց (Նոյ. 19)։ Իսկ մ'որ ասանկ կենտրէն ետեւ, Նաբոլէոնին կայսր օծուելուն տարեգարձին որը տրուեցաւ Աւոյերլիցի արիւնհասէղ ճակատը (Գեկտ. 2), երեք կայսրներու ներկայութեամբ, որուն մէջ Գաղղիացիք մեծ յաղթութիւն ստացան։ Պատերազմի գաշտին վրայ երկու կողմանէ 30,000էն աւելի մեռած ու վիրաւոր մնաց 20,000 դերի, 40 դրօշ եւ խիստ շատ թնդանօթ յաղթողին ձեռքն անցան։ Ռուսք իրենց թնդանօթներուն մեծ մասը կորսընցուցած ըլլալով, հարկադրեցան Մարխ գետին վրայէն ետ քաշուիլ, որպէս զի գալու նոր զօրքերով զօրանան։ Թէպէտ նոյն զօրքն ու Պրուշի բանակը չէին կրնար շատ ուշանալ, թէպէտ Կարոլոս արքիդուքան Իտալիայէն բերած բանակաւոր մօտ էր, եւ Բոհեմիայի ու Հունգարիայի մէջ նոր բանակներ կը կազմուէին. ի վերայ այս ամենայնի Աւստրիայի կայսրն ասոնց սպասելու տեղ՝ ուզեց պատերազմին վերջ տալ։ Անձամբ Նաբոլէոնին բանակն երթալով, զինադադար խնդրեց եւ ընդունեցաւ (Գեկտ. 4) որուն պայմաններովը Ռուսք կը հարկադրէին անմիջապէս թողուլ ետ դառնալ, իսկ Աւստրիա յաղթողին կամայք կը մատնուէր։

161. Բրեզպուրկի խաղաղութեան դաշինքը։

Օ ինադադար ըլլալուն պէս, խաղաղութեան բանակցութիւնք սկսան, որոնք՝ երկու տերութեանց դիրքին նայելով՝ պէտք էր որ քիչ ատենուան մէջ գլուխ ելլէին. ինչու որ Աւստրիացիք կ'ուզէին իրենց երկիրը Գաղղիական զօրքին պատճառած նեղութիւններէն շուտով ազատել, իսկ Նաբոլէոն՝ իր մեծ յաղթութեամբը ձեռք բերած առաւելութիւններուն պատուին անմիջապէս վայելել, միանգամայն թշնամիներէն մեկուն հետ խաղաղութիւն ընելով, զէնքերը մնացեալներուն դէմ դարձրնել։ Ասանկով քանի մը շարժումն մէջ գրուեցաւ Բրեզպուրկի խաղաղութեան դաշինքը

(1805, Գեղար. 26), որուն պայմանները հետեւեալներն են: 1. Գաղղիացիք Իտալիայի ան ամէն երկիրները կը պահեն, որոնք արդէն Գաղղիայի հետ միացած են կամ ըստ գաղղիական օրինաց կը կառավարուին (155, 156): 2. Աւստրիա վենետիկէն առած բոլոր երկիրները (ուստի եւ յառաջագոյն վենետիկի իշխանութեան տակ եւ Օսմանեան տէրութեան երկիրներուն սահմանակից եզրը Գաղմատիան ալ) թող կուտայ, որոնք Իտալիայի թագաւորութեան մաս կ'ըլլան, եւ զՆաբոլէոն նոյն թագաւորութեան թագաւոր կը ճանչնայ (155): 3. Պաւերա ու վիւրգեմպերկ թագաւորական աստիճան կը բարձրանան, եւ իրենց թէհին ու թէ նոր ստացուածներուն վրայ կատարեալ վեհապետական իրաւունք կը ստանան: 4. Աւստրիա՝ Պաւերայի թող կուտայ բոլոր Գիրոլ՝ Պրիքսէնի ու Տրիգենտի եպիսկոպոսարաններուն եւ Ֆորարպերկի հետ, Պուրկաւ, Ալիշդէտ, Բաոսաւ, Լինտաւ եւ ուրիշ քանի մ'իշխանութիւններ: Ասոնցմէ զատ՝ Աւիպուրկ ալ Պաւերայի կ'անցնի: 5. Յառաջակողման Աւստրիայի երկիրներէն՝ Պրայսկաւի մեծ մասը, Գոնսդանց քաղաքն եւ ուրիշ քանի մը տեղեր Պատրնի կ'անցնին, իսկ նոյն Պրայսկաւի մնացած մասը՝ վիւրգեմպերկի: 6. Աւստրիա կ'ընդունի Սալցպուրկ եւ Պերիսդոլսկատէն՝ իբրեւ դքսութիւն. միանգամայն արդէն աշխարհականացեալ Տելտոնեան կարգին ժառանգական կարգապետութիւնն՝ իր կայսերական տան իշխաններէն մէկուն համար: Սալցպուրկի կայսրընտիրը Աւստրիայի կայսեր Փերդինանդ եղբայրը, որն որ Գոսկանայի մեծ դքսութիւնը կորսնցընելով՝ նոյն Սալցպուրկ ընդունած էր (137 ու 147), Պաւերայէն իբրեւ կայսրընտրութիւն կ'ընդունի վիւրցպուրկ: Իսկ Մոտենայի յառաջուան դքսին՝ Պրայսկաւի տեղ (137 ու 147) ուրիշ երկիր մը պիտի տրուի: 7. Նաբոլէոն Աւստրիայի տէրութեան ուրիշ երկիրներուն ամբողջութիւնը կ'երաշխաւորէ:

162. Բրեզպուրկի խաղաղութեան դաշինքով Նաբոլէոնին զօրութեան աւելնալը: Ամուսնութիւնը: Բրեզպուրկի խաղաղութիւնը՝ կէս խաղաղութիւն մըն էր, որովհետեւ տակաւին պատերազմի վիճակի մէջ կը մնար Ռուսիա, որուն Աղէքսանդր կայսրն իրեն եղած խաղաղութեան առաջարկութիւնն արհամարհելով, Աւստրիացի զինադադարէն անմիջապէս ետքը իր զօրքովը Սիլեզիա քաջուած էր: Իսկ տիեզերական իշխանութեան համար նոր գլխաւոր քայլ մ'ալ առնուած էր: Աւստրիայի զօրութիւնը սաստիկ նուազած էր. Գիբուլ ու Աննետիկ ձեռքէն ելլելով, իր նախապարիսպներէն զրկուած էր, եւ միայն իր ժողովրդոց հաւատարմութեան մէջ իր ապահովութիւնը կը գտներ: Նոյն եւ ուրիշ կորուստներով, իր երկիրներէն՝ հազար մղոնէ աւելի տեղ նուազած էր, իսկ իր ժողովուրդներէն՝ երեք միլիոնի շտի մարդ: Ասանկով ցամաք երկրին վրայ Գաղղիայի գլխաւոր ուսիւր կէս մը կործանած կրնար սեպուիլ: Մեկալ կողմանէ Գաղղիա սաստիկ զօրացած էր, որուն պատճառներէն մէկն էր հարաւային Գերմանիայի տէրութիւններուն՝ իրեն հետ յառաջուրնէ աւելի անձկութեամբ կապուիլը: Եւ թէպէտ աս վերջիններուն երկիրները նիւթապէս մեծցած էին. բայց աս մեծութիւնն աւելի առերեւոյթ՝ քան թէ իրական բան մըն էր, որովհետեւ ասով Նաբոլէոնին գերին եղած էին եւ իրենց անկախութիւնն ու ինքնակացութիւնը գրեթէ բոլորովին կորսնցուցած: Աս ալ բաւական չէ, նոյն կայսրն ան իշխաններուն իրեն հետ ունեցած կապն անքակ ընելու, եւ իբր թէ անոնց բախտն իր բախտին հետ կապելու համար, զանազան ամուսնութիւններով իր ցեղն անոնց ցեղերուն հետ խառնեց, որով միանգամայն իր սուներ կը բարձրանար: Նոյն ամուսնութիւններն էին, նախ՝ Պաւիերայի Մաքս. Յովսէփ նոր թագաւորին աղջկան եւ Եւզինէոս Պոհոնէին (155) մէջ եղածը (1806), զորն որ նոյն ատեն իրեն որդեգիր բրաւ եւ

իր յաջորդն ըլլալու որոշեց: Երկրորդ Ախրդեմպէրկի Փրեզերիկոս Ա. նոր թագաւորին աղջկան եւ Նաբուլէոնին Հերոնիմոս եղբորը մէջ եղածը, որն որ նոյն կայսեր հրամանաւն իր առաջին ամուսնէն բաժնուած էր: Երրորդ մեծ դքսութեան ատոխճան բարձրացող Պատընի Աարոլոս Փրեզերիկոս իշխանին թոռան, եւ Նաբուլէոնին դասերագրին՝ Սդեֆանի Պոհաննէին (Ժողեֆին կայսրուհւոյն տաղեր աղջկան) մէջ եղածը: Արդ աս ամէն բաներով Նաբուլէոնի իշխանութիւնը խիստ մեծցաւ. բայց իր աս կերպով բարեկամներուն երկիրներ տալովը կամ երկիրներու տէրերը ուզածին պէս փոխելու սովորութեամբը՝ շուտ մը ստացուածքի ապահովութիւնը դադրեցաւ. եւ մինչեւ նոյն ատեն ազգերն իրենց իշխաններուն եւ իշխաններն իրենց ազգերուն հետ կապող որբազան կապերը շատ թոյլցան:

163. Նաբուլէոն իր Յովսէփ եղբայրը Նէպոլոսյ թագաւոր կը դնէ: Ասոնք մէկ կողմանէ եղած ատեն, պարզ յայտարարութեամբ մը աիրապետական ցեղերուն իրենց գահերէն վար առնուելուն առաջին օրինակը տրուեցաւ, միանգամայն Նաբուլէոնեան ցեղին՝ Եւրոպայի թագաւորական գահերն ելլելուն սկիզբ եղաւ: Նէպոլոսյ Աարոլինա թագուհին, որն որ Գաղղիայի եւ անոր նոր վեհապետին դէմ ունեցած դժկամակութիւնը չէր կրնար զսպել, երրորդ գաշնակցութեան պատերազմը սկսած ատեն, Նաբուլէոնին հետ դրուած չէզոքութեան դաշինքին (1805, Սեպտ. 21) հակառակ՝ թող սուած էր որ Ռուսական-Անգղիական նաւատորմիդ մը իր երկիրները գայ ու ցամաք զօրք հանէ (Նոյ. 19): Արդ նոյն կայսրը Բրեզպուրկի խաղաղութեան դաշնաց ստորագրուելուն երկրորդ օրը Ախէնայի մօտ Շէօնպրունէն յայտարարութիւն մը հանեց (Դեկտ. 27), որուն մէջ կը վճռէր թէ «Նէպոլոսյ աիրապետական ցեղը թագաւորէին դադրած է», Փուճ տեղ ջանաց թագուհին՝ Նաբուլէոնին խո-

Նարհական ղեկավարութիւն մը խաւրելով, եւ երբ որ ասիկայ մերժուեցաւ նէ՛ Լաժժարոնիները ոտք հանելով, իր թագին կորուստն արգելուլ: Նարոյէտնին Յովսէփ երիցազոյն եղբայրը, զորն որ նոյն կայսրն իր վերին աւատապետութեան տակ՝ Նէապոլոյ թագաւոր անուանած էր, Գաղղիացի զօրքերով եկաւ, եւ արքունիքն՝ իր գանձերովն ու բարեկամներովը՝ երկրորդ անգամ Սիկիլիա կղզին փախչելէն ետքը (1806, Յունու. 15), հանդիսութեամբ մայրաքաղաքը մտաւ (Փետր. 15), եւ օրինաւոր թագաւորին կողմը բռնող ստորին ժողովրդեան հետ արիւնահեղ կռիւներ ընելով, երկու Սիկիլիայի թագաւոր հրատարակուեցաւ (Մարտ 31):

164. Գերմանիայի մէջ Նարոյէտնեանց հաստատուիլը: Հոլանտա թագաւորութիւն կ'ըլլայ եւ Նարոյէտնին Լուդովիկոս եղբորը կը տրուի: Բայց Իտալիա Նարոյէտնին փառասիրութիւնը գոհ ընելու բաւական չէր. անոր համար միեւնոյն ժամանակները Գերմանիայի այլեւայլ կողմերն ու Հոլանտա ալ անոր ցեղէն կամ բարեկամներէն վնասապետներ ընդունեցան: Ամենէն յառաջ Պրուշին թող տալու ստիպուած երկիրները (168) գործածուեցան իր ցեղական իշխանութիւնն ընդարձակելու: Նոյն Պրուշէն առնուած Գլեւ ու Պաւիերային թող տուած Պերի գաւառները՝ վեղելի հետ, մեծ դքսութիւն մ'եղան, եւ կայսեր քեռայրը՝ Միւրային տրուեցան, իբր թէ պետութեան սահմանաց պահպանութեան հսկելու համար (1806, Մարտ 15): Իսկ Պերկին տեղ՝ Պաւիերային տրուեցաւ Պրուշէն առնուած Անսրախ: Գարձեալ նոյն Պրուշէն առնուած Նէօշադելի իշխանութիւնը (168), իբրեւ ժառանգական իշխանութիւն, տրուեցաւ Նարոյէտնին բարեկամն ու ընկերն եղող Պերթիէին (Մարտ 3): Նոյն միջոցին Գերմանիայի կայսրնափր - դիւանադպիրը (Մոգունսիայի արքեպիսկոպոսը) իրեն օգնական եպիսկոպոս ու յաջորդ անուանեց Նարոյէտնին յօրեղբայրը՝

Ֆէշ կարգինալը (Մայ. 28): — Բայց սա ցեղական իշխանութիւնը մեծադոյն յաւելուած մ'ընդունեցաւ, Բատախական հասարակապետութեան (79 ու 149) թագաւորութեան փոխուելովը: Հոն ալ պարզ հրամանագիր մը, զորն որ Հոլանտացիք իրենց կամայք դէմ բռնագատեցան ազաչանօք խնդրել, բաւական եղաւ ջնջելու հասարակապետութիւնը, ուր արդէն Գաղղիացիք այնչափ տարիէ վեր իբրեւ տէր կը վարուէին, եւ անոր աւերակաց վրայ նոր թագաւորական գահ մը կանգնելու: Նախ առժամանակեայ դաշինք մը դրուելէն ետեւ (Մայ. 24), Գաղղիականին նման՝ միապետական սահմանագրութիւն մը հրատարակուեցաւ (Յունիս 10), եւ կայսեր կրտսեր եղբայրը Վուդովիկոս՝ Հոլանտայի ժառանգական թագաւոր դրուեցաւ: — Սակայն այս ամենայն թագաւորք եւ իշխանք անկախ ու ինքնազուլու չէին, հապա Նաբոլէոնին վերին իշխանութեան տակ, որովհետեւ առանձին օրէնքով մը բուլար Նաբոլէոնեան ցեղն իր զխուն իշխանութեան տակ ձգուած էր: Ինք անանկ կ'ուզէր որ անոնք՝ իբրեւ իր կուսակալներն՝ իր կամայք կատարման գործիքներն բուլան. եւ երբ որ՝ իրենց ժողովրդոց շահն ու Նաբոլէոնին շահը մէկմէկու հակառակ եղած տտեն՝ անոնք առաջինը վերջինէն վեր կը բռնէին, ան ժամանակ զերենք իբրեւ թշնամի կը համարէր:

165. Գերմանիայի կայսրութիւնը կը ջնջուի: Այս ամենայն բլլալէն ետեւ՝ տիեզերական իշխանութեան համար կարծես թէ անունէն զատ բան չէր պակսեր. եւ ալ բացայայտ կը զրցուէր որ մինչեւ նոյն ատեն արժէք ունեցող քաղաքական հաւատարակչութեան տեղ, դաշնակցական դրութիւն մը պէտք է գալ: Նոյն ատեն սկսաւ միանգամայն զանազանութիւն բլլալ Գաղղիայի եւ Գաղղիական պետութեան մէջ: Արդէն քիչ մը յառաջ ծերակուտին որոշմամբը՝ Նաբոլէոնին Մեծ անուանակոչութիւնը տրուած էր (1806, Յունու. 26): Ի վերայ այս ամենայնի տիեզերական

իշխանութիւնը կատարեալ հաստատելու համար՝ ճամբուն վրայէն մարտելու քանի մը բան կար: Ասոնց առաջինն էր Գերմանիայի կայսրութիւնը, որն որ պէտք էր մէջտեղաց վերցուիլ: Թէպէտ Պաւլերայի կայսրընտորին ու Ալիւրգեմպերկի դքսին՝ արքունի վեհապետական աստիճան բարձրանալովը (161, 3), նոյն պետութեան սահմանադրութիւնը քակուած եւ միայն առաջը երեւոյթը մնացած էր. սակայն աս երեւոյթն ալ անհաճոյ էր, որովհետեւ նոր կարգաւորութեանց արգելք կ'ըլլար: Պատմութիւնը նոր օրինակ մ'ալ պիտի մատակարարէ եղեր, թէ ինչպէս տէրութիւնք ու սահմանադրութիւնք կը ծերանան, անդորութեան մէջ կ'իյնան, եւ արտաքուստ կենդանութիւն ցուցուցած ատեննին՝ արգէն շատոնց մեռած կ'ըլլան: Աս վիճակին մէջ կը գտնուէր Գերմանիայի կայսրութիւնը. որով եւ Նաբոլէոնին՝ աւագաժողովոյն տուած մէկ յայտարարութիւնը, թէ ալ անկէ ետեւ Գերմանական պետութիւն չիճանչնար (1806, Օգոստ. 1), բաւական եղաւ կործանելու հազար տարւան շինուածքը, որուն հիմունքը՝ ստոյգ է՝ հետզհետէ փորուած ու սասանած էին, բայց տակաւին կանգուն կը կենար: Փրանկիսկոս Բ. կայսրը, որն որ յառաջագոյն կայսերական աստիճանն իր Աւստրիական ժառանգական երկիրներուն անցընելով (1804, Օգոստ. 11) ցուցուցած էր թէ պետութեան կանգուն մնալէն յուսահատած է, անմիջապէս Գերմանիայի կայսերական աստիճանէն հրաժարեցաւ, ինք զինքը՝ Փրանկիսկոս Ա. Աւստրիայի կայսր անուանեց, եւ իր բոլոր երկիրներուն՝ Գերմանիայի ուրիշ մասերուն հետ ունեցած կապերը քակեց (Օգոստ. 6):

166. Ռենական դաշնակցութիւն: Նաբոլէոնին նոյնով ստացած զօրութիւնը: Բայց չէ թէ միայն Գերմանական պետութիւնը, հապա եթէ կարելի ըլլար՝ նոյն իսկ Գերմանիայի անունը մէջտեղաց վերցուելու էր: Գերմանիայի կայսրութեան հին շինուած-

քին աւերակաց վրայ նոր շինուածք մը կանգնուեցաւ, որով հին պետութեան հարաւային ու արեւմտեան կողմերն Աւստրիայէն բոլորովին քակուելով, Նաբոլէոնին հետ կը կապուէին: Նոյն կայսեր Գերմանական պետութիւնը ջնջող յայտարարութիւնը գուրս ելած օրը, հարաւային Գերմանիայի քանի մը տէրութիւնք, որոնց գլխաւորներն էին Պաիերա, Ախրդեմպէրկ ու Պատրն, յառաջագոյն իրենց մէջ միաբանած եւ իրենց միաբանութեան թղթին Փարիզի մէջ ստորագրած բլաւով (1806, Յուլ. 12), աւագածողովոյն մէջ ուրիշ յայտարարութիւն մը տուին, որ իրենք հին կապակցութենէն բաժնուելով, իրենց մէջ թիւնական դաշնակցութիւն անուամբ՝ նոր միաբանութիւն մը հաստատած են, որուն Պաշտպանն է Նաբոլէոն: Եւ թէպէտ ետքը Աւստրիայէն, Պրանտենպուրկէն (Պրուշի թագաւորական անէն եւ իրեն ցեղակից եզրղ աներէն), Հեսսէն-Պասսէլէն ու Պրանշուայկեան ցեղէն զատ, Գերմանիայի բոլոր ուրիշ տէրութիւնները նոյն դաշնակցութեան մէջ մտան. բայց ասիկայ ինքնակամ յօժարութեամբ մտնել չէր, հապա միայն անոր համար՝ որ աս գործողութիւնը փրկութեան միակ միջոց կը համարէին: — Շուեաի Քուկերանիան՝ Շուեաի տէրութեան հետ, իսկ Հոլշթայն՝ Գանիայի հետ բոլորովին միացան, իբրեւ նոյն տէրութեանց ամբողջացուցիչ մասերը (Սեպտ. 9): — Աս նոր դաշնակցութիւնը՝ շատ մը պզտիկ իշխաններու անկախութեան կամ ինքնակացութեան՝ մահուան վճիռ եղաւ, որոնք մեծագոյն կամ զօրաւորագոյն իշխանաց հպատակութեան տակ մտան: Այս ամենայն եղաւ՝ մեծերը պզտիկներուն երկիրներն իրարու առնելով տալով, շրջանակելու դրութեան համաձայն: Աստրլինտիր-գիւանադպիրը (147) Գերմանիայի իշխան նախագահ եպիսկոպոսապետ անուանեցաւ, եւ Ֆրանգֆուրդ բոլոր սահմաններովն իրեն արուեցաւ: Աստրլնտիրութեան աստիճանը վերցաւ: Շատ իշխանք՝ գուրս եղան, նոյնպէս շատ գուրսք՝ մեծ

դուքս: Այսպէսով ալ զօրաւորագունին իրաւունքն էր՝ որ կը տիրէր, եւ հարկ էր որ նոյն իրաւունքն ալ շուտ մը Ամենագորին (Նաբոլէոնին) իրաւանց մէջ աներեւոյթ ըլլար: — Աս Ռենական դաշնակցութեան հաստատուելովը, չէ թէ միայն Վերմանիայի մէջ Վաղղիայի գէմ՝ դաշնաւորութիւն մը չէր կրնար դրուիլ, հապա նաեւ նոյն դաշնակցութեան անդամներն իբր թէ անքակ կապանքներով Վաղղիայի հետ կապուած էին: Նոյն դաշնակցութիւնը՝ չէ թէ դաշնակցելոց իրարու հետ միաբանիլը կը ցուցնէր, հապա ամենուն՝ իրենց Պաշտպանին հետ կապուիլը, ան ալ միայն անոր նպատակներուն ծառայելու համար: Գաշնակցելոց՝ իրենց Պաշտպանին նկատմամբ ունեցած պարտաւորութիւնները, անոր ամէն պատերազմներուն մասնակից ըլլալէքնին, ամենայն ճշդութեամբ որոշուած էին եւ ամենայն խտտութեամբ սկսան ի դօրծ դրուիլ: Իրենց դիրքն անանկ էր որ յառաջագոյն Վերմանիայի կայսրմէ շունեցած կախումնին՝ սկսան Նաբոլէոնէն ունենալ. ամէն մէկերնին իբր թէ անոր փոխաբքայքը կամ կուսակալքն էին: Բայց իրենցմէ տմանք ալ՝ կարծես թէ ասոր վրէժն առնելու համար, իրենց տէրութեանց սահմանագրութիւնները կը ջնջէին, եւ իրենց ժողովրդոց հետ հնուցմէ վեր ունեցած յարաբերութիւններնին տակնուվրայ կ'ընէին: Եւ այս ամենայն Պաշտպանին հոգը չէր, որովհետեւ ինք իր դիտած նպատակին կատարելապէս հասած էր:

167. Ծովական պատերազմ: Գրաֆալկարի ճակատը: Բիզդին մահը: Քոքս: Անգղիացիք եւ Ռուսք Վաղղիայի հետ կը բանակցին: Նաբոլէոն իր յաղթութիւններովն ու խորագէտ քաղաքականութեամբը՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ աս կերպով իր իշխանութիւնը տարածած ատեն, Եւրոպայի անկախութեան համար Ովկիանոսի վրայ ծովական պատերազմ կը մղուէր. բայց նոյն անկախութիւնն ան կողմերը չէր կրնար ձեռք բերուիլ: Թեպէտ Անգղիացիք եւ տրուած

գաղթականութեան երկիրները (148) գրեթէ առանց դժուարութեան նորէն առին. թէպէտ եւ Գրաֆալկարի հռչակաւոր ծովային ճակատով (1805, Հոկտ. 21), որուն մէջ 'Նելսըն' իրենց մեծ դիւցազնն իր փառաց վերին գաղաթը հասնելով՝ կեսմէքը կորսնցուց, գրեթէ բոլոր Գաղղիական - Սպանիական ծովային զօրութիւնը ոչընչացուցին եւ նոյնին վրայ հաստատուած ամէն ծրագիրները պարապի հանեցին. սակայն եւ այնպէս այս ամենայն չէր կրնար մեծ աղղեցութիւն ընել ցամաք երկրին իրողութիւններուն վրայ: Մանաւանդ թէ անակնկալ դիպուածով մը քիչ մ'ատեն անանկ երեւցաւ որ Անգղիա ալ Նաբոլէոնին առջեւը պիտի խոնարհի: Գուլիելմոս Բիդդ, որն որ Անգղիացւոց պատերազմ ուզող մասին գլուխն էր եւ Գաղղիայի դէմ կազմուած դաշնակցութիւններուն ոգին, առանց իր քաղաքական մեծութեան ժառանգ մը ձգելու՝ մեռնելով (1806, Յունու. 13), եւ իր հակառակորդներէն՝ Ֆոքս իր տեղն անցնելով, Անգղիացիք անմիջապէս սկսան Գաղղիայի հետ բանակցութիւն ընել (Փետր.): Իրենք անանկ կ'ուզէին որ աս բանակցութեան Ռուսք ալ մասնակից ըլլան, անանկ որ միեւնոյն բանակցութեամբ երկու տէրութեանց հետ ալ խաղաղութեան դաշինք կարենայ դրուիլ. բայց Նաբոլէոն աս բանս յանձն չառնելով, սկսան զատ զատ բանակցիլ: Թէպէտ եւ խաղաղութիւնը գլուխ ելլէր ալ նէ, անշուշտ սղորմելի զինագազար մը պիտ'որ ըլլար, բայց այնչափ ալ չեղաւ. Ռուսիայի հետ բանակցութիւնք միջահատեցան (Յուլ. 20), եւ Ֆոքսին մահուամբը (Սեպտ. 13) խաղաղութեան յոյսը բոլորովին ջնջուեցաւ:

Բ.

Պրոուսիական-Ռուսական եւ Հիւսիսային պատե-
րագր (1806—1809):

168. Իւրեղպուրկի խաղաղութեան դաշինքն
(161) ու անոր հետեւութիւնները, զորոնք գրեթէ
բովանդակ Եւրոպա կը զգար, ամենուն աչքը բանա-
լով, գլխաւորաբար անոնք իրենց սխալմունքը ճանչցան,
որոնք կարծած էին թէ չէզոքութեամբ կրնան իրենց
անկախութիւնն ու ինքնակացութիւնը պահել Նաբո-
լէոնին դէմ, որն որ ամենեւին չէզոքութիւն չէր ուզեր
եւ չէր կրնար ալ ուզել: Արդէն վերը տեսանք որ նախ-
ընթաց պատերազմին սկսելու ատենը Պրուշի չէզո-
քութիւնն ինչպէս արհամարհուած էր (159), նոյնպէս
աս իր բռնած ընթացքին ունեցած հետեւութիւնն
ալ յիշատակեցինք (160): Ինչպէս նոյն տեղը տե-
սանք, Պրուշ սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն
տեսնել, երբ որ մէկալ կողմանէ Ուլմի անձնատուր բը-
լալովն (159) ու Աւոդերլիցի ծակատովը՝ պատերազմին
եւքն որոշուած էր: Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Գ. թա-
գաւորին խաղաղական նպատակաւ առ Նաբոլէոն խաւ-
րած Հաւկուից զեապանը, հաղիւ Աւոդերլիցի ծակա-
տէն ետքը ունկնդրութիւն ընդունելով, իր արքունի-
քէն բերած առաջարկութիւնները չհամարձակեցաւ
անոր առջեւը դնել. հապա ըստ մասին իրեն եղած
սպառնալէքներով եւ ըստ մասին կայսեր իրեն ցուցու-
ցած բարեկամութեամբը, ստիպուեցաւ՝ առանց իր
թագաւորին կամքը հարցնելու, իրաւխոհութեան
դաշինք մը դնել (1805, Գեկա. 15): Նոյնով 1.
Պրուշ Անսրախի իշխանութիւնը, Գլեւի դքսութեան՝
Ռենոսի աջակողմն եղող մասը եւ Նէօշադէլի իշխա-
նութիւնը Գաղղիայի թող կու տար: 2. Ասոր դիմացը
Հաննովէրի երկիրները պիտ'որ ընդունէր, Հիւսիսային
Ժովուն նաւահանգիստներն Անգղիայի նաւերուն գոցե-

լու պարտաւորութեամբ: Պարագ տեղ թագաւորը բո-
լոր զօրութեամբ աս փոփոխման դէմ դրաւ, յայտնա-
պէս տեսնելով որ նոյնին հետեւութիւնը պիտ'որ բլայ
Անգղիայի հետ թշնամանալ: Բրեզզուրիի խաղաղու-
թեամբ՝ Աւստրիայէն բաժնուած բլլալով, հարկա-
դրեցաւ յաղթողին առջևը գլուխը ծռել, աղէկ զիտ-
նալով որ եթէ ընդդէմ դառնայ, պատերազմի պիտի
բռնուի: Եւ բաւական չբլլալով Հաննովէրի երկիրներն
առ ժամանակեայ կերպով զօրօք բռնելը, ինչպէս որ
յայտարարութեամբ մը ծանուցած էր (1806, Յունու.
26), հարկ եղաւ որ յաւելուածոյ դաշինքով մը որոշա-
կի նոյն երկիրներն իրեն սեպհականէ (Մարտ 9): Ինչպէս
որ արդէն կրնար ենթադրուիլ, Անգղիա անմիջապէս
Պրուշին դէմ պատերազմ հրատարակեց (Ապր. 20) եւ
անոր վաճառականութեան նաւերը յափշտակեց առաւ:
Նոյն պատճառաւ Պրուշ Շուեաի հետ ալ արուեցաւ,
բայց ետքէն իրաւախոհ եղան (Օգոստ. 22):

169. Պատերազմին առիթները: Թէ որ եր-
բորդ դաշնակցութեան պատերազմին առենը Պրուշին
բռնած անորոշ ընթացքը՝ Նաբոլէոնին սիրար նոյն
տէրութեան դէմ դժկամակութեամբ լեցուցած էր նէ,
Հաւկուից դեսպանին՝ իր պահանջմանց զիւրաւ զիջա-
նին ու թագաւորին վերջապէս խոնարհին, իր մտքին
մէջ աս կարծիքը հաստատած էր թէ Պրուշի հետ ու-
զած կերպովը կրնայ վարուիլ, եւ թէ թագաւորին բա-
րեկամութիւնն՝ անհաստատ, իսկ թշնամութիւնն ան-
վնաս է: Աս համարմամբ նոյն տէրութեան հետ ամէն
առիթներու մէջ բարձրամտութեամբ կը վարուէր եւ
իր տհաճութիւնը կը յայտնէր: Ասանկով Պրուշ իմա-
ցաւ որ Նաբոլէոն պատերազմ կ'ուղէ, եւ ինք աւելի
երկայն առեն պատուաւոր խաղաղութեան մէջ չիկըր-
նար մնալ: Բայց այլեւայլ գլխաւոր պատճառներ զինքն
որոշեցին պատերազմի ելլելու: Առաջինն էր Ռենական
դաշնակցութեան՝ առանց Պրուշին իմանալուն հաստա-
տուիլը, որն որ ըստ ինքեան իրեն դէմ թշնամանք մըն

էր, մանաւանդ որ կրնայ բառիլ թէ նոյն տէրութիւնն անով բոլոր ուրիշ Վերմանական տէրութիւններէն աւելի կորուստ կ'ընէր: Եւ թէպէտ Նաբոլէոն նոյն տակն զՊրուշը հրաւիրեց Վերմանական հիւսիսային դաշնակցութիւն մը հաստատելու, բայց ան ալ իբր թէ հեզնութիւն մըն էր. վասն զի երբ որ Պրուշ աս առաջարկութեան հաւանելով, Ռենական դաշնակցութեան մէջ չեղող Վերմանական իշխաններուն հետ բանակցելու սկսաւ, Նաբոլէոն անոնց մէջէն Սաքսոնիայի կայսրինարին հրամայեց որ նոյնին մէջ չմտնէ, իսկ Հեստէն-Վաստէլի մտնելը՝ ծածուկ կերպով արգելելու ջանաց: Ըստնցմէ զատ Նաբոլէոնին՝ Պրուշի երկիրներէն զանազան տեղեր, ինչպէս էին Վեդէլ (1806, Յունիս 29), Էսսէն, Էլտէն ու Վերտէն, կամ՝ Գաղղիայի հետ միացրնելը եւ կամ իր դաշնակցաց տալը, իբր թէ մէյմէկ պատերազմի գրգռել մըն էր: Բայց ամենէն մեծ պատճառն ան եղաւ, որ Պրուշ լսեց թէ Նաբոլէոն Անգղիայի հետ խաղաղութեան բանակցութիւն բնելու տակն (167) խոտացեր է որ այնչափ ստիպելով իրեն տուած Հաննովերի երկիրներն իրմէ առնու եւ նորէն Անգղիայի դարձրնէ: Արդ թագաւորն աս որ իմացաւ, ուղեց շատոնցուրնէ մտքին մէջ պարտող խորհուրդը կատարելով, պատերազմ բանալ, որուն համար սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել, եւ Նաբոլէոնին վերջնագիր մը խաւրեց (Հոկտ. 1), որուն մէջ կը պահանջէր որ Գաղղիացիք իրենց զօրքերը Ռենոսէն անդին անցընեն, Վեդէլ, Էսսէն, Էլտէն ու Վերտէն ետ տան, եւ Ռենական դաշնակցութեան մէջ չեղող Վերմանական իշխաններն իրենց ազատութեան թողան, որպէս զի կարող ըլլան ուղաժնուն պէս Հիւսիսային դաշնակցութիւնը կազմել: Աս վերջնագրոյն՝ Նաբոլէոնին տուած պատասխանն եղաւ՝ իր զօրքերուն յայտարարութիւնը, որով գրեթէ Պրուշ պատերազմ հրատարակէն (Հոկտ. 8) յառաջ ալ՝ արդէն պատերազմը սկսած կրնար սեպուիլ:

170. Պրուշի եւ Գաղղիայի զիրքն ու իրենց բանակներուն վիճակը: Պատերազմը բացուած ատեն՝ Պրուշ թէ ներքուստ եւ թէ արտաքուստ խիստ վտանգաւոր վիճակի մէջ կը գտնուէր: Զինուորական ու քաղաքական կարգերն իրարմէ բոլորովին բաժնուած ըլլալով, տէրութեան բովանդակ զօրութիւնը բանակին վրայ կայացած էր, որն որ ստոյգ է՝ Եօթնամեայ պատերազմին ատենը մեծամեծ քաջութիւններ գործած էր, բայց նոր ժամանակներուն հանդամանաց նայելով, մեծ յոյս չէր կրնար տալ, մանաւանդ որ նաեւ իր հրամանատարին՝ Պրաւնշուայիի դքսին ատենն անցած էր, եւ Նաբոլէոնին ու անոր ճարտար զօրապետներուն զիմացն ելլելու մարդ չէր: Արտաքուստ կրնայ ըսուիլ որ գաշնակից չունէր. ինչու որ թէպէտ Ռուսիա ալ Գաղղիայի հետ հաշտուած չէր ու բանակ մը կը քայեցընէր, բայց նոյն բանակը խիստ հեռու էր. Սպարանիա՝ թէպէտ ի հարկէ ստիպեալ՝ իրեն հետ միացաւ, բայց անանկ գրից մէջ էր, որ պատերազմի չելած՝ արդէն կէս մը յաղթուած կրնար սեպուիլ. Հեսսէն-Գասսէլ կ'ուզէր չէզոք կենալ. իսկ Ռենական գաշնակցութեան իշխաններն իրեն հետ երկպառակութեան մէջ էին: Ասանկով թէեւ իբր թէ չորրորդ գաշնակցութիւն մը կազմուած սեպուեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի Պրուշ գրեթէ առանձին պէտք էր պատերազմի ելլել՝ զիմացն իր կրկին զօրութեամբը թշնամի մ'ունենալով: — Նաբոլէոն Պրուշին պատրաստուելուն լուրն առնելուն պէս, Ռենոսի վրայէն խել մը զօրք անցընել եւ Գերմանիա ունեցած զօրքերը մտեցընել տուած էր: Ռենական գաշնակցութեան իշխաններուն հրամայած էր որ նոյն գաշնակցութեան պայմաններուն համեմատ՝ իւրաքանչիւր իր տալու պարտաւորուած զօրքը սոք հանէ, եւ աս հրամանն անմիջապէս գործադրուած էր. այնպէս որ Գաղղիական բանակին՝ Նէյ ու Սուսպարապետներուն հրամանատարութեան տակ եզոյ աջ թէւին 65,000 զօրաց մեծ մասը Պառիերացիք

էին: Նաբոլէոնի բոլոր զօրքը 200,000ի կը մօտենար, որոնց մեծ մասը կրթեալ ու վարժ էին, Նէյի, Սուի, Պեւնատոդի, Միւրայի, Տաուի, Լանի, Օժբրոյի եւ ասոնց նման՝ յաղթութեան գափնիներով պատկուած հրամանատարներու տակ: Իսկ Պրուշին պատերազմի հանած բոլոր զօրքը՝ Սաքսոնիացւոց հետ հազիւ 120,000ի կը հասնէր: Ամենէն զէշն ան էր որ ասոնց հրամանատարներն անյարմար մարդիկ ըլլալէն զատ, իրենց մէջ միաբանութիւն ալ չկար: Նաբոլէոն անձամբ Ռենոս անցաւ ու բանակն եկաւ, ինչպէս որ Պրուշի թագաւորն ալ բանակին մէջ կը գտնուէր:

171. Եէնայի ճակատն ու անոր հետեւութիւնները: Սաքսոնիայի կայսրընտրութիւնը՝ թագաւորութիւն կ'ըլլայ: Հեսսէն-Գասսէլի ու Պրանշուպկի տներն իշխանութենէն վար կ'անուսին: Այրիւ կողմանց աս գտնուած վիճակէն ինք իրմէ յայտնի էր թէ յաղթութիւնը որ կողման պիտ'որ ըլլայ: Բայց ոչ զք կրնար մտքէն իսկ անցընել որ Պրուշի պէս տէրութիւն մը միակ ճակատ մը կորսընցընելով՝ իր կործանման մօտենայ: Սակայն աս հետեւութիւնն ունեցաւ Եէնայի ու Աւերշգատի քով միեւնոյն օրը տրուած կրկին ճակատը: Երկու բանակներն ալ թուրինգիայի մէջ ժողվուած ըլլալով, պատերազմ հրատարակուելուն պէս՝ Սաալֆելտի քով մէյ մ'իրարու հետ զարնուելէն ու Պրուշները յաղթուելէն ետեւ (1806, Հոկտ. 10), յիշեալ կրկին ճակատը տրուեցաւ (Հոկտ. 14): Աւերշգատի քով բանակին մեծ մասը՝ թագաւորին ու Պրանշուպկի դքսին տակ՝ Տաուին հետ զարնուեցաւ, իսկ Եէնայի քով մէկալ մասը՝ Հոհենլոէի իշխանին տակ՝ Նաբոլէոնին հետ. եւ երկու կողմն ալ Պրուշք անանկ չարաչար յաղթուեցան, որ իրենց վիճակն օրոշեցաւ: Ասանկ մեծ պարտութեան օրինակ մը նոր պատմութեան մէջ մէյ մ'ալ տեսնուած չէ: Բանակին երկու մասերն ալ, թէպէտ իսկ մը քաջութեան գործքեր գործեցին, ի վերայ այսր ամենայնի բոլորու-

վին քայքայեցան ու ցրուեցան . իրենցմէ 50,000 հոգի նոյն ճակատին մէջ ինկած էին : Բայց հետեւանքներն աւելի մեծ եղան : Նոյն պարտութեամբ Պրուշներուն յառաջուան բարձրամտութիւնը մէկէն վհատութեան դարձաւ , ու հրամանատարները շփոթութեան մէջ ինկան : Էւ որովհետեւ յետագարձութեան համար յառաջուրնէ ամենեւին պատրաստութիւն չէր տեսնուած , սնոր համար բանակը զանազան գնդեր բաժնուելով , բոս մասին գերի ինկաւ եւ բոս մասին ցրուեցաւ : Ասանկով Պրուշի բոլոր գաւառները մինչեւ Ալայքուէլ գետը թշնամեաց ձեռքն ինկան . ամրոցներն ալ (բացի Գոլպէրկէն ու Արաւաէնցէն) այնպէս շուտ ու դիւրաւ անձնատուր եղան , որ նոյն իսկ թշնամեաց անակնունելի բան կ'երեւար , մանաւանդ Մակտեպուրկի անձնատուր բլալը (Նոյ . 8) . անանկ որ շատերը՝ չկրօնալով իբր վհատութենէ յառաջ եկած գործք սեպել , սկսան կարծել թէ մասնութեան գործք է : Թագաւորական ընտանիքը հազիւ գետին անդիի կողմբ Ռուսի պաշտպանութեան տակ՝ Քէօնիկսպէրկի մէջ ապաստանարան մը կրցաւ գտնել : Եէնայի ճակատին տասուիրէքերորդ օրը Նաբոլէոն Պերլին մտաւ , եւ հոն ժողովուած վառօդոյ ու զինուոց մեծ մթերն առաւ : — Բայց նոյն ճակատին հետեւութիւնները՝ միայն Պրուշ չզգաց , հապա ուրիշ մօտաւոր տերութիւնք ալ : Սաքսոնիա՝ որուն զօրքերը Եէնայի ճակատին մէջ Պրուշի զօրաց հետ պատերազմած էին , ստիպեցաւ Բողէնի մէջ առանձին խաղաղութիւն ընել (Դեկտ . 11) , եւ թագաւորական աստիճան բարձրանալով (Դեկտ . 20) , Ռենական դաշնակցութեան մէջ մտաւ : Ասոր հակառակ Հեստէն-Վաստէլի չէզոք կենալուն վարձքն ան եղաւ , որ Վաղդիացիք նոյն երկիրը յարձակեցան ու կայորրնտիրը վաւանեցին (Նոյ . 1) : Իսկ Նաբոլէոն թէ անոր եւ թէ բովանդակ Հաննովերի ու Պրաւնշուայկեան երկիրները եւ Հանսեական քաղաքները զօրօք բռնելէն զատ , հրատարակեց որ Հեստէն-Վաստէլի ու

Պրանչուպիի տներն իշխելէն կամ տիրելէն դա-
դրած են :

172. Լեհերուն ոտք ելլելը : Պրուշին խոնար-
հելովը՝ Ռուսիայի նախապարիսպն ինկած էր : Արդէն
Նաբոլէոնին զիտաւորութիւնն էր նոյն տէրութիւնն
ալ խոնարհեցրնել . մէյ մ'ալ Աղէքսանդր կայսեր բռ-
նած ընթացքն իրեն յարմար առիթ տուաւ բաղձանքը
կատարելու : Պրուշի թագաւորն իր նեղութեան մէջ
նոյն կայսեր զիմած էր, որն որ ըստ ինքեան Նաբոլէո-
նին հետ պատերազմի վիճակի մէջ գտնուելով, եւ մի-
անգամայն անոր դէմ նեղացած ըլլալով որ իբրեւ
Գրան դաշնակից՝ Մոլտաւիայի ու Ալայքիայի վրայ իր
ունեցած բաղձանքին գլուխ ելլելը խափանել կ'ուզէ,
Արեւելեան Պրուսիա բանակ մը խաւրեց, որպէս զի
Գաղղիացւոյ՝ Ալայքսէլի վրայէն անցնիլն արգելու :
Աղէքսանդր կայսեր աս ընթացքը, ինչպէս ըսինք, Նա-
բոլէոնին առիթ տուաւ Ռուսիայի դէմ ելլելու, որուն
սահմանները մօտենալու կը հրապուրուէր Լեհաստանի
տէրութիւնը վերականգնելու խորհրդով, որով կ'ուզէր
Ռուսիայի քով իբր թէ պահապան կամ հսկող մը
գնել : Յառաջագոյն ալ լեհական լեզէոն մը կազմած
էր (1797), որով նոյն ատենէն ցուցուցած էր ան եր-
կրին վրայ ունեցած գաղափարն ու անով զիտած նպա-
տակը : Բայց որովհետեւ ան գաղափարը գլուխ հանել
որ ուզէր, երեք գլխաւոր տէրութեանց հետ թշնամա-
նալ հարկ կ'ըլլար, անոր համար նոյն ժամանակ թող
տուած էր : Իսկ աս հեղձ անանկ զգուշութիւն ընե-
լու հարկ չանենալով, Գոսցիւպրոյի անուամբ լեհաց
յայտարարութիւն մը հանեց (Նոյ. 1), որով նոյն դրժ-
բախտ աղղը կը յորդորէր ոտք ելլելու եւ զէնքով իր
ազատութիւնն ու անկախութիւնը ձեռք բերելու : Լե-
հերն իրենց հին թագաւորութիւնը նորէն կանգնելու
բաղձանքով, նոյն հրաւերը մեծ ուրախութեամբ ընդու-
նեցան . եւ զՆաբոլէոն՝ իբրեւ իրենց ազատիչն ու կրած
նեղութիւններնուն վրէժխնդիրը նկատելով, սկսան ա-

մենամեծ զոհերով անոր բանակն իրենց որդիքներովը զօրացրնել: Չէին մտածեր որ իրենց արիւնն անանկ մէկու մը համար կը թափեն, որն որ օտար ազգայնութեանց անկախութեան ամենեւին յարդութիւն չունէր, եւ Խտալիայի, Ստորին նահանգաց ու Գերմանիայի մէջ ազգերն ու տէրութիւններն՝ իր քմացը համեմատ՝ երբեմն կը բաժնէր ու երբեմն կը միացրնէր: Նաբոլէոն ժողովրդեան ուրախութեան ձայներով Արօտաւիա մտաւ (1807, Յունու. 2): Բայց շատ չանցաւ՝ Լեհք իմացան որ իրենց ակնկալութիւնները պէտք են խիստ չափաւորել, որովհետեւ օտար յաղթողը, որուն զինուորները հարկադրեցան սնուցանել ու հագուեցրնել եւ որուն համար իրենց որդիքներն արիւննին թափելու բռնադատեցան, աւելի իր փառասիրական նպատակներուն հասնելու կը նայի, քան թէ իրենց տէրութիւնը կանգնելու: Բոլոր բոլոր ընդունածնին եղաւ Արօտաւիայի դքսութիւնը (176):

173. Պրուսիական-Ռուսական պատերազմին գլխաւոր դէպքերը: Այլաւի ու Ֆրիտլանտի ճակատները: Պրուշին շուտով յաղթուելովը, պատերազմը՝ իբր թէ դիւթական դաւազանի մը զօրութեամբ՝ Սաւլէ գետին եզրներէն Այքստէլ գետին քովերը փոխադրեցաւ, եւ Ռուսիա, որն որ ինչպէս ետքէն պիտի տեսնենք (177), Գրան հետ պատերազմի բռնուած էր, հարկադրեցաւ իր սահմանները պաշտպանել: Հին Պրուսիա՝ աւեր ու անապատ դարձնող պատերազմի մը տեսարան եղաւ: Եւ թէպէտ Ռուսի զօրաց քաջութիւնն երեւցաւ, սակայն աս ալ տեսնուեցաւ թէ որչափ դժուար է եղեր նոյն տէրութեան՝ իր սահմաններէն դուրս բանակներ ժողովել: Այքստէլի եզրներն ու Բուլղուզի քով զանազան ճակատներ տրուելէն ու արեան հեղեղներ թափուելէն ետեւ, Պրուսիական Այլաւի քով դիւստր ճակատ մը տրուեցաւ (1807, Փետր. 8), ուր Գաղղիացւոց ու Ռուսաց զօրքերուն քաջութեամբն անանկ կռիւ մ'եղաւ, որն որ բոլոր տիե-

զերական պատմութեան ամենէն աւելի արիւնհանգեղ ճակատներուն հետ կրնայ հաւասարիլ: Պատերազմի դաշար 60,000ի չափ մեռածներով ու վիրաւորուածներով լեցուեցաւ: Եւ թէպէտ նոյնին եւքն անանկ անորոշ մնաց, որ երկու կողմն ալ յազմութիւնն իրենց կը սեպհականէին, եւ այնչափ մեծ էր երկու կողման ալ կրած մնար, որ չորս ամսուան չափ պատերազմը միջահատած մնաց. սակայն կրնայ բութիլ որ ասոր հետեւութիւններէն մէկն եղաւ քաջութեամբ պաշտպանուած Տանցիկ քաղաքին իյնալը (Մայ. 24), ուր Ռուսք չէին կրցեր նոր զօրք հասցընել: Պատերազմին միջահատութեան ատենը բանակցութիւնք եղան. եւ թէպէտ Պրուշի թագաւորը սաստիկ կը բաղձար պատերազմին վերջանալուն, որպէս զի իր ժողովուրդը Քաղղիացւոց զօրքերուն պատճառած ճնշմանէն շուտով ազատի. ի վերայ այսր ամենայնի չէր ալ ուզեր Անգղիայէն ու Ռուսիայէն բաժնուիլ, որոնցմէ առաջնոյն հետ տարւոյն սկիզբը (1807, Յունու. 28) Մեմէլի դաշնագրութիւնն ըրած էր՝ Հաննովերի վրայ ամենեւին պահանջողութիւն չընելու պայմանաւ, իսկ երկրորդին հետ նոյն միջոցին Պարզենշդայնի դաշինքը գրաւ (Ապր. 26), որոնցմէ կը յուտար որ Նաբոլէոնի դէմ կարելի է նոր դաշնակցութիւն մը կազմել: Մանաւանդ որ կը կարծէր թէ Նաբոլէոն չիկրնար ալ աւելի երկայն ատեն օտար երկիրներու մէջ մեծ բանակ մը պահել, որով եւ կարելի կ'ըլլայ՝ մինչեւ նոյն ժամանակ իրեն առաջարկուածներէն աւելի մեղմ պայմաններով խաղաղութիւն ընել: Բայց աս ակնկալութիւնները շուտով ոչընչացան, երբ որ Սիլեզիայի Արկա, Պրիկ, Հուէյսնից ու Պրեզլաւ գլխաւոր բերդերը Քաղղիացւոց ձեռքն ինկան (1806, Դեկտ. — 1807, Փետր.): Պատերազմը նորէն որ սկսաւ, տասն օրուան չափ զանազան կռիւններ ըլլալէն ետեւ, Մարենկոյի ճակատին (134) տարեդարձին օրը՝ Փրիսլանտի ճակատը տրուեցաւ (Յունիս 14), որուն մէջ Քաղղիացիք անանկ մեծ յազմութիւն

բրին, որ այլ անկէ ետեւ Ռուսք ու Պրուշք հարկազրեցան զիմադրութեան կամքն իսկ մէկդի թողուլ, մանաւանդ որ նոյն ճակատին հետեւանքն եղաւ Գաղղիացոց՝ Գէօնիկոպէրի առնուլը (Յունիս 16), որով եւ իրենց զօրքերը Նիեմէն դեռէն անդին անցուցին: Պրուշի բոլոր միապետութեան երկիրներէն՝ հազիւ վերջին սահմաններուն ծայրը՝ Մեմէլ քաղաքին մէջ պրուսիական աքրունեաց ապաստանարան մը մնացած էր:

174. Գիլսիդի խաղաղութեան դաշինք՝ Գաղղիայի ու Ռուսի մէջ: Պրիտլանտի ճակատէն ետեւ նախ Ռուսիայի ու Գաղղիայի (1807, Յունիս 21) եւ ետքը Պրուշի ու Գաղղիայի (Յունիս 25) մէջ առանձին առանձին զինադադար եղաւ: Նոյն օրերն երկու կայսերը Նիեմէնի վրայ իրարու հետ տեսնուեցան (Յունիս 25), որն որ Ռուսիայի ու Գաղղիայի մէջ Գիլսիդի խաղաղութեան դաշինքը յառաջ բերաւ (Յուլ. 7), հետեւեալ պայմաններով: 1. Պրուշին ետ արուելու դաւառները կ'որոշուէին: 2. Ռուսիա կը ճանչնայ Վարսաւիայի դքսութիւնը (176), որն որ Հարաւային Պրուսիայէն ու Արեւմտեան Պրուսիայի մէկ մասէն կը կազմուի, եւ Սաքսոնիայի թագաւորին կը արուի: 3. Տանցիկ՝ ազատ քաղաք կ'ըլլայ: 4. Նոր Արեւելեան Պրուսիայի մէկ մասը (Պիլալիսդոգի կուսակալութիւնը) Ռուսաց կը արուի: 5. Ռուսիա կը ճանչնայ զՅովսէփ Պանարոգ՝ իբրեւ Նէպոլոնոց թագաւոր, զԱւգոստինոս Պոնաբարգ՝ իբրեւ Հոլանտայի թագաւոր, եւ զՀերոնիմոս Պոնաբարգ՝ իբրեւ նոր կանգնուելու Վեոգֆալիայի թագաւորութեան (176) թագաւոր: 6. Ասիից զատ Ռուսիա կը ճանչնայ Ռենական դաշնակցութիւնը, չէ թէ միայն նոյն ատենուան տարածութեամբն ու մասերովը, հասկա նաեւ ապագայ ժամանակները ստանալուն դարձակութեամբը: 7. Փոփոխ երաշխաւորութիւն իրենց սեպհական երկիրներուն եւ իրենց դաշնաւորաց ստացումներուն, որ դաշնաւորներն որ նոյն դաշանց մէջ բովանդակուած կը սեպուին: 8. Ռուսիա Գրան

Հետ անմիջապէս զինադադար կ'ընէ եւ իր զօրքերը Մոլտաւիայէն ու Վալաքիայէն կը հանէ, ուր Տաճկի զօրք ալ շիմաներ. եւ աս նիւթերուն կարգի գրուելուն համար՝ Ռուսը Նաբոլէոնի միջնորդութիւնը կ'ընդունին: 9. Նաբոլէոն Ռուսի միջնորդութիւնը կ'ընդունի Անգղիայի հետ խաղաղութիւն ընելու համար, ենթադրեալ որ ներկայ դաշանց հաստատուելէն ետեւ՝ ձեկ ամսուան միջոցին ձեջ Անգղիա նոյն միջնորդութիւնը յանձն առնու: 10. (Գաղանի յոդուած) Ռուսիա ինք զինքը կը պարտաւորէ, որ եթէ Անգղիա ծովերու ազատութիւնը ծանշնալու պայմանաւ խաղաղութիւն ընել չ'ուզեր, Գաղղիայի հետ միաբանելով՝ անոր դէմ պատերազմ հրատարակէ, միանգամայն Գանիայի, Շուեփի ու Բորդուկայի տէրութիւնները նոյն միաբանութեան ձեջ մտնելու յորդորէ: — Ասանկով Ռուսիա պատերազմը ըննցուց առանց նիւթական կորուստ մ'ընելու, մանաւանդ թէ Պրուշէն քիչ մը երկիր ընդունելով՝ իր սահմաններն ընդարձակեցան: Բայց բարոյական մեծ կորուստ բրաւ, Եւրոպայի վրայ ունեցած ազդեցութենէն զրկուելով, եւ Նաբոլէոնին հետ կապուելով՝ իր գործողութեանց ազատութիւնը կորսնցընելով:

175. Գիլխիդի խաղաղութեան դաշինք՝ Գաղղիայի ու Պրուշի մէջ: Ռուսիայի հետ խաղաղութիւնը լլայէն երկու օր վերջը՝ նոյնպէս Գիլխիդի մէջ Պրուշ ալ խաղաղութեան դաշինք բրաւ (Յուլ. 9), որով իր երկիրներուն կէսն իբրեւ շնորհք մը ետ ընդունեցաւ, եւ նիւթական զօրութեան ու ընդարձակութեան կողմանէ՝ երկրորդ աստիճանի տէրութեանց կարգն իջաւ: Բայց աս դաշանց գրուելու ատենը Յաղթողին բանեցուցած արհամարհողական կերպն ու նոյնով Պրուշին կրած նուաստութիւնը՝ իր բրած նիւթական կորստէն աւելի մեծ էր: Անոր համար ոմանք կը կարծեն որ Նաբոլէոն ասով կ'ուզէր ժողովուրդը յուսահատական ապրտամբութեան մը գրգռել, որպէս զի առիթ ունե-

նայ՝ Վենետիկ, Նեապոլիս եւ ուրիշ տեղեր բրածին պէս՝ բոլոր տէրութիւնը ջնջելու, վճիռ մը հանելով թէ «Պրանտենպուրկեան տունը թագաւորելէն դադրած է»։ Իբրք ալ բարոյական նուստացումը՝ նիւթապէս տկարանալէն աւելի խորունկ վէրք կը բանայ ազնուասիրտ ժողովրդեան մը վրայ։ — Գրուած դաշանոց պայմաններն ասոնք են. 1. Պրուշ իր երկիրներուն թող չտրուելու մասերն ետ կ'ընդունի։ 2. Պրուշ կը թողու եւ Գաղղիայի կայսեր տրամադրութեան տակ կը ձգէ հետեւեալ տեղերը. Ա. Էլպայի ու Ռենոսի մէջտեղն ունեցած բոլոր երկիրները՝ առանց բացառութեան. Բ. Սաքսոնիայի կը թողու Գողպուզեան շրջանակը. Գ. Լեհաստանէն 1792էն վեր առած բոլոր երկիրները, (բովանդակ Հիւսիսային Պրուսիա, եւ Արեւմտեան Պրուսիային ու Նոր Արեւելեան Պրուսիային մէկ մասը,) որոնցմէ Վարսաւիայի դքսութիւնը կը կազմուի ու Սաքսոնիայի թագաւորին կը արուի. Գ. Տանցիկ քաղաքը բոլոր սահմաններովը։ 3. Պրուշ կը ճանչնայ ղՅովսէփ Պոնաբարգ՝ իբրեւ Նեապոլոսոյ թագաւոր, զլուգովիկոս Պոնաբարգ՝ իբրեւ Հոլանտայի թագաւոր, եւ զՀերոնիմոս Պոնաբարգ՝ իբրեւ Վեոգֆալիայի թագաւոր, նոյնպէս կ'ընդունի աս վերջին թագաւորութեան՝ իր թող տուած գաւառներէն եւ ուրիշ երկիրներէ կազմուիլը։ 4. Պրուշի բոլոր նաւահանգիստներն Անգղիայի նաւերուն գոց պիտ'որ ըլլան, մինչեւ որ ան տէրութիւնը Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն ընէ։ 5. Թէ Պրուշի հպատակներուն՝ իր թողուցած գաւառներուն մէջ ունեցած ստացուածք, եւ թէ իր թողուցած երկիրներուն բնակչացը՝ իրեն ետ տրուած գաւառներուն մէջ ունեցած ստացուածք, իրենց յառաջուան տէրերուն սեպհական ստացուածքը կը մնան։ Ետ արուելու դաւառներուն եւ ամրոցներուն ինչ կերպով Պրուշին յանձնուելիքը՝ մասնաւոր պայմանագրութեամբ մը պիտի որոշուի։ — Նոյն պայմանագրութիւնը քանի մ'որ ետքը Քեօնիկոպէրկի մէջ շինուեցաւ (Յուլ. 12), որով

Գաղղիա կը խոստանար որ իր զօրքերը մինչեւ Հոկտեմբերի մէկը Պրուշի երկիրներէն բոլորովին հանէ. բայց ան պայմանաւ որ Պրուշի մինչեւ նոյն ատեն ամբողջ հատուցած ըլլան 1806ին Նոյեմբերի մէկէն վեր իրենց վրայ գրուած եւ տակաւին շահաուցուած պատերազմական տուգանքը: Աս տուգանքը՝ զորն որ Պրուշի հազիւ 19 միլիոն ֆրանկի կը հանէին, Գաղղիացիք 112 միլիոնի կը հասցընէին, եւ երկայն բանակցութիւններէ ետեւ՝ մինչեւ 140 միլիոն բարձրացուցին (1808, Սեպտ. 8): Եւ աս գումարին 120 միլիոնը վճարուելէն ետքը, իրենց զօրքերն ան պայմանաւ դուրս հանեցին, որ Սլեզովիի, Քիւսդրիի ու Ալսիաօսի բերդերը բռնեն, եւ անոնց մէջի զօրքերուն պահպանութեան հարկաւոր եղած ստակը Պրուշի վճարեն (Նոյ. 3): Ասկից զատ՝ ազատ քաղաք եղող Տանցիկի մէջ ալ Գաղղիացի պահակապանք պիտի մնային:

176. Աւրսաւիայի դքսութիւնն ու Աեսդֆալիայի թագաւորութիւնը: Ենչպէս որ անցողակի յիշատակեցինք, Ռիլիգի խաղաղութեան դաշինքները գրուած օրերն երկու նոր տէրութիւնք հաստատուեցան, այս ինքն՝ Աւրսաւիայի դքսութիւնն ու Աեսդֆալիայի թագաւորութիւնը, զորոնք նոյն դաշանց պայմաններովն ընդունեցան դաշնադիր տէրութիւնք (174, 2, 5 ու 175, 2, Գ. 3): Նաբոլէոն Աւրսաւիայի դքսութիւնը կանգնեց Պրուշէն առնուած լեհական դաւառներէն, որոնք ընդ ամէնը 1850 քառակուսի մղոն երկիր կը բովանդակէին՝ 2,200,000 բնակչով: Աս դքսութիւնը՝ իրրեւ ժառանգական տէրութիւն Սաքսոնիայի թագաւորին տրուեցաւ, որն որ Ռիլիգի խաղաղութեան դաշանց պայմաններովն՝ իրաւունք ստացաւ Պրուշի երկիրներէն իր զօրքերն անցընելու: Քիչ մը ետքը՝ Նաբոլէոն նոյն տէրութեան սահմանադրութիւն մ'ալ տուաւ, որուն համեմատ՝ ծերակոյտ մը եւ պատգամաւորաց սենեակ մը օրէնսդրական իշխանութիւնը պիտի բանեցընէր, եւ գեղացւոց ծառայութեան վիճա-

կը կը ջնջուէր: — Վեոգֆալիայի թագաւորութիւնը հիմնեց նոյն Նաբոլէոն իր մէկ վճռովը (1807, Օգոստ. 18), Պրուշէն, Հետտէնի կայսրնաւորէն ու Պրաւնշուայկի դքսէն (171) առնուած երկիրներէն, որոնք 692 քառակուսի մղոն տեղ էին եւ 1,946,000էն աւելի բնակիչ ունէին: Ըս նոր թագաւորութիւնը՝ որն որ անմիջապէս Ռեւոլուցիոն գաշնակցութեան մէջ խոթուեցաւ, կայսրն իր կրտսեր եղբորը Հերսոնիմու Պանաբարդին շնորհեց: Նոյն թագաւորն իր երկրին շուտ մը տահմանադրութիւն մը տուաւ (Նոյ. 15), որն որ Գաղղիականին վրայ ձեւուած էր: Ետքէն աս երկու տէրութեանց երկիրներն ալ անկեցան, ինչպէս որ իւրաքանչիւր տեղը կը տեսնենք:

177. Տաճկական եւ Ռուսական պատերազմ: Ալուպոյայի զինադադար: Վիլնիոյ խաղաղութեան դաշամբ որոշեցաւ միանգամայն Ռուսիայի քաղաքական յարաբերութիւնը Գրան ու Շուեարի հետ, բայց իրարմէ տարբեր կերպով: Գուռը նոյնով խաղաղութիւն ստացաւ եւ արդէն կորսընցուցած մէկ գաւառը նորէն ձեռք անցուց. իսկ Շուեար անանկ պատերազմի մը բռնուեցան, որով քիչ մը ետքը իրենց երկիրներուն դրեթէ կէսը կորսընցուցին: Հոս տեսնենք Օսմանեան պատերազմը: — Մէկ կողմանէ Բրիտանացւոց՝ Միջերկրական ծովուն վրայ տիրելովը, Գորֆուին Ռուսի զօրքով բռնուելովը, եւ աս բաներէն նպաստ գանող Սերուիացիներուն՝ իրենց Չեռնի Գէորգ առաջնորդին տակ՝ ոտք ելլելովը (1801էն վեր), մէկալ կողմանէ Գաղղիացւոց՝ Գաղմատիայի տիրելովը (161, 2), որով եւ Տաճկաստանի սահմանակից ըլլալովը, Գուռը խիստ դժուար գրից մէջ մտած էր: Ինչպէս որ տեսանք, Եգիպտոսի արշաւանքին ատենէն՝ Օսմանեանք Անգղիայի ու Ռուսիայի հետ դաշնաւորած էին, եւ վերջին ատենները նոյն երկու տէրութեանց հետ ունեցած դաշնաւորութիւննին նորոգած (1805, Գեկա. 30): Արդ Նաբոլէոն զՍեպասոգիանի զօրապետը կոստանդնուպոլիս

խաւրելով (1806, Սեպտ. 16), պահանջեց որ Գուռնան դաշնաւորութիւնը քակէ. եւ չէ թէ միայն աս պահանջումը դրուխ հանել տուաւ, հասպա նոյն ատենէն սկսաւ Գրան վրայ մեծ ազդեցութիւն բանեցընել: Իսկ Ռուսիա ասոր առջեւն առնուլ ուզելով, կամ ինչպէս ուրիշները կը զրուցեն՝ աս բանէն առիթ առնելով, Մոլտաւիա զօրօք բռնեց (Նոյ.) . որուն վրայ Գուռն Ռուսաստանի դէմ պատերազմ հրատարակեց (1807, Յունու. 7): Կոտանդնուպոլսոյ առջեւն առաջին անգամ Անգղիական նաւատորմիղ Մ'երեւցաւ (Փետր. 20), որպէս զի ՂԳուռն ստիպէ Գաղղիայի հետ ունեցած դաշնաւորութիւնը քակելու. բայց Սեպտադեկտեմբեր քաջալերութեամբ, Գրան հաստատութեամբն ու բոլոր ժողովուրդը քաղաքին պաշտպանութեան գործակից ըլլալով, գործք մը չգործած՝ ետ դարձաւ: Լեմնոսի քով Օսմանեան եւ Ռուս նաւատորմիղներուն մէջ ծովական ճակատ մը տրուեցաւ (Յուլ. 1), որուն մէջ թէպէտ Ռուսք յաղթեցին, բայց իրենց յաղթութենէն օգուտ մը չհանեցին: — Արգ Գիլիզի խաղաղութեան դաշանց՝ Օսմանեան տէրութեան համար ունեցած հետեւութիւնն սնելու, որ Ռուսք Գրան հետ Ալպայոյի զինագագարն ընելով (Օգոստ. 24), իրենց զօրքը Մոլտաւիայէն հանեցին: — Նոյն խաղաղութեան դաշանց՝ Շուետի համար ունեցած հետեւութիւնը քիչ մը ետքը կը տեսնենք (181):

178. Գիլիզի խաղաղութեան դաշինքով գրիխաւոր տէրութեանց դիրքին մէջ եղած փոփոխութիւնը: Նոյն տէրութեանց վիճակն ընդհանրապէս: Յիշեալ խաղաղութեան դաշինքէն ետեւ անանկ կ'երեւար որ Գաղղիայի տիեզերական իշխանութիւնը Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ ըստ բաւականին հաստատուած է: Ռուսիա անոր վրայ մինչեւ նոյն ատեն բանեցուցած ազդեցութենէն հրաժարած էր եւ իբր թէ Եւրոպական տէրութիւն ըլլալէն դադրած, միանգա-

մայն իր սահմաններուն վրայ Ասորուխայի դքսութեան կանգնուելովն՝ իր քովն անանկ ախոյեան մը դրուած էր, որն որ մեծնալու կը բաղձար: Պրուշ տկարացած, արհամարհուած եւ սանկոխ եղած էր: Գերմանիա, Ռենական գաշնակցութեան ընդարձակուելովն ու Աւոզֆալեան թագաւորութեան կանգնուելովը, Գաղղիայի հետ ամուր շղթաներով կապուած էր: Հողանտայի ու Իտալիայի գահերուն վրայ Նաբոլէոնի ցեղէն իշխաններ դրուած էին: Արդէն յառաջուրնէ Աւոտրիա խոնարհած ու տկարացած էր. իսկ Սպանիա՝ Գաղղիայի հետ կապուած: Ասանկով Պիւրենեան լեռներէն մինչեւ Ալպքսէլ՝ Գաղղիական իշխանութեան եւ կամ ազդեցութեան տակ ըլլալով, եւ նոյն իսկ խաղաղութեան ատեն ամէն կողմ՝ Գաղղիական բանակներ ու զօրքեր գտնուելով, ուրիշ տեղ չէր կրնար անկախութեան ու Նաբոլէոնի տիեզերական իշխանութենէն ազատութեան յոյս գտնուիլ, եթէ ոչ՝ Բրիտանիա: Աս պարագան յայանապէս գուշակել կու տար, որ նոյն տէրութեան դէմ մեծ մրրիկ մը պիտի բրդի: Բայց ով կրնար կարծել թէ Ռուսիա նոյնին չէ թէ միայն պարզապէս հանդիսատես, հապա մասնակից ու գործակից պիտ'որ ըլլայ: Նաբոլէոն արդէն յառաջուրնէ իր հաշիւն բրած էր, զՌուսիա՝ իր ու Անգղիայի մէջ միջնորդ դնելով. որովհետեւ բացայայտ կը տեսնէր որ Անգղիա իր պահանջած պայմանը յանձն պիտի չառնու, որով նոյն տէրութեան ու Ռուսիայի մէջ երկպառակութիւն պիտ'որ ելլէ: Անգղիա Ռուսիայէն պահանջեց որ Գիլիսիի խաղաղութեան դաշանց գաղտնի պայմաններն իրեն հաղորդէ, զորն որ վերջինը զանալով, երկուքին մէջ նախ անվտաճութիւն պատճառեցաւ, եւ ետքը Ռուսիա՝ նոյն խաղաղութեան դաշանց մէջ խոտաացածին համեմատ՝ Անգղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (1807, Նոյ. 7): Երկու տէրութեանց յարաբերութիւններուն աս կերպով փոխուելէն, եւ մէկ դիէն Անգղիային ու մէկալ դիէն Գաղղիային՝ մի եւ

նոյն ակզերուն վայ ունեցած դիտաւորութենէն, մերձաւորաբար յառաջ եկան ան ատեն հիւսիսային կողմերը պատահած զէպքերը, որոնց շիշ մը ետքը մեր մտադրութիւնը պիտի նուիրենք: Բայց նախ Նաբոլէոնին՝ Անգղիայի դէմ պատրաստած մրրիկը կամ նոյն ակզութիւնը խոնարհեցընելու համար բանեցուցած միջոցը ակունենք:

179. Յամաքային դրութիւն: Նաբոլէոն աղէկ հասկընալով, որ նաեւ Ռուսիայի հետ կապուելովը՝ պիտի չկարենայ զԱնգղիա զէնքով ու բռնութեամբ իր առջեւը խոնարհելու ստիպել, ուզեց արիւշ միջոցով մը նոյն նպատակին հասնիլ. ուստի եւ Յամաքային գրութիւնն՝ երեւան հանեց, որով Անգղիային՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին հետ վաճառականութիւն բնելն ու ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ հազարզակցութիւն ունենալը պիտի խախտուէր: Թէպէտ աս գաղափարն ըստ ինքեան նոր չէր, եւ Ամերիկացիք մի եւ նոյն միջոցն Անգղիայի դէմ բանեցընել ուզած էին (Հատ. Բ. 247). բայց նոր էր ընդարձակութիւնն ու գործադրութեան կերպը, եւ նոյն ընդարձակութիւնը հետեւութիւն մըն էր եւ միանգամայն ցոյց՝ թէ Նաբոլէոնին տիեզերական իշխանութիւնն ըստ բաւականին հաստատուած է: Բայց որովհետեւ նոյն կայսրն ասով իբր թէ կռուցելած էր նոյն իսկ բնութեան դէմ, որն որ ամէն օգարածիններու բերքերուն փոփոխութիւնն ու առուարը կը պահանջէ. անոր համար խելօք մտածողներուն առջեւը՝ աս բանիս ունենալու վախճանը չէր կրնար տարակուսական ըլլալ: — Յամաքային գրութեան առաջին հիմք դրաւ Նաբոլէոն Պերլինէն հանած մէկ վճռովը (1806, Նոյ. 21), որն որ պետութեան հիմնական օրէնք պիտի սեպուէր եւ պիտի զօրէր մինչեւ որ Անգղիացիք Գաղղիայի ծովական իրաւունքն ընդունէին: Նոյնին որոշումներն ասոնք էին. 1. Բրիտանական կղզիք պաշարման վիճակի մէջ են: 2. Յամաք երկրին

վրայ դանուող ամէն անգղիական հպատակ պատերազմի գերի է: 3. Անգղիայի վաճառաց առուտուն արգելուած է, եւ իր գործարաններուն ու գաղթականութիւններուն բերքերը յարքունիս գրաւուած են: 4. Բրիտանական նաւահանգիստներէն եւ իր գաղթականութիւններէն եկած նաւերը չեն կրնար ցամաք երկրին ամենեւին մէկ նաւահանգիստը մտնել: — Թէպէտ աղէկ կ'ըլլար որ Անգղիացիք առ վճռոյն լռութեամբ պատասխան տային, բայց իրենք ալ նոյնին դիմացը հրաման հանեցին (1807, Յունու. 7) որ ամենեւին նաւ մը Գաղղիայի կամ անոր ազդեցութեան տակ եզող երկրի մը նաւահանգիստը չմտնէ, պատիժ սպառնալով որ նոյն նաւը կը յափշտակուի: Աս կերպով հետզհետէ երկու կողմէն միշտ աւելի խիստ հրամանագիրներ հանեցին, որով չէզոք տէրութեանց բոլոր վաճառականութիւնը դադրեցաւ: Նոյն հրամանագիրներուն ամենէն սաստիկն էր Նարոյէոնին Ֆոնդենպլլէն տուած վճիռը (1810, Հոկտ. 19), որով կը հրամայուէր որ Անգղիայի բոլոր տարազագործական վաճառները՝ Նէապոլէն մինչեւ Հոլանտա, Սպանիայէն մինչեւ Գերմանիա՝ ամէն տեղ այրին. որն որ շուտ մ'ի գործ գրուելով, շորս կողմը առեւտրական հետազօտութեան խարոյկներ բարձրացան, որոնք շատ անգամ նոյները վառողներուն ալ ծիծաղելու առիթ կ'ըլլային: Բայց շատ հեղ շահու ցանկութիւնը՝ Անգղիայի վնասելու բաղձանքէն աւելի զօրաւոր կ'ըլլար, որով Նարոյէոն հրաման կու տար խիստ բարձր մաքսով անգղիական վաճառքներ ներս խոթելու (1810, Օգոստ. 5, Սեպտ. 12): Վերջապէս Նարոյէոն իր սեպհական վճիռներուն դէմ թողտուութեան թղթեր¹ սկսաւ ծախել. որն որ՝ ուրիշ բան չըսելու համար՝ նորատեսակ եւ այլանդակ մաքսանենդութիւն մին էր:

180. Յամարային գրութեան՝ առեւտրական ու քաղաքական նկատմամբ ունեցած ազդեցութիւնը: Աս

¹ Licences.

գրութիւնը, որով Նաբոլէոն ժամանակին քաղաքակրթութեան հակառակ ելած էր, թէ առեւտրական ու թէ քաղաքական նկատմամբ հաւասարապէս վնասակար հետեւութիւններ ունեցաւ: Նոյն գրութիւնն անձկապէս կապուած էր վաճառականութեան հետ, որն որ շատոնց համաշխարհական եղած ըլլալով, շէր կրնար խեղճ ներքին առուտուրի գառնալ՝ առանց բուրսովին կործանելու: Իրօք ալ ինչ էր ցորենեղէնի ու ասոր նման նիւթերու տուրեւտար, Արեւելեան ու Արեւմտեան Լնդկաստանի վաճառականութեան գիմարը: — Ասով ներքին գործատունները ծաղկեցան, կ'ըսուի: Բայց արդեօք գործատանց տէրերուն շահը՝ ժողովրդոց ալ շահ էր, քանի որ նոյն գործատուններուն հանած վաճառները՝ արտաքուստ ընդունուածին չափ աղէկ ու գիւրազին չէին: — Իսկ քաղաքական նկատմամբ՝ ցամաքային գրութիւնը սխալ գրութիւն մըն էր, որովհետեւ կրկին սխալ ենթադրութեանց վրայ հիմնուած էր, այս ինքն թէ Բրիտանացւոց արտաքին վաճառականութիւնը՝ իրենց շահուն զխաւոր ազդիւրն է, եւ թէ ցամաք երկրին գոցուելով՝ նոյն շահը պիտի ունենանայ: Բայց փորձն ասոր հակառակը ցուցուց: Թեեւ Անգղիացւոց շահուն քանի մ'առանձնական ազդիւրները գոցուեցան, ի վերայ այսր ամենայնի բոլոր ծովերու վրայ տիրող ազգ մը գիւրաւ կրցաւ Եւրոպայէն դուրս ուրիշ ազդիւրներ գտնել: Եւ աս գաղտնիքը՝ զորն որ Անգղիացիք նոյն ատեն իմացան, թէ ի հարկաւորութեան՝ նաեւ բաւական երկայն ատեն՝ Եւրոպայի ցամաք երկրէն հեռու կենալով, իրենց մեծ վնաս մը չ'ըլլար, իրենց մարքին մէջ աս կարծիքը հաստատեց թէ իրենք անյաղթ են: — Իսկ նոյն գրութեամբ՝ Նաբոլէոնին ցամաք երկրին վրայ ունեցած իշխանութեան ընելու գէշ ազդեցութիւնը կրնար յառաջունէ գուշակուիլ: Նաբոլէոն կ'ուզէր Անգղիա խոնարհեցընել՝ բոլոր Եւրոպա բռնաբարելով. իր աս նպատակին հասնելու համար՝ պէտք էր որ ա-

մէնքը զրկմանց տակ իյնային, երկիրներն անսովոր բերքեր հասցընէին, վեհապետք բանաւորական իշխանութիւն մը բանեցընէին՝ որն որ շատերուն կամայք դէմ էր. նոյն իսկ ան երկիրները, որոնք զրեթէ ամենեւին բերք չունին եւ ամէն բան իրենց նաւահանգիստներէն կ'ընդունին, ինչպէս էր Շուեա, պէտք էր զանոնք դոցէին Անգղիայի եւ անոր դաշնակցաց նաւերուն: Ասանկով ցամաք երկիրը յետին աղքատութեան մէջ ինկաւ. որովհետեւ Նաբոլէոն ուզելով որ աս դրութեամբ՝ միայն Գաղղիա շահի, բոլոր ուրիշ տէրութեանց եւ նոյն իսկ իր դաշնակցաց վնասովը, ցամաքային տէրութեանց մէջ ալ առուտուրի ազատութիւն չթողուց: Արդ այսպիսի ճնշողութիւն մը չէր կրնար երկայն ատեն տեւել. եւ այնչափ աւելի շատով պէտք էր դաղորիլ, որչափ աւելի խստութեամբ որ կ'ուզուէր թէ պահպանուի: Գարձեալ նոյնին ընդարձակութիւնն ու մէջն աւելի տէրութիւն գտնուիլը, պէտք էր որ աւելի հակառակութիւն պատճառէր: Յամաք երկրին վրայ խիստ քիչ տէրութիւնք կային, որ նոյնին մէջ մտած չըլլային: Ռուսիա եւ Պրուշ Գիլսիդի խաղաղութեան դաշինքով նոյնին մէջ մտած էին. իսկ Ռենական դաշնակցութեան իշխանները, Հոլանտա ու Իտալիա իրենց յարաբերութիւններովը նոյնին մէջ կը գտնուէին. Աւստրիա ու Սպանիա ալ նոյնն ընդունեցան (1808, Յունու.). Գանիային ու Շուեաին ինչ կերպով նոյնին մէջ մտնելը՝ հիմեյ կը տեսնենք: Միայն Եւրոպայի երկու ծայրերը Բորդուկալ ու Օսմանեան տէրութիւնը նոյնէն դուրս մնացած էին, որոնցմէ ետքինը Գաղղիա իր շահուն համար չուզէց ստիպել, իսկ առաջնոյն դէմ՝ անմիջապէս պատերազմ բացաւ:

181. Շուեաի թագաւորին ընթացքը: Ռուսիայի հետ պատերազմի կը բռնուի: Գանիացւոց՝ Գաղղիայի հետ միանալն ու նոյնին պատճառը: Վանք հիմեյ հիւսիսային կողմանց գէպքերուն: Շուեաի կուստաւ Գ. թագաւորը, որն որ Պրուշի եւ Ռուսի հետ

միացած՝ Գաղղիայի դէմ պատերազմ կ'ընէր, Գիլտիգի խաղաղութեան մէջ շմտաւ, հասցա Շլաղքով գրուած զինազարի դաշինքը քակելով (1807, Յուլ. 3), չէ թէ միայն Գաղղիայի հետ պատերազմը շարունակեց, հասցա քիչ մը ետքը պատերազմի բռնուեցաւ Ռուսի հետ ալ, որուն՝ Նաբոլէոնի հետ խաղաղութիւն ընելուն համար՝ սաստիկ նեղանալով, անոր Սղոքով կեցող դեպքանն ու նոյն իսկ կայսրը նախատեսց: Եւ որովհետեւ Շուետք Անգղիայի հետ կապակցութեան մէջ էին, որուն հետ նաեւ դրամական օգնութեան դաշինք ալ դրին (1808, Փետր. 8), որ որ Ռուսք նոյն վերջին տէրութեան դէմ պատերազմ հրատարակած էին (178), ասով պատերազմն աւելի ընդարձակեցաւ եւ քաղաքական սասանութիւնք մինչեւ Լաբոնիայի սահմանները հասան: Ռուսին ու Շուետին մէջ պատերազմ չբացուած, Գանիացիք ալ Անգղիացւոց իրենց դէմ բռնած արտաքոյ կարգի ընթացքին համար՝ Գաղղիայի հետ դաշնաւորելով, ուստի եւ Ռուսիայի հետ ալ միանալով, հիւսիսային պատերազմն աւելի մեծցած էր: Գանիացւոց՝ Անգղիայի հետ աւրուելուն պատճառն աս էր: Նաբոլէոն կ'ուզէր որ Անգղիայի դէմ իր ունեցած դիտաւորութեան՝ Գանիացիք ալ իրենց նաւատորմովն օգնեն: Ինք զիրենք աս բանիս համոզելու կամ ստիպելու ջանացած ատեն, Անգղիացիք ալ Գանիայի առաջարկեցին որ իր նաւատորմին իրենց տայ պահպանելու: Թագաւորն աս առաջարկութիւնն որ մերժեց, մէկէն Անգղիական նաւատորմիլ մը Գորենհակի առջեւն երեւցաւ, նոյն մայրաքաղաքը սմբակոծութեամբ մտիր դարձուց (1807, Սեպտ. 2—5), եւ Գանիայի բոլոր նաւատորմիղը (18 ճակատող նաւ, 15 կրկնայարկ ու բազմաթիւ աւելի պզտիկ նաւեր) աւար առաւ տարաւ: Աս ազգաց իրաւանց դէմ անիրաւ գործողութեան վրայ Գանիացիք անանկ բարկացան, որ Գաղղիայի հետ դաշնաւորեցան (Հոկտ. 31), եւ Անգղիայի ու անոր դաշնակցին՝ Շուետի թագաւորին

դէմ պատերազմ հրատարակեցին : — Անդղիացւոց յիշեալ գործողութեան համար Էւրոպայի բոլոր տէրութիւնք ալ իրենց հետ պաղեցան, անանկ որ ցամաք երկրին վրայ, Շուետէն զատ՝ ամենեւին չէ թէ միայն յայտնի դաշնակից չմնաց իրենց, հապա եւ ոչ ծածուկ բարեկամ : Իսկ Շուետի թագաւորն անանկ կերպով մը վարուեցաւ, որ Անդղիա զինքն իր բախտին թող տուաւ : Զարմանք է որ ան միակ թագաւորը, որն որ իր երկրին հանգամանաց նայելով, կրնար իր պատուովը չէզոք կենալ ու պէտք էր որ կենար, ամենէն աւելի յամառութեամբ պատերազմը յառաջ վարել ուզեց, որով չէ թէ միայն իր մեծ մէկ զաւառը կորսնցուց, հապա նաեւ թէ ինք ու թէ իր ցեղը դահէն ինկաւ, զորն որ ալ չկրցաւ ձեռք բերել :

182. Ռուսք պատերազմը յաջողութեամբ գլուխ կը տանին : Կուստա Գ. դահէն վար կ'առնուի : Ռուսք առ առ իթ'ներն իրենց օգտին գործածելով, Շուետի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1808, Փետր. 29), Ֆինլանտիա յարձակեցան եւ անմիջապէս յայտարարութիւն մը հանեցին որ նոյն զաւառը Ռուսիայի հետ պիտի միանայ (Մարտ. 20) : Ասկից զատ՝ իրենց վերին հրամանատարը յայտարարական թուղթ մը տուաւ երկրին ժողովրդոցը, զորոնք Բարի դրացիք ու քաջ Ֆինլանտացիք՝ անուանելով, կը յորդորէր որ հանդարտ կենան ու իրենց թագաւորին դատը թողուն : Միեւնոյն ատեն Գաղղիական-Սպանիական դունդ մը Պեռնատոգ սպարապետին տակ՝ Գանիա մտաւ, բայց հանկից Շուետի երկիրը չանցաւ : Աս գնդին սպանիական մասին ետ դառնալը ետքէն կը տեսնենք (185) : Բրիտանացիք իրենց դաշնակցին օգնելու համար Մուր զորապետին հրամանատարութեամբը զօրք խաւրեցին. բայց նոյն զորապետին ու Կուստա Գ.ին մէջ վէճ բացուելով, զօրքերը ցամաք չեւաճ՝ Աթենայուրկէն ետ դարձան (Յուլ.) : Ասանկով Շուետք բոլորովին իրենք իրենց մնալով, Ռուսք Ֆինլանտիայի մէջ յառաջ կը քայլին, բազմաթիւ

կռիւններով թէ ծովու եւ թէ ցամաքի վրայ, անանկ որ աշնան հիւսիսային ֆինլանտիա հասան: Անկէ ետեւ զինադադար եղաւ (Նոյ. 19): Ուլէապորի զաւառը Ռուսաց թող արուելով: Բայց քիչ մը ետքը պատերազմը նորէն սկսելով, Ռուսաց բանակը՝ Վարզէ տը Գոլլիին հրամանատարութեամբը, սառած Պրիսեան ծովուն վրայէն՝ Վաղայէն Ումէոյ անցաւ, որն որ պատերազմի տարեգրութեանց մէջ անլուր գործողութիւն մին է, Գուռնէոյ առաւ (1809, Մարտ), եւ Ալանտ կղզիներուն տիրեց: Շուետը այսպէս ամէն դիպաց նեղի գալով եւ մինչեւ մայրաքաղաքնին վտանգի մէջ իյնալով ու կործանման եզրը հասնելով, զօրաց մէկ մասն սոք ելաւ՝ մեծ յեղափոխութիւն մը փրցուց (Մարտ 13): Թագաւորը բռնուեցաւ եւ իր թագէն հրաժարելէն ետեւ (Մարտ 29), կղզւոյ մը վրայ մէկ հին բերդի մէջ փակուեցաւ: Շուտ մը խորհրդանոցը գումարեցաւ եւ իր հին իրաւանց վրայ հիմնեալ՝ զՎուստա Գ. եւ անոր բոլոր զաւակները զահէն մերժուած հրատարակեց, ու զահ հանեց անոր կարօլտ (Ժ.Գ.) հօրեղբայրը՝ Սիւտերմանլանտի դուքսը, որն որ յառաջ՝ անոր անչափահաս սութեան ատեն՝ ինտամպետութիւն բրած էր (102): Ասիկայ իրենն օրդեգիր առաւ զՔրիստիան Աւգոստոս՝ Հոլլդայն-Աւկուստենպուրիի իշխանը (1810, Յունու. 24), որն որ իրեն յաջորդ օրոշուեցաւ: Նոյն ատեն կարգաժողովոյն ու տերութեան խորհրդոյն իշխանութիւնն ընդարձակուելով, միապետական սահմանադրութիւնը չափաւորեցաւ:

183. Շուետը՝ Ռուսի, Գանիայի ու Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն կ'ընեն: Իրերն առ կերպ փոխուելէն ետեւ, յայտնի է որ պատերազմը չէր կրնար յառաջ տարուիլ. ուստի եւ Շուետը Ռուսի հետ բանակցելով, Ֆրիտրիխսհամի խաղաղութեան դաշինքը գրին (1809, Սեպտ. 17), որուն պայմանքն ասոնք են. 1. Շուետ Ռուսիայի կը թողու բոլոր ֆինլանտիայի մեծ դքսութիւնը՝ մինչեւ Գուռնէոյ գետը, Ալանտ կղզիներն

ալ մէկտեղ: 2. Կը խոստանայ որ ցամաքային գրութեան մէջ մտնէ: 3. Ֆինլանդիայի հետ առուտոր ընելու նկատմամբ քանի մ'ազատութիւններ կ'ընդունի, գլխաւորաբար հոնկից ցորենեղէն առնելու՝ մինչեւ 50,000 շէքէր: 4. Ռուսիա կը խոստանայ որ Վաղղիայի ու Վանիայի հետ խաղաղութիւն ընելու միջնորդ ըլլայ: Ասանկով Շուեսի տէրութիւնն իր երկիրներուն ու բնակիչներուն երեքին մէկէն աւելին կորսընցուց. ուր որ Ռուսք նոյները ձեռք անցընելով՝ հիւսիսային կողմէն յարձակում կրելու վտանգէն բոլորովին ազատ եղան: — Շուեսք Ռուսի միջնորդութեամբ Վանիայի հետ Եօնքէօփնիկի խաղաղութեան դաշինքը գրին (Վեկտ. 10), որուն պայմաններուն մէջ մտադրութեան արժանի նիւթ չկայ: Իսկ Վաղղիայի հետ Փարիզի խաղաղութեան դաշինքը գրին (1810, Յունու. 6) հետեւեալ պայմաններով. 1. Շուես ցամաքային գրութեան մէջ կը մտնէ: 2. Շուեսական Բոմբերանիա դաւառը Ռիկէն կղզւոյն հետ Շուեսի ետ կը արուի, բայց նոյն տէրութիւնը կը ծանչնայ Նարուէսին ան երկրին մէջ ըրած պարզեւատուութիւնները: — Աս վախճանն ունեցաւ Աուստաւ Գ.ին յամառութիւնը, որն որ թէպէտ իսկզբան հաստատուն բնութեան գործք սեպուեցաւ, բայց ետքէն ամէն մարդ իմացաւ թէ անպատշաճ յամառութեան արդիւնք է, որովհետեւ իր դիրքն ու իր տէրութեան զօրութիւնը չճանչնալով, չէ թէ միայն քանի մ'անդամ իրեն եղած խաղաղութեան առաջարկութիւնները մերժեց, հապա նոյն իսկ իր դաշնակցին հետ ալ անպատշաճ կերպով վարուելով՝ ինք իրեն մնաց, որով թէ տէրութեան եւ թէ իր զլուին այսչափ դժբախտութիւն բերաւ:

Գ.

Պիտրենկան թերակողոյն իրողութիւններն ու պատերազմները (1807—1812):

184. Նաբոլէոն Բորգուկայի կը տիրէ: Սեւրոյիչեալ դեպքերը հիւսիսային կողմերը պատահած առն, հարաւային կողմին ալ նոյնպէս նշանաւոր դիպուածներ հանդիպած էին, որոնք՝ առաջիններուն ըմբնայէն ետեւ ալ՝ տակաւին ամենայն սասակութեամբ կը շարունակուէին: — Նաբոլէոն իր տիեզերական իշխանութիւնը կատարեալ հաստատելու համար՝ Պիտրենկան թերակողոյն ու Իտալիայի քանի մը կողմանց վրայ ալ տիրելու էր: Աչքը նախ առաջնոյն վրայ դարձուց. եւ Բորգուկային Անգղիայի հետ կապուած մնալն ու ցամաքային դրութեան մէջ շմոնելը պատճառ բռնելով, իր զէնքերը հոն դարձուց: Բայց պէտք եղաւ որ նոյնին օգնէ նաեւ Սպանիա, որուն կործանումն արդէն որոշուած էր եւ որուն պատրաստութիւն մըն էր Բորգուկայի աշխարհակալութիւնը: Արդ Գիլոթինի խողազութեան դաշինքը դրուելուն պէս, Նաբոլէոն պահանջեց որ Բորգուկայացոյ նաւատորմին իր՝ Անգղիայի դէմ ընելու ձեռնարկութեան օգնէ. եւ երբ որ Յովհաննէս Խնամապետ իշխանն առ բանիս չհաւանեցաւ, կայսրն իրեն բսել տուաւ որ եթէ կ'ուզէ որ Պրականդայի ցեղը գահին վրայ մնայ, Անգղիայի հետ բոլոր հազարգակցութիւնը կտրելու եւ ցամաքային դրութեան մէջ մտնելու է (1807, Օգոստ.): Բորգուկայի ազրունեաց պատասխանը Նաբոլէոնին կամայք համեմատ չելլալով, Սպանիայի Կտուա պաշտօնէին հետ Բորգուկայի երկիրները բաժնելու վրայ գաղանի գաշնաւորութիւն մ'ըբաւ, որուն մէջ Սպանիայի ալ աւարէն մաս կը հանուէր: Նոյն գաշնադրութեամբ, որն որ Փոնդենպլայ դրուեցաւ (Հոկտ. 27), Բորգուկալ երէք մաս կը բաժնուէր: Առաջին հիւսիսային մասը, որ

Լուսինաճառագիտական պիտի կոչուէր, Ետրուրիայի անշտախաճաս Կարողութեան Լուսնակիտութեան թագաւորին կը արուէր, որն որ նոյնին դիմացն իր առաջին թագաւորութիւնը Նաբոլէոնին պիտի թողուր. ինչպէս իրօք ալ Ետրուրիայի թագաւորին նոյն տէրութեանն հրատարակեալ (Գեկտ. 10), զորն որ Գաղղիայիք զօրօք բռնեցին: Երկրորդ մասը՝ Ալկարուիա, Սպանիայի Կոստուա պաշտօնէին կը արուէր: Աս երկու մասը Սպանիայի վերին աւատապետութեան տակ պիտի որ ըլլար: Իսկ երրորդ միջին ու մեծագոյն մասը Նաբոլէոնին արամադրութեան տակ պիտի մնար՝ մինչեւ որ խաղաղութիւնը նորէն հաստատուէր: Նոյնպէս Բորդուկալի գաղթականութեանց երկիրներն ալ Գաղղիայի ու Սպանիայի մէջ պիտի բաժնուէին: Աս գաշնագրութիւնը դրուելուն պէս, 28,000 հոգւով Գաղղիական բանակ մը, ժիւնոյ զօրապետին հրամանատարութեան տակ, Սպանիայէն անցնելով ու հոնտեղէն 11,000 զօրք առնելով, Բորդուկալի վրայ քալեց, բոլոր երկրին ու մայրաքաղաքին տիրեց (Նոյ. 30), պատերազմի ծանր ատգանք դրաւ, եւ քիչ մը ետքը իր վեհապետին անուամբը հրատարակեց որ Պրականցայի տունը թագաւորելէն դադրած է (1808, Փետր. 1): Բայց նոյն Պրականցայի տունը, որն որ Գաղղիացւոց Լիսսապոն մտնելէն մէկ երկու օր յառաջ Բրիտանացւոց խրատին համեմատ՝ բոլոր իր գանձերովն ու զօրքերովն դէպի Պրազիլիա ճամբայ ելած էր (1807, Նոյ. 27), Եւրոպայի մէջ աս կորսնցուցածէն մեծագոյն գահ մը բարձրացուց Ռվիիանոսին մէկալ դին:

185. Նարոլէոնին Սպանիայի տիրելու պատրաստութիւնը: Մինչեւ ան առեն Նաբոլէոն՝ միայն իր հակառակորդներն իրենց գահերէն մերժած էր. իսկ Սպանիա, ուր նոյն կայսրն՝ իբրեւ բարեկամ ու գաշնակից՝ երկայն ժամանակէ վեր կը տիրէր, օրինակ պիտի ըլլայ եղեր որ բարեկամք ու գաշնակիցք ալ իրենց գահերուն վրայ առաջիններէն աւելի ապահով չեն: Բայց աս ալ խոստովանելու է որ Սպանիայիք իրենց բռնած

ընթացքովը կայսեր տհաճութեան առիթ տուած էին : Բոլոր ազգը՝ Գաղղիայի հետ դուռած դաշնակցութեան վրայ խիստ աժգոհ էր, սրովհետեւ նոյնէն՝ միայն լնաս կը կրէր : Անոր համար երբ որ Նաբոլէոն Պրուշի պատերազմին մէջն էր, Կոտուա պաշտօնեան՝ ուզելով ժողովրդեան իրեն դէմ ունեցած ատելութենէն ազատիլ, զինուորական պատրաստութիւններ տեսաւ եւ յայտարարութիւն մը հանել տուաւ, որուն մէջ Սպանիացիք կը յորդորուէին իրենց ինչքն ու արիւնք հայրենեաց ու կրօնի համար զոհելու (1806, Հոկտ. 3) : Բայց երբ որ յիշեալ պատերազմը Գիլտիգի խաղաղութեամբ լմբնցաւ, խաղաղութեան իշխանն աճապարեց Նաբոլէոնին սիրտն առնելու, անանկ ձեւացընելով որ տեսնուած պատրաստութիւններուն ու հանուած յայտարարութեան պատճառն՝ էր՝ Բորդուկալի ու Մարոզգոյի կողմէն վախցուած պատերազմը : Կայսրն այնպէս երեւցուց որ առ ջատագովութեան կը հաւտայ, բայց իր որոշումը չփոխեց : Ուստի եւ Ֆանդենպլոյի դաշնադրութիւնը դնելէն ետեւ (184), նոյնին համաձայն Բորդուկալ արշաւած եւ ան երկիրն իբր թէ Սպանիայի հետ բաժնած ատեն, երկու զորքքը մէկտեղ կատարելու եւ Սպանիայի աշխարհակալութիւնը դիւրինցընելու միջոյններն ի գործ կը դնէր : Ըստ այսմ իր զօրքերը Սպանիայէն անցնելու ատեն՝ առգին անգին զլնաւոր ամրոցները բռնած էին . միանգամայն Ետրուրիա զօրօք բռնելու պատրուակաւ՝ Սպանիական զօրաց ընտրելագոյն մասն Իտալիա խաբուած էին, որոնք հոն իրենց զորքքը լմբնցընելէն ետեւ, օւրիշ Սպանիացի զնդերու հետ՝ Գանիա խաբուեցան (182) Շուետական պատերազմին մասնակից բլլալու համար : Ասոնք թէպէտ քիչ ժ՛ետքը իրենց Ռոմանա հրամանատարին տակ՝ Անգղիական նաւերով Ֆիւնէնէն իրենց գժբախտ հայրենիքը դարձան (1808) . բայց արդէն բանք բանէն անցած էր : Ասան զի երբ որ Սպանիացի զօրքերը Գաղղիայի դրօշներուն հետեւելով, Նաբոլէոնին աշխար-

Հակալուծեան գաղափարներուն կատարման համար իրենց արիւնքը կը թափէին, կամաց կամաց 100,000 Գաղղիացի զօրք Միւրային հրամանատարութեամբն անոնց հայրենեաց արեւելեան ու արեւմտեան կողմերը բռնած էին. եւ ըստ մասին իրենց թելադրութեամբն ու պատճառաւն արքունեաց մէջ ելած երկպառակութիւնն ու ժողովրդեան իր թագաւորին դէմ ունեցած ատելութիւնն իրենց օգտին գործածելով, երկրին տիրած էին: Ասանկով Կարոլոս Գ. որն որ իր եղբօրը, իր աղջկան ու փեսին իրենց զահերէն մերժուիլը տեսած, գուցէ ալ ըստ մասին անոնց մերժուելուն օգնած էր, (եթէ իր Կոստա պաշտօնէին իրեն իմացուցածէն աւելի բան մը գիտէր նէ,) ինքն ալ չէ թէ միայն զահէն, հապա նաեւ ազատութենէն զրկուեցաւ, անանկ պարագաներով՝ որոնք բոլոր աշխարհքիս այլայլութիւնը պատճառեցին եւ որոնց վրայ հաստեղս քիչ մը մանրամասն խօսելու ենք:

186. Սպանիայի թագաւորական ցեղին մէջ եղած երկպառակութիւնը: Ընչպէս բոնքը, Նաբոլէանին գիտաւորութիւնը գլուխ հանելու շատ օգնեց Սպանիայի արքունեաց մէջ եղած երկպառակութիւնը, որն որ ըստ մասին յառաջ կու գար Կոստա պաշտօնէէն: Աս մարդը՝ որն որ չէ թէ իր արժանաւորութեամբը, հապա թագաւորին զտած շնորհքովն ու թագաւորին տկարութեամբը, Սպանիայի կառավարութեան սանձերը ձեռքն անցուցած եւ իբր թէ խնամապետ եղած էր, իր շահուն համար Նաբոլէանին կողմը կը բռնէր: Արդ սա պատճառաւ իր եւ արքայորդւոյն մէջ մեծ ատելութիւն ծագելով, ժողովուրդը՝ որն որ արդէն զպաշտօնեան մեծապէս կ'ատէր, շեղիտցուի իրաւամբ չէ նէ անիրաւութեամբ՝ անանկ կը համարէր որ զերիտասարգ իշխանը հայրենի զահէն զրկել կ'ուզէ: Աս ստոյգ է որ պաշտօնեան զիշխանն իր ձեռքին տակ առնելու համար՝ կ'ուզէր իր մէկ ազգականին հետ կարգել. իսկ իշխանին բարե-

կամները զինքը համոզեցին որ Գաղղիայի Պոհանէ զեռպանին խրատին համեմատ՝ Նաբոլէոնին զիմէ եւ ինդրէ որ անոր ազգական իշխանուհւոյ մը հետ կարգուի: Իշխանը՝ Թէպէտ ակամայ՝ աս խորհրդին հաւանեցաւ, եւ Թղթով մը նոյն ինդիրն բրաւ (1807, Հոկտ. 11). բայց կայսրն իր միտքը բացայայտ չիմացուց: Իսկ պաշտօնեան իշխանին միտքն որ իմացաւ, խիստ վախցաւ եւ միտքը դրաւ որ առջեւն առնու: Աս նպատակաւ զկարողս Գ. համոզեց որ Փերդինանդ իր Թագին ու նոյն իսկ կենացը զէմ դաւաճանութիւն կը նիւթէ, որուն համար Թագաժառանգն ու իր բարեկամները բռնուեցան: Եւ Թէպէտ իշխանին Թղթերուն մէջ դաւաճանութեան ամենեւին նշան մը չկար, ի վերայ այսր ամենայնի Թագաւորը պաշտօնէին գրգռելովը՝ Նաբոլէոնին ու հրապարակաւ ազգին առջեւն իր որդին ամբաստանեց (Հոկտ. 30): Բայց աս նիւթին համար եղած քննութիւնն ալ ամբաստանութեան ստույթիւնը յայտնեց, եւ ժողովուրդն եղածներուն վրայ իր տհաճութիւնը բացայայտ կը ցուցնէր: Ան ատեն Կոտուա՝ իբր Թէ միջնորդութիւն բնելով, Թագաժառանգին Թուղթ մը ստորագրել տուաւ, որուն մէջ բնդհանրապէս ինք զինքը յանցաւոր կը խոստովանէր եւ Թողութիւն կը ինդրէր: Նոյն Թուղթը հրատարակուեցաւ, որուն վրայ իշխանը Թողութեան վճռով մը ազատ Թողարուեցաւ (Նոյ. 5). իսկ իրեն դաւակից սեպուողները Թէպէտ ազատեցան, բայց Մատրիտէն հեռացուեցան: Ասանկով լմնեցաւ նոյն ողբերգութիւնը. սակայն երկու կողմանց գրգռութիւնը խիստ սաստկացած էր, եւ ժողովուրդը պաշտօնէին ու նոյն իսկ Թագաւորին դէմ դառնութեամբ լեցուեցաւ:

187. Սպանիայի Թագաւորական ցեղին գահէն մերժուիլը: Աբրուսիքն ու աղքն աս շիւթութեանց դրազած ատենն, Նաբոլէոն իր պատրաստութիւնները տեսած բլլալով, գիտաւորութիւնը գլուխ հանելու

ձեռք զարկաւ : Մէկ կողմէն յայտարարութիւն մը հանեց, թէ Եւրոպայի դիրքը կը պահանջէ որ Սպանիային՝ Պիւրնենեան լեռանց ու Էպրոյի մէջտեղն եզոյ մասը՝ Գաղղիայի հետ միանայ, որուն տեղը Բորգուկալ իրեն կը տրուի : Եւ երբ որ Մատրիտի արքունիքը պատասխան չէր տար, մէկալ կողմէն Պէրիի մեծ դքսին՝ Միւրային (164) հրամանատարութեան տակ Գաղղիական բանակ մը կամաց կամաց մայրաքաղաքին վրայ կը քալեցընէր : Ասոր վրայ արքունիքը շփոթելով, նախ որոշեց որ Սեւիլեա փախչի եւ ետքը Ամերիկա : Բայց աս խորհուրդն ի դործ չդրուած, ժողովուրդը գիտնալով որ բուն դրդիչը՝ Կոտուա է, Մատրիտի ու Արանեուէզի մէջ ոտք ելաւ, պաշտօնէին պալատը թալեց, զինքն ալ շարչիկեց, եւ կը մեռցընէր ալ թէ որ Փերդինանդ չազատէր (1808, Մարտ 18) : Կարօլոս Գ. այս ամենայն տեսնելով, ժողովրդեան կատաղութիւնն իջեցընելու համար՝ ի նպատակ իր սրբւոյն թագէն հրաժարեցաւ (Մարտ 19) : Ժողովուրդն աս որոշումն մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ եւ Փերդինանդ Է. հանդիսութեամբ մայրաքաղաքը մտաւ (Մարտ 24) : Բայց աս ուրախութիւնը տրամութեամբ խառն էր, որովհետեւ նախընթաց օրը Միւրա իր բանակաւ Մատրիտ մտած էր : Պարսպ տեղ կը յուսար նոր թագաւորը՝ որ Նաբոլէոն իր խոնարհական ազաչանաց զինանելով, որով կը խնդրէր որ իր գահ ելլելուն հաճութիւն շնորհէ եւ իր մէկ ազգականն իրեն կին տայ, զինքը հանդիսաւ կը թողու : Կայսրն արդէն ընելիքն որոշած էր, եւ հրաժարող թագաւորն անոր գործքը դիւրինցուց, իր հրաժարման գէմ՝ բողբեջով՝ իբր թէ բանադատեալ բան մ'եղած ըլլայ եւ զՆաբոլէոն իր ու սրբւոյն մէջ իրաւընտիր դնելով : Նաբոլէոն, որն որ նոյն օրերը՝ Պայսն ժողովուած բանակին եկած էր (Ապր. 15), անորոշ կերպով մը պատասխան տուաւ : Ան ատեն նոր թագաւորը՝ Միւրային եւ ուրիշներուն խրատին համեմատ՝ ելաւ անձամբ կայսեր գնաց (Ապր. 20) : Նաբոլէոն առաջին

տեսութեան մէջ զինքը պատուով ընդունելէն ետեւ, ըսել տուաւ որ իր անփոփոխելի որոշումն ան է՝ որ Պուրպոնեան տունը Սպանիայի գահէն հեռացրնէ. ուստի եթէ ինք կամօք՝ թէ իրեն եւ թէ իր ցեղին համար՝ նոյն գահէն կը հրաժարի, Եսթուրիայի թագաւորութիւնը կ'ընդունի. իսկ իր դիմադրութիւնը շատ դէշ հետեւանք կ'ունենայ: Երբ որ Փերդինանդ աս առաջարկութեան դէմ դարձաւ, Նաբոլէոն հրաժարող թագաւորն ու բոլոր թագաւորական տունը Պայոն կանչեց: Հոն նախ Կարոլոս Գ.ին հետ Պայոնի դաշինքը գրուեցաւ (Մայ. 5), որով նոյն տկար թագաւորն իր որդին ու բոլոր զաւկրներն իր թագին իրաւունքէն զրկելով, իր տէրութիւնը Նաբոլէոնին թող կու տար, անոր դիմացը Գոնրիէյնի պալատն ու տարեկան երեք միլիոն թոշակ ընդունելով: Փերդինանդ ալ առանձին պայմանագրութեամբ մը թագն իր հօրն ետ դարձրնելէն զատ (Մայ. 6), քանի մ'որ ետքը թէ ինք եւ թէ արքայազուն իշխանք իրենց բոլոր իրաւունքէն հրաժարեցան (Մայ. 10): Անկէ ետեւ Կարոլոս ու իր ընտանիքը Գոնրիէյն տարուեցան. իսկ Փերդինանդ իր եղբարցը հետ Վալանսի տարուեցաւ, ուր Գալերանի վերակացութեան տակ իբրեւ բանտարկեալ կը պահուէին:

188. Սպանիայի ու Նէապոլոսյ գահերը: Սպանիայի աննուելուն քաղաքական հետեւութիւնը: Ըսկերպով Պուրպոնեան ցեղին վերջին թագաւորող Ճիւզն ալ իշխանութենէն իյնալէն ետեւ, Սպանիայի (ու Հընդկաստանի) դատարկացեալ գահը՝ Նաբոլէոնին մէկ վճռովը (1808, Յունիս 6) իր Յովսէփ եղբորը արուեցաւ, եւ իր հրամանաւր Պայոն ժողովուած մեծամեծաց ժողովը նոյն վճիռը հաստատեց (Յունիս 20): Յովսէփ թագաւորին թող տուած Նէապոլոսյ թագը (163) Յովակիմ Միւրա՝ Պերիի մեծ դքսին դուստր գրուեցաւ (Յուլ. 15). իսկ ասոր դքսութիւնը՝ քիչ մը ետքը Հոլանտայի թագաւորին (164) շորս տարւան տղուն շնոր-

Հուլիս (1809, Մարտ 3), որ ասեն պաշտօնական կերպով իրեն աս դատը արուեցաւ թէ իր առաջին պարտքն է՝ դէպ ի կայսրը, երկրորդը՝ դէպ ի Վաղղիա, երրորդը՝ դէպ իր ապագայ հպատակները: Մինչև իր շափահաս բլլալը՝ մեծ դքսութիւնը Վաղղիական տեսչութեան տակ պիտի մնար: — Սպանիային նոր սահմանադրութիւն մը տրուեցաւ, որն որ Վաղղիայի սահմանադրութեան նման էր, բայց ի կրօնի ազատութենէն: Աս սահմանադրութիւնը վերոյիշեալ մեծամեծաց ժողովոյն առջևը դրուեցաւ եւ ընդունուեցաւ (1808, Յուլ. 7), որմէ անմիջապէս ետքը նոյն ժողովը լուծուեցաւ, եւ նոր թագաւորը Մատրիա խաբուեցաւ յափրշտակուած դահն ելլելու համար: Աս Սպանիական թագին յափշտակութիւնը՝ Նաբոլէոնի ցեղին տէրութեան սահմաններն ընդարձակելով, տիեզերական իշխանութեան հասնելու նոր քայլ մը կարծուեցաւ. բայց փորձը ցուցուց որ աս կողմանէ ալ մտածելով՝ քաղաքական սխալմունք մըն է եղեր: Նոյն նպատակին հասնելու համար աս բանս հարկաւոր չէր, որովհետեւ արդէն յառաջ ալ Նաբոլէոն նոյն երկրին մէջ կը աիւրէր, եւ հաւանական է որ աս իր միջնորդական իշխանութիւնը դեռ երկայն ատեն տեսէր եւ երթալով մեծնար: Իսկ վերջին բռնած ընթացքն՝ ընդհանուր յեղափոխութիւն մ' ելլելու պատճառ տալով, ան անդունդը բացաւ՝ որն որ Վաղղիական բանակներու հետ՝ Վաղղիական դանձեր ալ կլլեց, եւ Անգղիացոց՝ յարմար պատերազմի դաշտ մը բացաւ, որոնք իրենց քեննինկ պաշտօնէին գուշակութեան ստուգութիւնը տեսնելով, որ եթէ Նաբոլէոն Սպանիայի մէջ ուզածը գլուխ չկարենայ հանել՝ իր կործանումն ապահով է, ամէն կերպով ջանացին Վաղղիացիները հոնկից մերժելու: Իրօք ալ Պիւրենեսան թերակղզւոյն վրայ թափուած արիւնէն ելլող շողին՝ Նաբոլէոնին յաջողութեան ստողը մթնցուց:

189. Սպանիացիք ոտք կ'ելլեն: Անգղիացոց օգնութիւնը: Հռոմէի թագաւորը տակաւին իր մայ-

բարազաբը շմտած, մանաւանդ թէ Սպանիայի թագն իրեն տրուելէն եւ Պայտնի դաշնագրութիւնը գրուելէն յառաջ, Սպանիացիք Վաղղիացւոց դէմ սոքը ելած էին: Նախ Մատրիտի մէջ ժողովարդն աղնուականներէն ու եկեղեցականներէն առաջնորդուած՝ յեղափոխութիւն մը հանելով եւ Միւրային զօրքերէն 1200 հօգւոց շափ սպաննելով (1808, Մայ. 2), ցուցուցած էր որ Սպանիական ազգը՝ իր տկար թագաւորին պէս դիւրաւ՝ իր ուսն օտար լծի տակ պիտի չխոնարհեցընէ: Գաւառներն ալ շուտ մը մայրաքաղաքին օրինակին հետեւելով, յեղափոխութիւնը գրեթէ բոլոր Սպանիայի վրայ տարածեցաւ, եւ նախ Սելիլեայէն սկսած՝ ամէն կողմ մասնաժողովներ (Եունդաներ) գրուեցան: Բոլոր Եւրոպա զարմացմամբ տեսաւ սա ժողովրդեան մը պատերազմին անսովոր տեսիլը, որն որ Սպանիայէն Բորգուկալ ալ տարածեցաւ, եւ որուն մէջ Նաբոլէոնին՝ յաղթութեան վարժած զօրքերը շէին կրնար յաղթող ելլել: Սպանիացիք աւելի եւս զօրացան եւ կամ գէթ բարոյական քաջալերութիւննին մեծցաւ՝ Բորգուկալոց հետ դաշնակցելով (Յունիս 24): Եւ իրզք ալ ասիկայ իրենց մեծ օգնութիւն մըն էր, որովհետեւ Անգղիացիք ալ որոնք հրատարակած էին թէ Սպանիայի հետ ունեցած պատերազմնին լմրնցած է (Յունիս 4), օգնական զօրք խաւրած էին Բորգուկալ. եւ քիչ մը ետքը Պիւրեննեան թերակղզւոյն վրայ իրենց հակառակօրդներուն դէմ առաջին յաջող ցամաքային պատերազմնին սկսան: Սպանիացիք շուտ մ'այնչափ զօրացան որ Յովսէփ թագաւորը ստիպուեցաւ Մատրիտէն ելլել (Օգոստ. 1): Եւ թէպէտ Վաղղիական զօրքերը նոյն մայրաքաղաքին մէջ թագաւորական կառավարութիւնը կը բռնէին, որուն կողմն էին յառաջուան արձակապետական կառավարութենէն աժգոհ ըլլողները, իր ազատական ու շափաւորեալ վարմունքին համար. սակայն ասոնք ազգին խիստ փոքր մասն էին, իսկ շատ մեծազոյն մասը սոքը ելլողներուն կողմն էր, որն որ Արանեսուէզի մէջ կեզրո-

նական մասնաժողով մը դրաւ (Սեպտ. 25), եւ ասիկայ Փերդինանդ Է-ին անուամբը կը դործէր: Բայց աս վերջիններուն դատը որչափ որ ալ արդար էր նէ, ի վերայ այսր ամենայնի ամէն յեղափոխականաց սովորական պակասութենէն ազատ չէին: Գաւառական մասնաժողովները կեդրոնականին բարձրագոյն իշխանութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ եւ զանիկայ իբրեւ իրենց հաւասար մասնաժողով մը կը սեպէին: Աս ալ բաւական չէ, այլեւայլ գաւառաց իրարու դէմ հնացեալ ատելութիւնն իսկ չէր մարած: Աս ատանկ ըլլալով, անտարակոյս Նաբոլէան զիրենք դիւրաւ կը յաղթէր, եթէ նոյն ատենները միանգամայն ուրիշ կողմեր ալ պատերազմներ սկսուած, եւ Անգղիացիք Սպանիացւոց օգնութեան եկած չըլլային: Սակայն ան ալ խոտորվանելու է, որ բոլոր աս պատերազմին ատենը Պիւրեննեան թերակողզոյն մէջ տիրող անիշխանութիւնը՝ մէկ կողմանէ Սպանիացւոց աւելի օգտակար եղաւ՝ քան թէ վնասակար, որովհետեւ ամէն մէկ գաւառ, մանաւանդ թէ ամէն մէկ քաղաք ինքնագլուխ ըլլալով, թշնամիք կը օտարուէին իւրաքանչիւրն առանձին առանձին անուլ, եւ մէկին իյնալը՝ մէկայնորուն վրայ մեծ ազդեցութիւն չէր բներ, որով եւ պատերազմին վերջը չէր գար:

190. Պիւրեննեան թերակողզոյն պատերազմին առաջին գործողութիւններն ու Ապանիացւոց յաջողութիւնները: Ինք իրմէ յայտնի է որ աս կերպով եղած պատերազմի մը նոյն իսկ երեւելի դէպքերը միայն անցողակի յիշատակելն ալ խիստ երկայն կ'ըլլայ. ինչու որ գործողութիւններուն մէջ միութիւն չգտնուելով, ամէն կողմ իբր թէ զատ զատ պատերազմ կը մղուէր: Մանաւանդ որ Սպանիացիք արձակ դաշտի վրայ ճակատներ տալ չուզելով, հասարակօրէն ասդին անդին մասնական կռիւներ կ'ըլլային: Անոր համար հաստեղս միայն քանի մը ամենէն հռչակաւոր ու մեծ հետեւութիւն ունեցող դիպուածները յառաջ բերելով՝ զոհ կ'ըլլանք: Զանազան մանր կռիւներէ ետեւ՝ առաջին

կարգաւորեալ ճակատը արուեցաւ Ռիոյ Սեզգոյի քով (1808, Յուլ. 14), որուն մէջ Պետիեր՝ Խտրիայի գաւթոր, Սպանիացւոց 30,000ի շափ անկիրթ զօրացը դէմ նշանաւոր յաղթութիւն մ'ըրաւ : Սպանիացւոց աս պարտութեամբն անանկ երեւցաւ որ իրենց յեղափոխութիւնը՝ միայն Նաբոլէոնի զինուորական պարծանքն աւելցրնելու պիտի ծառայէ : Բայց անանկ չեղաւ . նոյն դէպքին լուրը դեռ աղէկ մը շտարածուած, Սպանիացւոց մէկ մեծ յաղթութեամբը՝ իրենց առաջին պարտութեան ազդեցութիւնը ջնջուեցաւ : Նոյն յաղթութիւնը Անտալուզիայի մէջ Պայլէնի քով Գաստանեոս զօրապետը վաստակեցաւ՝ Տիւբոն զօրապետին դէմ, որուն հետեւութիւնն եղաւ վերջին զօրապետին հրամանին տակ եզոզ բոլոր 16,000ի գաղղիական բանակին անձնատուր ու պատերազմի գերի բլալը (Յուլ. 17—22) : Ան օրերն էր որ Յովտեփ թագաւորը մայրաքաղաքէն ելլելու ստիպեցաւ (189), եւ Գաղղիացիք բռնագատեցան Սարահատայի պաշարումը վերջրնել (Օգոստ. 15), զորն որ Բալաֆոքս դիւցազնաբար կը պաշտպանէր : Աս յաջողութեանց վրայ աւելցաւ Լա Ռոմանա մարտեղին իր զօրօքը Գանիայէն (185) Սպանիա հասնիլը : Եւ երբ որ ան լուրն ալ տարածուեցաւ թէ Բորգուկայցիք Անդղիացւոց օգնութեամբը Գաղղիայի ժիւնոյ զօրապետը Վիմիէրայի ճակատին մէջ յաղթեր են (Օգոստ. 21), եւ թէ նոյն զօրապետը՝ Տիւբոնին գլուխն եկած դժբախտութենէն հազիւ կրցեր է ազատիլ՝ պատուաւոր կերպով անձնատուր բլալով (Օգոստ. 30) եւ իր զբքերովն ետ քաշուելով, ալ անկէ ետեւ Սպանիացիք կարծեցին որ Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ Գաղղիացւոց բանը բուսած է եւ իրենց անկախութիւնն ապահովցած :

191. Էրֆուրդի արքայաժողովը : Բայց Նաբոլէոն՝ որն որ մինչեւ նոյն ատեն ամէն կողմ՝ բրած յաղթութիւններուն վրայ վստահացած՝ ինք զինքն անյաղթ կը կարծէր, որն որ իր քաջ բանակներովը թագաւոր-

ներն իրենց գահերէն վար առած էր եւ ազգերն իրեն հնազանդեցուցած, շէր կրնար իր զօրացն ուստի եւ իր անյաղթութեան պարծանքին Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ հասած նախատանաց համբերել. անոր համար յառաջուրնէ աւելի սաստկութեամբ սկսաւ ետեւէ իջնալ նոյն կողմերը տիրելու: Աս նպատակաւ Գաղղիայէն, Իտալիայէն ու Ռենական դաշնակցութեան երկիրներէն նոր զօրքեր ժողվելէն եւ Պրուշէն հանուած զօրքերն (175) անուանի զօրապետներու տակ՝ Սպանիա խաւրելէն զատ, միտքը դրաւ որ ինք ալ անձամբ հոն երթայ: Բայց որպէս զի իր բացակայութեան ատենը կրնանակն ապահով ըլլայ, որովհետեւ Աւստրիա երկզիմի ընթացք մը բռնելու սկսած էր, ուղեց Սպանիա շքացած՝ Ռուսիայի հետ աւելի եւս անձկութեամբ կապուիլ: Անձամբ տեսութիւն ընելն՝ աս բանիս ամենէն յարմար միջոցը սեպեց, ինչու որ Գիլիսիոյ մէջ տեսած էր թէ նոյնով ինչեր կրնան գլուխ հանուիլ: Երկու կայսերաց տեսութեան համար որոշուեցաւ Էրֆուրդ քաղաքը, եւ որպէս զի նոյնն աւելի շքեղ ու հանդիսաւոր ըլլայ, Նաբոլէոն աքրայաժողովի կերպարանք մը տուաւ: Ուստի եւ երկու կայսրներէն զատ՝ ներկայ գանուեցան (1808, Սեպտ. 27 — Հոկտ. 14) Ռենական դաշնակցութեան շորս (Պաւիերայի, Ալբրդեմպերկի, Սաքսոնիայի ու Աւստրիայի) թագաւորները, ուրիշ 3/4 իշխանք, բազմաթիւ պաշտօնեայք, զօրապետք ու գեւպանք՝ որոնց զլիսաւորներն էին Աւստրիայի ու Պրուշի գեւպանները: Թէպէտ եւ երկու կայսերաց տեսութեան ինչ հետեւանք ունենալն ու մէջերնին ինչ որոշուիլը՝ վաւերական կերպով յայտնուած չէ. բայց գրեթէ բոլոր պատմագրաց կարծիքն ան է, որ իրարու փոփոխ զիջողութիւններ ընելով, միաբանեցան որ իբր թէ Աղեքսանդր՝ Արեւելեան, իսկ Նաբոլէոն՝ Արեւմտեան կայսր ըլլայ. որուն համար Շուտ ու Օսմանեան տեսութիւն առաջնոյն զոհ ըլլալով՝ Ֆինլանտիայի եւ Աւստրիայի ու Մոլտաւիայի պիտի տիրէր, իսկ Նաբոլէոն

իշխանութիւն պիտ'որ ունենար Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ ուղածն ընելու : Պատմագիրք Հաւանական կը կարծեն որ Աւստրիա ալ իրենց կողմը վաստակելու համար՝ Օսմանեան տէրութեան մէկ երկու դաւառներն առնելու իրեն առաջարկութիւն եղած եւ ինք ընդունած չըլլայ : Բայց որովհետեւ արտաքուստ ալ սա արքայաժողովոյն նպատակ մը ցուցընելու էր, անոր համար երկու կայսերք Անգղիայի թուղթ մը խաւրեցին, նորէն խաղաղութիւն առաջարկելով (Հոկտ. 8) . սակայն սա առաջարկութիւնը մերժուեցաւ, վասն զի շուղեցին Սպանիական ազգին՝ բանակցութեան մասնակից ըլլալը, ինչպէս որ Անգղիա կը խնդրէր : Ան ժամանակէն ետեւ քանի մը տարի Նաբոլէոնին ու Ռուսիայի մէջ մեծ բարեկամութիւն կար :

192. Նաբոլէոն անձամբ Սպանիա կ'երթայ եւ իր եղբայրը գահին վրայ կը հաստատէ : Նաբոլէոն սակերպով զօրանալէն կամ ապահովալէն ետեւ, Սպանիայի արշաւանքը սկսաւ (1808, Նոյ.) 180,000ի բանակաւ մը, որուն մեծ մասն իրմէ յառաջ գացած էր : Սպանիացւոց զօրքերը, որոնք ամենեւին զինուորական կրթութիւն, կարգաւորութիւն ու պատերազմի ծրագիր չունէին, Նաբոլէոնին ու իր վարժ եւ քաջ բանակներուն առջեւ չէին կրնար դիմանալ : Իրօք ալ զանազան ճակատներու մէջ (Պուրկոսի, Էոփինոսայի, Գուտելայի, Սոմոսիերայի քով) յաղթուեցան . անանկ որ կայրը Սպանիա հասնելէն շորս շարք թաղիք կրցաւ յաղթանակաւ Մաարիտ մասնել (Գեկտ. 4) : Հոն ըստ մասին քաղցրութեամբ վարուելով եւ ազատական կարգադրութիւններ ընելով, ըստ մասին ալ սպանալէքներով, մեծամեծները ստիպեց իր եղբորը դարձը խնդրելու, որուն համար անոնցմէ երաշխաւորութիւն առնելով՝ հաւանեցաւ, եւ Յովսէփ թագաւորն իր մայրաքաղաքը դարձաւ (1809, Յունու. 23) : Թէպէտ սա կերպով իր իշխանութիւնը նոյն մայրաքաղաքին մէջ հաստատեցաւ, թէպէտ թէ Սպանիացւոց ու թէ Ան-

գղիացւոց գէմ այլեւայլ յաղթութիւններ բրաւ, եւ զանազան բերդերու տիրեց, որոնց մէջ Սարակոսոսայինը՝ իր վաթսնօրեայ զիջազնական պաշտպանութեամբը (1808, նոյ. 27 — 1809, Փետր. 21) խիստ երեւելի է. բայց եւ այնպէս բոլորովին չկրցաւ խոնարհեցնել Սպանիացիները, որոնք Անգղիայի օգնականութեամբն ու իրենց քաջութեամբը մինչեւ վերջը իրենց հայրենեաց անկախութեան համար պատերազմեցան: Անշուշտ աս բանիս շատ օգնեց ան պարագան, որ Նաբոլէոն ստիպեցաւ մեկէն թողուլ Փարիզ երթալ (1809, Յունու. 17) եւ քիչ մը ետքը Աւստրիայի հետ նոր պատերազմի բռնուելով, իր զօրաց մէկ մասն ալ հոնկից ետ կանչեց:

193. Անգղիացիք Պիրեննեան թերակղզւոյն վրայ: Անգղիացւոց օգնութիւնը մեծապէս օգտակար եղաւ Սպանիացւոց՝ Ուելլինկոբնի գքօին հրամանատար ըլլալէն ետեւ (1809, Ապր.): Անգղիացիք Յովհ. Մուրին հրամանատարութեան տակ Բորդուկալէն 33,000ի բանակ մը քալեցուցած էին Սպանիա. բայց նոյն միջոցը յարմար չէր յաղթութիւն ստանալու, որովհետեւ ճիշդ ան ատենն էր՝ երբ որ Նաբոլէոն իր բոլոր զօրութիւնը Սպանիա թափած էր: Ուստի եւ իրենք ալ տեղի տալու ստիպուած էին Գաղղիացւոց առաւել զօրութեան առջեւ, եւ Գոլուննա քաղաքին քով տրուած ճակատին մէջ (1809, Յունու. 16) յիշեալ հրամանատարը կորսնցընելէն ետեւ, հազիւ կրցեր էին նաւ մտնել: Բայց անկից երկու օր յառաջ Անգղիացիք Սպանիական ազգին հետ պաշտպանողական ու յարձակողական դանաորութիւն բրած էին (Յունու. 14), ան պայմանաւ որ իրարու փոփոխ օգնութիւն ընեն, եւ ուրիշ կերպ հաշտութիւն չընեն՝ բայց եթէ երկուքը մեկտեղ: Ասով Բրիտանացիք սկսան Աւստրիական իրողութեանց՝ նաեւ յամաք երկրին վրայ մասնակից ըլլալ, եւ Պիրեննեան թերակղզւոյն մէջ իրենց համար պատերազմի ընդարձակ դաշտ մը բացուեցաւ, որուն վրայ ցուցուցին թէ ցա-

մարային պատերազմներու մէջ ալ իրենց քաջութիւնը ծովային պատերազմներու մէջ ունեցած քաջութենէն վար չիմնար: Աս դաշտին վրայ երեւցաւ իրենց ժԹ. դարուն Մարլպորըն՝ Ուելլինկոզընի դուքոր, որն որ (Գուլլի Ուելլլի կոմսին՝ Մոսնինկոզընի թերակոմսին երրորդ որդին ըլլալով) նոյն ատեն Արքր Արթուր Ուելլլի կը կոչուէր: Թէեւ Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ պատերազմը երբեք չդադրեցաւ. ի վերայ այսր ամենայնի իր կատարեալ ընդարձակութիւնն ընդունեցաւ, երբ որ Նարոլէոն Ալիէնայի դաշամբ՝ Աւստրիայի հետ ունեցած պատերազմը լմնցընելով (202), իր բոլոր զօրութիւնը նորէն ան կողմերը թափեց, որով եւ պատերազմը բովանդակ թերակղզւոյն վրայ տարածեցաւ: Ստոյգ է՝ երկրին բոլոր ժողովուրդը Բրիտանացւոց հետ միացած ըլլալով, երկու կողմանք գրեթէ հաւասար զօրութիւն կ'ունենային. բայց Սպանիացւոց նախանձովն ու ներքին միաբանութեան պակասութեամբն անանկ դժուարութիւններ կը ծագէին, որոնց յաղթելը՝ Անգղիական դիւցազնին գրեթէ այնչափ պարճանք կը պատճառէ, որչափ թշնամիները յաղթելը:

194. Պատերազմին գլխաւոր դէպքերն ու Գաղղիական զօրաց նեղութիւնները: Բորգուկալի մէջ առաւ Ուելլինկոզըն Բրիտանական բանակին հրամանատարութիւնը (1809, Ապր. 22), որ բանակին գլխաւոր մէկ մասը կը կացուցանէր Հաննովքըրցիներէն կազմուած Գերմանական լեգէոնը. ասկից զատ՝ Բորգուկալցիներու գունդ մ'ալ կազմուած էր՝ Պերեսիբրա զօրապետին տակ, որն որ նոյնպէս Ուելլինկոզընի դքսին հրամանատարութեան տակ էր: Արդ նոյն հրամանատարը Գաղղիացիները Բորգուկալէն մերժելէն ետեւ (Մայ.), իր բանակաւ Սպանիա անցաւ եւ Ալբարազի քով Գուկոս Սպանիացի զօրապետին զօրացը հետ միացաւ, անանկ որ իր բոլոր բանակը 60,000ի կը հասնէր: Ասոնց ու Սպանիացւոց ուրիշ մասնական զնդերան դէմ, Գաղղիացիք բոլոր Սպանիացի մէջ բաժնուած 160,000ի

չափ զօրք ունեին, Սուի, Նեյի, Վիգգորի, Մորգիեի, Կուֆինս Սէն Սիբի, Օժըրոյի պէս անուանի զօրապետաց տակ, որոնց վրայ ետքէն աւելցան Սուչէ, Մասենա, Մարման, Մագասնալ, Ժուրտան եւ այլն : Ուելլինկոյնի դքսին Սպանիայի մէջ գործած առաջին նշանաւոր գործքն եղաւ Գալաւերայի երկու օրուան ճակատը (Յուլ. 27—28), որուն մէջ Գաղղիացիք 10,000ի չափ մարդ կորսնցուցին, եւ յաղթութիւնը՝ սաստիկ կուռե ետեւ՝ դաշնաւորաց մնաց, թէպէտ եւ Գաղղիացիք անձանց կը սեպհահանեն : Բայց Ուելլինկոյն նոյն յաղթութենէն օգուտ չկրցաւ քաղել, որովհետեւ Սպանիացւոց անկիրթ զօրքերէն եւ անմիտքան ու նախանձօտ մեծերէն երեւելի օգնութիւն մը չընդունելով, ստիպեցաւ Գայոյէն անդին անցնիլ (Օգոստ. 5) : Ասոր վրայ Գաղղիացիք Սպանիացւոց դէմ քանի մը յաղթութիւններ բրին, որոնց զլսաւորներն են Օգոստոսի քով (Նոյ. 19) ու Սալամանկայի մօտ (Նոյ. 28) եղածները. եւ ընդհանրապէս կրնայ ըսուիլ որ նոյն տարին գրեթէ ամէն կողմ իրենք յաղթող կ'ըլային : Երկրորդ տարին (1810) Նաբոլէան արտաքոյ կարգի ջանք բրաւ իր իշխանութիւնը հաստատելու. Գաղղիական, Իտալական, Լեհ ու Ռենական դաշնակցութեան զօրքեր Պիրենեան թերակղզին կ'ողողէին, որոնց ամենուն թիւը 300,000 կ'ըլէր : Ասոնք վերոյիշեալ անուանի զօրապետներուն հրամանատարութեան տակ՝ անհնարին մեծ գծուարութիւններու յաղթելով ու զիւցազնական քաջութեան գործքեր գործելով՝ Սպանիայի այլեւայլ գաւառները բռնեցին, որով եւ Գաղղիացւոց պատերազմական համբաւը խիստ բարձրացուցին : Բայց իրենց աս յաղթութիւնները՝ կարծես թէ իրենց դէմ եղած ատելութիւնը սաստկացրնելու կը ծառայէին : Սպանիացւոց պզտիկ կուռներն երթալով աւելի կը կարգաւորուէին ու կը սաստկանային. եւ ինչպէս կրնային Գաղղիացւոց քաջութիւնն ու ճարտարութիւնը զիրենք պաշտպանել սխակալ Սպանիացւոց կատաղութենէն

ու դազանի սպանութիւններէն, որոնք ամէն միջոց՝ մինչեւ թոյնն իսկ, որն որ աս պատերազմին մէջ շատ գործք գործեց, կը գործածէին իրենց թշնամեացր գէմ: Ասանկով Նարոյէանին պատերազմի վարժ գորքերուն՝ Սպանիայի առչորոզ արեւուն տակ, պատերազմի դաշտերուն վրայ, անանցանելի լերանց ու անմտացց անդնդոց մէջ, պաշարումներու եւ յարձակումներու առանց գործած գիւցազնական քաջութիւնները բաւական չէին կրնար բլալ երկրին բոլորովին տիրելու:

195. Գարձեալ Գաղղիացւոց առաւելութիւններն ու նոյններուն գրեթէ վախճանագուրկ բլլալը: Նոյն միջոցին Մասննա սպարապետը Բորգուկալի մէջ Անգղիացւոց գէմ արշաւանք մը սկսաւ (1810, Մայ.), եւ քանի մ'ամսուան մէջ մէկ քանի երեւելի սահմանաբերդերու տիրեց: Բայց Պուսազոյի ճակատը կորսնցրնելէն (Սեպտ. 27) ու Դայոյի քով ամուր գիւրք մը բռնող Անգղիացւոց դիմացը բոլոր ձմեռ բանակելէն ետեւ, կերակրոյ պահասութենէն ու հիւանդութենէն տկարացած զօրքովը ստիպեցաւ ետ դառնալ (1811, Մարտ), եւ Փուենդէ տ' Օնորոյի երեքօրեայ ճակատն ալ որ կորսնցուց (Մայ. 3 - 5), ալ մինչեւ Սալամանդա փախաւ, որով եւ աս երրորդ անգամ Բորգուկալ Գաղղիացիներէն մաքրուեցաւ: Ասոր հակառակ Սպանիայի մէջ Գաղղիացիք մեծ յաղթութիւններ բռին եւ զանազան ամուր տեղերու տիրեցին, որոնց մէջ երկու գիացալ ցուցուած քաջութեան կողմանէ երեւելին Գարրակունայի յարձակմամբ առնուիլը (Յունիս 28), եւ Մուրվիէտրոյի ճակատին մէջ Պլէք ու Օտոնէլ զօրապետներուն շարաշար յաղթուելէն ետքը (Հոկտ. 25), Վալենտիայի սնձնատուր բլլալը (1812, Յունու. 9): Սակայն նոյն տակնները Ուելլինկոզնի գաքսը Սպանիայի մէջ նորին յառաջ խաղալով, Սիւիտաս Ռուորիկոյ (Յունու. 16), Պատասխող (Ապր. 16) ու Սալամանդա (Յունիս 28) առաւ, եւ նոյն վերջին քաղաքին մտա Մարման սպարապետին գէմ Լոս Արաբիէտի

ճակատը վատարկեցաւ (Յուլ. 22): Ասոր հետեւաթիւնն եղաւ Գաղղիացւոց Գատիքսի պաշարումը վերջընելը, ուր ցամաք երկրէն հալածուելով՝ եկած ապատանած էր Սեւիլեայի կենդրոնական մասնաժողովը եւ հոն Գաղղիացիներէն պաշարուած, հարաւային Սպանիայէն քաշուիլը, եւ Յովսէփ Թագաւորին՝ մայրաքաղաքէն փախչիլը: Ուելլինկզընի դուքսը այն մայրաքաղաքն իր մուտքն ըրաւ (Օգոստ. 12), եւ քիչ մը ետքը բոլոր Սպանիական բանակներուն հրամանատար անուանեցաւ այն արտաքոյ կարգի Գորգէզէն (Սեպտ. 25), զորն որ կեդրոնական մասնաժողովոյն տեղ դրուած հինգ հոգւով խնամապետութիւնը Գատիքսի մէջ դուժարած էր, եւ որն որ շուտ մ'իներ իրեն վեհապետութիւն առած էր (1810, Սեպտ. 24): Բայց դարձեալ Ուելլինկզընի դքսին աս ստացած առաւելութիւնը կարճժամանակեայ եղաւ. շուտ մը ստիպուեցաւ Պուրկոսի պաշարումը վերջընել (1812, Հոկտ. 11) եւ Բորդուկալ քաշուիլ. իսկ Գաղղիացիք եւ Յովսէփ Թագաւորը նորէն Մատրիս մտան (Նոյ. 1): Աս կերպով առաւելութիւնն ընդհանրապէս Գաղղիացւոց կողմն էր. բայց պատերազմը չէր կրնար վերջանալ, վասնզի իրենց ձեռքն եզող տեղերուն ալ տէր չէին, ուր ամէն դիպց անթիւանհամար թշնամիներէ պաշարուած էին, որոնք ձեռքերնէն եկած շարիքն իրենց կը հասցընէին: Պարապ տեղ նոր զօրքեր կու գային. ըստ մասին կերակրոյ պակասութենէն ու հիւանդութենէ, ըստ մասին թշնամեաց ձեռքով՝ Սպանիայի մէջ իրենց գերեզմանը կը գտնէին: — Հոս պէտք է որ նոյն միջոցին պատահած ուրիշ երեւելի դէպքերը տեսնենք, զորոնք զանց ըրինք պատմել՝ Պիւրեսնեան թերակղզւոյն իրողութեանց պատմութեան թելը չկարելու համար:

7.

Հորրորդ Ախտրիական պատերազմ՝ զուգընթաց եւ
հետեւորդ դեպքերով (1809—1812):

196. Աս պատերազմին պատճառները: Մերեզ-
պուրիի խաղաղութենէն ետեւ (161), Աւստրիա շատ
անգամ նախատուած ու վնասուած էր, միանգամայն
մինչեւ նոյն ժամանակ կրած վնասներէն մեծագոյն վնաս-
ներ ընելու վտանգի մէջ կը գտնուէր: Պէտք եղած էր
լուութեամբ տեսնել Նաբոլէոնին՝ Գերմանիայի վերին
իշխանութիւնն իրեն սեպհականելը, զՊրուշ յետին
նուստութեան հասցընելը, Ռուսիայի հետ անձկու-
թեամբ կապուիլը, Բորզուկալ ու Սպանիա իր լծոյն
տակ խոթելու ջանալը, վերջապէս զինքը շորս կողմանէ
թշնամիներով պաշարելը, ինչպէս էին Ռենական դա-
շնակցութիւնը, Իտալիայի թագաւորութիւնն ու Գաղ-
մատիա, Ռուսիա ու Աւստրիայի դքսութիւնը: Ասոնց
վրայ աւելցաւ հաւատարիմ Գիրոլի կորուստը, եւ Աւս-
տրիական իշխանաց կրած վնասներուն՝ վերոյիշեալ խա-
ղաղութեան դաշանց պայմաններուն (161, 6) դէմ՝
հատուցում չըլլալը, վերջապէս զինուորական ճամբու-
մը պահանջումը: Աւստրիա՝ իր ըրած կորուստներէն
չարաչար տկարացած ըլլալով, աս ամէն զրկանաց կը
համբերէր. Բայց համոզուելով թէ յարմար առիթն որ
գայ, Գիրոլիի խաղաղութեան ատեն՝ Պրուշին գլուխն
եկածը (175) իրեն ալ պիտի հանդիպի, եւ դուշակե-
լով որ Նաբոլէոն Պիւրենեան թերակողին զսպելուն
պէս, իր յաղթող զէնքերն իրեն դէմ պիտի դարձընէ,
միտքը դրաւ որ իր անկախութիւնը պահելու համար ա-
զէկ զինուորական պատրաստութիւններ տեսնէ եւ ի
հարկին նաեւ պատերազմի ելլէ: Բայց աս իր ընելու
չորրորդ պատերազմին պատճառը՝ պէտք չէ այնչափ իր
պատերազմի յայտարարութեան մէջ Նաբոլէոնին դէմ
յառաջ բերուած ամբաստանութիւններուն մէջ փրն-

տակել, որչափ Աւստրիայի ընդհանուր վիճակին մէջ : Իրօք ալ ժամանակին պարագաներն Աւստրիայի աս ձեռնարկութեան խիստ յարմար կ'երեւային, որովհետեւ Նաբոլէոն իր զօրութեան մեծ մասը Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ զբաղեցրնելու ստիպուած էր. ցամաքային զօրութեամբ վաճառականութեան գրուած կապանքներուն պատճառաւ՝ ամէն կողմ իրեն զէմ մեծ տհաճութիւն ու սաստիկ զրգուութիւն կը տիրէր. Գերմանիայի մէջ ռզիները զրգուուած էին, եւ ակնկալութիւն կար որ օրինակ մը տրուած ատեն՝ զսպուած ազգերն իրենց անկախութեան համար ոտք կ'ելէն : Բայց շուտ մ'երեւցաւ որ այս ամենայն հաշիւները սխալ են եղեր. Նաբոլէոն իր ամէն բան բովանդակող մտքովն ու ձեռքն ունեցած ընդարձակ եւ գրեթէ անսպառ միջոցներովը երկու տեղ ալ կրնար միանգամայն պատերազմ բնել. իր անյաղթելի բլալուն համարումն ու ամենուն սրտին մէջ ձգած վախը տակաւին այնչափ հաստատուն էին, որ ոչ զք համարձակեցաւ ոտք ելլել ու Աւստրիայի հետ միանալ : Ասոր համար ալ պատերազմին ելքն աս վերջին տէրութեան անյաջող եղաւ : Ի վերայ այսր ամենայնի ինք աս պարծանքը կ'ունենայ որ անկախութեան ու ինքնակացութեան պատերազմը ցամաք երկրին ամէն տէրութիւններէն աւելի յարատելութեամբ յառաջ տարաւ :

197. Պատերազմի պատրաստութիւն ու հրատարակում : Ըրդէն Պրուսիական - Ռուսական պատերազմին ատենը (1807) Աւստրիա Բոհեմիայի ու Վալիցիայի մէջ ամուր գիրք մը բռնած էր, բայց առանց իր չէզօրութեան վնաս հասցրնելու. իսկ բուն իր պատրաստութիւնները Պիւրենեան պատերազմին ժամանակը սկսաւ : Զէ թէ միայն բանակն երեւելապէս բազմացուց, հապա հրաման ալ հանեց որ բոլոր տէրութեան երկիրներուն մէջ (300,000ի չափ) մարդիկ զօրքեր¹ ժողովին (1808, Մարտ 12), միանգամայն (60,000ի) պահեստ-

¹ Landwehr.

աի գունդ մը հանեց: Հունգարիայի խորհրդանոցը զօրաժողով ընելու հաւանութիւն տուաւ, նոյնպէս ուրիշ ազգերուն մէջ ալ մեծ եռանդ վառեցաւ. Սպանիայի օրինակն ամէն կողմ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր: Նաբոլէոն աս պատրաստութիւնները տեսնելով, քանի մը հեղ Ղիկենայի արքունեաց նոյն նկատմամբ սպառնալից հարցումներ բրաւ, եւ Ռենական դաշնակցութեան իշխաններուն հրամայեց որ բոտ դաշանց իրենց աալու զօրքերը պատրաստեն: Թէպէտ Էրֆուրգի արքայաժողովոյն ատենն (191) անանկ երեւցաւ որ Նաբոլէոնին եւ Աւստրիայի մէջ եղած յառաջուան բարեկամական յարաբերութիւնները նորոգուեցան, մինչեւ նաեւ Ռենական դաշնակցութեան իշխաններուն հրաման տրուեցաւ բրաժ պատրաստութիւններնին դադրեցընելու (Հոկտ. 12): Բայց անվստահութեան պատճառներն անանկ խորունկ հիմնուած եւ ժամանակին պարագաներն այնպէս ստիպողական էին, որ անկարելի էր թէ տեւական խաղաղութիւն ըլլար: Մանաւանդ որ Փրանկիսկոս Ա.ին իր Էրֆուրգ խաւրած դեսպանին ձեռքն առ Նաբոլէոն գրած թղթին, աս վերջնոյն տուած պատասխանը (Հոկտ. 14) շատ յարմար չէր զԱւստրիա հանդարտեցընելու: Անոր համար պատրաստութիւնները փութով յառաջ տարաւ, որուն վրայ Նաբոլէոն Սպանիայէն՝ Ռենական դաշնակցութեան իշխաններուն զօրքերնին պատրաստելու նորէն հրաման խաւրելէն ետեւ, երկրորդ տարւոյն սկիզբը Փարիզ դարձաւ (192), պատերազմ սկսելու պատրաստութիւն տեսաւ, իր դեսպանը Ղիկենայէն ետ կանչեց (1809, Փետր. 28), եւ Աւստրիայի հրաման խաւրեց որ անմիջապէս բանակները լուծէ ու ժողովուրդը զինելը դադրեցընէ: Աւստրիայի կողմանէ ասոր պատասխան տրուեցաւ (Մարտ 27)՝ Նաբոլէոնին նոյն տէրութեան գէժ ուղղակի կամ միջնորդարար գործած զրկանքներն ու անիրաւութիւնները յառաջ բերելով. որմէ քիչ մը ետքը Պաղղիայի դէմ յայտնապէս պատերազմ հրատարակուեցաւ (Ապր. 15):

198. Երկու կողմանց վիճակն ու զինուորական զորութիւնը: Թեպէտ ասանկով աս պատերազմը մէկ դիպաց Աւստրիայի կողմանէ յարձակողական պատերազմ էր, որն որ նոյն միջոցին Նաբոլէոնին շատ անյարմար եկաւ. սակայն եւ այնպէս արդար ու պատուաւոր պատերազմ էր, որովհետեւ ուրիշ նպատակ չունէր՝ բայց եթէ անկախ տէրութեան մը դրուած խիստ շղթաները խորտակել ու աւելի խստագոյն շղթաներու դրուիլը խափանել: Ժողովուրդք աս բանս իմացան եւ թէ եւ Աւստրիային՝ Գերմանացոց բրած հրաւերը, միայն Գիբոլի մէջ զործնական աղէկ ընդունելութիւն գտաւ, ուր ժողովուրդը Հոֆէրին եւ ուրիշներուն առաջնորդութեամբը սոք ելաւ. ի վերայ այսր ամենայնի ուրիշ տեղեր ալ շարժումներ դիպեցան, որոնցմէ թէ Նաբոլէոն եւ թէ իրմէ պաշտպանեալ իշխանք սկսան վախի մէջ իյնալ: Բայց որչափ որ ալ Աւստրիայի պատրաստութիւնները նպատակին յարմար էին, որչափ որ ալ իր ժողովրդոց ու զօրաց եռանդը մեծ էր, սակայն շատ վտանգաւոր դրից մէջ կը գտնուէր: Յամաք երկրէն բաժնուած Անգղիայի հետ կապուիլը գրեթէ անկարելի էր եւ անոր միակողմանի ձեռնարկութիւններն իրեն օգուտ չունէին: Պրուշ ինկած ու գրեթէ անկենդան մնացած էր: Ռուսիա՝ իր հին դաշնաւորը՝ նոյն տեսն իբրեւ թշնամի մըն էր: Այսպէս առանձին մնալը բաւական չէ, գրեթէ ամէն կողմէն թշնամիներէ պաշարուած էր: Իր լեհական դաւառներուն՝ Աարսախայի դքսութեան սահմանակից ըլլալն իրեն մեծ հոգ կը պատճառէր: Իսկ յառաջագոյն իր առաջնորդութեան տակ եզոզ Գերմանիայի տեղ, նոյն ժամանակ Ռենական դաշնակցութիւնն իր ամենէն վտանգաւոր թշնամին եղած էր: Իրօք ալ Նաբոլէոն՝ որն որ իր սեպհական զօրքերուն մեծ մասը Սպանիա թողուցած էր, իր յոյսը գլխաւորաբար աս Ռենական դաշնակցութեան վրայ դրած էր: Ասանկով նոյն անգամ ալ Գերմանիա ան աղէտալի տեսիլը տեսաւ, որ իր զաւկըներն իրար

կը ջարդէին: — Պատերազմը սկսած ատեն՝ Նաբոլէոն Տարաւային Գերմանիայի մէջ 150,000ի բանակ մ'ունէր, որն որ ըստ մեծի մասին Պաւերացիներէ, Վիւրգեմպերկցիներէ ու Լեհերէ կազմուած էր, բայց բոլոր Գերմանացիք զաղղիացի հրամանատարաց տակ էին. ասոնց վրայ ետքէն աւելցան իր անձնագահները, Սաքսոնիացիք ու զաղղիական զօւնդ մը, որով նոյն բանակը 200,000ի հասաւ: Իսկ Իտալիայի մէջ 70,000 Գաղղիական ու Իտալական զօրք ունէր, բայց ասոցին անգինն ջրուած: Ասոնցմէ զատ Վարսախայի դքսութեան մէջ 20,000 շարժական զօրք կար: Նոյներուն դիմացն Աւստրիայի զինուորական զօրութիւնն աս էր. Կարոլոս արքիդուքսն Ինն զետին քով կը կենար Պաւերայի դէմ շուրջ 200,000ի զլխաւոր բանակաւ, Յովհաննէս արքիդուքսն Իտալիայի մէջ 80,000ի չափ զօրքով, իսկ Փերդինանդ արքիդուքսը 36,000 զօրքով Վարսախայի դէմ որոշուած էր:

199. Պատերազմին սկիզբը: Վիէննայի առնուիլն ու Ասրեոնի ծակատը: Պատերազմը սկսաւ Աւստրիացոց երեք բանակներէն ամէն մէկին իրեն համար որոշեալ կողմերը յարձակելովը (1809, Ապր. 9, 10), եւ զլխաւոր բանակին՝ Պաւերայի Միւնիք մայրաքաղաքն առնելովը (Ապր. 16): Բայց առաջին ճակատներով պատերազմին ելքն որոշուեցաւ: Նաբոլէոնի գլխաւոր բանակը, որուն մէջ նոյն ինքնակալն անձամբ կը գտնուէր, Ապենպէրկի (Ապր. 20), Լանտհուզի (Ապր. 21) ու Էքմուլի (Ապր. 22) քով Կարոլոս արքիդքսին զօրքերը յաղթեց եւ անոնց տիրած Ռեկենսպուրկ քաղաքը յարձակմամբ առաւ (Ապր. 23): Աս քիչ օրուան ճակատներով՝ ինչպէս ըսինք՝ պատերազմին ելքն որոշուեցաւ: Աւստրիացիք թէեւ քաջութեամբ պատերազմեցան, բայց Նաբոլէոնին զօրաց առջեւը չկրնալով դիմանալ, ստիպեցան Գանուբին վրայէն ետ դառնալ: Նաբոլէոն իրենց ետեւէն իյնալով՝ Աւստրիա մտաւ ու սկսաւ յառաջ քալել, այնպէս որ քիչ օրուան մէջ

Վիեննայի առջևը հասաւ (Մայ. 10) : Քաղաքացիք կ'ուզէին դէմ գնել . բայց Նաբոլէոն սատարիկ գնդակածելով եւ մայրաքաղաքը քանի մը տեղէն կրակ առնելով, երեք օր վերջը անձնատուր եղան (Մայ. 12) : Վիեննա առնելուն պէս նոյն կայսրը նախ հրաման հանեց որ բոլոր Աւստրիական մարզիկները լուծուին, շնազանգող պաշտօնակալներուն՝ ընչից կորուստ ու մահ սպառնալով (Մայ. 14) . երկրորդ օրն ալ Հունգարացոց յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ զերենք կը յորդորէր որ նոր թագաւոր մը ընտրեն : Բայց այս հրամաններն ու յայտարարութիւններն ազգեցութիւն չըրին, մանաւանդ թէ նոյն իսկ Վիեննայի առնուելովը Աւստրիայի բախտն օրոշուած չէր կրնար սեպուիլ, որովհետեւ Պանուրին քովը Վարոլոս արքիդքսին բանակը կը կենար, զորն որ յաղթելու էր : Նաբոլէոն առ բանիս ձեռք զարկաւ . բայց իր ակնկալութեան չկրցաւ հասնիլ : Վասն զի թէպէտ եւ կրնայ ըսուիլ որ նոյն տեղը արուած Արեւնի (Էպլինկէնի) նշանաւոր ու արիւնասէզ ճակատն անորոշ մնաց (Մայ. 21 ու 22) . բայց որովհետեւ Պաղղիացիք ետ դառնալու ստիպեցան եւ խիստ շատ մարդ կորսնցուցին, որոնց մէջ էր Լան՝ քաջ սպարապետը, անոր համար յաղթութիւնն Աւստրիացոց սեպուեցաւ, որով եւ Նաբոլէոնին անյաղթ ըլլալուն համարումն առ առաջին անգամ աւրուեցաւ եւ զրուպուած ազգերը սկսան ակնկալութիւն ունենալ :

200. Իտալիայի եւ Հունգարիայի պատերազմական զէպքերը : Վահրամի ճակատն ու Ծնայմի զինադադարը : Հասարակօրէն անանկ կը համարուի որ Աւստրիացիք առ յաղթութեամբ կամ առ աւելութեամբ իրենց ձեռքն անցած յարմար առիթը չգործածելով, Նաբոլէոնին ժամանակ թող տուին ոգի առնելու եւ նորէն զօրանալու : Արշափ որ ալ առ կարծիքը հիմնական սեպուի, ան ալ ստոյգ է որ նաեւ իրենց կորուստը մեծ էր, եւ Վարոլոս արքիդքսն Իտալիայէն եկող զօրաց կը սպասէր : Ինչու որ Յովհաննէս արքիդքսը, սին որ

Սաշիլէի քով Իտալիայի Եւզինէոս փոխարքային յաղթած էր (Ապր. 12), ետքէն թշնամեաց առաւել զօրութենէն նեղի գալով եւ Պաւերայի մէջ Աւստրիայի գլխաւոր բանակին գլուխն եկած գոթախոտութիւնները (199) լսելով, Հունգարիայի վրայէն գեպ ի մայրաքաղաքը կը յառաջանար: Սակայն նոյն փոխարքայն իր ետեւէն իյնալով եւ Մարմին ալ Գաղմատիայէն իր գիծայն ելլելով, չկրցաւ նպատակին հասնիլ: Ճամբան՝ թէ Իտալիա եւ թէ Հունգարիա՝ տրուած ճակատներուն մէջ ամենէն նշանաւորն է Ռաապի ճակատամարտը (Յունիս 14), որուն մէջ Եւզինէոս՝ Յովհաննէս արքիդքսին եւ Հունգարիայի փոխարքայ Յովսէփ արքիդքսին դէմ որոշեչ յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ, եկաւ Նաբոլէոնի գլխաւոր բանակին հետ միացաւ: Իսկ նոյն կայսրը, որն որ Ասթուանի ճակատէն ետեւ Գանուբի մէջ Լոպաւ կըղղին քաջուած ու ամրացած էր, եւ նոյն գեան անցնելու սաստիկ պատրաստութիւն կը տեսնէր, Յովհաննէս արքիդքսին զան զարգելելու համար՝ Բրեզզուրի քաղաքը սկսաւ դնդակոծել տալ (Յունիս 28), ուր Ռաապի պարտութենէն ետեւ քաջուած էր նոյն արքիդքսը: Այսպէսով ամենայն ինչ կարգի դրած ըլլալով, ուղեց Գանուբն անցնիլ. ինք 180,000ի բանակ մ'ունէր, իսկ Արարոս արքիդքսը՝ 137,000ի: Աս գործողութիւնը յաջողութեամբ գլուխ հանելէն ետեւ (Յուլ. 4), Վալրամի մահաբեր ճակատը տուաւ, որն որ երկու որ տեսեց (Յուլ. 5 ու 6) եւ երկու կողման ալ գրեթէ հաւասար կորուստ պատճառեց. բայց Աւստրիայիք թշնամեաց առաւել զօրութեան տեղի տալու ստիպուելով, մինչեւ Մորաիայի Ծնայմ քաղաքը եւ քաջուեցան: Հոն նորէն սկսան երկու բանակներն իրարու հետ զարնուիլ (Յուլ. 11). բայց տակաւին ճակատին բխտը չորոշուած, լուր հասաւ թէ զինագազար եղեր է (Յուլ. 12): Աս գահավէժ զինագազարը, որն որ վճարուէն ազատեց հիւսիսային Գերմանիայի շարժումներով եւ Գիրոլի յեղափոխութեամբ յառաջ

եկած վտանգաւոր վիճակէն, բոտ մեծի մասին պատճառեցաւ Ռուսաց կաշիցիա մանեւէն, որոնք եկան միացան՝ Վարսախայէն եւ քաշուող Փերդինանդ արքիզքսին ետեւէն՝ Բոնիագովչքիի հրամանատարութեամբը նոյն գաւառը յարձակող (Մայ.) Լեհաց հետ:

201. Գիրուլի յեղափոխութիւնն ու զսպուիլը: Հիւսիսային Գերմանիայի շարժումները: Հոս պէտք է որ խօսինք Գիրուլի յեղափոխութեան ու հիւսիսային Գերմանիայի շարժմանց վրայ: Ինչպէս յայտնի է՝ Գիրուլ գաւառը, որուն ժողովուրդը վերջին աստիճանի հաւատարմութեամբ Աւստրիայի հետ կապուած էր, Բրեզպուրկի խաղաղութեան գաշինքով Պաւիերայի տրուած էր (161): Աս բանին վրայ բնակիչք խիստ տհաճեցան, եւ աս իրենց տհաճութիւնը սաստիկ աւելցաւ երկրին բաժանումներուն, վարչութեան ու դատաստաններու մէջ եղած փոփոխութիւններուն, իրենց հին սահմանադրութեան վերցուելուն, եւ մանաւանդ վրանին գրուած տուրքերուն ու զինուոր տալու պարտաւորութեան համար: Նոյն տեղագոհութիւնն իրենց վրայ դրուած պաշտօնատարներուն անպատշաճ վարմունքովն այնչափ սաստկացած էր, որ Աւստրիացիք պատերազմի սկսելու ատեն՝ դիւրաւ կրցան զիրենք Պաւիերացւոց ու Գաղղիացւոց դէմ ոտք հանել: Գիրուլցիք Աւստրիայի օգնութեան վրայ վստահելով, զէնք առին, եւ Սպանիացւոց նման՝ սկսան իրենց լեռներէն ու դահաւանդներէն՝ զիրենք զսպողներուն դէմ կռուիլ, իրենց ընչից ու կենաց իսկ կորուստը բանի տեղ չգնելով: Իրենց առաջնորդն էր Անդրէաս Հոֆէր պանդոկապետը, որն որ իր զօրութեան, քաջութեան, հայրենասիրութեան ու կրօնական եռանդեան համար իր հայրենակցաց առջեւը մեծ համարում ունէր: Իր օրինակէն ու յորդորներէն զրդուուելով, բոլոր Գիրուլցիք ոտք ելան, եւ Աւստրիայէն օգնութիւն ընդունելով, ան աստիճանի զօրացան՝ մինչեւ Պաւիերացւոց ու Գաղղիացւոց դէմ արիւնահեղ կռիւներ կ'ընէին, եւ ստէպ

ստեպ զիրենք խիստ նեղ կը խոթէին (1809, Ապր. Մայ.) : Նոյն իսկ Աւստրիացւոց ետ քաշուելէն ետեւ (Մայ. 19), Գիրովցիք իրենց գործքը յառաջ տարին, մանաւանդ թէ Ֆորարլպէրկցիք ու Սալցպուրկցիք ալ իրենց օրինակին հետեւեցան : Առաջիններն այնչափ յառաջագիմութիւն բրին՝ մինչեւ Ինսպրուզ մայրաքաղաքը ձեռք անցուցին, Պաւիերացիները Գերմանական Գիրովէն ետ քաշուելու ստիպեցին եւ թշնամեաց երկու գնդեր անձնատուր բլալու բռնադատեցին : Անշուշտ իրենց հաստատութիւնը կատարեալ յաղթութեամբ կը պսակուէր եւ իրենց հայրենիքը բոլորովին կ'ազատէին, թէ որ Ծնայմի զինագազարը զիրենք անորոշութեան ու անխտահաշտութեան մէջ ձգելով, ամենայն ինչ տակնուվրայ չընէր : Աս կատարածն այնչափ աւելի հաւանական կ'երեւայ, որ Գաղղիացիք բուն Աւստրիական պատերազմը լմբնցընելէն ու նոյն գաւառը սաստիկ շատ զօրք թափելէն ետեւ ալ, Գիրովցիք իրենց պատերազմը տակաւին քաջութեամբ յառաջ տարին եւ քանի մ'ամիս ալ փոփոխ յաջողութեամբ կռուեցան (Նոյ.) : Բայց վերջապէս Հոփէր մատնութեամբ ձեռք անցնելով, Իտալիայի Եւզինէոս փոխարքային հրամանաւր Մանդուայի մէջ սպանուեցաւ (1810, Փետր. 20) : — Իսկ հիւսիսային Գերմանիայի շարժմանքն ու գրգռութիւնը՝ թէպէտ մէկերկու մասնական դաւաճանութիւններով լմբնցաւ եւ ընդհանուր յեղափոխութեան չկրցաւ փոխուիլ. ի վերայ այսօր ամենայնի յայտնի ցոյց էր ժողովրդեան մէջ տիրող տհաճութեան եւ օտար իշխանութենէ ազատելու բազմաւճիւրն : Ասոնցմով Նաբոլէոն աւսաւ թէ մոխրոյն տակ ծածկուած կրակ կայ եղեր, որն որ կրնար մէկէն բորբոքիլ եւ անանկ հրդեհ մը պատճառել, որուն մարին այնչափ աւելի դժուար կրնար բլալ, որչափ որ կրնար վախցուիլ թէ ընդհանուր ամէն կողմ պատէ : Բայց, ինչպէ՞ս ըսինք, Ծնայմի զինագազարով՝ մեծ պատերազմէ մ'ազատելով, աս վտանգէն ալ գէթ առ ժամն պրծաւ :

202. Վիեննայի խաղաղութեան դաշինքը: Օճնայմի զինադադարէն ետեւ անանկ շուտով խաղաղութիւն չեղաւ, ինչպէս որ հասարակօրէն կ'ըլլար: Աս բանս կամ անկից յառաջ եկաւ որ Աւստրիա չէր ուզէր այնչափ դիւրաւ զիջանիլ եղած պահանջմանց, կամ կը յուսար որ Ռուսիա ալ բանակցութիւններուն մասնակից կ'ըլլայ, եւ կամ անկից՝ որ Նաբոլէոն կ'ուզէր ատեն ունենալ Աւստրիայի դաւառներուն վրայ դրուած անհնարին պատերազմի տուրքերը ժողվելու, որովհետեւ կարելի չէր հոն ալ Պրուշի հետ վարուածին պէս վարուիլ: Հաղիւ երեք ամիս անցնելէն, բանակցութեանց տեղը՝ Հունգարիայէն Սիլեզիա փոխադրուելէն ու դեպքանները փոխուելէն վերջը, Վիեննայի խաղաղութեան դաշինքը դրուեցաւ (1809, Հոկտ. 14), այնպիսի պայմաններով՝ որոնցմէ աւելի նպատաւոր կրնային ըլլալ Աւստրիայի համար անանկ պատուաւոր պատերազմէ մը ետքը: Նոյն դաշանց պայմաններն ասոնք էին, 1. Աւստրիա Նաբոլէոնին տրամադրութեան տակ կը ձգէ, Ռենական դաշնակցութեան իշխանաց տալու համար, Սալցպուրկ՝ Պերկադօլսկատէնի հետ, Իննի շրջանակն ու Հաւսբուզի շրջանակը (որն որ Պաւիերայի տրուեցաւ): 2. Նոյն իսկ Նաբոլէոնի կը թողու Գարինթիայի Վիլլախեան շրջանակը, բոլոր Գրանիա, Աորիցիայի կոմսութիւնը, Գրիետտի ու Մոնդեֆալզոնէի սահմանները, Խրուադաստանի կէտը՝ Հունգարիայի ծովեզրին ու Ֆրիուլի հետ, որոնք ամէնը մէկտեղ Նաբոլէոնի անընդմիջական իշխանութեան տակ զատ տէրութիւն մը կազմեցին ու Լիւրիկեան դաւառք կոչուեցան: 3. Սալցոնիայի թագաւորին՝ իբրեւ Վարտախայի դքսին՝ բոլոր Արեւմտեան Վալիցիա, եւ Ռուսիային՝ Արեւելեան Վալիցիայի մէջ 400,000 հոգւով նահանգ մը: 4. Նաբոլէոն կը խոստանայ որ Գիբրալթոց ու Փորթալպերկցոց կատարեալ թողութիւն տայ: 5. Աւստրիա խօսք կու տայ որ կատարելապէս ցամաքային դրութեան մէջ մանէ, եւ Անգղիայի հետ ունեցած ամէն կերպ

Հաղորդակցութիւնները կտրէ: 6. Տեւտոնական կարգին կարգապետութենէն կը հրատարի (զոր կարգն որ Նաբոլէոն քիչ մը ետքը ջնջուած հրատարակեց): 7. Բորդուկայի, Սպանիայի ու Իտալիայի մէջ անկէ ետեւ ըլլալու փոփոխութիւնները կ'ընդունի: 8. Գաղղիայի դաշնակից տէրութիւնք սա խաղաղութեան դաշանց մէջ բովանդակուած կը սեպուին, եւ Նաբոլէոն Աւստրիայի մնացեալ դաւառներուն պահպանութեան համար երաշխաստ կ'ըլլայ: — Ռուսիայի հետ եղած պատերազմն ըստ ինքեան դադրեցաւ:

203. Ալիէնայի խաղաղութեան դաշանց Աւստրիայի համար ունեցած հետեւութիւնը: Նոյն տէրութեան ու Գրան վիճակը: Ալիէնայի խաղաղութեան դաշինքը՝ Աւստրիայի միապետութենէն նորէն երկու հազար քառակուսի մղոնէն աւելի երկիր ու երեքուկէս միլիոնի շափ բնակիչ յափշտակած էր. եւ յայտնի կը տեսնուէր որ ուրիշ ասոր նման մրրիկ մը բաւական էր բոլորովին կործանելու կամ զանազան տէրութիւններու բաժնելու: Նաբոլէոնին առ Հունգարացիս հանած յայտարարութիւնը, Լիւրիկեան գաւառաց՝ իբրեւ զատ տէրութիւն կանգնուիլը, Աարսախայի դքսութեան՝ կալիցիայի կիսովը մեծնալը, որն որ Ռուսիայի ալ մտածմունք կը պատճառէր, այս ամենայն՝ կ'ըսենք՝ յիշեալ կարծիքն ըստ ինքեան կ'արդարացընէ, որչափ որ քաղաքագիտութիւնը՝ ապագայն ըստ ներկային հաշուելով՝ նոյն ապագային վրայ դատաւտան կրնայ ընել նէ: Աւստրիա նոյն ատեն ծովէն բոլորովին բաժնուած ու իր նախապարիսպն եղող Ալպեան լեռներէն զրկուած ըլլալով, սահմանները չէ թէ միայն բաց՝ հապա հարաւէն, արեւմուտքէն ու հիւսիսէն թէ քաղաքականօրէն եւ թէ զինուորականօրէն պաշարուած ըլլալով, միանգամայն ելեւմուտքն ալ խիստ խառնաշփոթ վիճակի մէջ գտնուելով, ինչ բանի վրայ կրնար ակնկալութիւն ունենալ՝ բայց եթէ իր ժողովրդոց հաստարմութեան: — Թէ Ալիէնայի խաղաղութեան դաշինքը

դրուելու ատեն՝ Օսմանեան տէրութեան ապագային համար ալ պատրաստութիւն մը կար, ասոր վրայ կարծես թէ ոչ ոք կը տարակուսէր. ինչու որ նոյնով անանկ վիճակի մը մէջ դրուած էր, որ մարդկօրէն հաշիւներուն նայելով՝ երկայն ատեն դիմանալն անկարելի էր: Լիւրիկեան դաւառաց կանգնուելովք՝ Օսմանեան տէրութիւնը Վաղղիայի բոլորովին սահմանակից դրացի կ'ըլլար, թէ տակաւին ապստամբութեան մէջ գտնուող Սերուիա գաւառին (177) եւ թէ Յունաստանի կողմանէ: Վասն զի նոյն Լիւրիկեան դաւառաց վրայ աւելցան (1810) Բրեզգուրիկի խաղաղութեան դաշինքով Աւստրիայէն առնուած ու Իտալիայի թագաւորութեան հետ միացած Պաղմատիա (161, 2), նոյնպէս Վաղղիացւոց բռնած Ռակուզա (1806, Մայ. 27) ու Վաղղարոյ, եւ դարձեալ յառաջագոյն Ռուսիային՝ Վաղղիայի թող տուած Յոնիական կղզիները (1807, Օգոստ. 9), որոնցմէ միայն պղտիկներն Անգղիացիք կրցեր էին ձեռք անցրնել (1809, Հոկտ.) եւ ոչ թէ ամուր Գորֆու կղզին:

204. Հոռոմի տէրութիւնն ու Նարոլէոնին նոյն երկիրները յափշտակելու գրգիռները: Ամենուն մտադրութեան նիւթ եզրղ Աւստրիական պատերազմին ատենը՝ Նարոլէոնին յարմար երեւցաւ ան հարուածն ալ տալու, զորն որ շատոնց պատրաստած էր, բայց նուիրական բանի մը ձեռք գպցրնելէն յառաջ ամէն մարդուն հասարակօրէն ունեցած վախովը՝ մինչեւ նոյն ժամանակ չէր համարձակած գլուխ հանել: Թէեւ արդէն ամէնքը վարժած էին վեհապետներուն իրենց գահերէն վար առնուելուն, թէեւ շատոնց եկեղեցւոյ աւարառութիւնները հասարակ բան մ'եղած էին. ի վերայ այսր ամենայնի եկեղեցւոյ գլուխն իր իշխանական գահէն մերժելը՝ սարսափ պատճառելու գործողութիւն մըն էր, որովհետեւ միայն մեծ եղևոնագործութեամբ մը կրնար գլուխ տարուիլ: Սակայն երկու պատճառք կային, որոնք զՆարոլէոն իրր թէ կը բռնագատէին՝ ամէն նկատմունք սոքի տակ առնելով՝ ասոր ալ ձեռք

զարնելու : Մէյ մ'որ Հռոմի անուան հետ քաղաքական նկատմամբ անանկ բարձր դաղափարներ կապուած էին , որ Եւրոպայի վրայ ընդհանուր իշխանութիւն չէր կրնար ձեռք բերուիլ՝ առանց նոյնին ալ տիրելու : Երկրորդ՝ Նաբոլէոն գիտնալով թէ եկեղեցականք ժողովրդոց վրայ ինչ աստիճանի մեծ ազդեցութիւն կ'ընեն , որուն փորձն առաւելապէս Սպանիայի մէջ կը տեսնէր , ուր ժողովրդեան դիմադրութեան գլխաւոր գրգիռներէն մէկն էին եկեղեցականք , կ'ուզէր քահանայապետն իր կամայք գերի ընելով , զինքն իբրեւ շնչին գործիք՝ իր տիեզերական իշխանութեան հասնելու նպատակին գործածել : Եւ թէպէտ նոյն Սպանիայի օրինակը պէտք էր զինքը համոզել որ ասանկ նախրական հիմնարկութեան մը բռնաբարութիւն ընելը՝ իրեն ինչչափ վտանգաւոր կրնայ ըլլալ . բայց իր բոլոր ուղածներն ամէն կերպ միջոցներով զլուխ հանելու վարժող մարդը՝ ինչպէս կրնար ասանկ դժուարութեան մ'առջեւ վարանիլ : Անոր համար բազմութիւ բռնաւորական գործքերէ ետեւ , վերջապէս Ալիէնայէն վճիռ հանեց , որ եկեղեցւոյ կամ Հռոմի աւերութեան երկիրները Գաղղիայի հետ միանան (1809 , Մայ . 17) : Բայց մենք պէտք է որ նոյն վճռոյն նախընթաց եզոզ եւ նոյնը պատրաստող գէպքերը պատմենք :

205 . Նաբոլէոնին Հռոմի դէմ գործած բռնութիւններն ու ըրած պահանջումները : Նաբոլէոն իրեն սկզբունք դրած ըլլալով որ եկեղեցական իշխանութիւնը պէտք չէ ամենեւին ազդեցութիւն ունենալ աշխարհական իշխանութեան վրայ , հարկ էր որ ինք նոյն եկեղեցական իշխանութեան հետ շատ անգամ զարնուէր : Ասոր սկիզբ ըրած էր կրօնական դաշինքը դրուելուն պէս (145) նոյնին կամայական յաւելուածներ ընելով . բայց ասոնցմէ զատ՝ քաղաքական նիւթերու մէջ ալ պահանջումներն ու երկպառակութիւնները չէին դադրեր : — Պիոս Է . անձամբ Փարիզ գալովն եւ զՆաբոլէոն կայսր օծելովը (152) ցուցնելէն ետեւ որ

ամեն կերպ կարելի զինչորոթիւններու պատրաստ է, իր խոհեմութեամբք փճացուց Նարոյէսնին նենդաւոր խորհուրդը՝ որով կ'ուզէր զքահանայապետը Վաղղիայի մէջ պահել, որպէս զի եկեղեցական իշխանութիւնը՝ յանձն գլխոյն՝ իր գերին ընէ, եւ զինքն իր տիեզերական իշխանութիւնը հաստատելու գործածէ: Բայց Պիոս Է. արդէն յառաջուրնէ բլլալիքը զուշակամ բլլալով, իր խոհեմական զգուշութեամբք՝ ինչպէս բսինք՝ նոյն վտանգէն ազատեցաւ. հաստատութեամբ կայտեր պատասխան տուաւ որ Հռոմէն ծամբայ չելլած՝ հանգիստութեամբ ստորագրած է իր քահանայապետական աստիճանէն հրաժարելու գրոյն. ուստի եթէ զինքն իր կամայք զէմ Վաղղիա պահելու բլլայ, քովը աղքատ Քիարամնդէ կրօնաւորը կ'ունենայ եւ ոչ թէ քահանայապետը: Ասանկով երբ որ կայտեր տեսաւ թէ զանիկայ թող չտալով՝ ձեռքը բան մը չ'անցնիր, այլ ծամբայ ելլելուն (1805, Ապր. 5) եւ իր տէրութեան երկիրները դառնալուն արգելք չդրաւ: Բայց ան ժամանակէն ետեւ եկեղեցական ինչքերը յափշտակելով, Հռոմի երկիրներէն անդադար զօրք անցնելով եւ տարապայման ստակ առնելով, յայտնի կը յուցընէր թէ ինչպէս ամենեւին բանի տեղ չիզներ քահանայապետին իշխանութիւնը: Շուտ մ'ուրիշ մեծագոյն բռնարարութիւններ ալ գործեց: Վաղղիայիք մէկէն Անգոնա քաղաքն առին եւ հոն հաստատուեցան (1805, Հոկտ.), եւ քահանայապետին ասոր վրայ բրած տրտուելին (Նոյ. 13), Նարոյէսն գրեթէ երկու ամիս ետքը պատասխան տուաւ թէ Անոր համար աս բանս եղաւ, որովհետեւ քահանայապետը չէր կրնար նոյն բերդը պաշտպանել, եւ ան պատճառաւ հարկ էր որ ինք (Նարոյէսն) նոյնն իր պաշտպանութեան տակ առնուր (1806, Յունու. 7): Քիչ մը ետքը յայտնեց որ քահանայապետը Հռոմի վեհապետն է, իսկ ինք՝ Հռոմի կայսր. ուստի եւ պէտք է որ իր (Նարոյէսնին) թշնամիքն անոր (քահանայապետին) ալ թշնամիներն բլլան (Փետր. 13): Եւ վերջէն

իր միտքը բացատրելով՝ պահանջեց որ ամենեւին ակնա-
 ծուծիւն չբանեցրնէ հեռաւոր Հերեաթիկոսաց (Ան-
 գղիացւոց) նկատմամբ, որոնք իրեն չարիք միայն կրնան
 հասցրնել: Ասոր Պիոս Է. պատասխան տուաւ թէ Աս-
 տուած կ'ուզէ որ ինք ամենուն հետ՝ կաթողիկէական
 եղեր են շեն եղեր՝ առանց ժամանակաւոր նկատմունքի
 խաղաղութեան մէջ գանուի: Նաբոլէոն՝ Հռոմի կայսր
 չէ, որովհետեւ Հռոմի կայսր չկայ. իսկ Գերմանիայի
 թագաւորը՝ Հռոմէական կայսր է, եւ ամէնքը զանիկայ
 իրբեւ այնպիսի կը ճանչնան (Մարտ 21): Նաբոլէոն ա-
 սոր վրայ իր միտքը բոլորովին յայտնելով, պահանջեց
 որ եթէ քահանայապետն իր աշխարհական իշխանու-
 թիւնն ըստ մասին պահել կ'ուզէ, պէտք է որ գաշին-
 քով ինք զինքը պարտաւորէ իր նաւահանգիստները
 Բրիտանացւոց նաւերուն գոցելու, քանի որ վերջինները
 Գաղղիայի հետ պատերազմի մէջ կը գանուին, եւ երբ
 որ Իտալիա վտանգի մէջ ըլլայ՝ իր բերդերը Գաղղիայի
 զօրաց բանալու: Ինչպէս որ կրնայ իմացուիլ, Պիոս Է.
 ասոր բացատրական պատասխան տուաւ, յայտնելով մի-
 անգամայն որ ամէն բանի պատրաստ է: Նոյն տարին
 կայսրը Պենեւենդոյի ու Մոնդեգորովոյի իշխանութիւն-
 ներն առաւ (Յունիս), եւ քիչ մը ետքը եկեղեցւոյ
 տէրութեան ծովեզրները զօրօք բռնել տուաւ՝ որպէս
 զի Անգղիացւոց գոցէ:

206. Ղերջին բռնութիւններն ու եկեղեցւոյ
 տէրութեան Գաղղիայի հետ միանալը: Բայց այս ա-
 մենայն բռնութիւնը որչափ որ մեծ էին ալ նէ, անկէ
 ետեւ գործուածներուն քով փոքր բաներ կրնան հա-
 մարուիլ: Աս նոր բռնութեանց սկիզբ եղաւ Միուլիս զօ-
 րապետին՝ 6000 զօրօք Հռոմ քաղաքը մտնելովն (1808,
 Փետր. 2) ու բոլոր երկիրները բռնելովը, որուն խար-
 զախութեամբ իբր թէ քահանայապետէն հրաման առ-
 նուած էր, իր երկիրներէն անցնելով՝ Նեպոլիս եր-
 թալու համար: Բայց քանի մ'որ ետքը Նաբոլէոն յայ-
 տնեց (Փետր. 9) որ Հռոմի երկիրներն անոր համար զօ-

բոք բռնել տուաւ, որովհետեւ քահանայապետն իր պահանջումներուն չիհաւանիր: Աս պահանջումները՝ բաց ի ցամաքային գրութեան մէջ մաննելն՝ հետեւեալներն էին. Հռոմի մէջ ամէն կրօններու պաշտամանց հրապարակական գործադրութիւն, բոլոր կրօնաւորական կարգերու ջնջումն ու քահանայից ամուրութեան վերցուիլը, Գաղղիայի համար անկախ պատրիարք մը, եպիսկոպոսոսաց՝ քահանայապետէն անկախ ըլլալը, զՅովսէփ Պոնաբարդ Նեպոլոնոյ թագաւոր պսակելը: Նոյն միջոցին Գաղղիական զինուորները Հռոմի մէջ ամէն կերպ բռնութեան գործքեր կը գործէին. քահանայապետական զօրքերը բռնութեամբ Գաղղիացւոց բանակները խոթուեցան. խել մը կարգինալներ Հռոմէն դուրս հանուեցան կամ բանտարկուեցան: Թնդանօթներն ամէն ատեն քահանայապետական Աւիրինեան պալատին դէմ ուղղուած կը կենային, որոնց ազդեցութիւնն աւելի սաստկացընելու համար՝ նոյն պալատին մէջի Հելուետացի զօրքերն ու ազնուական անձնապահները զինաթափ եղան ու բռնուեցան եւ բոլոր հոն գանուած զէնքերը յափշտակուեցան: Միեւնոյն օրերը Նաբոլէոնին մէկ վճռօլը (Ապր. 2) Ուրպինոյ, Անգոնա, Մաչերադա ու Գամերինոյ յափշտակուեցան ու Իտալիայի թագաւորութեան հետ միացան. որուն պատճառ կը բերուէր՝ քահանայապետին Անգղիայի դէմ պատերազմ չբանալը: Պիոս Ի. աս ամէն բռնաբարութիւնները համբերութեամբ կը կրէր. միայն պաշտօնագրով մը նոյներուն եւ առանձինն Ապրիլի 2ին վճռոյն դէմ բողոքելով, բոլոր օտար տէրութեանց ղեպականներուն խաւրեց (Մայ. 19): Ամբողջ տարի մ'ալ Գաղղիացւոց զօրքերն անլուր անիրաւութիւններով ու բռնութիւններով քահանայապետը Նաբոլէոնին կամայը խոնարհեցընելու պարագ փորձեր բնեւէն ետեւ, վերջապէս վերը յիշուածին պէս՝ նոյն կայսրը Ալեկնայէն (Շէօնպրունէն) վճիռ մը հանեց (1809, Մայ. 17), որով եկեղեցւոյ տէրութեան տակաւին մնացած երկիրները Գաղղիայի հետ

կը միացրնէր ու քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը կը վերջացրնէր: Վճռոյն տրուելուն վրայ քանի մը շարաթ անցնելէն ետեւ, նոյնին գործադրութիւնը թնդանօթներու արձակմամբ ու թմբուկներու ձայնով հրատարակուեցաւ (Յունիս 9):

207. Պիոս Է.ին բռնած ընթացքն ու իր գերութիւնը: Անգէնը չէր կրնար արգելուլ ան զօրաւորին յափշտակութիւնը, որուն առջեւը մինչեւ նոյն ատեն բիւրուօր զօրքեր ունեցող վեհապետներն ալ գլուխին խոնարհեցուցած էին. ի վերայ այսր ամենայնի Նաբօլէոն իր աւարին ձրի շտիրեց: Պիոս Է. իր աստիճանին պատիւն ու արժանաւորութիւնը լիուլի պահելով, իր պարտքէն ամենեւին հեռացած չէր, եւ իր՝ իբրեւ քահանայապետ ու իշխան՝ ունեցած իրաւանց դէմ գործուող ամէն մէկ բռնարարութեան դէմ, ատենին՝ իր ձայնը բարձրացուցած էր: Իսկ երբ որ Նաբօլէոն վերջին հարուածը տուաւ, ինքն ալ վերջին գէնքը ձեռք առաւ, եւ նոյն կայսեր բանեցուցած ամէն բռնական միջոցները յաղթելով, նզովքի կոնդակներ հրատարակեց (1809, Յունիս 10—12), որոնց մէջ՝ իրեն դէմ եղած անիրաւութիւններն ու բռնութիւնները մէկիկ մէկիկ յառաջ բերելէն ետեւ, նոյներուն սկզբնապատճառները, գործադիրներն ու մասնակիցները եկեղեցւոյ նզովեց տակ կը ձգէր: Քահանայապետն աս գործքը գործած ատեն՝ արդէն Նաբօլէոնին կողմանէ ամէն կերպ նեղութիւններ կրելն աչքն առած էր: Իսկ կայսրը թէպէտ եւ նզովքի կոնդակն արհամարհանօք ընդունեցաւ, բայց եւ այնպէս բրածներովը ցուցուց որ նոյնն անտարբեր բանի տեղ չիդնէր. չէ թէ միայն իր պաշտօնական լրագրոյն մէջ հատուած մը հրատարակեց, որով կ'ուզէր ցուցրնել թէ Պաղղիայի վեհապետ մը եկեղեցւոյ նզովքին տակ չիկրնար իյնալ, հապա ամէն կարելի միջոցներն ալ բանեցուցնոյն կոնդակին հրատարակութիւնն արգելելու, բայց պարտպ տեղ: Ան ժամանակէն քահանայապետը խիստ զերթեան տակ

ինկաւ . քիչ յ'ատեն պալատին մէջ զինուորներէ պաշարուած մնալէն ետեւ , իրեն առաջարկութիւն եղաւ որ իր աշխարհական վեհապետութենէն հրաժարի , եւ երբ որ ինք պատրաստաց սպաննալէքը բանի տեղ չդնելով՝ շահանեցաւ , զինքը Բաղդա կարգինալին հետ առին (Յուլ . 6) նախ Կրքնապլը տարին (Յուլ . 21) , հոնկից ալ՝ քովի կարգինալէն բաժնեկէն ետեւ՝ Սաւոնա (Օգոստ . 19) , ուր երեք տարի իրբեւ գերի՝ գրեթէ բոլորովին առանձին ապրելէն ետեւ , Քոնդենապլոյ տարուեցաւ (1812 , Յունիս) : Սակայն այս ամենայն նշուածութիւնք ու վիշտք բուական շեղան իր հաստատութիւնը շարժելու եւ զինքն իր պարտուց ու իրաւանց պահանջածէն հեռացրնելու : Ասանկով «Ամէն բան իր առջեւը խոնարհեցրնողը՝ աս ծերունին չկրցաւ խոնարհեցրնել (կ'ըսէ բողոքող մատենագիր մը) . որովհետեւ եկեղեցին ալ իր մարտիրոսները պէտք էր ունենալ . եւ ո՞վ աւելի արժանի էր նոյն պատուոյն՝ քան թէ անոր գլուխը , » 1 :

208. Նարոյէոն իր առաջին ամուսնէն բաժնուելով , Աւտրիայի կայսեր աղջկան հետ կը կարգուի : Պատերազմներով ու խաղաղութեան դաշինքներով , զահեր կործանելով ու կանգնելով , Նարոյէոն իր տիեզերական իշխանութիւնը հիմնած էր . բայց նոյնը հաստատուն ու տեւական բնելու համար ուրիշ կերպ միջոց մը կը պակսէր : Բոլոր հին վեհապետական աները չէին կրնար ու պէտք չէին կործանիլ . նորն ալ ամենուն համար բաւական իշխան չունէր : Սակայն պէտք էր որ մնացած հիներուն ու նորին մէջ եղած անդունդը զոցուէր , որն որ միայն անոնց մէջ ամուսնութեան կապանքներ հաստատելով կրնար գլուխ տարուիլ : Արդէն Նարոյէոնին մէկ եղբայրը , իր օրդեգիրն ու զատերագիրը Գերմանիայի իշխանական աներուն հետ ամուսնութեամբ կապուած էին (162) : Բայց ինք կայսրն ալ կ'ուզէր վեհապետական մեծ տան մը հետ նոյնպիսի կա-

1 Հէկէն , Գ . Շրլան , Գ . Միջոց մամանակի , Ա . 47 :

պով կապուիլ, եւ պարագ տեղ՝ Ռուսիայի կայսերական տնէն իշխանուհւոյ մը հետ կարգուիլ ջանալէն ետեւ, աչքն Աւստրիայի տան վրայ դարձուց: Ասոր մէկ վախճանն ալ էր իր դասին ժառանգ մ'ունենալ, որովհետեւ իր առաջին ամուսնէն որդի ունենալու յոյսը կորսնցուցած էր: Ռուսի եւ ծերակուտին վճռովն իր ժողովին ամուսնէն բաժնուելէն (1809, Գեկա. 15), եւ ան առաջին ամուսնութեան ժամանակը դործուած պարզ ձեւի մը պակասութեան պատճառաւ՝ նաեւ եկեղեցականօրէն ալ նոյնը լուծել տալէն ետեւ (1810, Յունու. 12), Աւստրիայի Փրանկիսկոս կայսեր Մարիամ Լուիզա աղջկան հետ կարգուեցաւ (Ապր. 2), որուն չկրցաւ դէմ դնել նոյն կայսրը՝ իր տէրութեան տկարութեան համար, թէպէտ թէ Նաբոլէոնին իրեն հասցուցած շարիքներուն պատճառաւ, եւ թէ անոր առաջին ամուսնութեան լուծուելուն՝ առանց քահանայապետին հաւանութեան ըլլալուն համար՝ սաստիկ հակառակ էր: Նաբոլէոնն առ կերպով իր նպատակներէն մէկուն հասնելէն զատ, մէկալ բաղձանքին կատարումն ալ տեսաւ՝ իր նոր ամուսնէն մանչ զաւակ մ'ունենալով (1811, Մարտ 20), զորն որ ծնանէլէն յառաջ Հռովի թագաւոր անուանած էր:

209. Տիեզերական իշխանութեան հանգամանքն ու նոյնն աւելի տարածելու սկզբունքը: Նաբոլէոնին ամուսնութեան վրայ ոմանց սրտին մէջ վախ ինկաւ, որովհետեւ անանկ կը կարծէին որ ասով Աւստրիայի կայսրն ամէն կերպով անոր կողմը բռնել ստիպուելով, ալ անկէ ետեւ առաջինն իր իշխանութեան լուծն աւելի շարաշար զգալ պիտի տայ: Բայց զանուեցան շատեր ալ սրտնք սկսան յուսալ թէ ասով իր սրտին մէջ քաղցրագոյն զգած մունքներ կը յառնեն եւ նոյն իսկ իր ամուսնական ու հայրական շահը՝ իշխանութեան չափազանց բաղձանքին սանձ կը դնէ: Սակայն երկու մասերն ալ կը սխալէին: Առաջինները չէին գիտեր որ Աւստրիայի կայսրն անանկ բնութեան տէր մէկն

է, որ թէեւ իր զաւկրներուն մեծ սէր ունենայ, բայց եւ այնպէս՝ ընտրութիւն ընել հարկ որ ըլլայ՝ աւելի իր ժողովրդոց շահն ու օգուտը կը մտածէ, քան թէ իր սեպհական աղջկան: Իսկ վերջինները չէին մտածեր որ աշխարհակալ մ'իր յաղթական բնթացքին մէջ ամենեւին կենալ չիկրնար: Շուտ մը փորձն ալ ցուցուց իրենց ակնկալութեան սրչափ սխալական ըլլալը: Եւ ասոր պատճառը՝ միայն Նարոյէտնին անձնական բնասութեան մէջ չէր, հապա նոյն իսկ իր հաստատած իշխանութեան հանգամանաց մէջ: Միջնորդական իշխանութիւնն՝ անընդմիջական իշխանութեան փոխելու ջանքը, որուն օրինակը հին Հռոմայեցւոց վրայ յայտնի կը տեսնուի, կ'երեւայ որ տիեզերական իշխանութենէն անբաժանելի ըլլայ: Իրօք ալ Նարոյէտն՝ Գաղղիայէն կախում ունեցող տէրութիւնները՝ նոյնին հետ միացրնելու սկզբունքը միշտ աւելի կ'ընդհանրացրնէր. եւ նոյն սկզբունքը Իտալիայի, Հելլետիայի այլեւայլ մասերուն ու Գերմանիայի վրայ տարածելէն զատ, նոյն իսկ իր սեպհական գործքն ալ կործանելով՝ նաեւ Հօլանտայի թագաւորութեան վրայ տարածեց: Նարոյէտնին կամացը միշտ հլու եւ պատրաստական գործիք եղող ծերակուտին մէկ պարզ վճիռը բաւական կ'ըլլար նոյն երկիրներուն վիճակն օրոշելու. եւ ո՞վ կրնար ասոր սահմանն օրոշել՝ երբ որ եւ ոչ հարազատ եղբօր մը կը խնայուէր:

210. Հոլանտայի թագաւորին հրաժարիլն ու նոյն երկրին Գաղղիայի հետ միանալը: Հօլանտային՝ Գաղղիայի հետ միանալը յառաջ եկաւ ցամաքային դրութենէն, որուն գործադրութիւնն ամէն տեղերէն աւելի նոյն թագաւորութեան մէջ սաստիկ ճնշում կը պատճառէր, որովհետեւ իր աշխարհագրական դիրքն ու առեւտրական յարաբերութիւններն աս բանս արտաքոյ կարգի կը դժուարեցրնէին: Ըստ հարուստ ու վաճառական ազգը՝ նոյն դրութենէն պատճառած շարիքներով ան աստիճանի ողորմելի վիճակի մէջ ինկաւ ու

ելլումնուտքն անանկ խառնաշփոթեցաւ, որ գրեթէ կոր-
 ծանման եզրը հասաւ: Լուղովիկոս թագաւորը, որն որ
 իր ժողովրդոց մեծ սէր ունէր եւ անոնց շարիքը նուազ-
 ցրնել կ'ուզէր, ջանաց եղբայրը համոզել որ վաճառա-
 կանութեան դրուած կապերը քիչ մը թոյլցրնէ: Բայց
 պատասխան ընդունեցաւ թէ Լմէն բանէն յառաջ՝
 կայսեր, ետքը Գաղղիայի օգուտն աչքին առջեւ պիտ'որ
 ունենայ, իսկ իր ժողովրդեան նկատմամբ ունեցած
 պարտքերն՝ անկից ետքը կու գան: Եւ որովհետեւ ան-
 կից վերջն ալ Լուղովիկոս թագաւորը վաճառականու-
 թեան արգելմանց գէժ գործուած յանցանքները շա-
 փաւորութեամբ ու մեղմով կը պատժէր, ասոր վրայ իր
 ու Նաբոլէոնին մէջ երկպառակութիւն ելաւ եւ Հո-
 լանտա Գաղղիայի հետ միացրնելու սպառնալիքներ ե-
 զան (1810, Յունու.): Ստոյգ է՝ ան ատեն Լուղովի-
 կոս աս վտանգին առջեւն առնելու եւ իր ժողովրդեան
 անկախութիւնը հաստատելու համար, չէ թէ միայն
 գաշինքով յանձն առաւ որ գետերու բերանները Գաղ-
 զիայի զօրօք պահպանուի, ու ցամաքային դրութիւնը
 խտութեամբ ի գործ դնել տայ (Մարտ 16), հապա
 միանգամայն Հոլանտական Պրապանդ գաւառն ու Զէէ-
 լանտի մէկ մասը թող տուաւ, զորոնք Նաբոլէոն Գաղ-
 զիայի հետ միացուց (Ապր. 26): Բայց այս ամենայն զո-
 հերն ալ բաւական չեղան: Բոլոր Հոլանտա Գաղղիայի
 զինուորներով բռնուեցաւ, որոնք խեղճ ժողովրդեան
 մեծ նեղութիւն կը պատճառէին ու կամաց կամաց մայ-
 բաքաղաքը կը մօտենային: Թագաւորն աս տեսնելով,
 զժկամակութեամբ գահէն հրաժարեցաւ, եւ իր որ-
 դւոյն թողուց ան աստիճանը՝ զորն որ ալ չէր կրնար
 պատուով իր վրայ պահել (Յուլ. 1): Սակայն Նաբո-
 լէան իր եղբօրն որոշումը բանի տեղ չդնելով, Հոլան-
 տայի թագաւորութիւնը Գաղղիայի հետ միացուց
 (Յուլ. 9): Քանի մ'ամիս ետքը ձերակոյտն ալ նոյն
 միաւորութիւնը վճռով մը հաստատեց (Գեկտ. 13),
 որով Հոլանտա Գաղղիայի հետ կատարեալ միացաւ:

211 . Նոյն ատենները պատահած ուրիշ նմանօրինակ փոփոխութիւններ : Գաղղիայի ընդարձակութիւնը : Միեւնոյն տարին երկրի փոփոխութիւններու եւ միաւորութիւններու կողմանէ խիստ երեւելի է : Արգէն տարւոյն սկիզբը Հաննովերի տէրութեան երկիրներուն մեծ մասը Նաբոլէոն Աւոգֆայլիայի թագաւորութեան հետ միացուցած էր (1810, Յունու. 14), Լաւենպուրկի դքսութիւնն իրեն առնելով : — Գերմանիայի իշխան նախագահ Եպիսկոպոսապետը՝ Ֆրանգֆուրդի մեծ դուքս անուանեցաւ, եւ սա քաղաքը Ֆուլտայի ու Հանախ սահմաններովը մեծցաւ (Մարտ 1) . իսկ իրեն յաջորդ սահմանեցաւ Իտալիայի Եւգինէոս փոխարքան : Գերմանիայի նախագահէն առնուած Ռեկենսպուրկի դքսութիւնը (147) Պաւերայի տրուեցաւ, որն որ ասոր ու Ալեքնայի խաղաղութեան դաշանց համեմատ՝ առած ուրիշ տեղերուն (202.1) դիմացը, Հարաւային Գիրոլ գաւառը թող տուաւ, որ Իտալիայի թագաւորութեան հետ միացաւ (Մայ. 28) : — Հելլուստիայի Ալալիս նահանգն ալ, Սիմֆրոն լեւան վրայի զինուորական ճամբուն պատճառաւ (149) Սիմֆրոնի բաժին անուամբ՝ Գաղղիայի հետ միացաւ (Նոյ. 12) : — Իսկ տարւոյն վերջը Հոլանտայի թագաւորութիւնը Գաղղիայի հետ միացընող ձերակուտական վճիռը, միեւնոյն հարուածով հիւսիսային Գերմանիա ալ զարկաւ : Նոյն (Գեկտեմբերի 13ին) վճռով՝ քաջուած կամայական գծի մը համեմատ, Աւոգֆայլիայի թագաւորութեան կէսը, Պերկի մեծ դքսութեան մէկ մասը, բոլոր Օլտենպուրկ եւ երեք Հանսէական (Համպուրկ, Պրեմէն, Լիւպէք) քաղաքները Գաղղիայի հետ միացան, իբրեւ Անգղիայի դէմ հարկաւոր միջոց մը, որով եւ Գաղղիայի սահմանները մինչեւ Արեւելեան ծով հասան : Աս կերպով Նաբոլէոն իր եզրօրը (Հերոնիմոսին) ձեռքէն՝ թագաւորութեան կէսը, եւ Ռենսական դաշնակցութեան անդամի մը ձեռքէն, որն որ Ռուսի կայսերաց ազգականն էր, (Օլտենպուրկի դուքսը՝ Աղե-

քսանդր կայսեր մօրբրոջն ամուսինն էր,) բոլոր իր երկիրներն առաւ: — Այս ամենայն ընթացքով, վերոյիշեալ (1810) տարւոյն վերջը Գաղղիական պետութիւնն իր ամենամեծ ընդարձակութիւնը ստացած էր. եւ Պիւրենեան լեռներէն՝ մինչեւ Սունա, ու Նէապոլսէն՝ մինչեւ Մանչի ջրանցքը տարածուելով, 130 բաժին բաժնուած՝ 13,560 քառակուսի մղոն կը բովանդակէր, 42,500,000 բնակչով: Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել Իտալիայի թագաւորութիւնը, Ալբրիկեան գաւառներն ու քանի մը պղտիկ երկիրներ, որոնք ամէնքը մէկտեղ 2500 քառակուսի մղոն տեղ կը բովանդակէին, 8,000,000 բնակչով: Իսկ Գաղղիայի դաշնակից կամ Նաբոլէոնին միջնորդական իշխանութեան տակ եզոյղ երկիրները՝ շուրջ 10,000 քառակուսի մղոն տեղ էին, 24,000,000 բնակչով:

Ե.

Ռուսիայի արշաւանք (1812):

212. Ռուսական պատերազմին սկզբնապատճառը: Ինչպէս որ մինչեւ հոս գրուածներէն կը տեսնուի, Եւրոպայի ցամաք երկրին ամէն կողմերը՝ բաց ի Պիւրենեան թերակղզիէն՝ խաղաղութեան մէջ էին: Եւ թէպէտ նոյն տեղն եզոյղ պատերազմին հանգամանքն անանկ էր, որ Գաղղիական պետութեան զօրութեան մեծ մասը կը զբաղեցրնէր. սակայն եւ այնպէս Նաբոլէոն նոյն միտակին մէջ՝ մեծագոյն պատերազմի մը խորհուրդը մտքին մէջ պտըտցրնելու կը սկսէր: Տիեզերական իշխանութիւնը երկու հոգւոյ մէջ շիկրնար բաժնուիլ: «Մէկ երկրի վրայ երկու արեւ շիկրնար գրտնուիլ», պատասխանեց Աղէքսանդր Մեծ, երբ որ Պարսից Գարեհ թագաւորին կողմանէ իրեն կ'առաջարկուէր որ բոլոր աշխարհքիս իշխանութիւնը երկուքն իրենց մէջ բաժնեն: Եթէ Նաբոլէոն ալ յոյն Աշխարհակալին

պէս իր միտքը բացայայտ դուրս հանէր, ուրիշ կերպ ընդու չէր կրնար բանեցընել: Ասանկով տիեզերական իշխանութեան խորհուրդէն յառաջ եկաւ Ռուսական պատերազմին խորհուրդը, ուստի եւ բնական բան մին էր. մանաւանդ որ Նաբոլէոնին հաշուին նայելով, նոյնը բոլորովին դժբախտ ելք ալ ունենար, ինք մեծ կորուստ մը չէր ընէր: Աս այսպէս ըլլալով, նոյն պատերազմին մէջ մարդ ուրիշ բանի պէտք չէ զարմանալ, բայց եթէ անոր վրայ՝ որ նոյնին ձեռք զարկաւ Սպանիական պատերազմը տակաւին անորոշ եղած ատեն: Եւ իրօք ալ աս բանս բոլորովին հակառակ էր Նաբոլէոնին մինչեւ նոյն ատեն բռնած ընթացքին, որով չէր ուզէր երբեք երկու տեղ միանգամայն պատերազմ ունենալ, եւ միայն մէկ անգամ, վերջին Աւստրիական պատերազմին ատենը, ասոր դէմ ըրած էր, ան ալ գրեթէ ստիպեալ: Բայց ինք Սպանիական պատերազմին յաջողութեան վրայ անկասկած ըլլալով, Ռուսական պատերազմն ալ նոյնպէս յաջող կերպով լմնացընելէն չէր տարակուսեր. եւ աս յոյսերը կը հիմնէր մինչեւ ան ատեն իր բոլոր բազմանքներուն կատարուելուն եւ ամէն ձեռնարկութեանց յաջողելուն վրայ: Ոմանք Նաբոլէոնին բնաւորութեան ու տեսած մեծամեծ պատրաստութիւններուն միտ դնելով, անանկ կը կարծեն որ նոյն պատերազմին տակ Գրան, Ասիայի եւ դուրսէ շնորհաստանի վրայ ալ դիտաւորութիւններ ծածկուած ըլլան: Բայց աս նիւթն իր հաւանականութեան մէջ թող տալով, Ռուսական պատերազմին առիթները տեսնենք:

213. Պատերազմին առիթ եղող դէպքերը: Ան իբր թէ գիւթական ազգեցութիւնը՝ զորն որ Նաբոլէոն Գիլիգի ու Էրֆուրգի մէջ Աղէքսանդր կայսեր վրայ գործած էր եւ ան չըմբռնուելու զարմացումը՝ զորն որ անոր վրայ ազգած էր, կամայ կամայ նուազած էին, մանաւանդ թէ ջնջուած: Ուր որ բարեկամութիւնը հարատակութիւն կը պահանջէ եւ կորուստներու պատճառ կ'ըլլայ, պէտք է որ նախ պաղութիւն յառաջ

բերէ եւ ետքը թշնամութեան դառնայ: Ստոյգ է Ռուսիա՝ նոյն բարեկամութեան զօրութեամբը՝ երկու անգամ լեհաստանի աւարովը հարստացած (174, 4 ու 202, 3), եւ Ֆինլանտիա առնելով (183) աւելի եւս մեծցած էր, ի վերայ այսր ամենայնի օրրստօրէ մեծամեծ կորուստներ կ'ընէր, ցամաքային դրութեամբ՝ իր վաճառականութեան գրուած կապանքներուն պատճառաւ, որոնցմով իր ժողովրդոց բարօրութիւնը մեծապէս կը փնասուէր: Աս ալ բաւական չէ. ապագային նկատմամբ մեծ վախ կը պատճառէր՝ Վիէննայի խաղաղութեան դաշինքով՝ Վարսախայի դքսութեան մեծնալը (202, 3), Գաղղիական պետութեան սահմաններուն՝ մինչեւ Արեւելեան ծով հասնիլը (211), Տանցիկին Գաղղիական զօրքով բռնուած պահուելուն շարունակուիլը (175), վերջապէս Օլտենպուրկի դքսին երկիրներուն յափշտակութիւնը (211), որուն եղած զբրկումը՝ Աղէքսանդր կայսեր իբր թէ անձնական նախատինք մըն էր: — Երկու կայսերաց մէջ եղած բարեկամութեան պաղելուն առաջին արտաքին նշանն եղաւ Աղէքսանդրի մէկ հրովարտակը (1810, Գեկա. 31), որով Գաղղիական վաճառաց Ռուսիա մտնելը կ'արգելուէր կամ կը դժուարանար, եւ թոյլ կը տրուէր որ գաղթականութեանց բերքերը չէզոք դրօշի տակ ներս խօթուին: Յայտնի է որ Նաբոլէոն աս բանս անաարբեր աչքով չէր կրնար տեսնել, որովհետեւ չէ թէ միայն անով Ռուսիա ցամաքային դրութենէն դուրս կ'ելլէր, հապա նաեւ Գաղղիայի վաճառահանութիւնը նուազելով՝ անոր դրամական շահին մեծ փնաս կը հասնէր: Աս նիւթերուն վրայ երկու տէրութեանց մէջ հակառակութիւն մտնելով, տարիէ մ'աւելի գրեթէ միօրինակ բանակցութիւնք եղան, որոնք կարծեա թէ ուրիշ բանի շճառայեցին՝ բայց եթէ երկու կայսերաց մէջ մտած պաղութիւնն աւելցրնելու եւ նոյնը թշնամութեան դարձրնելու: Բանակցութիւնք անով լմբնցան որ Աղէքսանդր կը պահանջէր թէ Նաբոլէոն իր զօրքերը

Պրուչի երկիրներէն ու անոր բերդերէն հանէ, Շուեւտա-
կան Բուսերանիա դաւառն (217) ետ տայ ու Տանցիկի
պահակապան զօրքը յառաջուան թիւն իջեցրնէ: Իսկ
Նաբոլէոն միայն անոր կը հաւանէր որ Օլտենպուրկի
դքսին հատուցում մ'ընէ, միանգամայն խօսք կու
տար որ Լեհաց թագաւորութիւնը նորէն շիկանդներ.
որուն դիմացը կը պահանջէր որ Ռուսիա Գիլիզի խա-
ղաղութեան դաշնոց պայմանները ճշդիւ պահէ ու Գաղ-
ղիայի հետ առեւտրական դաշինք դնէ (1812, Ապր.):
Ան ժամանակէն ետեւ ալ երկու տերութեանց մէջ պա-
տերազմ բացուելէքը չէր կրնար տարակուսական ըլլալ:

214. Պատերազմ սկսելու ատեն Եւրոպայի
ընդհանուր վիճակն ու երկու կայսրութեանց դիրքը:
Անանկ կ'երեւար որ աս բացուելու պատերազմով բու-
վանդակ Եւրոպայի բախտը պիտի որոշուի. վասն զի
նոյնը բոլոր Եւրոպա կը բովանդակէր, չէ թէ Սպա-
նիական պատերազմին պէս՝ անոր միայն մէկ մասը:
Անոր համար հարկ է տեսնել որ պատերազմին սկսած
ժամանակը թէ Եւրոպա ընդհանրապէս ինչ վիճակի
մէջ կը գտնուէր եւ թէ առանձնական տերութիւնք
իրարու հետ ինչ յարաբերութեան մէջ էին: Տկար-
ներուն սովորական պատասպարանն եղող միջոցը՝ Չէզո-
քութիւնը, նոյն ժամանակ չէր կրնար օգուտ մ'ընել.
որովհետեւ տկարք ալ կը զգային որ զօրաւորաց այն-
պիտի ընդհարման մէջ չէզոք կենալ ուզելն՝ իրենց ստոյգ
կործանում է: — Ան յայտնի է որ Նաբոլէոնին մին-
չեւ ան ատեն բանեցուցած քաղաքականութեամբը՝
Ռուսիայի վրայ յարձակում ընելու համար խիստ մեծ
պատրաստութիւններ տեսնուած էին: Մինչեւ սահ-
մանները՝ ճամբան Գաղղիացուց առջեւը բաց էր, դա-
շնակցութեանց ու իրենց ձեռքն եղող ամբողջաց շղթա-
ները մինչեւ հոն կը հասնէին. նոյն իսկ Ռուսիայի սահ-
մաններուն վրայ Լեհք կը կենային՝ Ռուսաց դէմ Գաղ-
ղիացուց ապահով ու սրտանց դաշնակից: Նաբոլէոն
Պուսիա Գրան հետ նոր պատերազմի մէջ խաթած

բլլալով, անոր պատերազմական զորութեան մէկ մեծ մասը հոն կապած էր: Բայց Ռուսք ատենին նոյն պատերազմէն՝ շահով իսկ ազատելով, զինքը զգիած էին ան կողմանէ յուսացած օգնութենէն, որն որ նոյն ատիւն մէջ կրնար խիտ ծանրակշիռ սեպուիլ: Հոս պէտք է որ նոյն պատերազմը համառօտիւ յիշատակենք:

215. Ռուսական-Տաճկական պատերազմ: Պուրբրէշի խաղաղութեան դաշինքը: Վրան ու Ռուսիայի մէջ պատերազմ բացուած էր էրֆուրդի արքայաժողովէն քիչ մը ետքը, նոյնին մէջ Մոլտաւիայի ու Վալարիայի նկատմամբ եղած որոշումներուն պատճառաւ (191): Թէպէտ Եաշի մէջ բանակցութիւնք եղան, բայց օգուտ մը չըրին, որովհետեւ Ռուսիա նոյն երկու գաւառները բացարձակապէս կը պահանջէր: Բանակցութիւնք դադրելուն պէս (1809, Ապր.), թշնամութիւնք սկսան, Ռուսաց՝ նոյն գաւառները զօրօք բռնելովը: Ռուսք Գանուբն անցան (Օգոստ.) բայց Պալգան լեռներն ան զեռէն ու իր ամրոցներէն ապահով պաշտպանութեան միջոց բլլալով, իրենց բնութացքը խափանեցին: Եւսուֆ փաշա՝ ծերունի մեծ եպարքոսը Պալկարիայի մէջ Շուճլայի քով ամուր բանակ մը հաստատած բլլալով, այնպէս քաջութեամբ դէմ դրաւ, որ Ռուսք վերջապէս ստիպեցան տեղի տալ (Նոյ.): Երկրորդ տարին (1810) սաստիկ արիւնահեղ արշաւանք մ'եղաւ, որն որ Օսմանեանց անով աւելի գժուարութիւն պատճառեց, որ Սերուիացիք՝ իբրեւ Ռուսաց դաշնակիցք՝ նորէն ոտք ելան (Յունիս): Եւ թէպէտ Ռուսք Պազարճըզ յարձակմամբ առին (Յունիս 16) ու Սիլիստրիա անձնատուր եղաւ (Յունիս 23) բայց իրենց բանակին կիսովը՝ մեծ եպարքոսին բանակին վրայ ըրած յարձակումին (Օգոստ. 5 եւ 6), նոյնպէս Ռուսաճուզ յարձակմամբ առնելու ջանքերնին (Օգոստ. 16) անօգուտ եղան. մանաւանդ թէ մեծ եպարքոսը նոյն բանակին մէկալ կէտը յաղթեց (Օգոստ. 4): Սակայն վերջապէս Ռուսք սկսան յաջողութիւն գտնել. մեծ

եպարքոսը Ռուսճուզի օգնութեան եկած ատեն՝ իր վրայ յաղթութիւն յը ստացան (Սեպտ. 19), եւ հեաղհեաէ Սիոդով (Սեպտ. 25), Ռուսճուզ (Սեպտ. 27), Վիտին ու Նիկոպոլիս ասին: Հետեւեալ տարին (1811) դարձեալ յաջողութիւնը փոխուեցաւ. Ռուսաց Գուգուսով նոր հրամանատարը՝ Ռուսճուզի քով տրուած ծակատին մէջ յաղթուելով (Յուլ. 5), Գանուբէն անդին անցաւ: Միայն թէ Տաճիկներն իրենց բանակին մէկ մասովը Ռուսաց ետեւէն երթալով եւ սյոսէս զօրութիւններն բաժնելով, վնասեցան. իրենց բանակին կէսը Գանուբին ձախ կողմն անցնելէն ետեւ (Սեպտ. 20), Ռուզք չըջան ըրին, Ռուսճուզի քով մնացած բանակին վրայ ինկան ու կոտորեցին (Հոկտ. 26), անանկ որ մեծ եպարքոսը դժուարութեամբ կրցաւ ազատիլ: Ասով եւ բանակին մէկալ մասին ալ նեղի գալովն ու Սըպոսիայի մէջ անձնատուր ըլլալովը (Գեկտ. 8), նախ զինադադար եղաւ եւ ետքը Պուքրէշի մէջ բանակցութիւնը սկսան: Շատ ջանք բրաւ Գաղղիս խաղաղութիւնը խափանելու. բայց որովհետեւ Գուգը Նաբուբէնին վրայ վստահութիւն չունէր, եւ Աղեքսանդր խոհեմութեամբ չափաւորեալ պայմաններ կ'առաջարկէր, ասանկով Պուքրէշի խաղաղութեան գաշինքը դրուեցաւ (1812, Մայ. 28): Պայմաններն ասոնք էին. 1. Բրութ մինչեւ Գանուբի հետ խառնուած տեղը, եւ աս վերջին գետը՝ մինչեւ իր բերանները, երկու տէրութեանց սահմանները կը կազմեն: Ասանկով Ռուսաց ձեռքը մնաց Պետարաբիս եւ Մոլոտախայի արեւելեան կողմը. իսկ Մոլոտախայի մէկալ մեծագոյն մասը՝ Վալաբիայի հետ Գրան ետ տրուեցաւ: 2. Ապրտամբեալ Սերուխացուց կատարեալ թողութիւն կը տրուի. Գուգն անոնց վրայ իր վեհապետութիւնը կը պահէ, բայց անոնք իրենց ներքին իրողութիւններն ու զածնուն պէս կը կարգադրեն:

216. Աստորիայի, Պրուշի ու հարաւային տէրութեանց գիրքը: Ակսելու պատերազմին մէջ Աւս-

տրիայի գիրքն այնչափ վտանգաւոր չէր, որովհետեւ պատերազմի տեսարանին սահմանէն դուրս կը գտնուէր, միանգամայն Նաբոլէոնն նոյն ատեն իրեն հետ զգուշութեամբ վարուելու էր: Ասոր հակառակ Պրուշի գիրքը խիստ յուսահատական էր: Պատերազմին գլխաւոր ճամբան իր գաւառներուն մէջէն կ'անցնէր. անանկ կ'երեւար որ իր կործանումն անհրաժեշտ է, երբեք ալ նոյն միապետութեան կանգուն մնալիքն այնպէս անտոյզ վիճակի մէջ չէր գտնուած, որչափ ան ատեն, ինչու որ Նաբոլէոնին համար խիստ վտանգաւոր էր իր կոնակը տարակուսական բարեկամ Մ'ուեննալ: Չէզոքութիւնն ու դիմադրութիւնը նոյն ատեն Պրուշի հաւասարապէս կործանում կրնար պատճառել, որմէ ազատելու համար՝ Նաբոլէոնին հետ միանալէն ուրիշ միջոց չկար: Բայց նոյն իսկ աս շնորհքը՝ դժուարութեամբ կրցաւ ընդունիլ: Նաբոլէոնն յիշեալ երկու տէրութեանց հետ գաշնագրութիւն ըրաւ, նախ Պրուշի հետ՝ զլխաւոր գաշնագրով ու գաղտնի պայմաններով (1812, Փետր. 24): 1. Ռուսիայի դէմ յարձակողական ու պաշտպանողական գաշնաւորութիւն: 2. Պրուշ 20,000ի օգնական զունգ մը պիտ'որ հանէ: 3. Ինք զինքը կը պարտաւորէ Գաղղիական բանակին թնդանօթ, սազմամթեր ու խիստ շատ կերակրեղէն տալու: Անկից մէկ երկու շաբաթ վերջը Աւստրիայի հետ գաշինք դրաւ (Մարտ 14): 1. Աս գաշնագրութիւնը՝ պաշտպանողական գաշնաւորութիւն մըն է, զլխաւորաբար Ռուսիայի դէմ: 2. Տալու օգնական զունգը՝ 30,000 հոգիէ բաղկանայ պիտ'որ: 3. Գաղղիա երաշխաւոր կ'ըլլայ որ բաներն ինչ կերպով որ դառնան, Աւստրիա իր կալիցիա գաւառը կը պահէ, բայց եթէ կ'ուզուի նէ՛ նոյնը Ղիւրիկեան գաւառներուն հետ կրնայ փոխել: — Ռենական գաշնակցութեան իշխաններուն՝ իրենց Պաշտպանին նկատմամբ ունեցած պարտաւորութիւնը տարակուսի տակ չէր իյնար. ասոնք երկու պատերազմակցաց մէջ ընտրութիւն ընելու ազատ չէին: Նոյն իսկ

Հելուեաթիա ստիպեցաւ իր Միջնորդին համար օգնական զօրքեր հանելու: Իտալիայի տէրութեանց, որոնցմէ միայն Իտալիայի թագաւորութիւնն ու Նէապոլիս եւ Լուզզա կային, եւ Լիւրիկեան գաւառներուն՝ օգնական ըլլալէքն ալ ինք իրմէ կ'իմացուէր: Վայ անոր՝ որն որ իր օգնական գունդը տալու կ'ուշանար:

217. Գանիայի ու Շուեաթի գիրքը: Պեճնատող ու Ռուսիայի հետ դաշնաւորութիւն: Հիւսիսային երկու տէրութեանց վիճակն իրարմէ տարբեր էր: Գանիա Շուեաթի հետ խաղաղութիւն ընելէն ետեւ ալ (183), թէպէտ միշտ Գաղղիայի հետ բրած դաշնաւորութիւնը (181) կը պահէր եւ Ընդդիպի հետ պատերազմի վիճակի մէջ կը գտնուէր, ի վերայ այսր ամենայնի իր աշխարհագրական դրիւքը կրնար Ռուսական պատերազմին մէջ չէզոքութիւն պահել: Ասոր հակառակ վիճակի մէջ էր Շուեա: Իր գահին որոշուած թագաժառանգին (182) յանկարծակի մեռնելէն ետեւ (1810, Մայ. 28), երկրին կարգաժողովը թագաժառանգ ընտրեց զԿարոլոս Յովհաննէս Պեճնատող սպարապետ Բոնդէ Գորվիչի իշխանը (Օգոստ. 21), որն որ Պրուսիական պատերազմին մէջ՝ Շուեաթի զօրաց Լաւենպուրկէն ետ քաշուելու ատեն՝ իրենց ցուցուցած մարգատիրութեամբը, անոնց պաշտօնակալաց մէջէն շատերն իրեն հետ բարեկամացուցած էր: Թագաւորն աս ընտրութիւնը հաստատելէն ետեւ, Պեճնատող իրեն մատուցուած թագն ընդունեցաւ եւ Շուեա եկաւ Նաբոլէոնին հաւանութեամբը (Հոկտ. 20), որն որ կ'ուզէր մէկ կողմանէ իրմէ ազատիլ, վասն զի իրեն ատելի էր, մէկալ կողմանէ ալ կը յուսար որ անոր ձեռքովը Շուեաաց վրայ մեծ ազդեցութիւն կը ստանայ, թէպէտ եւ ընտրութիւնն իրեն չհարցուցած ըլլալուն համար՝ խիստ նեղացած էր: Արդ թագաժառանգը նոյն ժամանակին հանգամանքը ճարտարութեամբ դործածելով, ուզեց չէ թէ միայն իր ապագայ տէրութիւնը Գաղղիայէն ունեցած կախումէն ազատել, հապա նաեւ

կորսուած ֆինլանդացիներն տեղ՝ Նորուեգիա ձեռք բերել: Հուետք ցամաքային գրութեան մէջ շմանելուն համար՝ Նարուէնին շատ յանդիմանութիւններ բնգունելէն ետեւ, անոր ստիպողական պահանջմանց համեմատ՝ Անգղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (Նոյ. 17). բայց Անգղիայիք շիմանալու զարկին: Անկէ ետքը երբ որ Հուետք Նարուէնին բրած նորենոր պահանջմանց ու առաջարկութեանց դէմ դարձան, Գաղղիայիք Հուետի Բովերանիա գաւառն ու Ռիւիէն կղզին զօրօք բռնեցին (1812, Յունու.) եւ սկսան իբրեւ թշնամի վարուիլ: Ասոր վրայ Հուետք անմիջապէս Ռուսիայի մօտեցան, եւ անոր հետ Պետրորուրգի դաշնագրութիւնը գրին (Ապր. 8) հետեւեալ պայմաններով: 1. Ռուսիա կը խոստանայ որ Նորուեգիա Հուետի հետ կը միանայ՝ կամ բանակցութիւններով եւ կամ 35.000 հոգւոյ օգնական բանակով մը. եւ երաշխաւոր կ'ըլլայ որ խաղաղութիւն եղած ատեն ալ նոյնը կը պահէ: 2. Հուետ ալ կը խոստանայ որ Ռուսիայի օգնական զինգով մը հիւսիսային Գերմանիայի մէջ շուտ մը պատերազմի ելլէ, որպէս զի Գաղղիացւոց զօրութիւնը բաժնուի: Աս դաշնագրութիւնն աւելի հաստատուեցաւ թագաժառանգին ու Աղէքսանդր կայսեր Ապրիլ մէջ տեսնուելովը (Օգոստ.): Հուետի ու Անգղիայի մէջ ալ խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ Էօրեպրոյի դաշինքով (Յուլ. 12), որով հին յարաբերութիւնք նորոգեցան եւ Հուետի նաւահանգիստները Բրիտանական նաւերուն բացուեցան:

218. Ռուսիայի զօրութիւնը: Այս ամենայն այսպէս ըլլալով ալ, Ռուսիա իր թշնամւոյն դիմացն առանձին կը մնար: Թէեւ Անգղիայի հետ խաղաղութիւնը նորէն հաստատուեցաւ Էօրեպրոյի դաշինքով (1812, Յուլ. 18), թէեւ Սպանիայի (Փերդինանդ Էին անուամբը՝ Գատիքսի խնամապետութեան) հետ վէլիքի Լուքիի դաշնաւորութիւնը գրուեցաւ (Յուլ. 20), որոնց երկուքին մէջն ալ պայմաններն էին փո-

խաղարձ բարեկամութիւն ու օգնութիւն՝ առանց ճիշդ որոշումներու, ի վերայ այսր ամենայնի առ կողմէն դրեթէ աւրիչ օգնութիւն չէր կրնար յուսալ՝ բայց եթէ Պիւրենեան թերակղզոյն պատերազմին սաստկանալը, որով Նարոյէտնին զօրութիւնը քիչ մ'աւելի կը ցրուէր: Սակայն Ռուսիային՝ առ մեծ պատերազմն առանձին, եւ Անդղիայէն զրամական օգնութիւն իսկ չընդունած՝ բնեւէ, իրեն համար մեծ պարծանք մըն էր: — Ռուսք բաւական երկայն ժամանակէ վեր պատերազմին պատրաստուած ըլլալով, երկու բանակ կազմած էին, որոնցմէ մէկը գէւղ ի հիւսիս կը կենար՝ Ախլայի քով՝ Պարգլէ աը Գոլլի կոմսին հրամանատարութեան տակ, իսկ երկրորդը գէւղ ի հարաւ՝ Բագրատունի իշխանին հրամանատարութեան տակ: Ասոնց վրայ՝ թշնամութեանց սկսելէն քիչ մը ետքը՝ աւելցաւ պահեստի գունդը՝ Գորմանսով զօրապետին տակ: Բոլոր առ զօրաց թիւը՝ ոմանք մինչեւ 250 հազար հոգւոյ կը հանեն, իսկ ոմանք հազիւ 170—180 հազար հոգի կը համարին: Բայց երբ որ Աղէքսանդր կայսրն իր ընդարձակ պետութեան բոլոր բնակիչները՝ առանց վիճակի զանազանութեան՝ զէնքի կանչեց (Յուլ. 28), անմիջապէս բովանդակ ազգը զինեցաւ եւ բանակին օգնութեան դիմեց:

219. Նարոյէտնին զօրութիւնն ու իր արշաւանքին նպատակը: Ըստ վիճակին մէջ կը գտնուէր Ռուսիա, երբ որ Նարոյէտն իրեն գէմ սկսաւ ան մեծ արշաւանքը, որուն նմանը կրնայ ըստիլ թէ Քսերքսէսի ու Ատարիայի ժամանակներէն վեր աեսնուած չէր: Հաստատուն ազրիւրներու նայելով, իր դրօշներուն տակ Եւրոպայի դրեթէ ամէն ազգերէն՝ կէս միլիոնի շափ պատերազմողք կը գտնուէին, որոնք երէք մեծ բանակներու կը բաժնուէին: Գլխաւոր բանակը, որուն Նարոյէտն անձամբ կը հրամայէր, Տաւու, Ուտինոյ ու Նէյ սպարապետներուն զօրաբաժիններն ու Ալբերգեմպերկցիները կը բովանդակէր: Երկրորդ բանակին մէջ, որն

որ Խոտալիայի Եւգինէոս փոխարքային հրամանատարութեան տակ էր, նոյն իշխանին զօրքերէն եւ ուրիշ գրնգերէ զատ՝ Պառիւրացիք կային: Երբորդ բանակը, որն որ Հերոնիմոս թագաւորին տակն էր, Լեհերէ, Սաքսոնիացիներէ ու Աւստրիացիներէ կը կազմուէր: Ասանցմէ զատ էին Աւստրիացիք ու Պրուշք, որոնք ասանձին գնդեր կը ձեւացընէին, առաջիններն՝ աջ թեւին վերջին ծայրը՝ Շուարցենպէրկի հրամանատարութեան տակ՝ Առլինիայի մէջ, իսկ վերջինները՝ ձախ թեւին՝ Մագանսային տակ՝ Գուրլանտիայի մէջ: Բայց ինչ էր աս գեղեցիկ ու բազմաթիւ բանակներուն նպատակը: Կրնա՞ր արդեօք Նաբոլէոն յուսալ որ Ռուսի միապետութիւնը կործանէ. եւ ոչ իսկ կրնար Եւրոպայէն դուրս հանելու եւ Ասիա քշելու գիտաւորութիւն ունենալ, որովհետեւ աս ալ Պետրոս Մեծէն ետքը անկարելի եղած էր: Ռուսի եւ ուրիշ ակնկալութիւն չէր կրնար ունենալ բայց եթէ Լեհաց տէրութիւնը զօրացընելով՝ անոր քովը մեծ ու զօրաւոր ոտխմը դնել, որուն ի հարկին՝ կրնար օգնուիլ: Սակայն բունք թէ ամէն բան իր բաղձանքին համեմատ յաջողէր եւ շուտ խաղաղութիւն մը՝ Գիլիզի խաղաղութեան դաշինքով սկսուածը կատարելով, Լեհաստանի վերանորոգութիւնը զլուխ տանէր. կրնա՞ր մի յուսալ որ նոյնը զինադադարէ աւելի զօրութիւն ունենար: Ան ալ կայ որ նոյն իսկ Լեհաստանի նկատմամբ ունեցած գիտաւորութիւնը՝ Նաբոլէոն չէր կրնար բացայայտ դուրս հանել, որովհետեւ ինչպէս քիչ մը յառաջ նշանակեցինք (216), Աւստրիայի հետ զգուշութեամբ վարուելու էր. անոր համար ալ Լեհք ինչ որ ըրին նէ՝ չկրցան բաներն ան աստիճանի բերել, որ իրենց հին տէրութեան վերանորոգութեան ձեռք զարնուի:

220. Պատերազմին սկիզբը: Լեհաց ընդհանուր դաշնակցութիւնը: Նաբոլէոն պատերազմի պարաստութիւնները ընդցընելէն ետեւ՝ իր ամուսնոյն հետ Տրեզուա գնաց (1812, Մայ. 16), ուր Ռենական

գաշնակցութեան իշխաններէն զատ՝ Աւստրիացի կայսրն ու Պրուշի թագաւորը եկան հետը տեսնուեցան: Հոն ընդունեցաւ Աղեքսանդր կայսեր վերջին պատասխանը (Մայ. 28), զորն որ իբրեւ նախատական՝ մերժելով, երկրորդ օրը ճամբայ ելաւ իր բանակներուն զլուին անցնելու համար: Ռուսիացի սահմանները հասած ատեն՝ իր զօրացը յայտարարութիւն մը հանեց (Յունիս 22), որուն մէջ իր սուբրական կերպովը՝ իբր թէ Ռուսաց յաղթածի պէս՝ բերան մը կը բանեցընէր: Հետեւեալ երեք օրը Գաղղիացւոց գլխաւոր կամ Մեծ բանակը (200,000 հոգի) Գոմելի քով Նիեմէն գետն անցաւ (Յունիս 23—25): Մագանալ ձախ թեւին հետ՝ որուն մէջն էր Պրուշի օգնական զօրքը (ամէնը մէկտեղ 40,000 հոգի) Գիրսիգի քովէն անցաւ, աջ կողմէն Հերոնիմու Պոնաբարդ իր ընթացքը 100,000ով դէպ ի կրտսնոց ու Նովիորոս ուղղեց, վերջապէս Շուարցինպերկ իշխանն Աւստրիացի օգնական զօրաց ու Սաքսոնիացւոց հետ՝ աջ թեւին վերջին ծայրը, շուրջ 50,000 հոգւով դէպ ի Բոտոլիա դիմեց: Նոյն ատեն Աղեքսանդր կայսրն ալ իր զօրաց յայտարարութիւն մը տուաւ, որով զերենք կը յորդորէր Աստուծոց պաշտպանութեան տակ քաջութեամբ պատերազմելու, խոստանալով որ քանի որ իր տերութեան սահմաններուն մէջ թշնամի մը կը գտնուի նէ, խաղաղութիւն չ'ընէր (Յունիս 25): Նաբոլէոն յառաջ քալելով, քանի Տ'օրուան մէջ Վիթուանիացի Վիլհա մայրաքաղաքը հասաւ (Յունիս 28): Աս բանակին տեսքէն՝ Ղեհաց սրտին մէջ ազգային հոգին ու իրենց հին թագաւորութիւնը կանգնելու յոյսը դրդուեցաւ: Եւ իրաւունք ալ ունէին, որովհետեւ Նաբոլէոն աս իր արշաւանքը՝ երկրորդ Ղեհական պատերազմ կը կոչէր: Աստի եւ Ազամ Չարդորիսիին գահերիցութեամբն ընդհանուր գաշնակցութիւն մը ձեւանալով, Նաբոլէոնին Վիլհա մտած օրը՝ Աւրստիացի մէջ Ղեհաստանի թագաւորութեան հաստատութիւնը հրատարակեցին: Նոյն գաշնակցութեան կողմանէ կայ-

սեր պատգամաւորութիւն մը խաւրուեցաւ (Յուլ. 9), որն որ իրեն ազաւեց որ իր հովանաւորութեամբը Լեհաստանի վերանորոգութիւնը պաշտպանէ, եւ տասնուվեց միլիոն Լեհք իրեն համար ոտք կ'ելլեն: Բայց ինք պատասխան տուաւ թէ Լեհաստանի թագաւորութեան՝ առաջին ընդարձակութեամբը կանգնուելուն շիկրնար հաւանիլ, որովհետեւ Աւստրիական Լեհաստան պէտք է որ Փրանսիոս կայսեր ձեռքը մնայ: Ասանկով Լեհաց եռանդը խիստ նուազեցաւ. եւ թէպէտ իրենց զօրքերը Նաբոլէոնին դրօշներուն տակ կը պատերազմէին, բայց ընդհանուր գաշնակցութեան գործողութիւնը գրեթէ բոլորովին խափանեցաւ:

221. Սմոլենսքի ու Պորոտինոյի ծակատները: Նաբոլէոն Ախնայէն դէպ ի Ախդեբք Ճամբայ ելաւ (1812, Յուլ. 16) թշնամեաց հետ զարնուելու մտք: Բայց Ռուսք աներեւոյթ կ'ըլլային բանակին առջեւէն, որն որ գրեթէ միշտ անապատներու մէջ քալելով, մեծ նեղութիւն կրեց մինչեւ որ յիշեալ քաղաքը հասաւ: Նաբոլէոնն սպարապետներն իրեն խրատ կու տային որ ձմեռը հոն անցընէ. բայց ինք ուղեց անմիջապէս Ռուսիայի ներքին կողմերը՝ տերութեան հին մայրաքաղաքն երթալով, պատերազմը շուտով լմնցընել: Սակայն շուտ մը տեսաւ որ աս բանս սրշափ դժուարութիւններու տակ ինկած է: Ռուսաց երկու բանակները (Պարզէտը Գոլլի կոմսին տակ՝ 90,000 հոգի, Բագրատունի իշխանին տակ՝ 45,000 հոգի) կամաց կամաց դէպ ի Տնիբերեր ետ կը քաշուէին ու զլիսաւոր ճակատ մը տալէն կը զգուշանային, որուն Նաբոլէոն եռանդեամբ կը բաղձար. միանգամայն կը ջանային մէկտեղ միանալ, զորն որ՝ Միհիլեւի կռուէն ետքը (Օգոստ. 6) իրօք ալ գլուխ տարաւ Բագրատունի իշխանը: Վարձեա թէ Նաբոլէոն իր սովորական շուտութիւնը մնացած էր. ան ստոյգ է որ հոն մեծ ճամբաները քիչ էին, ծանրակշիւ տեղերն իրարմէ խիստ հեռու, տեղագրական տախտակներն անկատար: Վերջապէս Սմոլենսքի քով ա-

բիւնասէզ ճակատ մը տրուեցաւ (Օգոստ. 17), ուր ամբողջ օր մը առանց որոշիչ հետեւութեան կռուելէն ու երկու կողմէն ալ շատ ծարղ իյնալէն ետեւ, Ռուսք զիշերը քաղաքին կրակ տուին ու բնակիչներուն հետ սկսան զէպ ի Մոսկաւ եւ քաշուիլ: Ասանկով Գաղղիացիք երկրորդ օրը նոյն քաղաքը մտած առննին՝ դրեթէ ամենեւին պատապարան չդտնելով, Նարոլէան իր զօրապետաց շատերուն խորհրդին հակառակ՝ որոշեց որ անմիջապէս զէպ ի Մոսկաւ յառաջ քալուի: Ռուսաց բանակը՝ որուն ընդհանուր հրամանատար եղած էր Գուգուսով իշխանը (Օգոստ. 20), դարձեալ առանց մեծ ճակատ տալու յառաջ կ'երթար. իրեն հետ թշնամեցն առջեւէն կը փախչէին երկրին բնակիչները՝ իրենց բնակարաններն ու զեղերը կրակի տալէն եւ չորս կողմն ամալի անապատ դարձնելէն ետեւ: Արդ այսպէս Գաղղիացիք ստիով, հիւանդութեամբ ու առգին անդին թշնամեաց հետ զարնուելով, բաւական շատ կորուստ կ'ընէին: Գուգուսով ուզելով՝ եթէ կարելի ըլլայ՝ Մոսկաւ մայրաքաղաքն ազատել, անկից քիչ մը հեռու իր բանակը կեցուց, որով եւ Մոսկուա գետին քով Պորոտինոյի մեծ ու սաստիկ ճակատը տրուեցաւ (Սեպտ. 7), ուր երկու կողմէն 70,000էն աւելի ծարղ մեռաւ կամ վիրաւորեցաւ. որոնց մէջ քսանուէթը գաղղիացի զօրապետը կային, նոյնպէս Ռուսաց կողմէն ալ բազմաթիւ զօրավարներ ինկան եւ առանձինն Քաղրատունին: Յաղթութիւնը Գաղղիացուց սեպտեցաւ, ինչու որ իրենք պատերազմի դաշտը բռնեցին. բայց հասարակօրէն յաղթութենէ մը վերջը եղածին պէս տրախութեան երգեր չէին լսուեր: Նարոլէանի բանակին միայն կէսը մնացած էր: Իսկ Ռուսք առանց փախչելու կարգաւորեալ կերպով ետ կը քաշուէին, եւ չուզելով Մոսկաւի պաշտպանութեան համար երկրորդ ճակատ մ'ալ տալ, ձգեցին աւելի յառաջ գացին, որով նոյն մայրաքաղաքին ճամբան Նարոլէանին առջեւը բաց մնաց:

222. Մոսկուի հրդեհը: Պորտաինոյի Ճակատին վրայ շարաթ մ'անցնելէն ետեւ, Գաղղիացիք Մոսկու մտան (Սեպտ. 14), ուր Նաբոլէոն կը յուսար որ իր յոգնած զօրքերը հանդիստ կը գտնեն: Բայց իր յոյսը սրշափ շուտով օգը ցնդեցաւ: Բոլոր քաղաքն ամայի անապատ մը դարձած էր. տներուն դռներն ու պատուհանները գոցուած էին, 240,000 բնակիչներէն՝ հազիւ 15,000 հոգի մնացած էր, ան ալ ստորին խառնիճաղանձէն ու օտարականներէն: Նաբոլէոն կը սպասէր որ դիմացը պատգամաւորութիւն մը գայ. բայց ամենեւին եկող չըլլալով, գնաց Չարերուն Գրեմիլ բնակավայրը հին պալատը բնակեցաւ. կարծէր թէ հոն իր արշաւանքին նպատակին հասած ըլլայ, ուր որ իր մեծութեան գերեզմանը գտաւ: Հազիւ թէ Գաղղիացիք քաղաքին մէջ տեղաւորած էին, մէյ մ'ալ հարիւրաւոր կողմերէ սկսան բոցեր բարձրանալ, եւ շուտ մը լայնատարած քաղաքը՝ բոցեղէն ծով մը դարձաւ: Աս կրակը Գուգուսովին հրամանաւր քաղաքին կառավարը ձգել տուած էր, որպէս զի Գաղղիացւոց բանակը ձմերուան բնակարան չտնենայ: Շատ ջանաց Նաբոլէոն հրդեհը մարելու. բայց որովհետեւ Ռուսք՝ ետ քաշուած ատեննին՝ բոլոր կրակի ջրհանները մէկտեղ տարած էին, անոր համար իր ջանքը պարապ գնաց: Հրդեհը շորս օր շորս գիշեր (Սեպտ. 16—19) տեւելով, քաղաքին խիստ մեծագոյն մասը մոխիր դարձուց: Աստանկով Ռուսիայի հին մայրաքաղաքը բոլոր տէրութեան ազատութեան համար զոհ եղաւ. եւ նոյնը աւշորոզ բոցերուն մէջէն՝ շղթաներու տակ հեծող Եւրոպային անկախութեան առաջին արշալոյսն երեւցաւ: — Նաբոլէոնի մեծ բանակը՝ յուսացած հանգստեան տեղ՝ ամայի անապատի մը մէջ կը գտնուէր, ամէն կերպ օգնութենէն զրկուած: Եթէ Նաբոլէոն նոյն ատեն անմիջապէս՝ ձմեռը վրայ չհասած՝ Մոսկուէն ճամբայ ելլէր ու յառաջ քալէր կամ ետ դառնար, կարելի է որ բանակն ազատէր: Բայց սկսաւ Ռուսաց հետ բա-

նակցութիւն ընել, եւ անոնց խորամանկութեամբ իրեն տուած ակնկալութենէն խարուելով, ամսէ մ'աւելի աստն կորսընցուց, առանց միտ դնելու որ Գուգուսովին միակ նպատակն էր՝ մինչեւ ձմերուան սկիզբը զինքը հոն բռնել, որպէս զի զօրքը ցրտէն ու կերակրոց պակասութենէն սկարացած ատեն՝ դիւրաւ կարենայ յաղթել: Աւերջապէս Գաղղիացուոց Մոսկաւ մտնելուն վրայ $3\frac{1}{4}$ օր անցնելէն ետեւ, Ռուսաց կողմէն բացասական պատասխան եկաւ Նաբոլէոնին բրած խաղաղական առաջարկութեան: Նոյն կայսրն առաջարկած էր որ «Ա՛լ արշաւանքը լմննայ», — «Մանաւանդ թէ թող հիմայ սկսի արշաւանքը, կը պատասխանէր Գուգուսով: Ուստի եւ Նաբոլէոնին առջեւն ուրիշ միջոց չմնայ՝ բայց եթէ ետ դառնալ. անոր համար հրամայելով որ Չարերուն պալատն օդը հանուի, Մոսկաւի փլատակներէն իր զօրացը հետ ճամբայ ելաւ (Հոկտ. 19):

223. Գաղղիական մեծ բանակին յետադարձութիւնը: Մեծապէս իրաւունք ունէր Գուգուսով բռնելու որ Թող հիմայ արշաւանքը սկսի: Ստուգիւ աս Նաբոլէոնի մեծ բանակին Մոսկաւէն ետ դառնալը՝ անանկ գէպը մըն է, որուն նմանը պատերազմի տարեգիրներուն մէջ չի գտնուիր: Պատմութիւնը կը զարհուրի անանկ ակասարաններ նկարագրելէն, զորոնք հազիւ թէ միտքը կրնայ երեւակայել: Նոյն բանակը հարիւր յիսուն մղոնէ աւելի ճամբայ ունէր ընելու, զորն որ անցնելու էր՝ ամէն օր աճող թշնամիներու հետ միօրինակ զարնուելով, ամայի անապատներու եւ ծխող փլատակներու մէջէն քալելով, առանց պատասպարանի, առանց կերակրոց մթերի, անանկ սաստիկ ցրտութեան ատեն՝ որուն ո՛չ մարդ եւ ո՛չ անասուն կրնար դիմանալ: Նաբոլէոնին սկզբնական գիտաւորութիւնն էր հարաւային կողմը գէպ ի Գալուկա երթալ. բայց Գուգուսովին Մալոյ-Նարոզլաւէցի քով բանակին վրայ բրած յարձակումը (Հոկտ. 24), թէ եւ ետ մղուեցաւ, սակայն պատճառ եղաւ ընթացքը՝ դիւրով ու արեամբ

լեցուած Պորտիանոյի պատերազմի դաշտին վրայէն դէպ ի Սմոլենսք ուղղելու: Նոյն միջոցին անհնարին ցրտութիւն մը սկսաւ տիրել (17—28 աստիճան): Այսպէսով սովը, ցրտութիւնն ու յոգնութիւնը աւելի կտտրած բրին, քան թէ Ռուսաց զնդակներն ու Գողագներու նիզակները: Մարդ չէր կրնար առանց սարսափելու տեսնել արքունի ճամբաներու կամ ամայի ու ձիւնով եւ սառուցով գոցուած անապատներու վրայ հազարաւոր սառած զինուորներ՝ ձիերու թիակներով, թողարուած զէնքերով եւ հարուստ աւարներու մնացորդներով խառն, որոնք աւելորդ բեռի պէս մէկդի նետուած էին: Գուռուսով, որն որ յայտարարութեան մը մէջ Մոսկաւի հրդեհը Գաղղիացւոց վրայ ձգած էր՝ ժողովրդեան ատելութիւնն անոնց դէմ աւելի եւս գրգռելու համար, իր ցրտէ աղէկ պատասպարուած եւ ամէն կերպ մթերով լեցուած զօրքերովը՝ թշնամեաց քովէն չէր զատուեր, եւ ամէն մէկ քայլերնին իրենց զէնքովը ձեռք բերելու կը ստիպէր: Միւսնոյն ժամանակ հիւսիսէն Ալիզիկենշդայն զօրապետը՝ Տիւնայէն, իսկ հարաւէն Չիչակով ծովապետը՝ Մոլտախայէն, իրենց վրայ կը դիմէին: Ուստի երբ որ Գաղղիացւոց բանակը Սմոլենսք հասաւ (Նոյ. 14), Մոսկաւէն ելլող 110,000 հոգիէն՝ հազիւ 40,000 պատերազմել կրցող զօրք մնացած էր, որոնց ետեւէն կու գային 30,000 հիւանդոտ զօրքեր առանց կարգի ու առաջնորդի: Նարոլէոն կը յուսար որ բանակը հոն քիչ մը հոգի կ'առնու. բայց հոն մանաւանդ սկսաւ ամենամեծ ողորմելութիւնը. որովհետեւ արուած հրամաններն աղէկ կատարուած չըլլալով, սպասուած զէնքերը, զգետտներն ու կերակրեղինաց պաշարը չէին հասած: Անոր համար բանակը ստիպեցաւ ճամբան յառաջ տանիլ. բայց շուտ մը Գրասնոյի քով Գուռուսովէն յաղթուելով (17 ու 18 Նոյ.), այնչափ մեծ կորուստ բրաւ, որ Տնիեբերի քով հասած ատեն՝ հազիւ 12,000 կարգաւորեալ զօրք մնացած էր (Նոյ. 19): Հոնտեղը մեծ քաջութիւն բրաւ

Նէյ, որուն նոյն սառած գետն անցնիլը՝ ընդհանուր պատմութեան յիշատակած ամենայանդուզն գործողութիւններէն մէկն է: Նոյնպէս մեծամեծ դիւցազնական գործքեր գործեցին Էւզինէոս, Տաւու, Միւրա, Ուտինոյ, Վիկտոր, որոնցմէ երկու վերջիններն անհնարին գժուարութեանց յաղթելով, նոր ու շտգնած զօրքեր բերին մեծ բանակին մնացորդներուն հետ միացուցին, անանկ որ Նաբոլէոն դարձեալ 40,000 պատերազմող զօրք ունեցաւ: Սակայն այս ամենայն ուրիշ ելք չունեցաւ՝ բայց եթէ քանի մ'որ ուշացրնել բոլոր բանակին կորուստը, որն որ Պերեզինային (Տնիբերի մէկ բազկին) քովը պատահեցաւ:

224. Պերեզինայի անցքը: Նոր պատմութեան տարեգիրներուն մէջ՝ Պերեզինայի անունը՝ իբրեւ ամենազարհուրելի դժբախտութեան յիշատակ՝ նշանաւոր եղած է: Իբօք ալ եթէ Նաբոլէոնի բանակին Մուկաւէն ետ դառնալը ընդհանրապէս սոսկալի է, Պերեզինայի անցքը՝ նոյնին ամենասարսափելի դիպուածն է: Ինչպէս ըսինք, Գաղղիացւոց բանակն աս գետին քովը հասած ատեն՝ շուրջ 40,000 պատերազմող զօրք ունէր, որուն հետ ու ետեւէն կու գային հիւանդաց, տկարաց, վիրաւորելոց ու փախստեից անհամար բազմութիւն: Չորս կողմանէ թշնամիներով պաշարուած ըլլալով ալ, Գաղղիացիք կրցան երկու կամուրջ ձգել, մէյ մը՝ ստանաւոր զօրաց, մէյ մ'ալ ձիւորներու, թնդանօթներու եւ կառքերու համար. եւ անմիջապէս սկսան անոնց վրայէն անցնիլ: Բայց ո՞վ կրնայ մէկիկ մէկիկ նկարագրել նոյն անցքին ատենը պատահած աղէտները, ո՞վ կրնայ հաշուել գետին ալիքներուն ու կէս մը քակուած կամ կտրած սառուցի կտորներուն մէջ եւ կամ կոխկոտուելով ու ձգմուելով մեանսունրուն թիւր, ո՞վ կրնայ թշնամեաց ձեռքով սպանուողները կամ անոնց ձեռքը գերի ինկողները համրանքի տակ ձգել: Թող մէյ մ'երեւակայուի այոչափ բազմութեան՝ առանց կարգի եւ իրար հրելով ու կոխկոտե-

լով՝ նոյն կամրջին վրայէն անցնելը, մէկ կողմանէ ալ թշնամեաց թնդանօթներէն անձրեւի պէս վրանին զնդեր թափուելով. ասոր վրայ աւելցուի կառքերու համար շինուած կամրջին՝ վրան մարդիկներով լեցուն եղած ասան՝ մէկէն կործանելը, բաւական շուտ փախչել չկրցողներուն՝ զիրենք հարածող Ռուսաց ձեռքն իյնալը, վերջապէս Գաղղեացւոց նեղի դալով՝ գէթ մէկալ դին անցնողներն ազատելու համար՝ մնացած միակ կամուրջն ալ պրելը, որով եւ դեռ անդիի կողմը մնացողներուն՝ յուսահատական միջոցներու ձեռք զարնելը, եւ գուցէ փոքր դաղափար մը կ'ունեցուի աս երեք օրուան զարհուրելի դէպքին վրայ (Նոյ. 26—28): Թէպէտ նոյն առթիւն մէջ մարդասիրութեան, մեծանձնութեան եւ անձնուրացութեան զեղեցիկ օրինակներ տրուեցան, բայց չհաւատացուելու բարբարոսութեան գործքեր ալ պակաս չեղան. կենաց վտանգն ու ստակալի սլարմելութիւնը՝ կարծես թէ ընդհանրապէս մարդկային զգածմունքը վերցուցած էր, եւ միայն Գողազներու ահրելի ազազակն ու թնդանօթներու որոտմունքը կարող կ'ըլլար զիրենք արթնցընել, ան ալ վտանգին մեծութիւնն աւելի եւս յայտնելով՝ անձին ազատութենէն ուրիշ բան մ'իրենց աչքին չերեցընելու համար:

225. Ռուսական արշաւանքին վերջը: Գալց Պերեզինա անցնելու բախտն ունեցող սակաւթիւ զօրքերն ալ դեռ ազատութիւննին գտած չէին: Նաբոլէոնին հետ զետին ասդիի կողմը զէնք կրել կրցող 8000 կարգաւորեալ զօրք կար. սակայն քիչ մը ետքը ասոնց ալ մեծ մասը ջնջուած կամ ցրուած էր: Նոյն կայսրը Ռուսաստանէն չելած՝ իր 29երորդ հռչակաւոր մարտատոմօր¹ հանեց (Գեկտ. 3), որն որ քանի մ'ամսէ վեր անհամբերութեամբ սպասող ազգերուն լուր տուալ թէ կայսրն ողջ առողջ է, իսկ իր մեծ բանակը՝ ջնջուածի պէս: Երկու օր վերջը վերին հրամանատարու.

¹ Bulletin.

Թիւնը Միւրային տարով, ինք աճապարեց դէպ ի Փարիզ ճամբայ ելաւ, որպէս զի նորէն զօրք հանէ եւ իր ներկայութեամբն ամէն կերպ շարժումները զուգէ: Ինչու որ սուտ համբաւ մը տարածուած բլլալով թէ ինք մեռած է, մայրաքաղաքին մէջ դաւաճանութիւն մը կազմուած էր, որով իր գահը գրեթէ կործանման վտանգի մէջ ինկեր էր: Նաբոլէոն քիչ մարդով Ալիւնայի ու Ալարսաւիայի վրայէն Տրեզուս եկաւ (Գեկտ. 14), ուր հինգ ամիս յառաջ թագաւորներու եւ իշխաններու յարգանքն ընդունած էր (220), եւ ճամբայ ելլելուն տասուիրեքերորդ օրը՝ գիշեր ասեն Փարիզ մտաւ (Գեկտ. 18—19ին գիշերը): Այսպէս մէկ նաւով իր արշաւանքէն դարձող Քսերքսէսին պէս, Նաբոլէոն մէկ կառքով իր մայրաքաղաքը դարձաւ: — Իր հեռանալովը՝ բանակին մէջ կարգաւորութեան վերջին մնացորդն ալ աներեւոյթ եղաւ, մանաւանդ որ հրամանատարներուն շատերն իր օրինակին հետեւեցան: Յրտութիւնը՝ որն որ քիչ մը մեղմացած էր, նորէն սաստկանալով, շատ մարդու կորստեան պատճառ եղաւ, շատերը փախան ու գնդերը քայքայեցան: Նիեմէնի մօտ Գոմիւնդի քով զօրաց մնացորդը վերջին անգամ պարտեցաւ (Գեկտ. 14), որով եւ վերջին թնդանօթներն ու պատերազմական արկղը կորսուեցաւ: Ասանկով խիստ քիչ մարդիկ, ան ալ հիւանդ, կէս սառած, անօթի ու կիսամերկ՝ սահմաններէն անդին անցան. անանկ որ տարւոյն վերջը Ռուսիայի մէջ մէկ թշնամի մնացած չէր: Եւզինէոս՝ որն որ Լեհաստանի մէջ Միւրային տեղ՝ զօրաց վերին հրամանատարութիւնն առած էր (1813, Յունու. 26), Ապքոէլ գետին ետեւը զէնք կրելու յարմար եւ ոչ հազար հոգի կրցաւ ժողովել: Աս եղաւ Ռուսական արշաւանքին կատարածը, որով 240,000ի շափ մարդիկ Ռուսիայի մէջ իրենց գերեզմանը գտան:

9.

Ռուսական-Պրուսիական և Վեցերորդ դաշնակցութեան պատերազմները (1813—1814):

226. Ռուսիայի արշաւանքին դժբախտ կատարածին ազդեցութիւնը: Ան նշանաւոր խօսքը՝ որն որ Գալերանին բերանը կը գրուի, թէ Ռուսիայի արշաւանքը՝ վախճանին սկիզբն եղած ըլլայ, շուտ մ'իրբեւ կատարեալ ճշմարիտ խօսք երեւցաւ: Նոյն արշաւանքին դժբախտ կատարածին լուրն Եւրոպա տարածուած ատեն, աւելի զարմացում ու այլայլութիւն պատճառեց՝ քան թէ յայտնի ուրախութիւն. մանաւանդ որ շուտ մը ծնողաց, պրեւաց ու սրբոց լացքովը խառնուեցաւ, որովհետեւ կրնայ առանց չափազանցութեան ըսուիլ թէ ցամաք երկրին մեծ մասին վրայ հազիւ զեղ մը կրնար գտնուիլ՝ որն որ գէթ քանի մը մեռելի վրայ չլար: Բայց ամէն մարդ կը տեսնէր թէ աս դժբախտութիւնը պէտք է որ արտաքոյ կարգի փոփոխութիւններ յառաջ բերէ. Նաբոլէոնի խոնարհիւն ու իր բազմութիւ բանակին՝ բոլոր թնդանօթներովն ու զէնքերովը ջրնջուիլը՝ ամէնքն իրբեւ նշան մը կ'առնուին անոր իշխանութեան դադրելուն, եւ անանկ կը համարէին որ ալ յարմար ատենն եկած է՝ անոր դէմ ելլելու եւ լուծը վզերնէն նետելու: Նաբոլէոնին անյաղթ ըլլալուն սխալ կարծիքը՝ մէկէն ամենուն մտքէն վերցուած էր, եւ իրեն դէմ եղած յաղթութիւնները՝ նորենոր յաղթութիւններու յուսով զամէնքը կը լեցրնէին: Գլխաւորաբար Գերմանացիք, որոնք քանի մը տարիէ վեր կը խլրտէին, նոր եռանդեամբ լեցուեցան եւ հետզհետէ ամէնքը մէկտեղ միացան իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելու: Սակայն աս գործքը մեծ դժուարութիւններու տակ ինկած էր. որովհետեւ Գաղղիացիք զեռ շատ բերդեր ու երկիրներ բռնած էին, շատ տէրութեանց վեհապետները Նաբոլէոնին հետ կապուած էին, եւ նոյն

կայսրն իր մայրաքաղաքը դառնալուն պէս՝ նորէն զօրա-
 ժողով ընելով, բանակին դատարկացած կարգերը լե-
 ցուցած էր: Անոր համար իրեն գէժ գործքի մը ձեռք
 զարնելու համար՝ մեծ ու զօրաւոր զրգիւ մը հարկաւոր
 էր: Նոյն զրգիւք տուողն եղաւ Ռուսաց Աղէքսանդր
 կայսրը, որն որ իր սահմաններէն դուրս ալ թշնամին
 հալածել տալով, կամ լաւ եւս՝ անոր բանակին սա-
 կաւաթիւ մնացորդներուն հետ իր սահմաններէն ելե-
 լով, Եւրոպայի ազատութեան նշանը տուաւ: Ան ժա-
 մանակէն ետեւ, ազգաց մրրիկը՝ որն որ յառաջ Արեւ-
 մուտք փրթելով՝ դէպ ի Արեւելք զիմած էր, սկսաւ
 Արեւելքէն դէպ ի Արեւմուտք դառնալ:

227. Պրուշներուն ազգովին ոտք ելլելը: Ա՞ս
 հանգամանաց մէջ էին Եւրոպայի ազգերը ան նշանաւոր
 ու արիւնաներկ (1813) տարւոյն սկիզբը, որուն մէջ
 Նաբոլէոնին տիեզերական իշխանութիւնը պիտի վեր-
 ջանար եւ ազգերն ու իշխաններն իրենց անկախութիւնն
 ու ինքնակացութիւնը ձեռք պիտի բերէին: Ռուսիայի
 մէջ պատերազմը՝ ժողովրդեան պատերազմ՝ եղած էր,
 եւ ամէն նշանները կը ցուցնէին թէ Գերմանիայի մէջ
 ալ նոյնպէս պիտ'որ ըլլայ: Պրուշ իր գտնուած դիրքո-
 վը պէտք էր որ առաջինն ըլլար. ինչպէս որ իրօք ալ
 եղաւ, որ պատերազմին ընդհանուր ազգային կերպա-
 րանք տուաւ: Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. թագաւորը
 իր տերութեան վրայ դրուած նախատական շղթաները
 կտարելով, իր ժողովուրդը զէնքի կանչեց, որն որ կա-
 մակար եւ ուրախութեամբ անոր ձայնը լսեց եւ գուն-
 դազունդ զէնք առաւ: — Արդէն նախընթաց տարւոյն
 վերջը, Եորդ Պրուշ զօրապետը՝ որն որ Պրուսիական
 օգնական գնդով Մագտանալի հրամանատարութեան
 տակ Արեւելեան ծովուն եզրները Ռիկայի մօտ կը կե-
 նար, նեղի դալով, Ռուսաց Տիպիշ զօրապետին հետ
 չէզոքութեան պայմանագրութիւն մ'ըրած էր (1812,
 Գեկտ. 30), խոստանալով որ անկէ ետեւ Ռուսի գէժ
 չկուի, եւ եթէ թագաւորը նոյն պայմանագրութիւնը

չ'ընդունիր, գոնէ երկու ամիս պատերազմի մէջ չմտնէ : Թէպէտ թագաւորն իսկզբան աս պայմանագրութիւնը մերժեց, բայց երբ որ Ռուսաց զօրքը՝ սրուն հեռ Մղէքսանդր մինչեւ Գալիչ եկած էր, հինգ մաս բաժնուած՝ Գուգուսովի հրամանատարութեան տակ Պրուշի երկիրը մտաւ եւ ժողովուրդները ոտք ելլելու յորդորեց, ա՛լ ան ատեն թագաւորն իր ընթացքը բոլորովին փոխեց : Անմիջապէս Պերլինէն ելաւ, ուր Գաղղիացիք շորս կողմն առած էին (1813, Յունու. 22), Պրեզլաւ գալով՝ Ռուսաց մտակցաւ. եւ իր բերդերէն երեւելիներուն տակաւին Գաղղիացւոց ձեռքը գտնուիլը բանի տեղ չդնելով, նախ երիտասարդներուն (Փետր. 3) եւ ետքը բովանդակ ազգին ու առանձինն զինուորաց (Մարտ 17) յայտարարութիւններ հանեց, որոնցմով առաջինները՝ զէնք առնելու եւ վերջիններն՝ իրենց պարտուցը հասնմատ՝ հայրենեաց անկախութեան համար պատերազմելու կը յորդորէր : Պրուշին մինչեւ նոյն ատեն կրած նուաստութիւնը բոլոր ժողովրդեան մէջ Գաղղիացւոց դէմ անանկ հակառակութիւն մը յառաջ բերած էր, որ շուտ մը չէ թէ միայն ըստ մեծի մասին ազատ զնդերով բանակ մը ձեւացաւ, հապա ամէն քաղաքներու եւ գեղերու մէջ մարդիկ զօրք ալ կազմուեցաւ : Ժողովրդեան ամէն կարգերն ու հասակները հայրենասիրական եռանդեամբ վառուելով, երիտասարդք եւ ծերք իրենց գործքերը թող կու տային ու զէնք կ'առնուին : Ուսանողք եւ ուսուցիչք՝ վարժարաններու սրահներէն, պաշտօնատեարք ու վաճառականք՝ իրենց գրատուններէն, արուեստաւորք՝ իրենց խանութներէն, գեղացիք՝ իրենց խղերէն, աղնուականք՝ իրենց պարտաներէն կ'ելլէին, եւ ամէնքն իրենց մէջ եղած վիճակի ու աստիճանի տարբերութիւնը մոռնալով, հայրենեաց զբօշին տակ կը մտնէին : Ասոնց վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իրենց սիրելի Լուիզա թագուհւոյն ծննդեան օրը հաստատուած երկաթի խաչին կարգը (Մարտ 10) :

228. Ռուսի, Պրուշի, Շուետի ու Անգղիայի մէջ դաշնաւորութիւններ: Իրաց սա կերպ փոփոխութեան բնական մէկ հետեւութիւնն էր որ նոր դաշնաւորութիւնք ըլլային: Ամենէն յառաջ Ռուսիա եւ Պրուշ իրարու հետ դաշնաւորեցան Գալիչի մէջ (1813, Փետր. 27 ու 28), ուր Աղէքսանդր կայսրն անձամբ կը գտնուէր, սա պայմաններով. 1. Յարձակողական ու պաշտպանողական դաշնաւորութիւն, երկու կողմանէ տրուելու զօրաց ճիշդ որոշմամբը: 2. Պրուշի միապետութիւնն իր հին վիճակագրական հանգամանօքը նորէն պիտի հաստատուի: 3. Աւստրիա ու Անգղիա պիտի հրաւիրուին նոյն դաշնաւորութեան մէջ մտնելու: Մի եւ նոյն ժամանակ Շուեա ալ Անգղիայի հետ միաբանութեան դաշինք մը գրաւ (Մարտ 31), որուն պայմաններն ասոնք էին. 1. Շուեա կը խոստանար որ ցամաք երկրին վրայ 30,000 հոգւոյ օգնական բանակ մը տայ թագաժառանգին հրամանատարութեան տակ: 2. Անգղիա տարին մէկ միլիոն դրամական օգնութիւն կը խոստանար: 3. Անգղիա՝ Նորուեգիային Շուեաի հետ միանալուն դէմ պիտի չզնէ, հապա ձեռքէն եկածին չափ նոյնին պիտի օգնէ, եթէ Գանիա հիւսիսային դաշնաւորութեան մէջ մտնել չ'ուզեր: — Պատերազմն իրօք սկսելէն ետեւ՝ Անգղիա ու Պրուշ դաշնաւորութիւն ըրին Ռայխենպախի մէջ (Յունիս 15), պայմանաւ՝ Պրուսիական միապետութիւնն ըստ հին սահմանաց վերանորոգելու եւ դրամական օգնութեան խոստումով: Ըստ ամենայնի նոյն պայմաններով միեւնոյն առեն ու միեւնոյն տեղը Ռուսիայի ու Անգղիայի մէջ դաշնաւորութիւն կըաւ: — Ռուսիայի եւ Պրուշի մէկտեղ միանալէն ամիս մը ետքը, Սուարով իշխանն՝ իր կայսեր ու անոր դաշնակցին անուամբը՝ Ռենական դաշնակցութեան մէջ եզող իշխաններուն եւ անոնց ժողովրդօքը յորդորական յայտարարութիւն մը հանեց, որ Նաբոլէոնին պաշտպանութիւնը մէկդի ձգելով, իրենց անկախութիւնը զէնքով ձեռք բերելու համար՝

Ռուսիայի ու Պրուշի հետ միանան (Մարտ 25) : Բայց Նաբոլէոնին վախը դեռ զամէնքը կը բռնէր . հազիւ քանի մը պզտիկ տէրութիւնք նոյն միջոցներուն դաշնաւորաց հետ միացան, այս ինքն՝ Մէքլենպուրկի գքսութիւնները (Մարտ 14 ու 24), Անհալդ-Տեսսաւ (Ապր. 24) եւ Համպուրկ, Լիպէք ու Պրեմէն քաղաքները (Մարտ 18—21) :

229. Նաբոլէոնի պատրաստութիւնները : Աս եռանդն աղէկ էր . բայց մեծ ու սաստիկ պատերազմ կար ընելու : Բանակի մը ջնջուիլն ինչ հոգն էր անոր՝ որն որ մարդիկներու կորուստն ամենեւին հոգ չէր ընէր, քանի որ իր տիրած երկիրներուն մէջ նոր զօրք ժողովելու մարդիկ կը գտնուէին : Փարիզ գառնալէն ետեւ Նաբոլէոնին ի գործ դրած առաջին միջոցները կը ցուցընէին որ ամենեւին միտք չունի մինչեւ նոյն ատեն բռնած ընթացքը փոխելու եւ բրած պահանջումներէն ետ կենալու : Յայտնի կը տեսնուէր որ կ'ուզէ Ռուսիայի մէջ բրած կորստեան վրէժը՝ որչափ կարելի է՝ շուտով ու սաստիկ կերպով առնուլ : Ծերակոյտն իր խնդրածէն աւելի, այս ինքն՝ 350,000 նոր զօրք ժողովելու հաւանութիւն տուաւ (1813, Յունու. 11) : Աս առթին մէջ ոչ ծերակուտին եւ ոչ օրէնագիր ժողովոյն մէջ իրեն դէմ ազատախօս ձայն մ'ելլաւ . մանաւանդ թէ իրեն գովեստներ տրուեցան ու մեծ զարմանք ցուցուեցաւ : Գաղղիացւոց աս պատրաստականութիւնն անշուշտ մեծ պարծանաց նիւթ կրնար ըլլալ, եթէ կայսեր իրենցմէ խնդրած օգնութիւնը՝ հայրենեաց պաշտպանութեան կամ ուրիշ արդար նպատակի մը համար ըլլար . բայց անիրաւ պահանջմանց ու չափազանց փառասիրութեան օգնութիւն ընելու համար իր զաւկըներուն արիւնք թափելը՝ ինչպէս կրնայ ազգի մը պարծանք սեպուիլ : Ազգին աս պատրաստականութեան դիմացը՝ Նաբոլէոն ալ զինքը կ'ապահովցընէր որ ամենեւին մէկ կերպով իր թշնամեաց զինուժ չ'ընէր . իր պաշտօնական լրագրոյն մէջ ալ կը

հրատարակէր որ Եթէ թշնամիք Մոնմարզրի վրայ ալ կենալու բլան, պետութեան սահմաններէն՝ եւ ոչ գեղ մը կը թողում (Մոնիդէօր, Մարտ 30)։ Բայց զարմանալի զիպուածով մը՝ տարի մը ետքը ճիշդ միեւնոյն օրը դաշնաւորք Մոնմարզր յարձակմամբ առին եւ Նաբոլէոն կայսերական ատօիճանէն հրաժարեցաւ (247)։ Նաբոլէոն Գաղղիայէն ու անոր հետ միացեալ երկիրներէն զօրք հանելէն զատ, Ռենական դաշնակցութեան իշխաններէն ալ իրենց պարտական եղած զօրքերը կը պահանջէր։

230. Պատերազմին նախօրնիժաց ու առաջին գէպքերը։ Ըստնկով տարւոյն առաջին ամիսները երկու կողմանէ ալ պատրաստութիւններ տեսնելով անցան. եւ աս անգամ ալ դարձեալ Գերմանիա՝ պատերազմի դաշան բլալու որոշուեցաւ։ Էլլպա գետն՝ իր բերաններէն մինչեւ Բոհեմիայի սահմանները՝ երկու կողմանց զօրքերուն բաժանման գիծը կը ձեւացընէր, միայն թէ մէկալ կողմը Պրուշի ամրոցներէն երեքը Տանցիկի հետ Գաղղիացւոց ձեռքն էին։ Իսկ պատերազմին գլխաւոր տեղն եղաւ Սաքսոնիա, որուն թագաւորն իր դատը Նաբոլէոնին դատէն շէր կրնար բաժնել։ — Ռուսաց զօրքը Գաղղիացւոց բանակին մնացորդներուն ետեւէն սահմանն անցնելուն պէս (226), եկաւ Տանցիկ պաշարեց (1813, Յունու.), Վայքսէլ ու քիչ մը ետքը Օտեր գետն անցաւ (Փետր.) ու Պերլին քաղաքը՝ մտաւ բռնեց (Մարտ 4)։ Քանի մ'օր ետքը Ալէքսանդր անձամբ Պրեզլաւ եկաւ (Մարտ 15) Պրուշի թագաւորին հետ տեսնուեցաւ եւ երկու տէրութեանց մէջ դրուած դաշնաւորութիւնը հաստատեց. ալ անկէ ետեւ երկու վեհապետք շրաժնուեցան, իրենց բանակներն ալ մէկտեղ միացան։ Պրուշ Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (Մարտ 16), նոյնպէս Նաբոլէոն Պրուշի դէմ (Ապր. 1)։ Տաւու սպարապետը Տրեգտայէն ելլելէն ետեւ, Ռուսը եւ Պրուշը Ալիզգիկենշոյն զօրապետին ու Պիլիսէր սպարապետին

տակ նոյն քաղաքը բռնեցին (Մարտ 27) եւ մինչեւ Լիփսիա յառաջ քալեցին: Նոյն միջոցին Սաքսոնիայի թագաւորն ալ իր մայրաքաղաքէն ելաւ: Գաշնաւորք զինքը կը յորդորէին որ Նաբոլէոնին դէմ իրենց հետ միանայ. բայց ինք մէկ կողմանէ Ռենական դաշնակցութեան ու անոր Պաշտպանին նկատմամբ ունեցած պարտականութեան նայելով, մէկալ կողմանէ ալ Աւստրիայի բռնելու ընթացքին միտ դնելով՝ որուն հետ բանակցութեան սկսած էր, աս բանս յանձն չառաւ: Իսկ Գաղղիական բանակը Փրանգիայի ու Թուրինգիայի մէջ եւ Էլբայի քովերը կը ժողվուէր: Նաբոլէոն իր բացակայութեան ատենուան համար իր Մարիամ Լուրզա ամուսինը խնամապետ դնելէն ետեւ (Մարտ 29), Փարիզէն ելաւ (Ապր. 15) եւ Վայսենֆելտի քով իր բանակն եկաւ (Մայ. 1), որն որ 120,000 հոգիէ կը կազմուէր: Երկրորդ օրը պատերազմը սկսաւ Կրոսկէօրչէնի կամ Լիւցէնի ճակատով (Մայ. 2), որուն մէջ Գաղղիացիք դաշնաւորաց յաղթեցին, որոնք կարգաւորեալ կերպով Էլբայի վրայէն ետ քաշուեցան: Նաբոլէոն Տրեզտա մտնելէն (Մայ. 8) եւ Սաքսոնիայի թագաւորը հոն կանչելէն ետեւ (Մայ. 12), Լաւսիցի մէջ դաշնաւորաց ետեւէն ինկաւ: Նոյն տեղերը Պաւլէնի ու Վուրչէնի կրկին ճակատին մէջ ալ (Մայ. 20 ու 21) Գուդուսովին մահուրնէ ետեւ (Ապր. 23) Պարզիէ տը Գուլլի զօրապետին հրամանատարութեան տակ եզոզ Ռուսաց եւ Պլիւսէր սպարապետին տակ եզոզ Պրուշներուն յաղթեց, եւ զիրենք մինչեւ Օտէր գետը քաշուելու ստիպեց:

231. Բեյշուիցի զինադադարն ու Բրակայի ղեսպանաժողովը: Թէպէտ աս կերպով Նաբոլէոն առաջին ճակատներուն մէջ իր թշնամեաց յաղթեց. բայց նոյն յաղթութիւններն իր յառաջուան յաղթութիւններուն փառաւորութիւնը չունէին: Նոյն յաղթութիւններն իրեն խիստ ծանրի նստած էին եւ որոշ հետեւութիւն չէին ունեցեր. յայտնի կը տեսնուէր որ

գիմացի թնամեաց եւ առանձինն Պրուշներուն վրայ տարբեր հոգի մը կը տիրէ: Ըրած կորուստներն ալ այնչափ մեծ էին որ զինադադարի առաջարկութիւն բրաւ, որպէս զի նոր զօրք ժողովելու ատեն ունենայ. եւ որովհետեւ դաշնաւորք ալ նոյնպէս նոր զօրքերու կը սպասէին, անոր համար սիրով յանձն առին, եւ այսպէս Բելջուիցի զինադադարն եղաւ (1813, Յունիս 5) մինչեւ Յուլիոսի 26 տեւելու համար, որն որ քիչ մը ետքը մինչեւ Օգոստոսի 10 երկընցաւ: -- Աս երկու ամսուան զինադադարը՝ զանազան բանակցութեանց եւ մեծամեծ պատրաստութեանց ժամանակ եղաւ, միանգամայն ծանրակշիռ հեռեւութիւններ ունեցաւ: Շատերը կը վախնային խաղաղութիւն ըլլալէն, որովհետեւ նոյնն ուրիշ բան չէր կրնար յառաջ բերել՝ բայց եթէ ան միջին վիճակը, որն որ բազմութիւն փորձառութեանց նայելով, պատերազմէն աւելի վտանգաւոր էր: Ցակաւին չէր կրնար մտածուիլ Գաղղիա իր հին սահմաններուն մէջ փակելու վրայ. ոչ ոք կրնար մտքէն ալ անցընել հին թագաւորական ցեղը նորէն դահ հանելու խորհուրդը: Գեւ ուրիշ շատ հարուածներ պատահելու էին, որպէս զի Եւրոպական տերութեանց դամարութեան հին վիճակը նորէն հաստատելու վրայ կարող ըլլար մտածուիլ: Բայց նոյն զինադադարին ժամանակը դաշնաւորաց համար մեծ յոյս մը ծնաւ, Աւստրիային իրենց հետ միանալով: Աս տերութիւնը՝ որն որ յառաջ Նաբոլէոնին հետ դաշնաւորած էր (216), Ռուսիայի արշաւանքին վերջն իր զօրքերը ետ քաշեց եւ կ'ուզէր զինեալ միջամտութիւն բնել: Եւ թէպէտ Նաբոլէոն իրեն Որլեդիա գաւառը խոստանալով, ետեւէ եղաւ նորէն դաշնաւորիլ՝ Պրուշի միապետութիւնը ջնջելու համար. բայց Աւստրիա դէմ դրաւ, եւ Բոհեմիայի մէջ, Վիերիկեան գաւառաց սահմանն ու Պաւիւրայի դէմ երեք բանակ հանելով, պատերազմողներուն խաղաղութիւն առաջարկեց եւ Բրախայի մէջ դեռպանաժողով մը գումարել տուաւ: Ռուսիա ու Պրուշ

առաջարկութիւնը սիրով ընդունեցան, Նարոյէոն ալ հաւանեցաւ: Բայց յայտնի էր որ նոյն գետպանաժողովը վախճանագործի պիտ' որ ըլլայ. վասն զի ինչպէս կրնար Նարոյէոն իրեն առաջարկուածին պէս յանձն առնուլ Գաղղիայի սահմանները Ռենոսի ու Ալպեան լեռանց մէջ փակել, երբ որ բացայայտ զրուցած էր թէ նոյն ժամանակուան Գաղղիական պետութենէն կամ անոր հետ միացած գաւառներէն՝ եւ ոչ իսկ գեղ մը կ'ուզէ թողուլ: Մանաւանդ որ գաշնակիցք ալ՝ Աւստրիային իրենց հետ միանալուն վրայ ապահով ըլլալով, չէին ուզեր խաղաղութիւն ընել: Ատանկով պարապ տեղ իրարու պաշտօնագիրներ տալէն առնելէն ետեւ, զինագաղարին լմրննալուն երկրորդ օրը գաշնաւորք հրատարակեցին որ գետպանաժողովը լուծուած է (Օգոստ. 11):

232. Վեցերորդ գաշնակցութիւն: Օխնագաղարին ատենը Աւստրիա՝ Ռուսիայի ու Պրուշի հետ վերիվերոյ գաշնագրութեան խօսք մ'ըրած էր, որն որ առաջնոյն անմիջապէս Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակելովը (1813, Օգոստ. 13) ինք իրմէ հաստատուեցաւ: Անկից ամիս մը ետքը երեք տէրութիւնք Գեօրգիցի մէջ եռապատիկ գաշնաւորութիւն ըրին (Սեպտ. 9) հետեւեալ պայմաններով: 1. Հաստատուն միաւորութիւն եւ երաշխաւորութիւն իրենց տէրութեանց պահպանութեան: 2. Փոփոխ օգնութիւն զոնէ 60,000 հոգւով, եւ հարկ որ ըլլայ՝ աւելիով, Եւրոպայի խաղաղութիւնը հաստատելու եւ պահպանելու համար: 3. Ամենեւին ուրիշ կերպով ոչ զինագաղար եւ ոչ խաղաղութիւն ընել՝ բայց եթէ ամէնքը մէկտեղ: Գաղանի պայմաններուն մէջ սրուուած էր որ կարելի եղածին չափ՝ Աւստրիայի ու Պրուշի միապետութիւնները 1805 տարւոյն վիճակին մէջ դրուին: — Անդղիա, որն որ ինչպէս յայտնի է՝ Ռուսիայի եւ Պրուշի հետ դրամական օգնութեան գաշինք զրած էր (228), նոյն գաշինքով խոստացած օգնութենէն զատ, աս ատենները երաշխաւորութիւն տուաւ հինգ միլիոն ստերլին

Թղթադրամի, որն որ դաշնակցական դրամ պիտի կոչուէր: Ասկից ուրիշ Գեօրջիցի մէջ Աւստրիացի հետ ալ դաշնաւորութիւն բրաւ (Հոկտ. 3), բոլոր զօրութեամբ իրարու օգնելու պայմանաւ: Շուետի դիրքն արդէն յայտնի է: Աս դաշնաւորութիւնք, որոնք յիշեալ չորս տէրութեանց մինչեւ հիմակ երեւելի եղող (Մեզզեանիկ, Էպրտին, Նեսսելրոտ, Հարտենպերկ) զեւպանագիտաց ձեռօքը կ'ըլլային, խիստ հաստատուն կ'երեւային, որովհետեւ շէ Թէ միայն ընդհանուր քաղաքականութիւնն ու իւրաքանչիւր տէրութեանց շահք, մանաւանդ Թէ անոնց գոյութիւնք, նոյներուն անքակ մնալը կը պահանջէին, հապա գլխաւորաբար երեք տէրութեանց վեհապետներն իրարու հետ անձուկ բարեկամութեամբ կապուած էին: Նոյն ատենէն Փրանկիսկոս Ա. եւ Աղէքսանդր Ա. կայսրներն ու Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. Թագաւորը ոչ իրարմէ եւ ոչ իրենց բանակներէն բաժնուեցան, անոնց հետ մեկտեղ ամէն նեղութիւն ու վտանգ հաւասարապէս կրեցին: Նոյն իսկ բանակներն ալ կարծես Թէ իրարու մէջ ձուլուած էին. ալ Ռուսական, Աւստրիական, Պրուսիական զաւազաւ բանակներ չկային, հապա դաշնակցաց միակ բանակ մը, ամենուն մէջէն ալ հրամանատարներն ամենուն կը հրամայէին, միայն վերին հրամանատարութեան պատիւը՝ Աւստրիացի Թող արուած էր: Այսպէսով երբ որ խնդիրն ամենէն բարձր կամ ծանրակշիւ նիւթոյն՝ տէրութեանց գոյութեան վրայ մնաց, ալ շնչին կիրքերը լուեցին. եւ պատմութիւնը վեհապետաց անուններուն քով՝ Շուարցենպերկի, Պլիւխերի ու Պարզէ ար Գոլլիի անունները դրած ատեն, պէտք է որ զիրենք ալ առաջիններուն պէս հռչակէ, եւ շմոռնայ վրան աւելցրնել Թէ յաղթութիւնն այնչափ իրենց միաբանութեան պտուղն է՝ որչափ իրենց զինուց:

233. Երկու կողմանց զօրութիւնն ու դիրքը: Այսպէսով Արեւելեան ու Արեւմտեան Եւրոպայի մեծագոյն մասը գիմացէ գիմաց կը կենար. Աւստրիա,

Ռուսիա, Պրուշ, Շուես ու Բրիտանիա՝ մէկ կողմանէ .
 Գաղղիա, Իտալիա, Ռենական դաշնակցութիւնը՝ մե-
 կալ կողմանէ: Վերջիններուն հետ մէկտեղ էր Գանիա
 ալ: Աս տերութիւնը՝ Անգղիայի ու Շուեսի հետ Նո-
 րուեգիայի վրայ բանակցութիւն ընելէն ետեւ (1813,
 Ապր.), Տրեզտայի մէջ դաշնագրութիւն բրաւ. Նաբո-
 լէոնի հետ (Յուլ. 10), որն որ իրեն խոստացաւ թէ
 Նորուեգիա իրեն կը մնայ, ան պայմանաւ որ ինք ալ
 թէ Շուեսի եւ թէ Ռուսի ու Պրուշի գէժ պատերազմ
 հրատարակէ, որն որ ետքէն կատարուեցաւ (Սեպտ. 3
 եւ Հոկտ. 22): Մէկ կողմանէ ալ Սպանիայի մէջ պա-
 տերազմն արիւնահեղ կերպով կը շարունակուէր: Եր-
 կու զիաց ալ ի գործ դրուած արտաքոյ կարգի ջան-
 քովն այնչափ զօրք գումարուած էր, որ Եւրոպայի մէջ
 մնայուն կամ հաստատուն բանակներ մտնելէն ետեւ
 անսնուած չէր: Գաշնաւորաց զօրութիւնն ու իրենց
 զիրքն աս էր: Մեծ կամ Բոհեմիական բանակ՝ Շուար-
 ցենպերկ իշխանին վերին հրամանատարութեան տակ
 որուն մէջ էին երեք դաշնակից վեհապետք ալ. Սիլե-
 զիական բանակ՝ Պիլիխեր զօրապետին հրամանատա-
 րութեան տակ. Հիւսիսային բանակ՝ Շուեսի թագա-
 ժառանգին տակ, որն որ իր պրոսթեալ Մորոյ բարե-
 կամն (151) Ամերիկայէն կանչած էր: Ասոնցմէ զատ
 կային, Աւստրիական զունդ մը Իտալիայի մէջ՝ Հիլէր
 զօրապետին տակ, ինչպէս նաեւ Պաւիերայի սահման-
 ներք, Ռուսիայի եւ Աւստրիայի պահեստի բանակը՝
 Լեհաստանի ու Աւստրիայի մէջ, Օտերի երեք բեր-
 գերն ու Տանցիկ պաշարող զնդին հետ: Ասոնց բոլորը
 մէկէն 7—800,000 հոգի կը համարուէր, որն որ Պիւ-
 րենեան թերակղզւոյն մէջ Ուելլինկոբրնի դքսին հրա-
 մանատարութեան տակ եղող Բրիտանացի, Սպանիացի
 ու Բորգուկալցի զօրքերուն հետ, մէկ միլիոնէ շատ
 պակաս չէր: — Իսկ Նաբոլէոնին Գերմանիայի մէջ
 տանուհինգ զնդի բաժնուած զօրքն ու Իտալիա ու-
 նեցած զօրաբաժինը, հազիւ ասոր կէտը կրնար բլալ:

ի վերայ այսր ամենայնի դաշնակցաց զօրքերէն աւելի կեզբոնացած էին, եւ բոլոր բերդերը՝ մինչեւ Օտէր գետն ու Տանցիկ իր ձեռքն էին: Տրեզտա ալ իր զըլխաւոր զինուց տեղն էր:

234. Տրեզտայի, Գացպախի, Գուլմի, Արոս-Պէէրէնի ու Տեննեիցի ծակատները: Նոր ժամանակաւն պատմութեան մտադիր ըլլողն անշուշտ կը տեսնէ թէ ինչպէս որ խիստ շատ անգամ Եւրոպական ընդհանուր կամ մասնական մեծ պատերազմներուն տեսարանը՝ Գերմանիա եղած է, այնպէս ալ Գերմանիայի մէջ՝ Սաքսոնիա: Աս հեղ ալ անանկ եղաւ. Սաքսոնիայի դաշտերէն եկաւ Եւրոպայի ապագայ վիճակին որոշումը. բայց նոյն որոշումը չեկած՝ ինչնք պիտի չհանդիպէին: Մինչեւ նոյն ատեն երբեք տեսնուած չէր որ որոշիչ մեծ ճակատէն յառաջ՝ անանկ քիչ ժամանակուան մէջ՝ այնչափ մասնական մեծ ճակատամարտներ տրուին: — Նաբոլէոն պատերազմը սկսաւ իր գլխաւոր բանակատեղին եղող Տրեզտայէն՝ մեծ զօրութեամբ Սիլեզիական (95,000ի) բանակին վրայ յարձակելով, որուն՝ ինչպէս բոնը՝ կը հրամայէր Պլիւխեր, եւ զորն որ Պուպերէն մինչեւ Գացպախի ետեւը քշեց (1813, Օգոստ. 21—23): Նոյն միջոցին դաշնաւորաց գլխաւոր բանակը, որն որ Աւստրիացիներէ, Ռուսերէ ու Պրուսներէ կազմուած էր եւ ամբողջացած ատեն՝ 240,000 հոգի պիտ'որ ունենար, Շուարցենպերկի վերին հրամանատարութեան տակ Բոհեմիայէն Տրեզտայի վրայ յարձակեցաւ: Բայց Նաբոլէոն շուտ մը ետ դարձաւ, եւ Տրեզտայի երկօրեայ արիւնահեղ ճակատին մէջ (Օգոստ. 26, 27) իրենց վրայ մեծ յաղթութիւն մը ստանալով, զիրենք նորէն Բոհեմիա քաշուելու ստիպեց, եւ ինք վերջին անգամ իբրեւ յաղթող 13,000 զերիներով յաղթանակաւ Տրեզտա մտաւ: Նոյն ճակատին մէջ ինկաւ Մորոյ: Սակայն առ մեծ յաղթութենէն օգուտ մը չկրցաւ հանել Նաբոլէոն, ինչու որ ան օրերն ուրիշ կողմերը պատահած

պատերազմական դէպքերը նոյնին պատուները ձեռքէն յափշտակեցին: — Տրեզուայի ճակատին օրը Պիլիսէր Գացպախի (Վալչատի) քով Մագտոնայի (90,000ի) բանակին վրայ մեծ յաղթութիւն բրաւ, որուն մէջ յիշեալ բանակը 28,000 հոգի ու 100 թնդանօթ կորսրնցուց եւ Սիլեզիայէն քաշուելու ստիպեցաւ (Օգոստ. 26): Նոյն իսկ Բոհեմիա քաշուող մեծ բանակը իր ետեւէն ինկող Վանտամ զօրապետին (40,000) զօրաբաժնին դէմ Գուլմի ճակատը վաստակեցաւ. Օսդերման, Գլայսդ ու Գոլլսթետոյ զօրապետները նոյն զօրաբաժինը շորս կողմանէ պաշարելով, զՎանտամ 10,000 հոգւով եւ 80 թնդանօթով գերի բռնեցին, իսկ մնացածները կամ մեռցուցին կամ ցրուեցին (Օգոստ. 29, 30): Նաեւ հիւսիսային կողմերը դաշնակցաց զէնքերը յաղթութեամբ պսակեցան. Շուետական Պրուսիական բանակը Կրոս-Պէէրէնի (Օգոստ. 23) ու Տեննեւիցի (Սեպտ. 6) քով՝ Պեռնատոզի ու Պիլլովի հրամանատարութեան տակ՝ Ուտինոյ ու Նէյ զօրապետները յաղթեց, անոնց Պերլին առնելու դիտաւորութիւնը պարագի հանեց ու Էլզայի վրայէն ետ քաշուելու բռնադատեց:

235. Նարոյլէոնին տկարանալը: Իր ու դաշնակցաց զօրութիւնը: Վերոյիշեալ յաղթութիւններով դաշնակցաց զօրքերն ամէն դիաց հետզհետէ յառաջ քալելով, Լիփսիայի դաշտերը կը զիջուէին, եւ իբրեւ կէս լուսին մը՝ զՆաբոլէոն միշտ աւելի անձուկ սահմանի մէջ կը պաշարէին: Պարագ տեղ ջանք բրաւ նոյն կայսրը դէպ ի Պերլին յառաջ երթալու, պարագ տեղ փորձեց դէպ ի Բոհեմիա քալելու. ուր տեղ որ ինք զարնել կ'ուզէր, թշնամիք տեղի կու տային. ուր տեղ որ չէր ուզեր զարնուիլ, հոն թշնամի կը դաներ: Կամոց կամոց իր դաշնակիցներն ալ կը կորսընցընէր: Չեռնիչէֆ զօրապետն իր Գոզագի գնդովը Գասսէլ առաւ (1813, Սեպտ. 30), Վեսդֆալիայի թագաւորութիւնը լուծուած հրատարակեց (Հոկտ. 1): Եւ

Թէպէտ Հերոնիմոս Թագաւորը նորէն ետ դարձաւ, բայց իր սասանեալ գահը չկրցաւ կանգուն պահել: Պառիերա Ռենական գաշնակցութենէն ելաւ, Ռիտի մէջ Աւստրիայի հետ գաշնաւորեցաւ (Հոկտ. 8), իր կատարեալ անկախութիւնն ու նոյն ասանուան երկրի ստացուածները պահելու կամ թող տալիքներուն տեղ հատուցում ընդունելու պայմանաւ. եւ Նաբոլէոնի գէմ պատերազմ հրատարակելէն ետեւ (Հոկտ. 14), իր զօրքերը վրետէ զօրապետին հրամանատարութեամբն՝ Աւստրիացոց սահմանի զօրքերուն հետ միացուց: Ասոնք եղած ատեն՝ Նաբոլէոն Տրեզաս կը կենար. բայց վերջապէս տեսնելով որ եթէ աւելի երկայն ժամանակ հոն փակուած մնայ, իր զօրքերը պիտի սոփուին, կուսիտն Ս. Սիր սպարապետը բազմաթիւ զօրքով նոյն մայրաքաղաքին մէջ ձգելով, ինք Սաքսոնիայի Թագաւորին հետ հոնկից ելաւ (Հոկտ. 7), Լիփսիայի քով իր բախար փորձելու համար: Իր բանակը՝ նոյն օրերն ընդունած զօրքերովը՝ ինք զօրաբաժին էր, անձնապահներէն ու ձիաւորներէն զատ. բոլորը մէկտեղ շուրջ 170,000 հոգի: Նէապոլոց Թագաւորը, Պերթիէ, Նէյ, Մորգիէ, Վիզզոր, Մարմին, Մագտոնալ, Օժըրոյ, Բոնիազովզի սպարապետք՝ իր վերին հրամանատարութեան տակ՝ աս զօրաց կը հրամայէին: Ասոնց դիմացը կային, Աւստրիացիք՝ Շուարցնայէրի իշխանին տակ, որուն յանձնուած էր նաեւ բոլոր բանակին վերին առաջնորդութիւնը. Ռուզք՝ Պարզլէի, Վիզզկեննչայնի ու Պեննինկսէնի տակ. Պուշք՝ Պլիւխէրի, իսկ Շուետք՝ Պեռնատոզի տակ. ամէնքը մէկտեղ 300,000 հոգի:

236. Լիփսիայի ծակատամարտը: Աս կերպով պատրաստեցաւ Լիփսիայի երեքօրեայ նշանաւոր ծակատը (1813, Հոկտ. 16, 18 ու 19), որն որ նոր ժամանակներուն առաջին ծակատամարտը կրնայ սեպուիլ: Պատերազմը սկսաւ առտուանց կանուխ՝ թնդանօթնեբու զարհուրելի սրտամար: Նաբոլէոն անձամբ զար-

նուեցաւ Շուարցենպերկին հետ, զորն որ Նէյ քիչ մը
 աեղ ետ քշեց, անանկ որ կայսրն իրիկուան դէմ Լի-
 փոխայի մէջ յազմութեան զանգակներ զարնել տուաւ :
 Նաեւ Լինտաւի քով Պերգրան ճիւլայիին դէմ գրաւ :
 Ասոր հակառակ Պլիւխէր Մարմնին դէմ զիմացաւ,
 եւ շորս անգամ կորորնցուցած Մէզքեան գեղը՝ նորէն
 նորէն ձեռք անցուց : Ասանկով առ առաջին օրուան
 (Հոկտ. 16) կռիւն սրուիչ հետեւութիւն մը չունե-
 ցաւ : Երկրորդ օրը կիրակի ըլլալով՝ չգարնուեցան : Նա-
 բուէն նոյն օրը գաշնակցաց գլխաւոր բանակատեղին՝
 Փրանկիսկոս կայսեր խաղաղութեան առաջարկութիւն
 խաւրեց, յանձն առնելով Լիւրիկեան դաւառաց եւ
 Ռեննական գաշնակցութեան իշխանութենէն հրաժա-
 րիլ, եւ զինազազար ըլլալուն պէս՝ Ռեննոսէն անդին
 անցնիլ. բայց իր առաջարկութիւնը մերժուեցաւ : Մի
 եւ նոյն օրը իրիկուան դէմ գաշնակցաց շորս բանակ-
 ները միանալով, իրենց կէս շրջանակն աւելի ընդարձա-
 կեցին, անանկ որ գրեթէ շորս կողմանէ պաշարած էին
 զՎազղիացիները : Հետեւեալ օրն (Հոկտ. 18) ընդհա-
 նուր ճակատ տրուեցաւ, որն որ ինը ժամ տեւելէն եւ
 երկայն ատեն անորոշ մնալէն ետեւ, վերջապէս իրի-
 կունը Վազղիացիք մինչեւ Լիփոխայի դռները քշուե-
 ցան : Նոյն օրը երկու գունդ Վիւրդեմպերկցիք եւ 6000
 Սաքսոնիացիք, պատերազմին բախտը գեռ շորոշուած,
 գաշնակիցներուն կողմն անցան : Ճակատին երրորդ օրը
 (Հոկտ. 19) Վազղիացիք Լիփոխայի առջեւն իրենց
 բռնած գիւղերէն քշուելով, նոյն քաղաքը յարձակ-
 մամբ առնուեցաւ, ոսկից Նաբուէոն քիչ մը յառաջ
 ելած էր : Սաքսոնիայի թագաւորն ու շուրջ 30,000
 զօրք, որոնց մեծ մասը հիւանդ ու վիրաւոր էր, գերի
 ինկան : Հասերը՝ որոնք լողալով կ'ուզէին փախչիլ,
 Էլզէր գետին մէջ խողուեցան. ասոնց մէջն էր Բո-
 նիազովորի ուպարապետը, իսկ Մագաոնալ նոյն կեր-
 պով ազատեցաւ : Աս երեքօրեայ ճակատամարտին մէջ
 երկու կողմէն 100,000 հոգւոյ շափ մարդ մեռաւ :

40,000էն աւելի դաշնակցաց զօրքերէն: Աէսօրէն ժամ մը ետքը երեք դաշնակից վեհապետք, Փրանկիսկոս Ա. եւ Աղէքսանդր Ա. կայսրներն ու Փրեզերիկոս Գուլիելմս Գ. թագաւորը, մեծ հանդիսիւ Լիփսիա մտան:

237. Պատերազմին վերջին դէպքերը: Նաբոլէոն Լիփսիայի ճակատէն ետքը շուրջ 100,000 հոգւով Երֆուրդի ու Ֆուլտայի վրայէն դէպ ի Ռենոս ետ կը քաշուէր: Բայց թշնամիք ետեւէն իյնալով եւ արդէն շատ կողմէն թշնամիներէ պաշարուած ըլլալով, շէր կրնար առանց սաստիկ դժուարութեան ու մեծ կորստեան իր տեղը հասնիլ: Մէկ երկու օր վերջը Ֆրայպուրկի քով Եօրգ զօրապետը ետեւէն հասնելով, իրեն դէմ յաղթութիւն մը ստացաւ (Հոկտ. 21): Անկից քանի մ'օր ետքը Պաւիերացիք ու Աւստրիացիք, իբր 60,000 հօգի, Արետէ զօրապետին հրամանատարութեամբ, Հաննաւի քով գիմացն ելան: Եւ թէպէտ հոն տրուած ճակատին մէջ (Հոկտ. 30, 31) Նաբոլէոն անգամ մ'ալ առիթ ունեցաւ իր պատերազմական ճարտարութիւնը ցուցնելու եւ իր առջեւն արձակ ճամբայ բացաւ. բայց առ բանս հազիւ կրցաւ գլուխ հանել 30,000 հօգի՝ ըստ մասին մահուամբ եւ ըստ մասին գերութեամբ կորսնցընելով: Այնպէս որ միայն 70,000 հօգի Մոզուստիա հասցուց սակայն ասոնք ալ իրենց վրայ կը կրէին ան մահացու հիւանդութիւններուն սերմը, որոնցմով իրենց կէտը՝ տարին չլմընցած՝ հիւանդանոցներու մէջ կեանքերնին կնքեցին: Քանի մ'օր ետքը ինք Նաբոլէոն Ս. Գլու հասաւ (Նոյ. 9): — Արնայ ըսուիլ որ աս պատերազմն ալ Ռուսիայի արշաւանքին մէկ նմանութիւնն եղաւ. որովհետեւ սոցոք է անոր պէս մեծ վիշտեր չպատճառեց, բայց թէ նիւթական եւ թէ բարոյական կորստեան նկատմամբ՝ գրեթէ անկից աւելի վնասակար հետեւութիւններ ունեցաւ:

238. Ռենական դաշնակցութեան իշխանը Նաբոլէոնէն կը բաժնուին ու դաշնակցաց հետ կը միանան: Լիփսիայի յաղթութեամբ Գերմանիայի մէջ մեծամեծ

փոփոխութիւնք եղան. մէկէն Ռեննական դաշնակցութիւնք քակուելով, իշխանք ու ժողովուրդք Նաբոլէոնէն բաժնուեցան եւ դաշնակցաց հետ միացան: Արդէն նոյն յաղթութենէն յառաջ Պառիերա, ինչպէս վերը տեսանք (235), առ բնթացքը բռնած էր. նոյնպէս յառաջագոյն լուծուած էր Աւոզֆալիայի թագաւորութիւնք (235), որուն թագաւորը Լիփսիայի ճակատէն ետեւ՝ փախչելով (1813, Հոկտ. 26), նոյն թագաւորութիւնը կազմող Հեսսէն-Վասսէլի, Հաննովերի, Օլաենպուրկի ու Պրաւնշուայկի յառաջուան կառավարութիւնները նորէն հաստատուեցան: Աւուրդեմպերկ, Հեսսէն-Տարմշդաա (Նոյ. 2), Պասն (Նոյ. 5) եւ ուրիշ Գերմանական տէրութիւնք դաշնակցաց հետ դաշնադրութիւն բրին, ըստ մասին այնպիսի պայմաններով՝ որոնք Գերմանիայի ապագայ կարգադրութեանց կը վերաբերէին: Ընդհանրապէս Ռեննական դաշնակցութեան մէջ եղող բոլոր Գերմանական իշխաններուն՝ նոյն ժամանակուան ստացուածներուն տէրութիւնն ու վերին իշխանութիւնք հաստատուեցաւ: Փրանզֆուրդ քաղաքը, որուն իր առաջին ազատական սահմանադրութիւնը տրուեցաւ եւ ուր երեք դաշնակից վեհապետք կը բնակէին, կեդրոնական մասնաժողով մը դրուեցաւ (Հոկտ. 21), որն որ Գաղղիացիներէն եւ տակաւին անոնցմէ չբաժնուող քանի մ'իշխաններէն առնուած երկիրներն առ ժամն պիտի կառավարէր, մինչեւ որ ամենայն ինչ կարգի դրուէր: Աս վերջիններուն մէջ ամենէն երեւելին էր Սաքսոնիայի թագաւորը, որն որ՝ ինչպէս տեսանք՝ Լիփսիայի ճակատին մէջ գերի ինկած (236) էր, ու ետքէն Պերլին տարուեցաւ (Հոկտ. 23): Նոյն տարւոյն վերջերն ու հետեւեալ (1814) տարւոյն սկիզբները մէկիկ մէկիկ առնուեցան Գերմանիայի ու Լեհաստանի մէջ տակաւին Գաղղիացւոց ձեռքը մնացած ամրոցները, որոնց մէջ Գաղղիա դարձեալ իր ամենաքաջ զօրքերէն 100,000ի շափ մարդ կորորնցուց՝ ըստ մասին մահուամբ եւ ըստ

մասին գերութեամբ: Յիշեալ բերդերէն շատերուն պահակապանները նոյնքը դիւցազնական քաջութեամբ, մանաւանդ թէ յուսահատական կերպով պաշտպանեցին. իսկ Համպուրկ ու Մակտեպուրկ չկրցան առնուիլ, եւ մինչեւ խաղաղութիւն բլալը՝ Վաղղիացուոց ձեռքը մնացին:

239. Հոլանտա: Բայց Լիփսիայի յաղթութեան հետեւութիւնները՝ միայն Վերմանիայի մէջ շինացին, հապա Նարոլէոնին տիրած եւ կամ իր ազդեցութեան տակ եզոզ բոլոր օտար երկիրներն ալ անցան. անանկ որ տիեզերական իշխանութեան շինուածքը՝ կանգնուածէն աւելի շուտով՝ մասն մասն կ'իյնար կը կործանէր: Հոլանտացիք երբ որ իմացան թէ Պիւլով զօրապետը՝ Հիւսիսային բանակին մէջ եզոզ Պրուշ զօրքով դէպ ի հիւսիսային Ստորին նահանգները կը մտանայ, Օրանեան ցեղին կողմնակիցներուն առաջնորդութեամբը՝ Ամստերտամի մէջ սուք ելան (1813, Նոյ. 15), եւ Վաղղիացի պաշտօնատեսարց փախչելէն ետեւ, կառավարութեան մասնաժողով մը դրին, որուն հրահրելովը՝ Գուլիելմոս Օրանիայի իշխանը Անգղիայէն դարձաւ (Գեկա. 1), եւ իբրեւ Ստորին նահանգաց վեհապետ ընդունուեցաւ, որովհետեւ յառաջուան հասարակապետական սահմանադրութեան տեղ՝ սահմանադրական միապետութեան մը հիմը դրուած էր: Նոյն միջոցին Պիւլով իր զօրքովը յառաջ քալեց. Պրետա, Հերցոկենպուշ եւ ուրիշ քանի մը բերդեր առնուեցան. անանկ որ տարին չմընցած՝ Հոլանտա քանի մը բերդերէ զատ, Վաղղիացիներէն մաքրուած էր, Բեզդիայի ճամբան ալ դաշնակցաց առջեւը բացուած:

240. Լիւրիկեան գաւառը եւ Իտալիայի թագաւորութիւն: Նէապոլսոյ Միւրա թագաւորը: Տարին չմընցած Լիւրիկեան գաւառը եւ Իտալիայի թագաւորութիւնն ալ Նարոլէոնին իշխանութենէն ելած էին: Երկայն ատեն Եւգինէոս փոխարքային ու Հիլլէր Աւստրիացի զօրապետին մէջ փոփոխ յաջողութեամբ կռիւ-

բլլալով (1813, Օգոստ. Սեպտ.), վերջապէս առաջինն Ատիճէի վրայէն մինչեւ Մինչիոյ ետ քաշուեցաւ (Նոյ. Գեկտ.): Աս իշխանը՝ որն որ մինչեւ ետքը Նաբոլէոնին հաւատարիմ մնաց, ինչպէս որ իր պարտքն էր, դժուարին պարագաներու մէջ՝ ոչ իր պատուոյն եւ ոչ իր զօրավարութեան համբաւին մնաս մը հասոցուց: Նոյն իսկ Հիլէրի յաջորդող Օլեւեկարտ՝ Աւստրիական զօրավարին հետ զինադադար բնեւում (1814, Ապր. 16), իր հրամանատարութիւնը թող առւած (Ապր. 17) ու ետ քաշուած առեւն, Իտալացւոց սէրն ու մեծարանքը մէկտեղ տարաւ, որոնք շատ ետեւէ ինկան զինքն իրենց թագաւոր դնել ու ինքնագլուխ թագաւորութիւն բլլալ: Աս կերպով Լիւրիկեան գաւառները, Իտալական Գիրոլ ու Լոմպարտիայի կէսը Նաբոլէոնին իշխանութենէն ելան: — Իսկ Նէապոլոյ Միւրա թագաւորը, որն որ դաշնակցաց կողմն անցնելով, Աւստրիայի հետ բանակցութիւն ու ետքը Նէապոլոյ մէջ դաշնաւորութիւն բրաւ (1814, Յունու. 11), շուտ մը փորձիւ իմացաւ թէ ասանկ յեղափոխութեանց մէջ երկդիմի բնութացք բռնելը՝ սոոյգ կործանման կը տանի: Իրօք ալ թէպէտ, ինչպէս բոնքը, Աւստրիացիք իրեն հետ դաշնաւորեցան, բայց Անգղիացիք հազիւ թէ յանձն առին զինադադար բնել (Փետր. 3): Մանաւանդ թէ ետքը ամէնքն ալ տեսնելով որ միայն ժամանակ վատարկիլ կ'ուզէ, վստահութիւննին կորսընցուցին: Բայց ինչպէս որ է նէ, Աւստրիայի հետ դաշնաւորելուն պէս, Հռոմ զօրքով բռնեց (Յունու. 19), նոյնպէս Աւստրիացւոց հետ՝ Փլորենտիա ու բոլոր Գոսկանա բռնեց:

241. Գանիայի եւ Շուետի իրողութիւնները՝ Նորուեգիայի նկատմամբ: Գանիա դաշնակցաց հետ խաղաղութիւն կ'ընէ: Շուետք շուտով գլուխ հանեցին Նորուեգիայի տիրելու դիտաւորութիւննին, որուն պատրաստութիւնն արդէն շատոնց դաշնագրութիւններով տեսնուած էր (217, 228), եւ որուն գործադրութիւնը խիստ դիւրինցած էր Գանիային իրենց դէմ

պատերազմ հրատարակելովը (233) : Կարճ արշաւանք մը բաւական եղաւ՝ գրեթէ առանց պատրաստութեան գանուոյ եւ իր դաշնաւորէն թող արուած Գանիան՝ Նորուեգիայի թագաւորութենէն հրատարեցընելու : Եւ նոյն իսկ արշաւանքը չէ թէ բուն Նորուեգիա եղաւ, հապա Հորդոյն, ուր Լիփսիայի ճակատէն քիչ մը ետքը մտաւ Շուետի թագաւորութեանը՝ Հիւսիսային բանակին մեծագոյն կիսովը : Համպուրկի մէջ կեցող Տաւուսպարապետը ծովէն պաշարելէն (1813, Գեկտ.), եւ Գանիացիները Լիւպէքէն մերժելէն ետեւ (Գեկտ. 5), իրենց երկիրը մտաւ, Սէէշդէտի ճակատը վաստակեցաւ (Գեկտ. 13) եւ Գանիացիները գէպ ի Ռենտուպուրկ քչեց, որոնք անմիջապէս զինադադար բրին (Գեկտ. 15) եւ քիչ մը բանակցելէն ետեւ՝ քիչ իսաղաղութեան դաշինքը գրին (1814, Յունու. 14) : Ասոր պայմաններն էին. 1. Գանիացիք Նորուեգիայէն կը հրատարին եւ Շուետի կը թողուն՝ մինչեւ Ռուսիայի սահմանները : 2. Շուետ Նորուեգիացւոց ապահովութիւն կու տայ որ իրենց ազատութիւններուն ու իրաւունքներուն ամենեւին չիզայչի : 3. Ասոր զիմացը Շուետացիք իրենց Բոմբրանիա գաւառն ու Ռիւկէն կղզին Գանիայի կը թողուն եւ կը խոստանան որ ընդունելու ուրիշ փոխարինութեանց համար միջնորդութիւն ընեն : Ետքէն աս վերջին պայմանը փոխուելով, Պրուշ Բոմբրանիա գաւառն առաւ, իսկ Գանիային՝ Լաւենպուրկ տուաւ : — Սակայն Գանիացիք Նորուեգիայէն հրատարելով՝ ամէն բան լմընցած չէր. ուստի եւ Շուետք նոյն երկրին տիրելու համար բաւական աշխատեցան, ինչպէս ետքէն կը տեսնենք (254) : — Գանիա՝ Անգղիայի հետ միեւնոյն ատեն, իսկ Ռուսիայի (1814, Փետր. 8) եւ Պրուշի (Յունիս 8) հետ քիչ մը ետքը խաղաղութիւն բրաւ, որով հին յարաբերութիւնք նորոգեցան. Անգղիացիք Գանիայէն առնուած գաղթականութիւններն ետ տուին, միայն Հելկոլանտ կղզին պահելով :

242. Պիւրենեան թերակղզւոյն պատերազմին վերջին դէպքերը: Աւարապայի ուրիշ կողմերը տակաւին վերը պատմուած փոփոխութիւնները շեղած, երբ որ Գերմանիայի մէջ՝ երկու կողմանք որոշիչ կռուոյն կը պատրաստուէին, Նաբոլէոնի իշխանութիւնը բոլորովին ջնջուած էր Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ, ուր միշտ երերուն վիճակի մէջ կը գտնուէր եւ երբեք կատարեալ չէր հաստատուած: Ան տեղը պատերազմը միշտ աւելի ազգային կերպարանք մը կը ստանար, եւ կարգաւորեալ գնդերէ զատ՝ անկանոն գնդերով ալ մղուելով, Գաղղիացւոց խիստ զարհուրելի կ'ըլլար, ինչու որ ամէն կողմ կը տարածուէր: Աս Պիւրենեան թերակղզւոյն պատերազմին վախճանն որոշողը՝ Ալիզոօրիայի ճակատն եղաւ: Գաղղիացիք՝ որոնց վիճակն ան կողմերը միշտ փտանգաւոր էր, պէտք էր որ աւելի գէշ վիճակի մէջ իյնային իրենց զօրաց քիչնալովը, ինչպէս որ եղաւ ալ երբ որ Սուսպարապետը բազմաթիւ զինգերով Գերմանիա կանչուեցաւ (1813, Փետր.): Նոյն միջոցին Ուելլինկոնը՝ Բրիտանացիներէ, Սպանիացիներէ ու Բորգուկայցիներէ կազմուած բանակաւ Բորգուկայէն գալով (Մարտ), Սպանիայէն Գերմանիա գացող Յովսէփ թագաւորին ու Ժուրտան սպարապետին գիմացն ելաւ Էպրոյի քով: Հոն Ալիզոօրիայի նշանաւոր ճակատը տրուեցաւ (Յունիս 21), որուն մէջ Գաղղիացւոց բանակը յաղթուեցաւ, 15,000 հոգի կորսնցուց, եւ բոլոր թնդանօթները, սազմամթերն ու պատերազմի արկղը թշնամեաց ձեռքը թող տուաւ, որոնք նաեւ անցքերն ալ բռնեցին: Յովսէփ թագաւորը կրցաւ Գաղղիա երթալ, իսկ Ժուրտան ստիպեցաւ իր զօրքովը Բամբելոնա փախչիլ, ուր Սպանիացիք զինքը պաշարեցին: Թէպէտ Սու 30,000 նոր զօրքով զօրացած՝ նոյն բերդին օգնութեան զալ կ'ուզէր, բայց Պիւրենեան լերանց ստորտար՝ Ռոնարվալի քով յաղթուեցաւ (Յուլ. 28 ու 29) ու Գաղղիա ետ քաշուեցաւ Պիտասասայի ետեւը: Նոյնպէս Սուչէ սպարապե-

ար, որն որ մինչև նոյն ատեն վալենտիայի մէջ ինք
զինքը կը բռնէր, եւ քաշուեցաւ (Յուլ.) : Անկից ետ-
քը Վաղղիացւոց ձեռքն եղող բերդերը հետզհետեւ առ-
նուեցան կամ անձնատուր եղան (Սարակոստա՝ Յուլ.
30, Ս. Սեպաստիան՝ Օդոստ. 30, Բամբելոնա՝ Հոկտ.
31) . որով բոլոր Պիւրենեան թերակողզոյն մէջ Վաղ-
ղիացւոց ձեռքը՝ միայն Պարսելոնա, Ֆիկուերաս ու Ռո-
զաս մնացին : Ուելլինկդըն, որն որ Պիտասասոց սահ-
մանական գետն անցած էր (Հոկտ. 7), Բամբելոնայի
անձնատուր բլալէն ետեւ՝ սկսաւ Վաղղիայի մէջ յա-
ռաջ քալել : Ասանկով Նարոլէոն յոյսը կարելով, Փեր-
դինանդ Է.ին հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ վա-
լանտէի մէջ (Գեկտ. 8), որով թէ նոյն թագաւորն
ու թէ իր եղբարքը գերութենէ կ'ազատէին : Բայց
Գորդէզներն իրենցմէ խնդրուած հաստատութիւնը
չտուին, բսելով որ Փերդինանդ նոյն դաշինքը դրած
ատեն՝ ազատ չէր, եւ թէ Սպանիացիք՝ առանց Ան-
դղիայի չեն կրնար խաղաղութիւն բնել :

Է.

*Գաշնակցաց Գաղղիայի մէջ ըրած պատերազմն ու
Նաբոլէոնիկ իյնալը (1814—1815) :*

243. Գաշնակիցք Ռենոսի քով : Իրենց խա-
ղաղութեան առաջարկութիւնն ու յայտարարութիւնը :
Լաբոպական տիեզերական իշխանութեան շինուածքը
թէ Արեւելք եւ թէ Արեւմուտք կործանելէն ետեւ,
միայն նոյն իսկ Վաղղիա կը մնար : Գաշնակցաց զոր-
քերը մինչև Ռենոսի սահմանները դացին՝ վեհապետը
ալ մեկտեղ . եւ շուտ մը նոյն գետին երկայնութեամբը՝
Հելուետիայի սահմաններէն մինչև գետաբերանները
տարածուեցան : Գաշնակից վեհապետը իսկզբան միտ
չունէին Վաղղիա մտնելու . ուստի եւ Ֆրանգֆուրդ ի-
րենց պաշտօնէից ու զօրապետաց հետ խորհուրդ բնե-

լէն ետքը, գերի ինկած Ս. Էնեան սեպուհին ձեռքը խիստ չափաւորեալ պայմաններով՝ Նաբոլէոնին խազազութեան առաջարկութիւն ըրին (1813, Նոյ. 9)։ Պայմաններն ան էին, որ նոյն կայսրը՝ Իտալիայի, Սպանիայի, Գերմանիայի ու Հոլանտայի վրայ ձեռք բերած իշխանութենէն հրաժարելով, թէ ինք եւ թէ իր ցեղը Գաղղիայի դահին վրայ մնան, որուն սահմաններն ըլլան Ռենոս գետը եւ Ալպեան ու Պիւրենեան լեռինք, այս ինքն՝ յեղափոխութենէն յառաջ ունեցածէն աւելի ընդարձակութիւն ունենայ։ Միանգամայն յանձն կ'առնուին որ իր եղբարքը մէկը՝ Հոլանտայի թագաւոր ըլլայ։ Եթէ, կ'ըսէին, աս պայմանները յանձն կ'առնու, թող Գերմանիայի մէջ ուզած քաղաքն որոշէ, որպէս զի հոն գեապանաժողով ըլլալով, խազազութեան դաշինք գրուի։ — Երկու կողմանց նոյն ատենուան վիճակին եւ դաշնակցաց ըրած յաղթութիւններուն նայելով, աս պայմանները սրչափ որ ըստ ինքեան չափաւորեալ եւ Նաբոլէոնին համար պատուաւոր ըլլային, ի վերայ այսր ամենայնի խիստ դժուար էր որ իր զէնքովը տիեզերական իշխանութեան հասնողը՝ զանոնք ընդունելով, ասանկ գիւրաւ հաւանէր նոյնը կորսնցընելու։ Իրօք ալ ասանց վերոյիշեալ առաջարկութեան պատասխանելու, սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ։ Ասանկով դաշնակիցք տեսան թէ նոյն իսկ Գաղղիայի մէջ որոշումն ըլլալու է, եւ սահմանեցին որ անմիջապէս ներս մանեն։ Ստոյգ է մեծ յանգձնութիւն կ'ըրեւար ձմեռ ատեն, կռակինին՝ թշնամիներէ բռնուած երեսնէ աւելի բերդ ունենալով, օտար երկիր մտնել։ Բայց Նաբոլէոն տակաւին աղէկ պատրաստուած չէր, եւ իրենք յիշեալ բերդերը պաշարելու համար բաւական զօրք ունէին։ Ուստի եւ որոշումնին ըրածնուն պէս, յայտարարութիւն մը հանեցին (Գեկտ. 1), որուն մէջ կ'ըսէին. Մենք Գաղղիայի դէմ պատերազմ չենք ըներ, հասաւ Նաբոլէոն կայսեր՝ իր տերութեան սահմաններէն դուրս բանեցուցած առաւելագանց իշխանութեան

դէմ: Իրեն խաղաղութիւն կ'առաջարկենք, Գաղղիական պետութեան՝ ինչպէս նաեւ Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց անկախութեան պայմանաւ: Ար բաղձանք որ Գաղղիա մեծ, զօրաւոր ու երջանիկ ըլլայ, որովհետեւ իր զօրաւոր ըլլալը՝ ընկերական շինուածոյն հիմերէն մէկն է: Ար հաւանինք որ Գաղղիա իր թագաւորաց ժամանակն ունեցածէն աւելի ընդարձակութիւն ունենայ: Բայց կ'ուզենք որ մեր իւրաքանչիւր տէրութիւններն ալ երջանիկ ու հանդարտ ըլլան: Անանկ խաղաղութեան վիճակ մը կ'ուզենք, որ արդար հաւասարակշռութեամբ ու զօրութեանց իմաստուն բաժանմամբ՝ ժողովուրդները պաշտպանէ քսան տարիէ վեր կրած նեղութիւններնէն: Զէնքը ձեռաբռներնէս չենք թողուր, մինչեւ որ աս նպատակին չհասնինք:

244. Երկու կողմանց զօրութիւնն ու պատերազմին սկզբնաւորութիւնը: Նաբոլէոն ինք զինքն իբր թէ խաղաղութեան միտեալ ցուցնելով, դաշնակցաց առաջարկութիւնը ձերակուտին առջեւ դրաւ: Բայց նոյն ժողովն իր բուն մտաց համեմատ՝ առաջարկութիւնը մերժեց: Եւ թէպէտ օրէնսդիր ժողովոյն անդամներէն ոմանք՝ ան ատեն անսովոր եզոզ համարձակախօսութեամբ մը խրատ տուին որ առաջարկութիւնն ընդունուի. սակայն Նաբոլէոն անոնց խօսքին ականջ չկախելէն զատ, յանդգնութիւննին պատժելու համար՝ նոյն ժողովը լուծեց (1813, Գեկտ. 28): Անկէ ետեւ ամենայն զօրութեամբ սկսաւ ջանալ որ ձերակուտին յառաջագոյն (Նոյ. 16) հաւանութիւն տուած 300,000 զօրքը ժողվէ: Բայց աս զօրաժողովն ուրիշ անդամներուն պէս յաջողութեամբ չկրցաւ գլուխ տանիլ. հազիւ կարելի եղաւ 120,000ի բանակ մը հանել, զորն որ երեք մաս բաժնելով, Վիգոր, Մարմին ու Մագտոնալ սպարապետներուն տակ՝ Վերին, Միջին ու Ստորին Ռեճոսի կողմերը խաւրեց. Նէյ ու Օժըրոյ սպարապետներն ալ Նանսիի ու Արժնոպլի քով կեցուց՝ պահեստի զօրօք: Իսկ ինք զկայսրուհին՝ խնամա-

պետ, եւ իր Յովսէփ եղբայրը՝ ընդհանուր տեղակալ գնեւէն եւ զանոնք իր որդւոյն հետ 30,000 աղգային պահակապաններու յանձնեւէն ետեւ, Փարիզէն ելաւ (1814, Յունու. 25), բանակը զնաց: — Արդէն ամիս մը յառաջ դաշնակցելոց բանակը, որ շուրջ 400,000 հոգի էր, Ռենսս անցած էր. Մեծ բանակը՝ Շուարցենպէրի իշխանին տակ՝ Վերին Ռենսսի վրայէն ու Հելլուեափայէն (որն որ դաշնակցաց ջանքին դէմ չէզոք կենալ որոշած էր, բայց անոնք՝ առանց զինքը ստիպելու որ պատերազմին գործակից ըլլայ՝ իր չէզոքութիւնը չէին ճանչցած) Գաղղիա մտած էին (1813, Դեկտ. 21—25). Սիլեզիական բանակը՝ Պիլիսէր զօրապետին տակ՝ Միջին Ռենսսէն անցաւ (1814, Յունու. 1). Իսկ Ստորին նահանգաց բանակը՝ Պիլլովի տակ՝ նոյն երկրէն: — Արդ նաբոլէոն հասած ատեն՝ դաշնակցաց բանակները Շանրայնեի մէջ միացած ըլլալով (Յունու. 25), անմիջապէս սկսան զարնուիլ: Բայց հազիւ թէ մէկ երկու աննշմակ ծակատներ տրուած էին, բանակցութիւնք սկսան՝ առանց զինագաղար ըլլալու, որով եւ պատերազմն ալ յառաջ կը տարուէր: Տեսնենք նախ աս բանակցութիւններն ու նոյն միջոցին պատահած դէպքերը, եւ ետքը՝ պատերազմին գլխաւոր գործողութիւնները:

245. Շաղկիլեոնի ղեսպանաժողովն ու Շոմինի չորից դաշնաւորութիւնը: Յիշեալ բանակցութիւնք կ'ըլլային Շաղկիլեոնի ղեսպանաժողովոյն մէջ, որն որ նաբոլէոնի խնդրելովը գումարուած էր (1814, Փետր. 3): Նոյն ատեն տակաւին աս կայսեր ձեռքն էր իր գահն ու պետութիւնը պահել, թէ որ դաշնակցաց պայմանները յանձն առնուր. եւ իսկզբան միտեալ կ'երեւար նոյներուն զիջանելու, մանաւանդ թէ կէս մ'ալ հաւանած էր: Բայց երբ որ իր զօրքերը սկսան զանազան յաջողութիւններ ունենալ, ան ատեն ինք ալ սկսաւ իր պահանջումները մեծցնել: Կ'ուզէր որ Ռենսս ու Ալպեան լէրինք՝ բոլոր յարձակման կէտերովը՝

Գաղղիայի սահմանները կազմեն. Իտալիա Եւզինէտօին բլայ. իր Յովսէփ ու Հերոնիմոս եղբայրները՝ իրենց թողուցած Սպանիայի ու Աւստրիայի թագաւորութիւններուն տեղ՝ հասուցում ընդունին: Ասով եւ Նաբոլէոնի գեապանին խիստ չափաւորեալ իշխանութիւն ունենալովը, բանակցութիւնք այնչափ երկրնցան, մինչեւ Պիլիսէրի մէկ յաղթութեամբը՝ ամէն բան կերպարանափոխ եղաւ ու բանակցութիւնք կտրուեցան (Մարտ 15): Աւստրիայի կայսրն ալ, որն որ մինչեւ նոյն ատեն աւելի միջնորդի պաշտօն վարած էր, իր փեսան ու թոռը՝ Եւրոպայի խաղաղութեան զոհեցորովհետեւ ինքն ալ ուրիշներուն պէս համոզուեցաւ թէ քանի որ Նաբոլէոն Գաղղիայի գահին վրայ կը մնայ՝ տեւական խաղաղութիւն չիկրնար բլայլ, եւ ազգին ձեռքովը թագաւորական հին գահը նորէն կանգնելու յոյսը ծնած էր: Անոր համար որոշեցին որ անմիջապէս Փարիզի վրայ քալեն եւ զՆաբոլէոն վար առնուն: — Աս Շառլիլենոնի գեապանաժողովը, գաշնակցաց մէջ երկպառակութիւն պատճառելու տեղ, ինչպէս ուրիշ շատ անգամ ատանկ առիթներու մէջ կը պատահէր եւ ինչպէս Նաբոլէոն կարծէր թէ աս հեղ ալ կը պատահի, իրենց մէջ աւելի ամուր միութիւն մը յառաջ բերած էր: Նոյն միջոցին Անգղիա, Ռուսիա, Աւստրիա ու Պրուշ Հոմանի մէջ քսան տարւան համար Չորից գաշնաւորութիւն մը դրած էին (Մարտ 1), հետեւեալ պայմաններով. 1. Իւրաքանչիւր գաշնակից տէրութիւն պատերազմը յառաջ տանելու համար 150,000 զօրք հանէ: 2. Անգղիա հինգ միլիոն սղերլինի դրամական օգնութիւն տայ: 3. Ամենեւին առանձնական կամ մասնական բանակցութիւն չըլայ:

246. Պատերազմին գլխաւոր դէպքերը: Գանք հիմայ պատերազմական դէպքերուն: Նաբոլէոն իր Շալլնի քով կեցող բանակը հասնելուն պէս, Շուարցլենպերկի ու Պիլիսէրի բանակներուն միանալն արգելելու համար Պրիէնի քով վերջնոյն վրայ յարձակեցաւ (1814,

Յունու. 29), եւ երկայն կռուէ ետեւ՝ թշնամին ետ քշեց. բայց մէկ երկու օր վերջը Պիւլսէր Շուարցենպերկի բանակին հետ միանալով ու զօրանալով, իրեն դէմ Լա Ռոթիէրի ճակատը վաստակեցաւ (Փետր. 1): Աս աննշանակ յաղթութենէն՝ դաշնակիցք կարծեցին թէ ամէն բան դիւրաւ գլուխ կը տանին. բայց իրենց ակնկալութեան մէջ խաբուեցան, մանաւանդ որ ձմեռատեն թշնամեաց երկրին մէջ զօրքերուն պաշարք հոգալու դժուարութենէն ստիպուելով, բանակները բաժնուեցան, Պիւլսէր՝ Սիլեզիական բանակաւ՝ Մառնի քովէն, իսկ Շուարցենպերկ՝ Սէնի քովէն, գէպ ի մայրաքաղաքը սկսան քալել: Ասանկով Նաբոլէոն, որուն հրամանատարի ճարտարութիւնը դարձեալ իր բոլոր ընդարձակութեամբն երեւցաւ, անմիջապէս երկու բանակներուն մէջտեղը մտաւ. Սիլեզիական բանակը՝ Շանբուպերի, Մանմիբայլեի ու Շադոյ-Թիէրիի ճակատներուն մէջ յաղթեց ու գէպ ի Շալոն ետ քաշուելու ստիպեց (Փետր. 10—14): Անկից յանկարծակի շուտութեամբ Մեծ բանակին վրայ եկաւ, եւ անոր դէմ ալ Մոնգերոյի ճակատը վաստակելով (Փետր. 18), մինչեւ Գրուա ու Պար-սիւր-Օպ ետ քշեց, այնպէս որ դաշնակիցք զինազազար խնդրեցին: Աս յաղթութիւններով Նաբոլէոն յաջող ելքի վրայ այնչափ աւելի ակնկալութիւն կրնար ունենալ, որչափ որ իր պատերազմական զօրութիւնն երթալով կրնար աճեցընել, եւ իր զօրքերն ուզած տեղը դիւրաւ կեդրոնացընել: Այսպէսով Եւրոպայի բախտը նորէն անորոշ վիճակի մէջ ինկած ատեն, Պիւլսէրի սուրբ՝ պատերազմին բախտը դաշնակցաց կողմը դարձուց: Ինք մինչեւ Լոն ետ քաշուելէն ետեւ, Ստորին նահանգներէն եկող Հիւսիսային բանակին հետ միանալով, Նաբոլէոնի դէմ Լոնի երկօրեայ ճակատը վաստակեցաւ (Մարտ 9 ու 10), նորէն յառաջ քալեց ու Մեծ բանակին հետ միացաւ (Մարտ 18): Երկու օր վերջը արուած Արսի-սիւր-Օպի ճակատն աւելի որոշիչ եղաւ (Մարտ 20), որովհետեւ

Նարոյէնին բոլոր ճիգը պարսպ երթալով եւ յաղթուելով, համադուեցաւ որ իր տկարացած բանակաւը շիկրնար թշնամեաց բազմաթիւ բանակին յաղթել, որուն համար որոշեց իրենց կռնակն անցնիլ, եւ արեւելեան ամրոցներուն պահակապան զօրքերն իր բանակին հետ միացրնելով՝ զօրանալ ու այնպէս գործել: Բայց ասով դաշնակցաց զօրձքը դիւրինցուց, որոնց նպատակն էր Փարիզ երթալ. եւ իր հեռանալովը՝ նոյն մայրաքաղաքին ճամբան իրենց առջեւ բացուելով, դէպ ի հոն դիմեցին: Աս գործողութեան զիրենք աւելի համարձակեցուցին Ուելլինկըրնի ու Աւարիացւոց յաղթութիւնները: Առաջինը՝ որ Գաղղիա մտնելէն ետեւ (242), Սու սպարապետին դէմ կարոն գետին քով յաղթութեամբ յառաջ կը քայլէր, Արդուայի կոմսին (կարոլու ժ.ին) որդւոյն՝ Անկուլէմի զքսին հետ Պորտոյ մտաւ (Մարտ 12), ուր թագաւոր հրատարակուեցաւ Լուզովիկոս ԺԸ. եւ Պուրպոնեանց դրօշը բարձրացաւ: Իսկ Աւարիացիք Օթբըշի դէմ մէկ երկու յաղթութիւններ բնելէն ետեւ (Մարտ 11—17), Լիոնի քով ճակատ մը վատարկած (Մարտ 20) ու երկրորդ օրը նոյն քաղաքը մտած էին:

247. Փարիզի առնուիլն ու Նարոյէնեանց գահէն մերժուիլը: Գլաշնակցաց զօրքը Փարիզ շհասած, կայսրուհին իր որդւոյն ու կայսեր երկու եղբայրներովը Պլուա փախած էր (1814, Մարտ 29). ուստի երբ որ անոնք մէկ երկու փոքր յաղթութիւններէ ետեւ, Մոնմարգը հասան, Մորգիէ ու Մարմն սպարապետները, որոնց յանձնած էր Յովսէփ թագաւորը մայրաքաղաքին պաշտպանութիւնը, թէպէտ դիւցազնական քաջութեամբ ան բարձունքը պաշտպանեցին, եւ թշնամեաց սաստիկ մեծ (9000 հոգւոյ) կորուստ պատճառեցին, բայց չկրցան յարձակմամբ առնուիլը խափանել (Մարտ 30): Մայրաքաղաքին աս նախապարհապէս իյնալէն ետեւ, նոյնը պաշտպանել ուզելը՝ յիմարութիւն կ'ըլլար, անոր համար յիշեալ սպարապետը պատուաւոր

պայմաններով անձնատուր եղան. գաշնակցաց զօրքն ալ Ռուսիայի կայսեր ու Պրուշի թագաւորին հետ ներս մտան (Մարտ 31). Աւստրիայի կայսրը պատշաճ շտապելով նոյն ատեն Փարիզ մտնել, յառաջագոյն Տիտոն դացած էր. հազիւ քանի մ'օր ետքը մայրաքաղաքն եկաւ: — Փարիզի տիրելով, գաշնակիցք Գաղղիայի տիրած էին. ինչու որ հոն մայրաքաղաքն ամենայն ինչ է: Իրօք ալ իրենց Փարիզ մտնելովն եղաւ՝ Նաբոլէոնին իշխանութեան կործանիլն ու Պուրպոնեանց գահ ելլելը: Ազգասանգր կայսրը՝ Գալերանին խորհրդին համաձայն, որն որ արդէն յառաջուրնէ ալ գաշնակցաց հետ ի նպաստ Պուրպոնեանց կը խօսակցէր, անմիջապէս յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ կը զրուցէր թէ Գաշնակիցք անկէ ետեւ Նաբոլէոնին կամ անոր ընտանիքէն մէկու մը հետ չեն ուզեր բանակցիլ: Ասով՝ առանց յայտնապէս զրուցելու եւ ազգին ինքնակամ ազատութեամբ վարուելուն արգելք բլլալ երեւալու, ցուցուց թէ ինչ ընելու է: Ուստի եւ ծերակուտին Փարիզ գտնուող անդամները ժողվուելով, վճռեցին որ Նաբոլէոն Պոնաբարգ իր ցեղովը՝ գահէն ինկած է, ժողովուրդն ալ անոր ըրած հաւատարմութեան երդմանէն ազատ է, որովհետեւ ինք զանազան եղանակաւ սահմանադրութեան դէմ գործած եւ Գաղղիա Եւրոպայի ատելութեան նիւթ բրած է (Ապր. 1): Անմիջապէս ալ Գալերանին գահերիցութեամբը հինգ հոգիէ կազմուած առժամանակեայ կառավարութիւն մը դրուեցաւ, որն որ մինչեւ իրաց կատարեալ կարգաւորուիլը՝ տէրութեան գործքերը պիտի հոգար:

248. Նաբոլէոնին հրաժարիլը: Վանը կը մնար զՆաբոլէոն հրաժարել տալու վրայ: Ինք գաշնակցաց Փարիզի վրայ քալելուն լուրն առնելուն պէս, որուն չէր սպասեր, նոյն մայրաքաղաքին օգնութեան ածապարեց. բայց չհասած, անոր առնուելուն գոյժն ընդունելով, Ֆոնդենպլոյ քաշուեցաւ: Եւ թէպէտ իսկզբան կ'ուզէր մայրաքաղաքին վրայ դիմել. բայց երբ որ

իր վար առնուելուն լուրը հասնելէն ետեւ, Մարմնն սպարապետը 12,000 զօրքով իրմէ բաժնուեցաւ (Ապր. 3), եւ ուրիշ սպարապետք խրատ կու տային որ աւելի հրաժարի՝ քան թէ քաղաքական պատերազմ մը բանայ. համոզուելով որ այլ բանը բանէն անցած է, իր խորհրդէն ետ կեցաւ: Նէյ ու Մագտոնալ սպարապետներուն ձեռքովը դաշնակցաց հետ բանակցութեան սկսելով, նախ առաջարկեց որ ի նպատտ որդւոյն՝ գահէն հրաժարի (Ապր. 4). եւ երբ որ դաշնակիցք նոյն առաջարկութիւնը յանձն չառին, բոլորովին հրաժարեցաւ թէ իր անձին եւ թէ իր ժառանգներուն համար, որուն վրայ հետեւեալ պայմաններով դաշինք դրուեցաւ (Ապր. 11): 1. Նարոյէոն թէ իր անձին եւ թէ իր ժառանգացը համար՝ Գաղղիայի, Իտալիայի եւ ուրիշ բոլոր երկիրներուն վրայ ունեցած վեհապետութենէն ու իշխանութենէն կը հրաժարի: 2. Էլլպա կրղղին կ'ընդունի կատարեալ վեհապետական իշխանութեամբ, եւ Գաղղիայէն տարին երեքուկէս միլիոն կ'առնու: 3. Քովը 400 անձնապահ կրնայ պահել: 4. Իր ամուսինը՝ Բարմայի, Բիաչենցայի ու Աուսողալլայի զքսութիւնները կ'ընդունի կատարեալ վեհապետական իշխանութեամբ եւ իր սերընդին անցնելու իրաւամբ: 5. Երկուքն ալ կայսերական տիտղոսը կը պահեն: 6. Նարոյէոնեան ցեղին անդամներուն եկամուտք կը կապուի, նոյնպէս Եւզինէոս իշխանին ապագան կը հոգացուի: — Այսպէս բոլոր Եւրոպա իր առջեւը դողացրնողը՝ իր սպարապետներէն եւ նոյն իսկ իր ընտանիքէն թող տրուած, Ֆոնդենպլոյի պալատին բակին մէջ իր հաւատարիմ զօրքերուն հրաժարական սղջոյն տալէն ետեւ՝ ճամբայ ելաւ (Ապր. 20) դաշնակցաց շորս պատգամաւորներով, եւ Ֆրեժիւսի նաւահանգստէն՝ հետը շուրջ յիսուն հոգւով՝ Բրիտանական նաւով մը իր նոր իշխանութեան տեղը գնաց:

249. Գուրպոնեանը նորէն գահ կ'ելլեն: Ա՞ կերպով հարթուած գեանոյն վրայ՝ անմիջապէս կան-

զնուեցաւ Պուրպոնեանց գահը: Գաշնակիցք պաշտօնական կերպով չէին ծանուցած թէ Գաղղիայի թագն սով պիտ'որ առնու. եւ Աղէքսանդր կայսրը շատ անգամ յայտնած էր թէ աս նիւթին մէջ իրենք Գաղղիացւոց ազգին բաղձանքը պիտի կատարեն: Ուստի որչափ որ ալ իրենք մէջերնին Նաբոլէոնին վար առնուին որոշած էին եւ Պուրպոնեանց գահ անցնիլն ասկից ըստ ինքեան կը հետեւէր նէ, ի վերայ այսր ամենայնի բաներն անանկ կարգաւորեցին, որ իբր թէ երկուքն ալ ազգին ազատ ու ինքնաշարժ կամօքն եղած ըլլայ: Ասոր համեմատ, ծերակոյտը Նաբոլէոնին իյնալուն վճիռը տալուն պէս, Գալերանին ճարտարութեամբը գաւառական խորհուրդները հեազհետէ Պուրպոնեանց գահ ելլելը վճռեցին, նախ Սէնի գաւառական խորհրդէն սկսելով (Ապր. 2): Բայց Գաղղիացիք չէին ուզեր այնչափ զոհերով ձեռք բերած ազատութիւննին ալ մէկէն իրենց ձեռքը կորսնցընել: Մէկ քանի որ ետքը նոր սահմանադրութեան ծրագիր մ'ելաւ (Ապր. 6), որուն մէջ կը զըցուէր թէ Գաղղիացւոց ազգն իր ազատ կամօքը՝ Լուզովիկոս ԺԶ.ին համանուն եղբայրը գահ կը հանէ. բայց ինքն ալ թագաւոր պիտի չհրատարակուի, մինչեւ որ նոր սահմանադրութիւնը պահելու երդում չընէ: Նոր թագաւորը՝ Լուզովիկոս ԺԸ., որուն Գալերան հրաւեր խաւրեց, անմիջապէս թագաւորութեան տեղակալ անուանեց (Ապր. 14) իր կրտսեր եղբայրն՝ Արդուայի կամը, որն որ Փարիզ եկաւ ու դաշնակցաց հետ միաբանութիւն բրաւ բոլոր թշնամութիւնները դադրեցընելու, հին Գաղղիայի սահմաններէն դուրս Գաղղիացւոց տակաւին բռնած բերդերը թող տալու պայմանաւ (Ապր. 23): Նոյն միջոցին Լուզովիկոս ԺԸ. քսանումէկ տարի Գաղղիայէն դուրս անցընելէն ետեւ, Անգղիայէն Գալէ եկաւ (Ապր. 25), եւ թէ հոն ու թէ ճամբուն վրայ ժողովողէն ուրախութեամբ ընդունուեցաւ: Փարիզ չմտած՝ յայտնեց որ իրեն առաջարկուած սահմանադրութեան ծրագիրը

չ'ընդունիր, բայց խոստացաւ որ ինք ազգին սահմանադրութիւն մը կու տայ: Իսկ մայրաքաղաքը ճիշդ անօրը մտաւ, որ օրն որ Նաբոլէոն Էլլպա կղզին ցամաք կ'երևէր (Մայ. 4):

250. Փարիզի առաջին խաղաղութեան դաշինքը: Իր հայրենի գահն ելող թագաւորին առաջին գործքն եղաւ՝ դաշնակցաց հետ խաղաղութեան դաշինք գնելով, Եւրոպայի խաղաղութիւնը հաստատել: Նոյն խաղաղութիւնը խիստ դիւրին կերպով եղաւ. սրովհետեւ մէկ կողմանէ Գաղղիացիք տիեզերական իշխանութեան բաղձանքը ձգած էին, իսկ մեկաւ կողմանէ դաշնակիցք հաստատուն բռնեցին Գաղղիան մեծ ու զօրաւոր տէրութիւն մը պահելու խոստումներն: Աս հիման վրայ դրուեցաւ Փարիզի առաջին խաղաղութեան դաշինքը (1814, Մայ. 30), որուն պայմաններն ասոնք էին: 1. Գաղղիա իր ամբողջութիւնը կը պահէ, 1792ին սկիզբներն ունեցած սահմաններուն համաձայն, մասնաւոր թէ քիչ մ'ալ կ'ընդարձակուի թէ արեւելեան սահմաններն ու Սառոյայի մէջ եւ թէ Ալինեոնի ստացուածքին հաստատութեամբը. անանկ որ յեղափոխութեան սկսած ատենին նայելով, 150 քառակուսի մղն կ'աւելնար՝ 600,000 բնակչով: 2. Գաղղիա կը ձանձնայ Ստորին Նահանգաց տէրութեան անկախութիւնը, ըստ ապագայ մեծութեան. նոյնպէս Հելուէտիայի եւ Իտալական տէրութեանց ինքնակացութիւնը. դարձեալ Վերմանական տէրութեանց անկախութիւնը, որոնք դաշնակցական կապով մ'իրարու հետ պիտի կապուին: 3. Գաղղիա իր կորսրնցուցած գաղթականութիւնները ետ կ'առնու, բաց ի Գապակոյ, Ս. Լուսիա եւ Գաղղիայի կղզիներէն, որոնք Անգղիայի կը մնան. բայց կը խոստանայ որ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ իր ստացուածները չ'ամբայցրնէր, եւ ստիկանութեան համար հարկաւոր եղածէն աւելի զօրք չ'ուրախէր: 4. Մալդա կղզին Անգղիացուց կը մնայ: 5. Բարդուկալ Գաղղիական Ալինեան ետ կու տայ՝ սահմանները

կարգաւորելով: 6. Գաղղիայի թող տուած նաւահան-
դիսաներուն մէջ գանուող պատերազմական նաւերն ու
կարասիքը պիտի բաժնուին, անանկ որ անոնց երէքին
երկուքը Գաղղիացւոց մնայ: 7. Գաշնակիցք այն ամե-
նայն դրամոց գումարէն կը հրաժարին, զորն որ իրենց
տէրութիւնները Գաղղիայէն կրնային պահանջել՝ դրուած
գաշնիքներու, տրուած մթերներու եւ փոխերու պատ-
ճառաւ: 8. Գաղղիա կը խոստանայ որ առանձնականաց
նոյնպիսի պահանջումները կը վճարէ: 9. Գաղղիա Ան-
գղիային կը խոստանայ որ հինգ տարւան մէջ գերեաց
վաճառականութիւնը կը ջնջէ:

251. Լուզովիկոս ԺԸ.ին տուած սահմանա-
դրութիւնը: Վաշնակիցաց հետ սս կերպով խաղաղու-
թիւն ընելէն, եւ երեք վեհապետներուն ու անոնց
զօրքերուն Փարիզէն ելլելէն ետեւ, Լուզովիկոս ԺԸ.
Գաղղիա մտած ատեն տուած խոստումը (249) կատա-
րելով, նոր սահմանադրութիւն մը տուաւ, որն որ ծե-
րակուտին ու օրէնսդիր ժողովոյն առջեւը դրուեցաւ
(1814, Յունիս 14): Աս սահմանադրութեան համե-
մատ, գործադրական իշխանութիւնը թագաւորին ձեռ-
քը կը մնար, որն որ միանգամայն ցամաքի ու ծովու
զօրաց վերին հրամանատարութիւնը կ'ունենար, նոյն-
պէս իշխանութիւն՝ պատերազմ հրատարակելու եւ
խաղաղութիւն ընելու, օտար տէրութեանց հետ գա-
շինք դնելու, եւ բոլոր պաշտօնատէրներն ու դատաւոր-
ներն անուանելու: Բայց իր պաշտօնեայքը պատասխա-
նատու պիտ'որ ըլլային: Իսկ օրէնսդրական իշխանու-
թիւնը՝ թագաւորին ու օրէնսդիր ժողովոյն ձեռքը
պիտ'որ ըլլար. առաջինն օրէնքները պիտի առաջար-
կէր, վերջինը նոյներուն վրայ պիտի վիճէր ու սրշում
ընէր, եւ իր ընդունելէն ետեւ՝ թագաւորը պիտի հաս-
տատարէ: Աս օրէնսդիր ժողովն երկու մաս պիտ'որ ու-
նենար. առանակալաց ժողով, որն որ ժառանգական
եւ կամ իրենց բոլոր կենաց համար թագաւորէն անուա-
նուած անդամներէ պիտի կազմուէր. եւ ժողով պատ-

գամուօրաց, որոնք հինգ տարւան համար գաւառնե-
րու մէջ պիտի ընտրուէին, այնպէս որ ամէն տարի հինգ
մասին մէկը պիտի փոխուէր: Տարին 300 Փրանզ տուրք
տուող 30 տարեկան Գաղղիացի՝ իրաւունք ունէր ըն-
տրող ըլլալու, իսկ 1000 Փրանզ տուրք տուող 40
տարեկանն՝ ընտրուելու: Երկու ժողովներն ալ ամէն
տարի պիտի գումարուէին, եւ իրենց խորհուրդները
հրապարակական ըլլային. բայց թագաւորն իշխանու-
թիւն կ'ունենար զանոնք լուծելու: Արդարութիւնն ու
գատաստանները թագաւորին անուամբը պիտի կատա-
րուէին: Բոլոր Գաղղիացիք օրինաց առջևը հաւասար
պիտ'որ ըլլային, թէ արոց նկատմամբ եւ թէ առաւել-
լութեանց կողմանէ: Արօնը կատարեալ ազատ պիտ'որ
ըլլար, ամենուն ստացուածքն՝ անբռնաբարելի. ամէն
մարդ ազատութիւն պիտ'որ ունենար իր կարծիքը արտե-
լու եւ հրատարակելու: Հին ազնուական տները նորէն
հաստատուեցան, նոր դրուածներն ալ պահուեցան:

252. Նոր արքունիքն ու Գաղղիայի վիճակը:
Ասանկալ թագաւորին իշխանութիւնը հիմնեցաւ եւ
ներքին խաղաղութիւնն ու հանդարտութիւնը հաստա-
տեցան. բայց խիստ դժուար էր որ նոյնները տեւական
ըլլային: Իրօք ալ ինչպէս կրնար նոր գահը հաստատուն
ըլլալ, որովհետեւ ազգն իր թագաւորը հազիւ թէ կը
ճանչնար. իսկ բանակը՝ որն որ նորէն կարգաւորուած
չէր, բերնով միայն եւ ոչ թէ որտալ անոր հաւատար-
մութեան երդում ըրած էր, եւ երկուքին աշուրներն
ալ Նաբոլէոնեան ժամանակին փառաւորութենէն շա-
ցած էին: Ասկից զատ՝ շուտ մը արանջման առիթներ
արուեցան: Հին ազնուականք նստեալն հետ բարձրա-
մտութեամբ ու արհամարհութեամբ կը վարուէին եւ
զանոնք արքունիքէն հեռու բռնելու կը ջանային: Ասյ-
սեբական անձնապահայ գնդերը լուծուեցան եւ անոնց
տեղ Հելլուեացիք դրուեցան: Բանակին պաշտօնա-
կալները զինուորութենէ հանուեցան՝ թոշակնին կէսի
իջեցրնելով: Պատերազմներէն պատճառուած ժողո-

վերջեան նեղութիւնները չմեղմացան: Էւս դարձուլ գաղթեալք ետեւէ կ'ըլլային իրենց հին իրաւունքներն ու առանձնաշարհութիւնները նորէն ձեռք բերելու: Ուստի զարմանք չէ որ շուտ մը ժողովրդեան մէջ տժգոհութեան հոգի մը տիրեց, եւ շատերուն սրտին մէջ փոփոխութեան բաղձանքը զրգռեցաւ, որն որ աւելի սաստկացաւ՝ երբ որ 100,000ի չափ զինուորք ըստ մասին գերութենէն եւ ըստ մասին դրսի բերդերէն եւ գառնալով, Նաբոլէոնին վրայ ունեցած յօժարութիւննին ամէն կողմ տարածեցին: Անոր համար խիստ դժուար կ'երեւար, որ աս վերջինը՝ որն որ եղածները գիւրաւ կրնար իմանալ, շարդորուէր կորսնցուցած իշխանութիւնը նորէն ձեռք բերել փորձելու, ինչպէս որ ըրաւ ալ: Բայց նախ իր իյնալովն օտար տէրութեանց մէջ եղած փոփոխութիւնները ու Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան կործանեալ շինուածքը նորէն կանգնելու համար դաշնակցաց ըրածները տեսնենք:

253. Նաբոլէոնին իյնալովը Իտալական տէրութեանց ու Սպանիայի մէջեղած փոփոխութիւնները: Նաբոլէոնին իյնալը, որն որ ինչպէս յայտնի է՝ Իտալիայի թագաւորութիւնն ալ կը բովանդակէր (248, 1), նոյն երկրին մէջ եղած պատերազմին վերջ տուաւ: Եւզինէոս փոխարքան՝ Աւստրիացիներէն, Նէպոլէոնցիներէն ու Անգղիացիներէն նեղի գալով, միաբանութեան դաշինք մը դրաւ (1814, Ապր. 16), որուն համեմատ Գաղղիացիք նոյն կողմերէն քաշուեցան: Բայց ինք Մանդուա մնաց, գիտնալով որ Իտալացիք զինքը թագաւոր կ'ընտրեն, եւ յուսալով որ դաշնակիցք նոյն ընտրութեան կը հաւանին: Իրօք ալ Միլանի ծերակուտին մէջ աս մտօք սրոշում մ'եղաւ (Ապր. 20): Բայց երբ որ եղածը հրատարակուեցաւ, զԵւզինէոս շուտով կողմնակցութիւնը յեղափոխութիւն մը հանեց, որով եւ նոյն իշխանին յոյսը կտրելով, Մանդուայի ամրոցն Աւստրիացւոց յանձնեց (Ապր. 23), եւ ինք իր ընտանիքովը Պաւիերա՝ իր աներոջը (162) քովը քա-

չուեցաւ: Ան տառն Միլանցիք խնամապետութիւն մը դրին եւ Աւստրիայի կայսեր պատգամաւորներ խաւրեցին, աղաչելով որ իր տնէն իշխան մը Իտալիայի թագաւոր դնէ, որն որ նոյն թագաւորութիւնն՝ իբրեւ առանձին ինքնագլուխ տէրութիւն մը՝ սահմանադրութեան մը համաձայն կառավարէ: Բայց աս աղաչանքնին ալ մերժուեցաւ. Աւստրիացիք Միլան քաղաքը զօրօք բռնեցին (Ապր. 28) եւ հրատարակեցին որ Ղովարտիա Աւստրիայի կայսեր իշխանութեան տակ է (Մայ. 23): — Արդէն աս հրատարակումը շեղած, Սարդինիայի Ալիտոր Էմմանուէլ թագաւորը՝ դաշնակցաց հրաւիրին համեմատ՝ իր երկիրները դարձած էր: — Դոսկանայի մէջ ալ հաստատուեցաւ Փրանկիսկոս կայսեր եղբայրը՝ Փերդինանդ արքիդուքսը, որն որ հետզհետէ Սալցպուրկի (147) ու Վիւրցպուրկի (161) կայսրընտիր կամ մեծ դուքս եղած էր: — Մոսկնայի դքսութիւնը ժառանգեց Փրանկիսկոս Գ., որն որ նոյն երկրին Հերակղէս Էսդեան դքսին՝ Մարիամ Պէտղրիքս աղջկան որդին էր: — Ճենուա՝ Բրիտանական պաշտպանութեան տակ՝ դարձեալ անկախ հատարակապետութիւն մ'եղաւ (Ապր. 18): — Պիտտ Է., զորն որ Նաբոլէոն՝ Ռուսիայի դժբախտ արչաւանդէն դառնալէն եւ հետը կրօնական դաշինք մը դնելու փորձ ընելէն ետեւ (1813, Յունու. 23), Սաւոնա խաւրած եւ ետքը Բիաչենցայի քով Աւստրիացւոց յանձնել տուած էր, մեծ հանդիսիւ Հռոմ մտաւ (1814, Մայ. 24), եւ ամենայն ինչ յառաջուան կերպը փոխեց: Բայց իր տէրութեան մէկ մասը տակաւին զօրօք կը բռնէր Նէպոլոնոյ Յովակիմ Միւրա թագաւորը (240): — Ատիկայ թեպէտ Աւստրիայի հետ դաշինք դրած էր իր գահին վրայ մնալու, բայց եւ այնպէս որովհետեւ Պուրպուրնեանք զինքն իբրեւ նոյն տէրութեան թագաւոր չէին ուզեր ճանչնալ, եւ տէրութեան մէջ ալ իրեն դէմ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը կար, անոր համար իր միակ նեցուկը յիշեալ դաշինքն էր: — Ինչպէս տե-

սանք, Նաբոլէոն Սպանիայի Փերդինանդ Է. Թագաւորը Թող տուած էր (242), բայց Թէութիւն զնելով որ զԱնգղիացիներն իր տէրութեան երկիրներէն հանէ: Իսկ երկրին Գորգէզները չուղեցին աս դաշինքն ընդունիլ, եւ վերջապէս որոշեցին զինքն ան ատեն իրենց Թագաւոր ճանչնալ՝ երբ որ Սպանիական հողի վրայ կը գտնուի (1814, Յունու. 30): Ասոր վրայ Նաբոլէոն ասանց պայմանի Թողուց զՓերդինանդ (Մարտ 11), որն որ Գորգէզներուն 1812ին դրած սահմանադրութիւնը մերժելէն ետեւ Մատրիա մտաւ (Մայ. 14):

254. Նորուեգիա Շուետի Թագին հետ իրար կը միանայ: Նոյն միջոցներուն Սկանաինաւեան տէրութեանց վիճակն ալ կատարեալ կարգի դրուած էր: Ինչպէս ուրիշ հեղ զըուցեցինք, Նորուեգիացիք շէին ուզած յանձն առնուլ որ՝ Քիլի խաղաղութեան դաշանց համեմատ՝ իրենց երկիրը Շուետի հետ միանայ (241): Նոյն դաշինքը հրատարակուելուն պէս՝ Նորուեգիայի մէջ սաստիկ զրգուութիւն մ' ելաւ, որուն զլուին անցնելով Գանիայի Քրիստիան Փրեդերիկոս իշխանը, որն որ յառաջագոյն աս վերջին տէրութեան կուսակալն էր, հրատարակեց Թէ Նորուեգիա անկախ է (1814, Փետր. 19): Անմիջապէս խորհրդանոց մը գումարուեցաւ եւ վերոյիշեալ իշխանը՝ Նորուեգիայի սահմանադրական Թագաւոր անուանեց (Մայ. 17): Գաշնակիցք չուղելով որ նոյն պատճառաւ նոր պատերազմ մը բացուի, մասնաժողովոյ մը ձեռքով շատ ջանացին Նորուեգիացիները տեղի տալու համոզել, բայց պարագտեղ: Անգղիական նաւերով նաւահանգիստները գոչուեցան եւ Շուետի Թագածառանգին (Պեռնատոգին) հրամանատարութեամբը Թշնամութիւնք սկսան (Օգոստ. 4): Բայց քանի մը Թեթեւ կռիւներէ ետեւ, Մոսի զինադադարն եղաւ (Օգոստ. 14), որմէ երկու օր ետքը Քրիստիան Փրեդերիկոս հրաժարեցաւ (Օգոստ. 16), եւ վերջապէս երկրին խորհրդանոցը վճռեց որ Նորուեգիա՝ իրբեւ ինքնակաց Թագաւորութիւն՝ Շուե-

տի թագին հետ միանայ (Հոկտ. 20), այնպէս որ Շուեա ու Նորուեգիա՝ իբրեւ երկու իրարմէ անկախ տէրութիւնք՝ միեւնոյն թագաւորին տակ ըլլան: Քիչ մը վերջն ալ Կարոլոս ԺԳ. Նորուեգիայի թագաւոր հրատարակուեցաւ (Նոյ. 4):

255. Վիէննայի արքայաժողովը: Մէկ կողմանէ Եւրոպական տէրութեանց զուժարութեան կործանեալ շինուածքին նորոգութեան հիմն այսպէս ամէն կողմ զրուած ատեն, մէկալ կողմանէ ամէնքը կը տեսնէին, որ նոյն շինուածքը բոլորովին հաստատուելու համար խիստ շատ բան պէտք է: Գաշնակցեալ վեհապետք, որոնք ինչպէս պատերազմի ժամանակ՝ նոյնպէս խաղաղութիւն ըլլալէն ետեւ ալ՝ մէկտեղ միացած էին, որոշեցին որ Վիէննա արքայաժողով մը զուժարելով՝ աս բանս գլուխ հանեն: Նոյնին պատրաստութիւնները տեսնուած ատեն, Աղէքսանդր կայսրն ու Փրեզերիկոս Գուլիելմոս թագաւորն՝ իրենց երեւելի զօրավարներով՝ Լոնտոնի արքունեաց այցելութեան գացին, եւ խնամապետ իշխանին հետ (11) անձամբ բարեկամութիւն կապեցին (1814, Յունիս 7—22): Արքայաժողովոյն բոլոր պատրաստութիւնները տեսնուելէն, վեհապետք ու զեապանք ժողվուելէն եւ յառաջագոյն զանազան բանակցութիւնք ըլլալէն ետեւ, վերջապէս բուն ժողովն ալ բացուեցաւ (Նոյ. 1): Անձամբ ներկայ էին՝ Աւստրիայի ու Ռուսիայի կայսրները, Պրուշի, Գանիայի, Պաիերայի ու Վիւրդեմպերկի թագաւորները, Հեսսենի կայսրնտիրը, Պատրնի մեծ դուքսն եւ ուրիշ իշխաններ, որոնք ամէն իրենց կողմանէ զեապան ալ խաւրած էին: Ասանկով աս ժողովը խիստ նշանաւոր էր զուժարուողներուն բաղմութեան ու աստիճանին նայելով. բայց կրնայ բուսիլ որ աւելի երեւելի էր՝ մէջը կարգի զրուելու նիւթերուն նկատմամբ, որովհետեւ երբեք զեապանաժողով մ'եղած չէ, եւ ոչ իսկ Վեստֆալիայինը (Հատ. Ա. 188), որուն մէջ այսպէս բովանդակ Եւրոպայի իրողութեանց վրայ խօսուած ըլլայ:

Աս այսպէս ըլլալով, ինք իրմէ կրնայ իմացուիլ որ մեծ գժուարութիւնք պէտք էին ծագիլ: Ասան զի թէպէտ ամենքը միաբան էին եւ պէտք էին ըլլալ գլխաւոր նիւթերէն սմանց վրայ, ինչպէս էր Գաղղիա ամբողջ պահել, Աւստրիայի ու Պրուշի տէրութիւններն իրենց յառաջուան աշխարհագրական վիճակին մէջ հաստատել, որոնք արդէն յառաջագոյն ալ դաշինքներով որոշուած էին. սակայն անանկ նիւթեր ալ կային, որոնց վրայ միաբանիլը խիստ գժուար կ'ըլլար: Ասանցմէ երեւելիներն ան էին, որ Ռուսիա կ'ուզէր բոլոր Աւրասիայի դքսութիւնն առնուլ, իսկ Պրուշ' բովանդակ Սաքսոնիա: Նոյն նիւթերուն վրայ վէճերն այնչափ սաստկացան, որ շատ անգամ ժողովը գոցուելու վտանգ էլաւ, եւ Աւստրիա, Անգղիա ու Գաղղիա մէջներնին զատ դաշինք դրին կամ զատ դաշանց ծրագիր մը շինեցին (1815, Յունու. 6): Եւ թէպէտ ետքէն երկու կողմանք մէյ մէկ քիչ իրարու զիջանելով, կերպով մը միաբանեցան. բայց իրենց մէջէն երկպառակութիւնը բոլորովին վերցնելու համար՝ հարկաւոր եղաւ որ զիրենք յառաջագոյն միաբանել տուող պատճառը նորէն կրկնուի, այս ինքն՝ Նաբոլէոն դարձեալ երեւան ելէ, որն որ ամենուն բնդհանուր շահը վտանգի մէջ ձգելով, առանձնական շահերը լուել տուաւ:

256. Նաբոլէոնին Գաղղիա զանալն ու կայսերական զահն ելլելը: Նաբոլէոն մէկ կողմանէ Պուրպոնեանց ու անոնց կողմնակիցներուն բրած պակասութիւններն ու ժողովրդեան մէկ մասին անոնց դէմ ունեցած տհաճութիւնն իմանալով, եւ Գաղղիայի ու Իտալիայի տժգոհներէն հրախրուելով, մէկալ կողմանէ ալ Աիէնայի արքայաժողովոյն մէջ տիրած երկպառակութեան լուրն առնելով, ուզեց իր բախար մէյ մ'ալ փորձել: Շուրջ 1500 հոգւով Գաղղիայի հարաւային կողմերը Գան քաղաքին քով ցամաք էլաւ (1815, Մարտ 1), եւ նոյն գիշերը սկսաւ դէպ ի Փարիզ քալել: Ճամբան զանազան յայտարարութիւններ

աարածելով, որոնցմով ժողովրդեան՝ ամէն կերպ խոստումներ կ'ընէր, իսկ զինուորներուն՝ յաղթութիւն ու պարծանք կը խոստանար, շատերն իրեն քաշէց: Քանի մը քաղաքներու պահակապանք, արքունեաց իրեն դէմ խաւրած գնդերն ու մէկ երկու երեւելի զօրապետը իրեն հետ միացան: Ուստի եւ առանց գիմնդարձութիւն մը գտնելու՝ եկաւ ժողովրդեան հաճութեան ձայներով՝ Փարիզ մտաւ (Մարտ 20), ուսկից թագաւորն իր արքունիքովը նախ Լիլ ու ետքը Աան փախած էր: Ասանկով Պուրպոնեանց գահը՝ նորէն կանգնուելուն վրայ սեարի մը չանցած՝ կործանեցաւ: Բայց յայտնի էր եւ շուտ մ'ամէն մարդ իմացաւ որ աս նոր կայսերական գահն ալ անհաստատ է. ինչու որ չէ թէ ազգին սիրոյն վրայ հիմնուած էր, որուն մեծ մասը կրնայ ըսուիլ թէ զօնէ չէզոք կը կենար, հապա բանակին վրայ: Ա՛լ Նաբոլէոն չէր կրնար յառաջուան պէս կամայական ու բացարձակ կերպով կառավարել. հարկ էր որ գէթ առժամն աւմկապետական կողմնակցութեան զինուորներն եւ ժողովրդեան ազատական միտումները հաճէր: Անոր համար իր կամուջը դէմ ազատամիտ մարդիկնեւրով պաշտօնարան մը կազմելէն ետեւ, պետութեան տահմանադրութեան (153) յաւելուած մը հրատարակեց (Ապր. 22), որն որ խիստ ազատական յօդուածներ կը բովանդակէր, եւ յառաջուան (1790) գաշնակցութեան հանդիսին (42) նման հանդէս մը կատարեց (Յունիս 1), որ ատեն թէ ինք ու իր պաշտօնեաները եւ թէ գաւառներուն պատգամաւորները նոյն յաւելուածին վրայ երդում բրին: Քանի մ'որ ետքն ալ խորհրդանոցին երկու սենեակները բացաւ: Բայց այս ամենայն չէր կրնար տերութեան մէջ իր իշխանութիւնը հաստատուն ընել. որովհետեւ ժողովուրդն իր վրայ վրտատահութիւն շունէր եւ զիտեր որ տուած ազատութիւններն ու բրած զինուորները՝ միայն ստիպմանէ է, եւ աղէկ մը հաստատուելէն ետեւ՝ առաջին արձակապետական կերպը դարձեալ ձեռք պիտ'որ առնու:

257. Գաշնակցաց Նարոլէոնին դէմ բրածնները: Իսկայ Գաղղիայի մէջ Նարոլէոնին դէմ եղող ասհոգին՝ որն որ իրեն ծանօթ էր, զինքն այնչափ շէր վրդովեր, որչափ օտար տէրութեանց բռնած ընթացքը: Ա իեննա ժողովուրդ վեհապետք Նարոլէոնին Գաղղիա դառնալուն լուրն որ առին, նախ ածապարեցին՝ մէջերնին վէճ ելած նիւթերուն վրայ կատարեալ միաբանեցան, եւ ետքը անմիջապէս իրեն դէմ յայտարարութիւն մը հանեցին (1815, Մարտ 13), որուն մէջ կը զրուցէին թէ Նարոլէոն խաղաղութիւնն աւրելովն ու Գաղղիա դառնալովն՝ ինք զինքն անձնական պաշտպանութենէն զրկեց եւ ամէն քաղաքական ու ընկերական յարաբերութիւններէն դուրս հանեց. ուստի եւ իբրեւ թշնամի ու խաղաղութեան վրդովիչ՝ հրապարակական պատժական օրինաց տակ ինկած է: Միանգամայն իրենք զիրենք կը պարտաւորէին Փարիզի խաղաղութեան դաշինքը հաստատուն պահելու եւ Գաղղիայի թագաւորն ինչպէս նաեւ բոլոր վտանգի մէջ ինկող վեհապետները պաշտպանելու: Աս յայտարարութեան ստորագրած էին Աւստրիա, Ռուսիա, Անգղիա, Պրուշ, ինչպէս նաեւ Գաղղիա, Սպանիա, Բորգուկալ ու Շուեա: Քիչ մը ետքը (Մարտ 25) շորս առաջին տէրութիւնք Շոմնի դաշնաւորութիւնը (245) նորոգեցին հետեւեալ պայմաններով. 1. Կրկնութիւն դաշնաւորութեան Շոմնի, Եւրոպայի հանդարտութիւնը՝ Նարոլէոնի ու անոր կողմնակցաց դէմ պաշտպանելու համար: 2. Կ'որոշուի որ իւրաքանչիւր դաշնակից տէրութեան տալու զօրքին թիւը՝ 180,000ական հոգի բլայ: 3. Բոլոր Եւրոպական տէրութիւնք նոյն դաշնոյ մէջ մանելու կը հրաւիրուին: Իրօք ալ Բորգուկալ, Սարդինիա, Հոլանտա, Գանիա, Հելլենտիա, Գերմանիայի իշխանները հետգհեակ աս հրաւիրին հետեւեցան. միայն Սպանիա թէութիւն դրաւ որ մեծ տէրութեանց կարգը սեպուի. իսկ Շուեա խափանուեցաւ Նորուեգիայի հետ զբաղած բլայով (254): Ա-

տանց ամենուն տալու զօրքերուն գումարը մէկ միլիոնը կ'անցնէր: — Արդ բաներն առ վիճակին մէջ գտնուելով, յայտնի է որ մեծ մտադրութիւն չէր կրնար պատճառել Նաբոլէոնին Աիէննայի դեպքանաժողովոյն մէջ ընել տուած յայտարարութիւնը (Ապր. 4), որով իր Գաղղիայի կայսերական գահն ելլելն իմացընելէն ետեւ, խօսք կու տար որ Փարիզի խաղաղութեան գաշինքը հաստատուն կը պահէ ու Եւրոպայի խաղաղութիւնը չ'աւրեր: Եւ եթէ ոմանք, գլխաւորաբար Աւստրիա, իրեն հետ բանակցելու քիչ մը միտութիւն ունէին նէ, անոնք ալ շուտ մը կարծիքնին փոխեցին՝ Միւրային անխոհեմ վարմունքին պատճառաւ, որն որ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան հազիւ նորոգուած շէնքը դարձեալ կործանելու ձեռք զարկաւ:

258. Նէպոլէոն Միւրա թագաւորին ընթացքն ու անկումը: Ինչպէս ուրիշ հեղ ըսինք (253), Նէպոլէոն Միւրա թագաւորին՝ գահին վրայ մնալու միակ յոյսն Աւստրիայի հետ դրած գաշինքն էր. ինչու որ Պուրպոնեան արքունիքները զինքն ամենեւին չէին ուզեր ծանշնալ, մանաւանդ թէ իրեն դէմ ըլլալնին յայտնապէս հրատարակեցին (1814, Գեկտ.): Աօբաւական չէ, Անգղիա ալ յայտնեց որ ամենեւին կերպով մը չ'ուզեր անոր հետ հաղորդակցութեան մէջ մտնել (1815, Յունու. 25): Այսպէսով նոյն թագաւորը համոզուած էր որ միայն նոր յեղափոխութեամբ մը իր անհաստատ վիճակը կրնայ հաստատուիլ: Մեծ անվստահութեամբ ու վախով կը դիտէր Աիէննայի արքայաժողովոյն ելքը. եւ Նաբոլէոնին դիտաւորութեանց տեղեակ ըլլալով կամ գուշակելով, իրեն գաղտուկ ստակ կը խաւրէր. միանգամայն իր բոլոր 70,000ի շափ բանակը Հռոմի գաւառները խաւրեց: Արդ երբ որ լսեց թէ Նաբոլէոն Էլպայէն ելեր ու Գաղղիա է մտեր, իրեն գրեց որ յանցանքներուն վրայ ցաւելով՝ կ'ուզէ զանոնք քաւել. իսկ Նաբոլէոն պատասխան տուաւ որ պատերազմի պատրաստուի, բայց Աւստրիայի դէմ ձեռն-

արկութիւն մը չընէ, որուն հետ ինք բանակցութեան մէջ է: Սահայն Միւրա շապատեց. անմիջապէս Աւստրիայէն խնդրեց որ իր զօրքերն Իտալիայէն անցընելով՝ Նաբոլէոնին դիմացը հանէ: Բայց Փրանկիսկոս կայսրն անոր բուն միտքն իմանալով, խնդրած հրամանն որ զլացաւ, Միւրա պատրուակը մէկդի նետեց, ինքզինքը Նաբոլէոնին կողմը հրատարակեց, զքահանայապետը Հռոմէն փախչելու ստիպեց եւ Իտալացոց յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ զիրենք կը յորդորէր օտար լուծը վզերնէն նետելու եւ բոլոր Իտալիա՝ միակ ու անկախ թագաւորութիւն մը կազմելու (Մարտ 30): Ասոր վրայ Աւստրիա իրեն դէմ պատերազմ հրատարակեց (Ապր. 10) եւ Սիկիլիայի Փերդինանդ Գ. թագաւորին հետ դաշնակցեցաւ (Ապր. 29): Նոյն միջոցին Միւրա իր զօրքովը յառաջ քալած, Աւստրիա ալ հոն բանակ մը հասցուցած բլլալով, մէկ երկու անգամ իրարու հետ զարնուելէն ետեւ, Գոլենդինոյի երկօրեայ ճակատը արուեցաւ (Մայ. 2 ու 3), որուն մէջ Նէապոլեցոց բանակը յաղթուելով, փախչելու եւ լուծուելու սկսաւ: Քանի մ'որ ետքն ալ Գալաւանցիի քով դաշինք դրուեցաւ (Մայ. 20), որով բոլոր բերդերն ու մայրաքաղաքն Աւստրիացոց կը արուէր՝ օրինաւոր թագաւորին անուամբը: Նոյն թագաւորը քիչ մը ետքը մայրաքաղաքը մտաւ եւ զարձեւալ Նէապոլոց թագաւորութիւնն ու Սիկիլիա մէկտեղ միացուց: Իսկ Միւրա Գալղիա փախաւ. եւ Նաբոլէոնին պարտութենէն ետեւ, շուզելով ընդունել Փրանկիսկոս կայսեր՝ իր երկիրներուն մէջ իրեն մատուցած հիւրընկալութիւնը, զորն որ իր ամուսինն ու զակերներն ընդունած էին, Գորսիգա գնաց: Վերջապէս կորսնցուցած դահլէ նորէն ձեռք բերելու փորձ մ'ըրած ատեն, Գալապրիայի ծովեզերքը ձեռք ինկաւ, եւ իր դրած օրինաց որոշման համեմատ՝ ուղանուեցաւ (Հոկտ. 13):

259. Ուաղերլոյի ծակատը: Նաբոլէոնին անկումն իր քեռառն անկման գրեթէ անմիջապէս ե-

տեւէն եկաւ: Իրեն դէմ կէս միլիոնի շափ զօրք կը պատրաստուէր. շուտ մը Ստորին Նաճանգաց մէջ Ուելլիինկզընի հրամանատարութեան տակ՝ Բրիտանական-Վերմանական բանակ մը, եւ Պլիւխերի հրամանատարութեան տակ՝ Պրուշի բանակ մը գումարեցաւ: Նաբոլէոն այս ամենայն տեսնելով եւ ստոյգ զիտնալով որ իր իշխանութեան մէջ հաստատուելու համար՝ պատերազմէն ուրիշ միջոց չկայ, ուզեց թշնամեաց բոլոր զօրքերուն ժողվուելէն յառաջ սկսիլ: Ուստի եւ ամէն կողմանէ իրեն վազող զօրքերէն գումարած 120,000ի բանակաւը՝ սահմանն անցաւ (1815, Յունիս 15) թշնամեաց վրայ յարձակեցաւ: Արշաւանքին սկիզբը Վաղղիացւոց նպատաւոր եղաւ: Լինելի քով Պրուշք որչափ որ քաջութեամբ պատերազմեցան ալ նէ, յաղթուեցան եւ Պլիւխեր անանկ վերաւորեցաւ՝ որ մեծ վտանգի մէջ ինկաւ (Յունիս 16): Միեւնոյն օրը՝ Նէյ՝ Վաղբըպրայի քով Բրիտանական-Վերմանական բանակին հետ զարնուեցաւ, եւ թէպէտ որոշ յաղթութիւն մը շտայցաւ, բայց անոնք Պրանշուայկի Գուլիելմոս գութօր կորսընցընելով, Ուելլինկզըն ալ Պրուշներուն յաղթութիւն իմանալով, ետ քաշուեցաւ (Յունիս 17): Նաեւ Ուաղերլոյի մեծ ճակատին մէջ յաղթութիւնը հաղիւ դաշնակցաց կողմն որոշեցաւ: Նաբոլէոն կէսօրուան մօտ Ուելլինկզընի բանակին վրայ յարձակեցաւ (Յունիս 18): Զարհուրելի կռուէ մը ետքը, յաղթութիւնը տարակուսի մէջ էր. մէյ մ'ալ Պլիւխեր իր զօրքերովը վրայ գալով, Վաղղիացիք յաղթուեցան, թէպէտ եւ հին զինուորներն արտաքոյ կարգի դիւցազնական քաջութեամբ կը կռուէին: Պատերազմն ամէն կողմէն աւելի զարհուրելի եղաւ Մոնսէն Ժան ըսուած բլրին վրայ, ուր անձնապահայ գունդը քաջութեան սքանչելիքներ գործեց: Վաղղիացիք տեղի տուին, եւ թշնամիներէն հալածուելով, քայքայեցան ու ջրուեցան, անանկ որ բոլոր թնդանօթները ձեռք ինկան, եւ հաղիւ բանակին չորրորդ մասն

ազատեցաւ: Իսկ Նաբոլէոնն ամէն բան թող տալով, հազիւ կրցաւ ձիով մը փախչել եւ իր պարտութեան լուրը Փարիզ տանիլ: Իր յաջողութեան աստղը բուրովին մարը մտած էր:

260. Գաշնակցաց երկրորդ անգամ Փարիզ մտնելն ու Նաբոլէոնին Ս. Հեղինէ կղզին քշուիլը: Նաբոլէոնն մայրաքաղաքը դարձած ատեն՝ խիստ գէշ ընդունելութիւն գտաւ: Խորհրդանոցն անմիջապէս սկսաւ զինքը ստիպել որ հրաժարի: Նոյնին անգամ ներէն ոմանք կ'ուզէին նորէն հասարակապետութիւն հաստատել, որուն համար ալ որոշել տուին որ սենեակները միշտ գումարուած մնան. ոմանք ալ կը ջանային Նաբոլէոնին որդին իր տեղը նստեցնել: Իսկ ինք խմանալով որ զօնէ առժամն չիկրնար իր իշխանութիւնը պահել, Գաղղիացւոց ազգին յայտարարութիւն մը հանեց (Յունիս 22), որուն մէջ կը զրուցէր թէ ալ իր քաղաքական ընթացքը կատարած է, անոր համար իր Նաբոլէոն Բ. որդին՝ կայսր կը հրատարակէ, եւ խորհրդանոցին կը յանձնէ որ խնամապետութիւն մը դնէ: Խորհրդանոցն իր հրաժարումն ընդունեցաւ, բայց առանց իր որդին իբրեւ կայսր ճանչնալու. իսկ տերութեան գործքերուն առաջնորդելու համար՝ Փուշէին գահերիցութեամբը՝ կառավարութեան մասնաժողով մը դրաւ, որն որ գաշնակաց պատգամաւորներ խտրեց՝ բանակցելու, միանգամայն մայրաքաղաքը պաշտպանելու պատրաստութիւններ կը տեսներ: Բայց գաշնակիցք առանց առաջարկութեան մը ականջ կախելու, իրենց ընթացքը յառաջ վարեցին ու մայրաքաղաքին առջեւը հասան: Ան ատեն կառավարութեան մասնաժողովը փութացաւ իրենց հետ Ս. Գլուխ գաշինքը դնելու (Յուլ. 3), որուն համեմատ՝ գաշնակցաց զօրքը Փարիզ պիտի մտնէր, իսկ Գաղղիացւոց բանակը՝ Տաուս ու պարսպեաին հրամանատարութեամբը՝ երեք օրուան մէջ Լուարէն անդին պիտի քաշուէր: Ասոր վրայ նախ Ուելլինկընն ու Պլիլիսէր (Յուլ. 7)

եւ երկրորդ օրը Լուգովիկոս ԺԸ. (ՅուԼ. Տ) Փարիզ մտան: — Նաբոլէոն, որն որ գահէն հրաժարելէն քանի մ'օր ետքը նոյն մայրաքաղաքէն ելած էր (Յու- նիս 2Տ), Ռոշֆոր գնաց (ՅուԼ. 3), ուսկից կ'ուզէր Ամերիկա անցնիլ. սակայն Բրիտանացիք ան նաւա- հանդիսաբար դոցելով, նեղի եկաւ, եւ նոյն ազգին վեհանձնութեան վտահալով, անոնց նաւերէն մէկուն անձնատուր եղաւ (ՅուԼ. 15): Նոյն նաւը զինքն Ան- գղիա տարաւ, ուսկից առանց ցամաք հանուելու, գա- շնակից տէրութեանց միաբան որոշման համեմատ (ՅուԼ. 31), իր բողոքները բանի տեղ չգրուելով, Ս. Հեղինէ կղզին մշանջնաւոր պատրքի խաւրուեցաւ (Օգոստ. Տ), ուր Անգղիացւոց խիստ պահպանութեան տակ մինչեւ իր մահը մնաց:

261. Փարիզի երկրորդ խաղաղութեան դաշինքը: Լուգովիկոս ԺԸ. հարիւր օր իր մայրաքաղաքէն դուրս կենալէն ետեւ, ինչպէս տեսանք՝ դաշնակցաց ստիճանե- րուն պաշտպանութեամբը նորէն ներս մտաւ: Պատ- դամաւորաց սենեակը լուծեց, ատենակալաց սենեկին մէջէն շատ մը մարդիկ դուրս հանեց. Նաբոլէոնին ցեղն եւ ուրիշ խել մը անձինք՝ պատրել, ոմանք ալ մեռցրնել տուաւ: Աս վերջիններուն մէջն էին Նէյ սպարապետն ու Լապրտուայէր զնդապէրը, որն որ Ս. Գլուի դաշանց բռնաբարութիւն մին էր, ինչու որ նոյնին մէջ որոշուած էր թէ ամենեւին մէկն իր կարծեաց կամ գործոց համար պիտի չպատժուի եւ չհալածուի: Գաղղիացի թագաւորէն անմիջապէս ետքը երեք գա- շնակից վեհապետք Փարիզ հասան (ՅուԼ. 10). միան- դամայն կէս միլիոնի չափ օտար զօրքեր Գաղղիացի զանազան կողմերը տարածուեցան, եւ իրենց իւրա- քանչիւր ազգերուն՝ պատերազմներէն կրած վշտերուն վրէժն անոնց բնակիչներէն առին: Եւ թէպէտ Լուարի ետեւը քաշուող Գաղղիական բանակը Պուրպոնեանց դրօշը բացաւ, բայց ասով երկիրը չխաղաղցաւ: Կոչ- մնակցութիւնք՝ մանաւանդ հիւսիսային կողմերը՝ իրարու

դէժ ելան. եւ թագաւորականք՝ Նաբոլէոնեաններէն ու հասարակապետականներէն շարաշար վրէժ առին. խել մը բողոքականք ալ՝ իբրեւ հասարակապետականք սպանուեցան: Նաեւ բերդերն առնուին ալ բաւական դժուարութիւն ու արիւնհեղութիւն պատճառեց: — Նոյն միջոցին Գաղղիայի ու դաշնակցաց մէջ միակերպ բանակցութիւնք կ'ըլլային, որոնք մեծ դժուարութիւն կը պատճառէին, որովհետեւ ալ աս հեղ դաշնակիցք՝ առաջին անգամուան պէս մեծանձնութեամբ չէին ուղեր վարուիլ: Աւերջապէս կրցան միաբանիլ եւ Փարիզի երկրորդ խաղաղութեան դաշինքը դրուեցաւ (Նոյ. 20), որուն պայմանները հետեւեալներն են: 1. Գաղղիայի սահմանները՝ 1790ին վիճակը կը դառնան, ուստի եւ թող կու տայ Ֆիլիպիլիի, Մարիէնպուրկի ու Լանտաւի բերդերն իրենց շրջակայ տեղերովը, մինչեւ Լաւդէր գետը, նոյնպէս Իտալիայի մէջ Սաւոյայէն առնուած մասը (250,1): 2. Հիւննինկէնի բերդը հիմնադատակ կը քանդուի: 3. Գաշնակցաց զօրքերէն 150,000 հոգի՝ հինգ տարի Գաղղիայի հիւսիսային ու արեւելեան սահմանները տասնութը բերդերովը պիտի բռնեն. եւ նոյն զօրքերը Գաղղիայի ծախիւքը պիտի պահուին: 4. Գաշնակցաց բրած ծախքին դիմացը եւ Գաղղիայի սահմանները նոր բերդեր շինելու համար, Գաղղիացիք որոշ պայմանաժամերով՝ 700 միլիոն Ֆրանգ պիտի վճարեն: Ասոնցմէ զատ որոշուեցաւ որ ետ տրուին՝ Նաբոլէոնին իր արշաւանաց ատենները աշխարհակալած տեղերէն բերած արուեստից ու ճարտարութեանց յիշատակարանները, զորոնք Փարիզի առաջին խաղաղութեան դաշանց ատենը՝ դաշնակիցք չէին ուզած ետ առնուլ:

262. Ընդհանուր տեսութիւն եւ Նաբոլէոնին մահը: Հոս կը գոցուի ան արտաքոյ կարգի տեսարանը, որն որ 1789ին սկսելով, քառօրդ դարէ մ'աւելի չէ թէ միայն Գաղղիայի՝ հապա բոլոր Էւրոպայի կերպարանքը փոխեց եւ այնչափ արեւան հեղեղներ թա-

փել տուաւ : Թէպէտ եւ աս տեսարանին մէկ մասն է
 Վիեննայի արքայաժողովը. բայց որովհետեւ նոյնին որո-
 շումներուն վրայ հիմնուած է քաղաքական հաստարա-
 կչութեան վերանորոգութիւնն ու Եւրոպայի հիմա-
 կուան վիճակը, անոր համար զանոնք յաջորդ Մասին մէջ
 յառաջ պիտի բերենք, մանաւանդ որ նոյներէն սմանք
 հետեւեալ տարիները պատահած գէպքերուն պատճառ-
 եղած են եւ կամ անոնց հետ կապակցութիւն ունին :
 Միայն հոս յիշատակենք ան նշանաւոր անձին վախ-
 ճանք, որն որ վերոյիշեալ տեսարանին ամենէն զխառոր
 գործողն եղաւ ու շատ տարիներ բովանդակ Եւրոպայի
 բախան իր ձեռքն ունեցաւ, եւ որուն նման անձինք
 ասիզերական պատմութեան մէջ խիստ քիչ տես-
 նուած են : Նոյն անձը՝ Նարոյէնն կայսրը, Ռփկիանոսի
 ամայի Ս. Հեղինէ կղզւոյն վրայ վեց տարւան շափ
 արքարանաց ու սաստիկ գերութեան վշտաց մէջ կրած
 նեղութիւններուն եւ օգարածնի վատառողջութեան
 տակ ընկճելով, ժամանակէն յառաջ իր կեանքը կնքեց
 (1821, Մայ. 5) : Աւելորդ է ասանկ մարդու մը
 վրայ քննական տեսութիւն մ'ընել, որովհետեւ իր
 գործքերը՝ երկայն ճառերէ աւելի ճարտարութեամբ
 ու գիւրքմբռնելի կերպով կը խօսին : Միայն աս զրու-
 ցենք որ Նարոյէնն՝ Մեծ մարդ էր, բառին բովան-
 դակ ընդարձակութեամբը, — բայց հասարակօրէն նոյն
 անունն ընդունողներուն բոլոր առաւելութիւններովն
 ու պակասութիւններովը, որով եւ որչափ զարմացող-
 ներ՝ գրեթէ նոյնչափ ալ ատեցողներ ունեցաւ եւ
 գուցէ մինչեւ աշխարհքիս վերջը պիտ'որ ունենայ :







